Paradigma

Felsefe Terimleri Sözlüğü

Ahmet Cevizci

Paradigma

Paradigma'nın Vitrinindekiler

Hüsamettin Arslan, Epistemik Cemaat.
I. Lakatos & A. Musgrave, Bilginin Gelişimi ve Bilginin Gelişimiyle İlgili Teorilerin Eleştirisi.
Jacques Ellul, Sözün Düşüşü.
Hakkı Hünler, Estetik'in Kısa Tarihi.
David West, Kıta Avrupası Felsefesine Giriş
Martin Heidegger, Tekniğe İlişkin Soruşturma
Martin Heidegger, Bilim Üzerine İki Ders
Ahmet Cevizci, Paradigma Felsefe Sözlüğü
Wilhelm Dilthey, Hermeneutik ve Tin Bilimleri
S. Woolgar, Bilim: Bilim İdesi Üzerine Sosyolojik Bir Deneme
Susan Hekman, Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik
Edibe Sözen, Söylem
Anthony Giddens, Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi
Ahmet Cevizci, Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü

* * * * *

Paradigma'nın Gündemindekiler

Hans Georg Gadamer, Hakikat ve Yöntem
Giambattista Vico, Yeni Bilim.
Kant, Saf Aklın Eleştirisi
John Locke, Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler
Richard Rorty, Felsefe ve Doğanın Aynası
Leo Strauss, Siyaset Felsefesi
Alasdalr McIntyre, Etiğin Kısa Tarihi
Richard Bernsteln, Objektivizmin ve Rölativizmin Ötesi
Joseph Rouse, Bilgi ve İktidar/Bilimin Politik Felsefesine Doğru.
Anthony Glddens, Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi
Paul Hühnerfeld, Heidegger: Bir Filozof, Bir Alman.
O. Pöggeler, B. Alleman, Heidegger Üzerine İki Yazı.
Hüsamettln Arslan, Bilim ve Entellektüeller.
Hüsamettln Arslan (der.),Gelenek, Hermeneutik ve Retorik
G. Holton, Kepler'den Einstein'a Bilimsel Düşüncenin Tematik Kökenleri.
Bryan Magee, Büyük Filozoflar.
J. W. Murphy, Postmodern Toplumsal Analiz ve Postmodern Eleştiri
Peter L. Berger ve **Thomas Luckmann**, Gerçekliğin Sosyal İnşası/ Bir Bilgi Sosyolojisi Denemesi
B. L. Whorf, Dil, Düşünce ve Gerçeklik/B. L. Whorf'tan Seçmeler.
K. M. Wheeler, Romantizm, Pragmatizm ve Dökonstrüksiyon.
Erlc Vogelln, Aydınlanmadan Devrime.

Paradigma
Felsefe Terimleri Sözlüğü

AHMET CEVİZCİ

Paradigma
İstanbul, 2000

Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü
Ahmet Cevizci

14. Paradigma Kitabı
Felsefe Dizisi 8. Kitap

Bu kitabın tüm yayım hakları
Paradigma Yayınları'na aittir.

Baskı
Engin Yayıncılık

Birinci Basım
İstanbul, Şubat 2000

Yayınevi İrtibat Tel: 0 532 403 21 49

PARADİGMA YAYINLARI
Cankurtaran mah. Seyit Hasan sok. 12/4
Sultanahmet / İSTANBUL
TEL (0 212 638 64 46)

İçindekiler

Sözlük / 1
Bibliyografya / 379
İngilizce Dizin / 381

A

Abdera Okulu. İlkçağ felsefesinde, atomcu Demokritos tarafından kurulmuş olan ve adını Güney Makedonya'daki bir kentten alan, önemli temsilcileri arasında Kios'lu Metrodoros ve Anaksarkhos'un bulunduğu okul, felsefe mektebi.

acı. 1 Genel olarak, vücuddaki herhangi bir örselenmeye ya da yaralanmaya eşlik eden duyum ya da hoşlanılmayan duygulanım. 2 Baş ya da diş ağrısı örneğinde olduğu gibi, kendini bir duyum veya fizikî bir nitelik olarak gösteren yaşantı. 3 İç daralması, kaygı veya üzüntü şeklinde zihinsel bir hâl ya da hissî bir durum olarak tezahür eden yaşantı, duygulanım.

açık. 1 Hiçbir kuşku ve tartışmaya yer bırakmayacak kadar belirgin ve kesin olan algının, metnin, anlamın özelliği; kolay anlaşılan, en iyi bir biçimde kavranan söz ya da yazının durumu. 2 Kimi filozoflarda, örneğin Henri Bergson'da, esnek bir yapı sergileyen, değişik kişilikleri hesaba katan ve bu sayede, önyargıları ve görenekleri yıkarak, özgürlük yaratıcısı olan ve evrensel bir çağrı biçimine yükseltilebilen ahlâk görüşü için kullanılan niteleme. 3 *Siyaset felsefesinde*, özgür, demokratik, açık sözlü ve sivil topluma; tüm üyelerinin yönetime etkin bir biçimde katılabildikleri, iktidarı elinde tutanları ve hükümet politikalarını etkili bir biçimde eleştirebildikleri, etkinliğe, yaratıcılığa dayanan gelişme doğrultusu önceden kestirilemeyen liberal ve demokratik toplum modeline verilen ad.

açıklama. 1 Bir şeyi anlaşılır ve bilinir hâle getirme; bir şeyin, yalıtlanmış, bağlantısız ve havada kalmış gibi görünmemesi için, başka bir şey ya da şeylerle olan ilişkisini gösterme işlemi. 2 Bir soruyu, bilinmeyen bir şeyi anlaşılır hâle getirme, bir olgunun, bir durumun nedenini ayrıntılı bir biçimde ortaya koyma. 3 Bir fenomen ya da fenomenler öbeğinin, birtakım nedensel ilişkilerden dolayı, bir yasaya uyduğunu

gösterme ya da kısaca, bir fenomeni, onun nedenini ortaya çıkarma amacıyla, yöntemli olarak analiz etme. **4** Neden ya da niçin sorusuna yanıt verme, olguların niçin oldukları gibi olduklarını ortaya koyma, anlamı yeterince açık olmayan bir kavram ya da terimi açık ve anlaşılır bir terimle aydınlatma, onun anlamını aşikâr hâle getirme.

5 Biraz daha özel olarak (ve *bilimsel açıklama anlamında*) Bir şeyi, onun yapısını ve temel süreçlerini betimleyerek, yapmakta olduğu şeyi nasıl yaptığını göstererek, ya da genel bir yasaya uyduğunu ortaya koyarak anlaşılır hâle getirme; temelinde, **a)** tümevarımsal ve tümdengelimsel yöntemleri kullanarak, olgulardan (empirik gözlemlerden) hareketle, genellemeler (teoriler) oluşturma, **b)** bu olgularla, tutarlı ve sistematik bir genellemeler öbeği ve daha önce gözlenmiş olan ilişkili olgular arasında bir bağ kurma, **c)** bu olgulardan, genellemeler bütünü için söz konusu olabilen mantıksal ve empirik birtakım sonuçlar çıkarsama, **d)** olgularla genellemeleri doğrulama ve haklı kılma, ve **e)** genellemelerden hareket edildiğinde, birtakım olguların çıkarsanabileceğini ya da yeni birtakım olgulara ilişkin olarak öndeyide bulunulabileceğini gösterme süreçleri bulunan izah tarzı. **6** (*Fail nedenle açıklama anlamında*) Aristoteles'in maddî açıklamaya, formel ve teleolojik açıklamaya ek olarak getirdiği dördüncü açıklama türü: Bir şeyin doğuşuna ya da varlığına katkı yapan dış etki ya da güçleri ortaya koyan açıklama tarzı. **7** (*Fonksiyonel açıklama anlamında*) fonksiyonla ilgili olan, işlevi ön plâna çıkaran, bir şeyin istikrarına ve sürekliliğine katkıda bulunduğu bir bütün ya da yapının bir parçası, ayrılmaz bir bileşeni olduğunu göstermekten oluşan izah türü.

8 (*Formel açıklama anlamında*) Aristoteles'in maddî açıklamaya alternatif olarak getirdiği izah tarzı; bir şeyi formuyla, onu her ne ise o şey yapan öz ya da formel nedenle açıklama şekli; örneğin ağacın, kendi formundan dolayı, veya filanca tarzda yapılanmış olduğu için, büyüdüğü şekilde, büyüdüğünü söyleyen açıklama türü. **9** (*Maddî açıklama anlamında*) bir şeyi kendisini oluşturan maddesiyle izah etme; bir şeyin, yalnızca maddesiyle açıklanabileceğini dile getiren açıklama türü. **10** (*Pozitif açıklama* anlamında) pozitivizm adı verilen felsefî öğretinin kurucusu olan Comte'un bakış açısından, metafiziksel ve spekülatif sözde açıklamaların tersine, olgulara ilişkin bilimsel açıklama ve betimleme.

11 (*Tarihsel açıklama* anlamında) bir çağı, tarihsel bir dönemi, insanları, kurumları, toplumları, kısacası herşeyi tarihin akışı içindeki ye-

rine referansla açıklayan, bir şeyin tarihine ilişkin bir betimleme ya da tasvirin, o şeye ilişkin yeterli bir açıklama sağladığını öne süren, tarihte de doğa bilimlerine özgü bir yasalılığın bulunduğunu ifade eden açıklama tarzı ya da türü. **12** (*Totolojik açıklama* anlamında) tanım gereği doğru veya döngüsel olan, yanlışlanabilir olmayan önerme ya da önermelerden meydana gelen izah.

açıklık. Kendisini bize zorla kabul ettiren, kendisinin bilincine varmamızı sağlayan; anlam belirsizliğine yer vermeyen, tartışılamayacak kadar kesin, net ve belirli olan bir şeyin özelliği.

açık ve seçik düşünceler. Modern felsefe'nin kurucusu ünlü filozof René Descartes tarafından dile getirilen ve gerçek bilginin temelinde yer alan doğru düşünce ya da ideler; bir bütün olarak ve hiçbir tutarsızlık olmadan kavranmaları durumunda açık, buna karşın başka bir ide ya da düşünceyle karıştırılmamaları durumunda da, seçik olan fikirler.

adalet. 1 Bir toplumda, değerlerin, ilkelerin, ideallerin, erdemlerin cisimleşmiş, somutlaşmış, hayata geçirilmiş olması durumu. Herkesin hak ettiği ödül ya da cezayla karşılaşması hâli. **2** En yüce, nesnel ve mutlak bir değerin anlatımı olarak, insanın davranışını ahlâkî açıdan inceleyen ve eleştiren bir düşünce, hakka ve doğruluğa saygıyı temele alan ahlâk ilkesi, doğruluk, dürüstlük, tarafsızlık, uygun ve doğru muamele. **3** Bir kimsenin haklarıyla başkalarının (toplumun, halkın, hükümetin ya da bireylerin) hakları arasında bir uyumun bulunması hâli, hak ve hukuka uygun olma durumu. **4** Devletin farklı, hatta karşıt çıkarları olan insanlar arasında hakka uygun bir denge oluşturması durumu.

5 (*Dağıtıcı adalet anlamında*) Herkese hak ettiğini vermek biçiminde tanımlanan orantılı bir eşitlik düşüncesinin ürünü olup, eşitlerin eşit, eşit olmayanların da farklı işlem görmesi gerektiğini savunan adalet türü. Bir toplumda, mal, mülk, eğitim, imtiyaz, hak ve fırsatların, toplumun üyelerine orantılı bir şekilde dağıtılmasına dayanan adalet anlayışı. **6** (*Denkleştirici adalet anlamında*) bireyler arasındaki eşitlik düşüncesiyle ilişkili olan, toplum içindeki bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini eşitlik, ve dürüstlük içinde düzenlemeyi amaçlayan; özellikle bireyler arasında eşya ve hizmet alışverişinde söz konusu olan ve aritmetik eşitliğe dayanan adalet türü. **7** (*Islah edici adalet anlamında*) cezanın, ceza vermiş olmak için değil de, benzer eylem ve suçların yeniden ortaya çıkmaması için, suç işlemiş olan kişinin karakterini ve bu

arada çevresini değiştirmek amacıyla verilmesi gerektiğini savunan adalet anlayışı.

ademi merkezileştirme. Postmodern bir strateji olarak, merkezde etkin hiçbir güç ya da varlık unsuru, baskın hiçbir hakikat bırakmama tavrı; özneyi, aklı, bilimi, moderni karakterize eden bilumum unsurları tahtlarından indirme, merkezî konumlarından uzaklaştırma, dikkatleri geçmişte merkezde olanların bastırdığı, marjinalleştirdiği ya da ortadan kaldırdığı unsurlara yöneltme eğilimi.

ad hoc. 1 Keyfî bir biçimde ve hiçbir temeli olmadan, olguya ilişkin bir açıklama diye gündeme getirilen ve geçici olarak doğru kabul edilen tartışmalı bir kabul ya da akılyürütme. 2 Varolan teorik bir çerçeveye uymayan bir dizi veriyi ya da veriler öbeğini açıklamak amacıyla geliştirilmiş olan varsayım. 3 Yeni verilerle sarsılan bir teoriyi eski doğru hâline geri götürmek amacıyla gündeme getirilen hipotez.

adiafora. Ahlâkla ilgisiz olma hâli. Yunan felsefesinde, özellikle de Stoalılarda, bilgi, sağlık, yaşam, haz, para, toplumsal konum ve kariyer gibi, kendilerinde iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış, erdemli ya da bozuk olmadıktan başka, iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış bir şeye yol açmayan, yani ahlâkla doğrudan bir ilgisi bulunmayan şeylere işaret etmek üzere kullanılan terim.

a fortiori. Tikel olanın doğruluğunu kanıtlamak için, tümelin doğruluğunu göstermekten oluşan argüman ya da akılyürütme.

agape. 1 Platon'un felsefesinde, İyilik, Güzellik gibi, ezelî-ebedi ve yetkin İdealara duyulan, zaman zaman ahlâkî, manevî ya da tinsel bir temeli olan aşk için kullanılan Yunanca terim. 2 Ortaçağ Hristiyan felsefesinde, Tanrı adına insanı ve insan için Tanrı'yı sevme tavrı.

agapizm. 1 Ahlâk alanında belirleyici ögeler ve ilkeler olarak birtakım buyruklar bulunduğunu, fakat bu buyruklar arasından birinin temel olup, tüm diğerlerinin bu buyruktan çıktığını savunan etik anlayış; 2 tek bir ahlâkî buyruğun varolduğunu, tüm diğer buyruk ya da değerlerin kendisinden türetilmek durumunda olduğu bu temel buyruğun 'Sev!' buyruğu olduğunu öne süren aşk ya da sevgi etiği.

ağaç biçimli düşünce. 1 Deleuze ve Quattari'nin, botanikten başlayarak enformasyon bilimi ve teolojiyle felsefeye kadar Batı kültürünün hemen tüm unsurlarını belirlediğini söyledikleri epistemoloji veya düşünce tarzı. 2 Batı düşüncesini ayna eğretilemesiyle birlikte tanımlayan iki temel metafordan biri olarak, zihnin gerçeklik hakkındaki bilgi-

sini sağlam temellere (yani, köklere) oturtulmuş sistematik ve hiyerarşik ilkelere (eşdeyişle, bilgi dallarına) göre düzenleyen eğretileme.

ahlâk. 1 *Genel anlamda*, mutlak olarak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü; 2 *ahlâklılık anlamında*, bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü, huy. 3 İnsanların kendisine göre yaşadıkları, kendilerine rehber aldıkları ilkeler bütünü ya da kurallar toplamı; insanın başka varlıklarla belirli normlara göre gerçekleşen ilişkiler bütününü, insanın söz konusu ilişkileriyle bu varlıklara yönelen eylemlerini düzenleyip anlamlandıran norm, ilke, kural ve değerler toplamı.

ahlâkçı. 1 *Genel olarak*, ahlâk alanında yoğunlaşan filozof, insan eyleminin ahlâkî boyutu üzerinde duran düşünür; ahlâkî konuları ve çağının, toplumunun ahlâkî değerlerini tartışarak, buradan belli bir senteze ulaşmaya çalışan kişi. Düşünce ve eylemlerinde, ahlâk ilkelerine bağlı kalmaya özen gösteren, ahlâklı olmayı herşeyin önünde tutan kimse. 2 *Daha özel olarak* da, içinde yaşadığı toplumun ve çağın törelerini, ahlâk anlayışını eleştiren, tasvir eden ve buradan hareketle insan va ahlâklı olmanın koşullarına ilişkin düşünceler geliştiren denemeci, düşünür ya da romancı.

ahlâkçılık. 1 *Genel olarak*, herşeyi ahlâk açısından değerlendirme, ahlâkı en yüksek değer ve amaç olarak alma tavrı ya da insanın bütün eylemlerine ahlâkî bir değer yükleme ve amaç kazandırma kaygısını ifade eden tavır, pratik felsefe anlayışı. 2 *Daha özel olarak* da, ahlâkı, her tür tinsel, teolojik ve varoluşsal bağlamdan bağımsız özerk bir disiplin, mutlak bir yargılayıcı olarak gören öğreti.

ahlâk duyusu. Özellikle 17. ve 18. yüzyıl İngiliz filozoflarında, ahlâkî eylemlerin kaynağı olan ve insanlara doğruyu yanlıştan ayırma imkânı verip, onları doğruya yönelecek şekilde harekete geçiren ve ahlâkî yargılar oluştururken, dikkate alacağımız standartlar sağlayan, doğuştan getirdiğimiz sezgisel güç ya da yeti; faile iyi ve kötüyle, doğru ve yanlış arasındaki farklılılığı algılama imkânı veren meleke.

ahlâkın soykütüğü. 1 Ünlü Alman filozofu Friedrich Nietzsche'nin, ahlâk kurumunu, ahlâkın bir toplumda nasıl ortaya çıktığını, hangi fonksiyonu yerine getirdiğini, insanların niçin ona bağlanmak durumunda olduklarını göstermek suretiyle açıklama faaliyeti için kullandığı deyim. 2 Nietzsche ve Marx'ta örneklenen bir tavır olarak, va-

rolan geleneksel ahlâkın temellerini kazıyıp, kendi anlayışına, kendisine özgü bir ahlâka yer açma tavrı.

ahlâkî. İyi, doğru diye nitelenen, hayırsever, erdemli, adil, v.b.g., olduğu kabul edilen insan eylemleri; temel değerler tarafından yönlendirilebilme veya başkalarını bu değerlere göre etkileme, yargılama kapasitesi; ahlâk kurallarına uygun olan, ahlâk bakımından iyi olan eylem, ahlâk bakımından iyi olan kişinin karakteri için kullanılan sıfat.

ahlâkî aritmetik. Yararcılığın kurucusu Jeremy Bentham'ın, 'mümkün olduğu kadar çok sayıda insana, mümkün en yüksek mutluluğu sağlama amacı'na ulaşmak için temele aldığı hazlara ilişkin hesap bilimi; hazların yoğunluğu, süresi, niteliği ve başka insanlar üzerindeki etkisiyle ilgili kalkül türü.

ahlâkî epistemoloji. Herkes için geçerliliği olan nesnel ahlâkî doğruların olup olmadığı, ahlâkî sonuçların, tam olarak 'doğru' diye betimlenemeseler bile, nesnel olup olamayacakları sorularını soran; ahlâkî ilke ve sonuçların nasıl bilinebilecekleri, ahlâkî akılyürütmelerin nasıl haklı kılınabilecekleri, akıl, duygu ve sezginin ahlâkî düşünüş ve argümanlarda nasıl bir rol oynadığı konularını araştıran epistemoloji türü.

ahlâkî eylem. Ahlâk açısından değerlendirilebilen, ahlâkî bir değere uygun düşen ya da ahlâkî bir amacı gerçekleştirmeye çalışan, niyetlilik karakteri taşıyan, belli bir amaca yönelmiş olan eylem. Temel özellikleri, **1** eyleme yönelten bir niyet ya da bir motifin varlığı, **2** belli bir eylem biçimini seçen bilinçli ve sorumlu bir özne, **3** özne tarafından yapılan seçimde, bir zorlamanın söz konusu olmayıp, seçimin öznenin kendisi tarafından belirlenmesi, **4** iyi ya da kötü gibi ahlâkî değerlerin varlığı, 5 kişinin kendisi ya da başkalarının çıkarına olabilecek bir sonucun hedeflenmesi olan fiil türü.

ahlâkî gerekçeler kanıtı. Ahlâk felsefesi tarihinde, Nietzsche ve Sartre gibi bazı ateist düşünürlerin ahlâkı ve insan özgürlüğünün varoluşunu mümkün kılabilmek için, yani ahlâkî kaygılardan hareketle, Tanrı'nın varlığını yadsıma tavırlarını ifade eden kanıt ya da argüman türü.

ahlâk kanıtı. Teizmin temellerini, insan varlıklarının ahlâkî deneyimlerinde bulan, Tanrı'nın varoluşunu insandaki değer duygusuyla açıklayan, Tanrı'nın varoluşunu ahlâk yoluyla kanıtlayan tavır, yaklaşım; Tanrı'nın varoluşunu kanıtlama çabasında olan diğer Tanrı kanıt-

ları gibi iddialı olmayan ve Tanrı'nın varoluşunu ahlâk olgusundan, insanın ahlâkî deneyiminden, ve dolayısıyla söz konusu deneyim ile ilgili verilerden yola çıkarak kanıtlamaya çalışan; insan varlığında görülen ahlâkî ve tinsel gelişmenin, yalnızca Tanrı'nın varoluşu ışığında değerlendirebileceğini, insanda görülen ahlâkî ilerlemenin ancak ve ancak bu gelişmenin gerisindeki itici güç ve önündeki yüksek amaç olarak Tanrı'nın varlığıyla açıklanabileceğini savunan argüman.

ahlâksızcılık.1 Ahlâkçılığın karşısında yer alan bir tavır olarak ahlâk düşmanlığı. **2** Ahlâkî ödev, ilke ve kuralların insanın insanlığını öldürdüğünü, insanı baskı altında tutup, onu köleleştirdiğini savunan ve bundan dolayı, ahlâka bütünüyle karşı çıkan, ahlâka karşı kayıtsız kalan görüş.

ahlâk yasası. 1 Eylemi yönlendiren, kendisiyle davranışın sınırlanıp düzenlendiği, bize ne aradığımızı ve ne yapmamız gerektiğini anımsatan kural ya da idealler bütünü. **2** Ahlâkî eylemin kendisine tâbi olmak durumunda olduğu nesnel ve evrensel yasa. Ahlâk yasasının temeli söz konusu olduğunda, Tanrı tarafından buyurulan ahlâk yasasına *teolojik*; nihaî ve en yüksek hedefi tam olarak gerçekleşmek olup, mutluluğu amaçlayan insan doğası tarafından buyurulan, insan doğasının ifadesi olan, akıl yoluyla bilinen ve bağlayıcılığı kabul edilen ahlâk yasasına *doğal*; mutluluğu ve tam olarak gerçekleşmeyi hedefleyen bütün bir insan doğasının değil de, yalnızca insan aklının buyruğu olan ve insan varlığına, sonuçları hiç hesaba katmadan, insan olduğu için yerine getirmek durumunda olduğu ödevleri anımsatan yasaya ise *rasyonel ahlâk yasası* adı verilir.

aile benzerliği. Bir şeyin tanımlayıcı, belirleyici karakteristiğini ya da gerçek özünü aramaktan oluşan geleneksel tanım yöntemine, özcü anlayışa karşı çıkan ünlü çağdaş düşünür Ludwig Wittgenstein'ın yaklaşımını ifade etmek için kullanılan deyim. Buna göre, bir şeye, **a)** her biri birçok şey tarafından paylaşılan ve **b)** bazıları, her bir şey tarafından sahip olunan bir dizi öge ya da özellik sayesinde anlam aktarılır.

aisthesis. Yunancada, kavramsal, yargısal ve yorumsal ögeler içermeyen saf duygu ya da duyum; duyumsal düzeyde, saf duyu verisinden oluşan malzeme.

aitia. Eski Yunan felsefesinde, **1** araştırılan sonuca yol açan olaylara ilişkin mekanik ya da bilimsel bir açıklama sağlayan sebep; **2** bir şeyin nasıl olduğu gibi olduğunu anlamamıza imkân veren neden; **3** varlığa gelişin ya da oluşun nedenleri.

Akademi. Yunan filozofu Platon tarafından, M. Ö. 387 yılında Atina'da, kentin kuzey-batısında yer alan ve adını kahraman Akademos'tan alan orman içinde kurulmuş olan öğretim ve araştırma merkezi; tarihin tanıdığı ilk yüksek öğretim kurumu. Bu bağlamda, Akademi'de geliştirilen felsefeye, merkezinde İdealar teorisi veya zaman zaman da bir Sayı teorisi, rasyonalist bir bilgi anlayışı ve kendini gerçekleştirme etiği bulunan Grek felsefesine *Akademi felsefesi* adı verilir. Buna karşın, günümüzde veya modern dünyada felsefenin kurumlaşması veya üniversitelerde, üniversiter kurumlarda yapılan felsefe incelemeleri, gerçekleştirilen felsefî araştırmalar *akademik felsefe* diye tanımlanır. Öte yandan, üniversite veya yüksek öğrenim kurumlarındaki araştırmacı ya da hocaların, konu aldıkları bilimin problemlerini, derslerinde ya da yayın yoluyla, (bilimsel çalışmanın evrensel standartların yerine getirerek ve iş ahlâkına uyarak), yöneticilerinin müdahalesine maruz kalmadan, araştırma ve tartışma özgürlüğü *akademik özgürlük* diye geçer.

akıl. **1** Genel olarak, insanda varolan soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varma kapasitesi, çıkarsama yapabilme yetisi. **2** Apaçık doğruları ya da soyut nesneleri, özleri, tümelleri, doğrudan ve aracısız bir biçimde sezme melekesi; öncüllerden sonuca geçmek suretiyle çıkarım yapma yeteneği ya da gücü. **3** Vahiy, inanç, sezgi, duygu, duyum, algı ve deneyden farklı olarak, salt insana özgü olan bilme yetisi, doğru düşünme ve hüküm verme yeteneği, kavram oluşturma gücü.

4 *Teorik akıl* anlamında teorik bilgi ya da araştırmaya yönelen, birtakım hakikatlerin peşinden koşan; eylemle, ahlâkî ve dinî kurumlarla ilgili olan pratik akıla karşıt olarak, salt bilgiyle, bilimle ilgili olan, bilmek için bilmeyi ve öğrenmeyi amaçlayan meleke, güç. **5** *Pratik akıl* anlamında, belirli eylemlerin niçin gerçekleştirilmesi gerektiğini, bu eylemlerin kendilerinden çıktığı ilkeleri ya da bu eylemlerin kendileri için yalnızca birer araç olduğu amaçları kavrama yetisi. **6** *Teknik akıl* anlamında, salt bilgiye hâkim olan, amaç ve sonuçlarla hiç ilgilenmeyen, bir fenomenin mekanik süreç içinde gözlemlenmesiyle sınırlı olan güç veya meleke.

7 *Ontolojik akıl* anlamında, nesne olmayı reddeden, varlığını özne olarak tanıyan ve varolanları varlık olmak bakımından ele alıp sınıflayan yeti. **8** (*Pratik akıl* anlamında) **a)** Genel olarak, irâdî karar ve eylemle ilgili olan, ahlâkı ilgilendiren problemleri konu alan akıl ya da refleksif düşünce. **b)** Aristoteles'te, biz insan varlıklarına belli bir

amaca ulaşmak için, hangi yolları ya da araçları kullanabileceğimizi bilme, bu yollardan hangisinin daha uygun ve etkili olduğunu öğrenme ve doğru kararlara ulaşma olanağı veren yeti, ne yapıp ne yapmayacağımız konusunda bilinçli düşünmeye karşılık gelen güç. c) Kant'ta, dinî duygu ve sezgilerin kaynağı olup, ahlâkî eylemle ilgili bilgiyi sağlayan meleke. 9 Modernleşmenin temelindeki yeti olarak, inançtan bağımsız olduktan başka, görevi, önce bilimsel düşünceyi, sonra da toplumsal düzeni kurmak olan güç.

akılcılık. Rasyonalizm. 1 *Genel bir anlam içinde*, evreni bir bütün olarak düşünce yoluyla yorumlamayı, bireysel ve toplumsal yaşamı aklın ilkelerine göre düzenlemeyi amaçlayan tavır; imanın ya da dinin reddedilmesi durumu, bütün bilginin bir sistem içinde ifade edilebileceği, ilke olarak herşeyin bilinebileceği inancı. 2 *Tavır*, eğilim, dünya görüşü ya da *duruş olarak*, irrasyonalizmin tersine, akıl yoluyla kazanılan bilgiye; doğaüstü kaynaklardan kazanılan bilgi yerine, doğal yoldan kazanılan bilgiye; duyguların yerine de, akla duyulan inancı ifade eden; yetkin örneği bilimsel bilgi, ya da daha çok, yetkin örnekleri matematik ve doğa bilimleri olan bilgi türüne değer veren tavır. 3 *Epistemolojide*, empirizme karşıt bir öğreti olarak da, duyu-algısından önce ya da üstün ve bağımsız olan, ilk ve temel bilgi kaynağı olarak aklı ön plâna çıkartan ya da vurgulayan felsefî teori; insan varlıklarının, soyut bir biçimde akılyürütme ya da düşünme işlemiyle, varolan, varolanın yapısı ve genel olarak da evren hakkında, temel ve reddedilemez kesin cevaplara ulaşabileceğini öne süren felsefe akımı.

4 (*Genetik akılcılık anlamında*) bilginin kaynağı, ya da oluşumuyla ilgili olarak, Platon, Descartes ve Leibniz gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan, gerçek bilginin doğuştan olduğu görüşü; kavramlarımızın, yargılarımızın ve düşüncelerimizin zihinde nasıl oluştuğu problemi söz konusu olduğunda, zihinde doğuştan düşüncelerin varlığına, insan varlığının temel kavram ve ilkeleri doğuştan getirdiğine inanan; duyuların, düşüncelerimizin ve inançlarımızın en azından bazılarının içeriği üzerinde hiçbir katkısı olmadığını, duyuların rolünün insan zihninde örtük olarak bulunan kavram, ilke ve düşüncelerin anımsanmasına, bilinç yüzeyine çıkartılmasına aracılık etmekle sınırlı olduğunu savunan öğreti. 5 *Spekülatif* ya da *metafiziksel akılcılık* anlamında, gerçekliğin ilişkisiz ve tutarsız parçaların bir toplamından başka hiçbir şey olmadığı ve dolayısıyla akıl tarafından kavranamayacağı görüşünün tam karşısında yer alan ve dünyanın, parçaları birbirlerine mantıksal bir zo-

runlulukla bağlanmış, yapısı tümüyle anlaşılabilir ve kavranabilir olan, rasyonel bir biçimde düzenlenmiş bir bütün olduğunu öne süren öğreti. **6** *Ahlâk felsefesi*nde, neyin iyi ve doğru, neyin kötü ve yanlış olduğuna karar verirken, duygu, gelenek, otorite ya da arzulara değil de, akla başvurmamız gerektiğini öne süren görüşe; ahlâk kurallarının kaynağı söz konusu olduğunda, bu kuralların ve ilkelerin kaynağının, deneyim değil de, insan vicdanı olduğunu, insanların doğuştan ve evrensel olarak sahip oldukları bu kuralların, insan vicdanının ya kendiliğinden oluşturduğu ya da Tanrı'dan edindiği kurallar olduğunu, veya ahlâk kurallarının insanın pratik aklının evrensel olarak geçerli olan ürünleri olduğunu; kısacası ahlâkî kuralların *a priori* kurallara karşılık geldiğini öne süren öğreti.

7 *Din* alanında, inancın doğrularına, vahiy ya da başka doğaüstü yollarla değil de, salt akıl ve diğer doğal yetiler aracılığıyla ulaşılması gerektiğini dile getiren görüş. **8** *Psikolojide*, örneğin Jean Piaget'nin çocuğun düşünce ve davranış gelişimini araştıran ve zihnin kategorilerinin ancak ve ancak çocuğun tecrübelerinin, dünya ile kurduğu ilişkinin ardından ortaya çıktığını dile getiren genetik psikolojinin tersine, belli algısal ve kavramsal kapasite ya da yeteneklerin doğuştan olduğu görüşü. **9** *Sosyolojide*, ondokuzuncu yüzyıldan başlayarak, çoğunluk pozitivizmle özdeşleştirilen yaklaşım.

10 (*Klâsik akılcılık anlamında*) modern felsefede, Kant öncesi rasyonalizm; klâsik felsefede, Platon, Aristoteles, Aquinaslı Thomas gibi düşünürlerle 17. yüzyıl akılcılığının üç temel düşünürü olan Descartes, Spinoza ve Leibniz'in, insan zihninin dış gerçekliği rasyonel analiz yoluyla bilebileceği teziyle belirlenen, akılcılıkları. **11** (*Onyedinci yüzyıl akılcılığı anlamında*) 17. yüzyıl Kıta Avrupa'sında, Descartes, Spinoza ve Leibniz gibi filozofların öğretilerinin cisimleştirdiği, temel inançları arasında **a)** varlığa, varolana ilişkin bilgiyi yalnızca akıl yoluyla elde etmenin mümkün olduğu, **b)** bilginin tek bir sistem meydana getirdiği, **c)** bu sistemin tümdengelimsel bir sistem oluşturduğu, ve nihayet **d)** herşeyin açıklanabilir olduğu, herşeyin ilke olarak söz konusu tümdengelimsel sistem içine dahil edilebileceği inançları bulunan akılcılık türü.

akıl çağı. Felsefede, 17. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, 19. yüzyılın ilk yarısına dek uzanan ve her alanda aklı temele alan Aydınlanma çağı, aklı neredeyse Ortaçağda Tanrı'nın işgal ettiği konuma yükselten modern tarihsel dönem.

akıldışı. 1 Akla uygun olmayan, akla, düşünce yasalarına karşıt olan, saçma ve anlaşılamaz olan. 2 Akıllıca, rasyonel yargılara uygun bir tarzda eylememe durumu. 3 Düzenden, aklın kavrayabileceği bir düzenlemeden yoksun bulunan. 4 Karmakarışık ya da kaotik bir durumda olan; rasyonel bir açıklaması ya da ifadesi olmayan.

akılyürütme. 1 Düşünceleri bilinçli, tutarlı ve amaçlı bir biçimde birbirlerine bağlama işlemi. 2 Çıkarsamalar yapma; verilerden ya da verilmiş olan olgulardan sonuçlara geçme faaliyeti; öncül olarak alınan önermelerden mantıksal çıkarım kurallarına uygun bir tarzda sonuç çıkarma işlemi.

3 (*Tümdengelimsel akılyürütme* anlamında) genel bir doğrudan, söz konusu doğrunun bir özellemesi ya da örneğini çıkarsayan; ilkeden sonuca, genel yasadan özel olaya giden; yeni bir bilgi vermeyen, fakat yalnızca, öncüllerde örtük ya da saklı hâlde bulunanı açığa çıkarmaktan, örtüyü kaldırmaktan oluşan akılyürütme; bilgilerimizi arttırıcı bir düşünme yönteminden çok, bu bilgilerimizi çözümleyici, açığa çıkarıcı, denetleyici akılyürütme türü; genelden özeli, tümelden tikeli, mantıksal çıkarım kurallarına göre çıkarsayan zorunlu ve kanıtlayıcı akılyürütme; öncüllerini tasdik edip, sonucunu, kişinin kendi kendisiyle çelişkiye düşmeden inkâr etmesinin olanaksız olduğu geçerli çıkarım türü.

akıntılar teorisi. İlkçağ Yunan felsefesinde, Empedokles ve Demokritos gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan algı anlayışı; bir algı sürecinde, algılayan öznenin algı menziline giren nesnenin, duyu organlarının gözeneklerine uygun gelen ve öznenin bedeninden çıkan film, suret ve akıntılarla karşılaşan akıntılar, suretler gönderdiğini öne süren algı teorisi.

akış öğretisi. Presokratik filozof Herakleitos'a atfedilen, evrenin ve evrende bulunan herşeyin sürekli bir değişme içinde bulunduğunu, hiçbir şeyin kalıcı ve sürekli olmayıp akış hâlinde olduğunu, bu değişmeden dolayı 'aynı nehre iki defa girilemeyeceğini' belirten teori.

aklın idaresi için kurallar. Modern felsefenin kurucusu olan Fransız filozofu Descartes tarafından belirlenen ve onun yöntem anlayışının bir parçası olarak, aklın sezgi ve tümdengelim gibi iki gücüne gereği gibi yol göstereceği düşünülen kurallar bütünü: 1 Doğru olduğu açık ve seçik bir biçimde bilinmeyen hiçbir şey doğru kabul edilmemelidir. 2 İncelenmekte olan güçlük ya da problemler, uygun bir çözümün gerektirdiği şekilde, olabildiğince çok parçaya bölünmelidir. 3 Düşünceler, en basit ve bilinmesi en kolay nesnelerden başlayıp, yavaş yavaş

adım adım ilerleyerek, en karmaşık olanın bilgisine yükselecek şekilde düzenlenmelidir. **4** Kişi, adımları, her durumda tam olarak sayıp, herşeyi gözden geçirerek, hiçbir şeyin unutulmamış olmasına dikkat etmelidir.

akrasia. Yunancada veya antik Yunan felsefesinde, irâde zayıflığı, özdenetim yoksunluğu; yapılması gerekeni, ahlâkî bakımdan doğru veya kişinin kendi özçıkarına uygun olanı bilmekle birlikte, bunu hayata geçirmede zaafiyet gösterme.

akromatik. Sözel olarak aktarılamayan; halk ya da geniş kitleler için olmayıp, okulun sınırları içinde kalan öğretiler, özellikle de Aristoteles'in, oldukça ileri bir bilgi düzeyinde bulunan seçkin öğrencileri için ayrılmış, yalnızca onların anlayabileceği türden gizli öğretiler için kullanılan Yunanca sıfat.

aksiyom. **1** Genel olarak, üzerine mantıksal bir sistemin kurulduğu ve ancak sistemin tutarlılığından vazgeçilmesi durumunda, inkâr edilebilen en temel ve zorunlu apaçık doğru; başka önermelerden türetilemeyen, fakat kendisinden başka önermelerin çıkarsanabildiği ilk başlangıç noktası; bütün bir kanıtlama sürecinin temelini oluşturan, fakat kendisi kanıtlanamayan önerme; formel bir sistemde, kanıtlanmadan öne sürülen ve, tüm diğer teoremlerin, sistemin çıkarım kurallarına göre, benzer diğer önermelerle birlikte, kendisinden türetildiği temel önerme. **2** *Epistemolojide*, doğruluğu apaçık olan, dolayımsız bir biçimde kesin, nesnel olarak doğru olan, doğruluğu sezgisel ve dolayımsız olarak bilinen önerme. **3** *Psikolojik* açıdan, kişinin bir yandan kanıtlanamazcasına doğru olduğunu düşünürken, bir yandan da doğru ve zorunlu olduğu konusunda sarsılmaz bir inanç beslediği önerme. **4** *Mantıkta*, kendisi kanıtlanmayan, fakat kanıtlamalar için bir temel olarak kullanılan ilk ilke; belli bir sistem ya da teorinin gelişme süreci içinde kanıtlanmayan, fakat daha işin başında doğru kabul edilen ve söz konusu sistemin parçalarını meydana getiren kanıtlamalar için bir temel olarak kullanılan önerme. **5** *Toplumsal* anlamda, görüşün anlamını, değerini ve önemini anlayabilecek yetide ve uzmanlıkta olan herkes tarafından apaçık bir olgu olarak kabul edilen görüş.

aldırmazcılık. Ahlâk felsefesinde, ahlâkî, erdemli bir yaşayışı salık veren, fakat bazı şeylerin insanın gücü dahilinde, insanın akıllı ve ahlâkî eylemiyle değiştirilebilir olduğu yerde, birtakım başka şeylerin insanın etki alanı dışında kaldığını, insan tarafından değiştirilemez olduğunu söyleyerek, insanın, ikincilere aldırmayıp, bunlara karşı kayıtsız

olur ve bağımsız kalırken, tüm gücüyle birinciler üzerinde yoğunlaşması, kendisinde olanı, kendi gücü dahilinde bulunanı gerçekleştirmesi, olabildiğince ahlâklı ve erdemli olmaya çalışması gerektiğini öne süren tavır.

aletçilik. 1 *Bilim felsefesi*nde, Peirce ve James gibi pragmatistlerle Mach ve Schlick gibi pozitivist düşünürler tarafından öne sürülen ve özellikle bilimlerdeki teorilerin doğru veya yanlış olmadıklarını ve olamayacaklarını, fakat sadece birer alet olarak görülebileceklerini öne süren öğreti. 2 Daha genel olarak da, ünlü Amerikan filozofu John Dewey'in, düşüncenin, mantığın ve bilgilenme sürecimizin doğası konusunda, James'ın pragmatizmini geliştirerek öne sürmüş olduğu felsefe akımı; düşüncelerin, kavramların ve yargıların, bir şeyleri tecrübe ettiğimiz ve gelecekteki sonuçları belirlemeye çalıştığımız zaman belli bir işlevi yerine getiren, işe yarayan araçlar, aletler olduğunu öne süren görüşü. 3 *Ontoloji*de, *V* gibi bir varlık türü olmasa bile, bu tür varlıklarla ilgili önermelerin doğru olabileceğini savunan görüş. 4 *Estetik*te, bir nesnenin estetik değerinin onun öznede estetik deneyim yaratma kapasitesinde yattığını, nesnedeki bu kapasitenin kapsamı ya da ölçüsünün koşullara ya da zamana bağlı olduğunu, bir nesnenin estetik değerinin onun estetik haz veya temaşa zevki üretmek için bir araç olmaklığıyla yargılanması gerektiğini savunan görüş.

algı. 1 *Çağdaş psikoloji ve epistemoloji*de, duyusal olarak uyarılma sonucunda, evler, arabalar, ağaçlar türünden nesnelerle ilgili kavrayış veya olgulara dair idrak; dış dünyayı duyular yoluyla, iç yaşantıları ise içebakışla kavrama yetisi. 2 İnsan varlığının kendisini çevreleyen dış dünyadan duyu organları aracılığıyla edindiği malumât. 3 İnsana duyu yoluyla gelen malzemeye uyum ve birlik kazandıran ve dolayısıyla, fizikî, fizyolojik, nörolojik, duyumsal ve bilişsel bileşenleri olan sürecin bilincinde ya da ayırdında olmaya ek olarak, duyumsal verilerin bir sentezi; yalın duyu verilerinin düzenlenmesi ve yorumlanması durumu. 4 Bir şeyin doğruluğunun bilincine varma.

Algıyı açıklayan belli başlı teoriler: I Algıda, doğrudan ve aracısız olarak yalnızca görünüşlerle, kendi öznel zihin hâllerimizle tanışsak bile, dış dünyada özneden bağımsız olarak varolan maddî nesnelerin, duyu verilerinin temeli olduğunu öne süren bilgi anlayışı; algının, insan zihninin dışında varolan nesnelerin algısı olduğunu ve algıya, insanın duyu organlarını harekete geçiren, insan zihninden bağımsız nesneler tarafından neden olunduğunu, duyu verilerine algılanan fizikî varlıkların

neden olduğunu ileri süren algı anlayışı olarak *nedensel algı teorisi*. **II** Algıların, zihnin bilinçli ya da bilinçsiz olarak seçtiği ve bir düzene soktuğu duyum kompleksleri olduğunu, herhangi bir zihin tarafından mümkün algı koşulları altında tecrübe edilen duyu verilerinin duyumdan önce varolduklarını, dolayısıyla zihnin algıdaki görevinin, meydana getirmekten çok, seçmek olduğunu öne süren algı anlayışı olarak *seçici algı teorisi*.. **III** Nesnelerin dış dünyada zihinden bağımsız olarak varolduklarını, nesnelerin algı sonucunda oluşan ide ya da tasarımlardan ayrı olup, bizdeki duyu organlarını uyarmak suretiyle özel duyu verilerinin doğuşuna yol açtığını, fakat insan varlığının dış dünyadaki nesnelerin kendilerini hiçbir zaman doğrudan ve aracısız olarak idrak edemediğini, insan zihninin dolayımsız olarak sadece kendi ide ya da tasarımlarını bilebileceğini savunan algı anlayışı olarak *tasarımsal algı teorisi*.. **IV** Duyu verilerinin algı eylemi tarafından yaratıldıklarını ya da oluşturulduklarını, algılara zihin tarafından neden olunduğunu ve algıların, yalnızca zihin onlara sahip olduğu sürece varolduklarını dile getiren algı anlayışı olarak *yaratıcı algı teorisi* .

algıcılık. **1** İnsan varlığının dış dünyayı doğrudan ve aracısız bir biçimde algılayabileceğini savunan öğreti. **2** Algısal yanılmalara düşebildiğimiz için, algının güvenilir bir bilgi kaynağı olarak görülemeyeceğini savunan görüşlere karşıt olarak, algının sağlam ve güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu ve bize doğrudan doğruya nesnelerin kendilerini verdiğini öne süren bilgi görüşü.

algılar. Nesnelerin ve olayların algısında ortaya çıkan öznel bileşen, yani tümellere, sınıflara ve genellemelere işaret eden kavramlara, düşüncelere, fikir ve inançlara karşıt olarak, deneyimdeki somut birimlere karşılık gelen, fakat bellek ve geçmişin deneyimleriyle zenginleştirildikleri için duyumlardan farklılık gösteren öznel yaşantılar. Algılar dışımızdaki bir nesneye bağlı olan ve duyu verilerini kavramamızı sağlayan *iç algılar*, ve özneye kendi iç hâllerini içebakış yoluyla kavrama olanağı veren *dış algılar* olarak ikiye ayrılır.

algının değişebilirliğiyle ilgili kanıt. Algının, değişen bakış açısı, içinde bulunulan ortam ve ışık koşulları gibi öznel ve nesnel durumlara bağlı olarak içerik bakımından değiştiğini ve söz konusu değişimin, algının insana, kendisinden bağımsız olarak varolan değişmez bir gerçekliği doğru ve güvenilir bir biçimde vermesini imkânsız hâle getirdiğini öne süren ve buradan insanın dış dünyayı, en azından olduğu

şekliyle bilmesinin söz konusu olamayacağı sonucunu çıkarsayan kuşkucu kanıt.

algının yanılabilirliğiyle ilgili kanıt. Yanılsama, sanrı türünden algı yanılmalarının, yanılma ya da yanılgı söz konusu olduğu sırada farkedilememesi ve hemen her zaman doğru, olanı olduğu gibi gösteren algılar olarak değerlendirilmesi olgusundan hareket eden ve söz konusu öncülden, bu durumun doğru sayılan her algı için geçerli olabileceği ve algısal bilginin imkânsız olduğu sonucunu çıkartan kuşkucu argüman ya da kanıt.

algının transendental birliği. Alman filozofu Kant'ın bilgi görüşünde, benliğin, dış dünyaya ilişkin deneyim, tecrübe tarafından zorunlu kılınan birliği; bir nesneyi duyumlayanın, onun özelliklerini anımsayanın, onu zaman ve mekân kalıplarıyla nedensellik kategorisi içine yerleştirenin hep aynı ben olması durumu. Duyu izlenimlerini birleştirerek, onlardan birlikli bir bütün meydana getiren bir ve aynı özne.

alıcılık. Pasif bir bilgilenme sürecinin karakteri, soyut ve yaratıcı düşünceye uzak ama duyu deneyine oldukça yakın bir bilginin özelliği; zihnin yaratıcı, etkin, amaçlı ya da yönelimsel faaliyetlerden farklı, ve duyumlardan hareketle kavram oluşturma, soyut kavramlarla yaratıcı düşünme faaliyetine karşıt olarak, yalnızca izlenimler, duyumlar alma, zihinde imgeler meydana getirme durumu.

alımlama. **1** İletişim sürecinde bir bireyin kendisine iletilmek istenen mesajı alması, onu etkin bir biçimde yorumlayarak yeniden üretmesi eylemi. **2** Bir kültür değerinin, bir filozofun düşüncelerinin başka bir kültür çevresi ya da ülkede alıcı bulması, iyi ya da hoş karşılanması durumu.

alışkanlık. **1** Tekrar yoluyla kazanılan, çok az bir düşünceyle ya da üzerinde hiç düşünmeden gerçekleştirilip ifade edilen, pek bir dirençle karşılaşmadan ortaya konan davranış ya da eğilimler. **2** Belli eylemlerin tekrarlana tekrarlana bilinçdışı ve mekanik bir hâle gelmesinin sonucu olan, sonradan kazanılmış davranış tarzı; kişinin sürekli olarak yapmak ve yinelemek suretiyle kazandığı davranış biçimi. **3** Bir işi, bir hareketi, büyük bir çaba göstermeden deneyerek, uygulayarak yapabilme becerisi. **4** Bir toplumda var olan, süregelen davranış biçimi.

altakoyma. **1** Genel olarak, olup biten bir şeyi başka bir şeyin altına koyma ya da içine dahil etme eylemi. **2** Daha özel olarak da, mantıkta, türü cinsin, bireyi de türün, tikel bir durum ya da örneği genel bir

yasanın, kuralın ya da genellemenin altına koyma, ona dahil etme. 3 Kant'ın felsefesinde, zihnin kavramlarından ya da genel kategorilerinden birini duyusal sezgiye uygulama.

altıklık. Özne ve yüklemi aynı olan iki önermenin niteliklerinin aynı, niceliklerinin farklı olması durumu. Buna göre, Aristoteles karesinde alt alta duran önermeler, yani tümel olumlu ile tikel olumlu ve tümel olumsuz ile tikel olumsuz önermeler altıktırlar.

altın kural. Ahlâk felsefesinde, birçok filozof tarafından temel ahlâkî buyruk olarak belirlenen, hemen her sistemin temelinde bulunan kural: Olumlu ifade edildiğinde, 'Başkalarına, başkalarının sana yapmasını istediğin şeyleri yap!', olumsuz bir biçimde tanımlandığında 'Sana yapılmasını istemediğin şeyleri yapma!'.

altın orta. Aristoteles felsefesinde, ahlâkî eylem ve erdemin, iki aşırı uç arasındaki ortayı bulmaktan oluşması, ifrat ve tefritten sakınma hâli.

amaç. 1 Genel olarak, ulaşılmak istenen, bir eyleme kaynak olan hedef, insanın bilinçli eylemiyle erişmek istediği erek, irâdî bir eylemin kendisine yöneldiği sonuç, niyet. 2 Bir formun, bir özün nihaî olarak aktüelleştiği, gerçekleştiği hâl, kendisine ek olarak daha fazla gelişme ihtiyacının söz konusu olmadığı durum. 3 Bir hedefe yönelmiş eylemin son ve nihaî noktasını temsil ya da ifade eden bir fikir, imge ya da sembolik bir düşünce, organizmanın içsel durumu.

amaçlar krallığı. Kant'ta, kişiye yarar sağlayacağı için hedeflenen amaçlar; haz, şan, şeref gibi ahlâkî eyleme yabancı ögeler veya dışsal etmenler tarafından değil de, kendi koyduğu amaçlar tarafından belirlenen ve kendi başına en yüce amaç olarak ortaya çıkan akıllı insan varlıklarının; belirli birtakım amaçların araçları olarak değil de, kendi başlarına birer amaç olarak görülmeleri gereken ve dolayısıyla kullanılmayı bekleyen eşya ya da şeylerden farklı olan insan varlıklarının evrensel bir ahlâk yasası altında oluşturdukları birlik.

amaçlılık ilkesi. Özellikle İlk ve Ortaçağın teleolojik dünya görüşünde, parçaların bütüne uygunluğunu, önceden gören ve seçen bir zekânın eseri olan düzeni, düzenden doğan uyumu ön plâna çıkartan ve doğada hiçbir şeyin boşuna olmayıp, genel bir amacın bir parçası olarak ortaya çıktığını dile getiren ilke.

Aynı genel bağlamda, insanın amaçlı faaliyetinden hareket ederek, dünyanın bir amaca göre düzenlenmiş olduğunu öne süren, bu düzenin

düşünmeye, istemeye ve irâdesini gerçekleştirmeye yetili bir varlığın eseri olduğunu, dünyanın doğaüstü bir varlık tarafından belli bir amaç için kurulduğu ya da yaratıldığını öne süren görüşe *antropomorfik amaçlılık* denir.

amicus Plato, sed magis amica est veritas. Aristoteles tarafından söylenmiş olan bir sözün Latince ifadesi: 'Platon'u severim, ancak hakikati daha çok severim.'

amor fati. Ünlü Alman filozofu Friedrich Nietzsche tarafından kullanıldığı şekliyle, kişinin kendi kaderine gönüllü olarak boyun eğmesi, kaderini sevmesi anlamına gelen Latince deyim.

anakronizma. Kronolojik, zamandizimsel bir yanlış. Olayların gerçek düzeniyle anlatılma, aktarılma düzeni arasındaki farklılık, tutarsızlık, veya bir şeyin, bir kavram veya olayın gerçek tarihsel bağlamı dışına çıkartılması.

analitik. **1** Analizle ilgili olan, analizi yöntem olarak kullanan. **2** Aristoteles'in mantıksal analiz tekniği. Buna göre, onun *Birinci Analitikler* adlı eseri, tasıma ilişkin bir analizi, buna karşın *İkinci Analitikler* adlı eseri de, bilimsel ya da kanıtlanabilir olan bilginin koşullarına ilişkin bir analizi içerir. **3** Kant'ta bu yana, yüklemi öznesinde içerilen yargı. **4** Kant'ta, genel mantığın, aklın tüm işlevlerini analiz yoluyla keşfeden dalı; ilkeler, kavramlar teorisi. Buna göre, Kant'ta kavramların analitiği, bir kavramlar teorisine, ilkelerin analitiği de, zihnin işleyişini *a priori* olarak düzenleyen *a priori* ilkeler teorisine karşılık gelir. **5** Hegel'in Aristoteles'ten gelen formel mantığa verdiği ad.

analitik çizgi. Birçok düşünüre, özellikle de çağdaş İngiliz idealist filozoflarına göre, bütün bir felsefe geleneğini oluşturan iki temel çizgi ya da yaklaşımdan, spekülatif değil de, analitik olanı. Analitik çizgi ya da yaklaşım bir tür analizle, yani felsefe problemlerine ilişkin kavram analiziyle belirlenir.

analitik felsefe. 20. yüzyılda özellikle İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde çok etkili olan ve dil üzerinde yoğunlaşarak, olgulara ya da anlamlara uygun düşecek en iyi ve en dakik mantıksal formu bulmak için, tümceleri ya da kavramları veya dilsel ifadeleri analiz etme işiyle uğraşan felsefî akım; felsefenin, kendi alanı içine giren problemleri kesin sonuçlu olarak çözecek biricik yönteminin felsefî analiz ya da kavram analizi olduğuna inanan çağdaş düşünce geleneği. Analitik felsefenin temel hareket noktası, felsefenin biricik konusunun

dil olduğu düşüncesidir. O mantıkçı pozitivizmden, felsefenin kendisinin bilgi üretmediği, felsefe tarihinde eser vermiş düşünürlerin aslında dilin yarattığı sorunlarla, dilden kaynaklanan problemlerle uğraşmış oldukları görüşünü devralmıştır. Analitik felsefenin yöntem ve felsefe kavrayışının gerisinde ise, **1** felsefenin problemlerinin, analizin ortadan kaldırabileceği, açıklığa kavuşturabileceği kavramsal karışıklıkların, kavram kargaşasının bir sonucu olduğu, ve **2** analizin kompleks kavram ve fikirlerin basit, bileşensel ögelerini meydana çıkardığı önkabulleri bulunmaktadır.

analitik ve sentetik ayırımı. Tümce, yargı ve önerme türleri arasında, tümce, yargı ve önermelerin doğruluklarını göstermek için gereken kanıt ya da verilerin doğasına bağlı olarak yapılan ayırım. Buna göre, bir tümce ya da önerme, söz konusu tümce ya da önermenin yüklemine karşılık gelen kavram, özne konumunda bulunan kavramda içeriliyorsa, analitik bir doğruya karşılık gelir; aksi takdirde, tümce ya da yargının doğru olması durumunda, o sentetik bir doğru meydana getirir.

analiz. 1 Bir şeyin, bir bütünün, bir problemin, **a)** parçaların ayrı ayrı incelenmesi, **b)** parçaların birbirleriyle olan ilişkilerinin incelenmesi ya da **c)** parçaların bütünle olan ilişkisinin araştırılması amacıyla, bileşensel ögelerine ayırılması süreci ya da işlemi. **2** Bir bütünü parçalarına ayırmanın sonucunda ortaya çıkan şey.

3 (*Felsefî analiz ya da kavram analizi anlamında*) bir kavramı, inanç veya teoriyi, bileşenlerine, önkabullerine, içerimlerine bakarak açıklama, açık ve anlaşılır hâle getirme süreci, bir önermenin ya da bir inançlar sisteminin örtük anlamını ve gizli önkabullerini açığa çıkarma işlemi. **4** (*İndirgeyici analiz anlamında*) bir nesneyi duyu-verileriyle ilgili önerme komplekslerine indirgeme örneğinde olduğu gibi, kavramların, inançların, kuramların, v. b. g., nasıl temel bir kategori meydana getiren ögelere indirgenebileceğini göstermekten oluşan işlem ya da süreç. Felsefede, bir şeyi, örneğin bilgiyi veya insanın kendisini açıklarken, onu, oluşumunun temelinde yer alan ilk ögelere indirgeyerek açıklama tarzı. **5** (*Dilsel analiz anlamında*) 20. yüzyılda ortaya çıkan dil temelli felsefe anlayışının; felsefenin temel probleminin anlam problemi olduğunu, felsefeye düşen görevin düşünceyi ifade etmek için kullanılan sözcükleri, terimlerimizi ya da terimlerle ifade edilen kavramları analiz etmek olduğunu söyleyen felsefe hareketinin yaklaşım ve yöntemi.

6 (*Madde-form analizi anlamında*) ilk kez Yunan filozofu Aristoteles tarafından varlık felsefesinde, daha sonra da Kant tarafından epis-

temolojide kullanılan ve bir şeyi hem maddesi, ham malzemesi ve hem de biçimi, özü ya da yapısı açısından ele alan çözümleme tarzı. **7** (*Pozitif analiz* olarak) değer yargılarından bağımsız olan, olması gerekeni değil de, olanı, mevcut durum ve ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan çözümleme. **7** (*Söylem analizi* anlamında) söyleme ilişkin inceleme; dile, dilin yapısına, onun aktüelleşmiş veya kullanım düzeyinde ortaya çıkan işlevleriyle temel modellerine dair çözümleme. **8** (*Eleştirel söylem analizi* anlamında) söylemi konu alan, dilin toplumsal ve ideolojik boyutunu ortaya çıkaran analiz

analiz paradoksu. Zaman zaman analitik felsefe geleneğine yöneltilen eleştirinin bir aracı olarak kullanılan ve '*Z XY* ile aynıdır' türünden önerme formundaki felsefî analizlerde söz konusu olan problem ya da paradoks.

analogon rationis. Ünlü Alman düşünürü Leibniz tarafından, hayvanlarda söz konusu olan en aşağı bilinç formlarını ifade etmek için kullanılan ve 'akıla benzer' anlamına gelen Latince terim.

analoji. 1 Varolan şeyler arasındaki benzerliklere, özellikle de sınıf benzerliği dışında kalan benzerliklere; yani işlev benzerliğine, ilişki benzerliğine işaret etme işlemi. **2** İki şey arasındaki benzerliklerden yola çıkarak, onların başka bakımlardan da benzer olacaklarını öne süren çıkarsama.

anangke. Yunan felsefesinde zorunluluk. **1** Evrendeki akıldışı, amaçsız, yönelimsiz ve denetlenemeyen öge olarak anlaşılan fiziksel zorunluluk; maddenin, özünde varolan bir itkiyle, biçim kazanmaya, rasyonel bir güç tarafından iyi bir amaç doğrultusunda tam olarak şekillendirilmeye karşı koyuşu; **2** geçerli bir kategorik tasımda, sonucun öncüllerinden çıkma ya da türeme tarzı, mantıksal zorunluluk.

anarşi. 1 Hükümet veya devlet kontrolünün yokluğunun sonucu olan politik ve toplumsal düzensizlik, kargaşa hâli; hükümetsiz kalan veya siyasî iktidarın çıkarları farklı hatta karşıt olan siyasal, ekonomik ve toplumsal güçler arasında kendisinden beklenen uzlaştırma görevini artık yerine getiremediği bir toplumun siyasî durumu. **2** Kimi faaliyet alanlarında, kuralsızlığın, yönlendirici bir ilkeden yoksunluğun veya varolan ilkelere uyulmamasının sonucu olarak ortaya çıkan düzensizlik ve kargaşa hâli. **3** Kimi disiplinlerde, örneğin bilimde birbirlerinden çok farklı, hatta karşıt ilkelerin varoluşuyla belirlenen aşırı çoğulculuk halî.

anarşizm. 1 Nispeten olumlu bir çerçeve içinde, insan doğasının özü itibariyle iyi olduğunu ve insan yaşamında karşılaşılan kötülüklerin, temelde insan üzerindeki kontrolden ve politik baskıdan kaynaklandığını savunan akım. Toplum içindeki politik kontrolün ve siyasî baskının ortadan kaldırılmasını isteyen, devletin insanın en büyük düşmanı olduğunu söyleyen ve bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak ve ideallerini gerçekleştirmek için, kendilerini bir toplum içinde diledikleri şekilde düzenlemeleri gerektiğini ileri süren siyasî öğreti. 2 Toplumsal ve ahlâkî kötülüklerin kaynağının devlet olduğunu, bundan dolayı, bu kötülüklerin devlet tarafından ortadan kaldırılamayacağını; özü itibariyle iyi olan insanın doğasının devlet ve kurumlar tarafından bozulduğunu, tüm reformların değersiz olduklarını, yeni bir toplumun devrim yoluyla kurulacağını, söz konusu yeni devletsiz toplumun, yolgöstericisi akıl ve adalet olup, bilimsel deneyimden yardım gören insan ruhunun doğal eğilimlerinden türeyeceğini savunan, dolayısıyla yasaya ya da düzene en küçük bir saygı duymayan ve toplumun yıkılması yoluyla bir kaosa erişilmesi için etkin bir biçimde çaba gösteren inanç ya da akım.

angst. Tasa, kaygı, ruhsal acı, kaygılı korku anlamına gelen Almanca terim. Özellikle varoluşçu felsefe açısından, şeylerin, nesnelerin belirsizliğinin ve anlamsızlığının bilincine varan ve yaşamla, içinde kişisel seçimin özsel olduğu ve kararların sorumluluğunun şöyle ya da böyle taşınmasının gerekli bulunduğu bir alan olarak karşı karşıya gelen varlıkların temel gerçekliği diye tanımlanan zihinsel karmaşa ve tasa hâli. Sonsuz bir evren karşısında, kişinin sonluluğunun yarattığı umutsuzluk hâli. Tercih, seçim söz konusu olduğunda, sorumluluğun, kararsızlığın bireyde doğurduğu iç daralması.

anımsama teorisi. Platon'un bilginin *a priori*, yani deneyimden önce ve bağımsız olup, tümellerin, İdeaların bilgisi olduğunu ifade etmek üzere geliştirdiği ve özellikle *Menon*'la *Phaidon* adlı diyaloglarında öne sürdüğü teori.

anlam. 1 *Genel olarak*, bir şeyin gösterdiği ya da dile getirdiği kavramlar bütünü; bir kişiyi bir nesneye, bir duruma gönderen ve sözcüklerle ortaya konan şey, mâna.

2 (*Bilişsel anlam* olarak) bilgi ya da malûmat veren, verdiği bilginin doğru olduğu iddiasında olan ve olguları betimleyen tümcelerin aktardığı şey. 3 (*Olgusal anlam* olarak) Bir tümce ya da önermenin, bilişsel bir anlama sahip olması, ve dolayısıyla söz konusu önermenin doğruluk değerinin genel olarak hem a) o tümcede yer alan terimlerin anlamına

ve hem de **b)** tümcenin gönderimde bulunduğu olgulara bağlı olması durumunda, doğruluk değeri hem **a)**'ya ve hem de **b)**'ye bağlı olan tümce ya da önermenin aktardığı şey, ifade ettiği mâna. **4** (*Formel anlam* olarak) Tümce ya da önermenin doğruluk değerinin sadece önerme ya da tümcede yer alan terimlerin anlamına bağlı olması durumunda, ilgili tümce ya da önermenin ifade ettiği mantıksal anlam.

5 (*Bildirici* ya da *ifade edici anlam* olarak) bir ifade ya da tümce, onu dile getiren konuşmacının hâline ya da durumuna ilişkin olarak bir şeyler ifade etmesi ya da ortaya koyması durumunda, gündeme gelen ve resimsel, duygusal ve irâdî bileşenler içerebilen anlam türü. **6** (*Sözde anlam* olarak) bir ifade ya da tümcenin, yalnızca ifade edici bir anlama sahip olmakla birlikte, bilişsel bir anlamı olan bir tümce olarak da görülmesi durumunda söz konusu olan anlam türü. **7** (*Kaplamsal anlam* olarak) bir ifadenin ya da sözcüğün gönderme yaptığı şeylerin toplamı, o sözcüğün kendileri için kullanıldığı şeylerin meydana getirdiği sınıf.

8 (*İçlemsel anlam* olarak) genel ya da sınıf sözcüklerinin işaret ettiği şeylere ortak olan özellikler, niteliklerin toplamına, bir kavramın içerdiği özellikler bütünü. **9** (*Sözlük anlamı* olarak) sözcüklerin tanımlarının, tanımsal anlamlarını kavramanın sonucu olan anlam türü. **10** (*Betimleyici anlam* olarak) bir sözcüğün kendilerine uygulanabildiği şeylerin toplamı. **11** (*Duygusal anlam* olarak) şeylerin, sözcüklerin, işaretlerin, jestlerin aktardığı, ifade ettiği ya da uyandırdığı duygular, tavırlar, bir şey karşısındaki duygusal eda ve tepkiler bütünü. **12** (*Semantik anlam* olarak) sentaktik bakımdan anlamlı olduğu varsayılan, yani dilsel kurallara uygun olarak kurulmuş olduğu, anlaşılırlık taşıdığı kabul edilen bir önermenin doğruluk değeri bakımından sahip olduğu anlamı. **13** (*Sentaktik anlam* olarak) bir önermenin, doğruluk ve yanlışlıktan bağımsız olan ve yalnızca düzgün kuruluşundan, yani anlaşılabilirliğinden ibaret olan anlamı, önerme olmanın ilk ve zorunlu koşulu olan anlam.

Anlamın mahiyetinin ne olduğuna ilişkin felsefî teoriler ise şunlardır: **I** Bütün anlamlı ifadeleri, analitik doğrularla empirik doğrular olarak ikiye ayıran ve bu iki kategoriden biri ya da diğerine girmeyen bir deyim veya önermenin anlamsız olduğunu öne süren; bir tümcenin anlamıyla, o tümcenin doğrulanma yönteminin bir ve aynı olup, bir önermenin, en azından ilke olarak doğrulanabilir olmaması durumunda, anlamsız olduğunu, bir tümcenin, ya analitik bir yargı ya da deneysel bir çerçeve içinde doğrulanabilen bir tümce olarak doğru olduğu takdirde,

anlamlı olduğunu dile getiren; bir tümceyi anlayabilmek için, kişinin o cümleyi doğru ya da yanlış kılan koşulları bilmesi gerektiğini öne süren anlam teorisi olarak *anlamın doğrulanabilirliği teorisi.* **II** Anlamı semboller, sesler, jest ve bedensel durumlar türünden uyaranlar karşısındaki davranışsal tepkilerle özdeşleştiren, bir sözcük ya da tümcenin anlamını dinleyen kişi üzerindeki etkisiyle açıklayan anlam teorisi olarak *davranışsal anlam teorisi.* **III** Sözcüklerin ya da tümcelerin gerçek anlamlarını somut deneyimlere yapılan dolaylı ya da doğrudan gönderim veya referanslardan aldıklarını, sözcüklerin, yalnızca uygulanım ya da doğrulanabilirlikleriyle ilgili kuralların deneyimden türetilebilmesi durumunda, anlamlı olduklarını dile getiren anlam görüşü olarak deneyimsel anlam teorisi. **IV** Dilsel bir gösterge ya da sembolün, örneğin bir sözcüğün, ya doğrudan gözlem ya da algı yoluyla idrak edilen bir gönderge olduğu zaman anlaşılabileceğini savunan; sözcüklerin, ancak ve ancak gönderme yaptıkları, atıfta bulundukları bir şey, kendilerinin anlamlarını meydana getiren bir nesne olması durumunda, anlamlı olduğunu öne süren fakat öncelikle soyut sözcükleri, fiil veya edatlar türünden açık seçik göndergeleri olmayan sözcükleri dikkate almadığı veya onların anlamlarını açıklayamadığı gerekçesiyle eleştirilen anlam teorisi (*gönderimsel anlam anlayışı*). **V** Anlamın özel düşüncelerimizi başkalarına aktarmak için semboller kullanmaktan oluştuğunu dile getiren anlam görüşü olarak *iletişimsel anlam teorisi* . **VI** bir sözcüğün anlamının, o sözcüğü örnekler ya da anlamaya çalışırken gerçekleştirilmesi gereken işlem veya faaliyetlerin toplamından ibaret olduğunu dile getiren anlam görüşü olarak *işlemsel anlam öğretisi.* **VII** Temsilciliğini L. Wittgenstein ve J. Austin'in yaptığı, anlamın konuşmacı ya da konuşmacıların dili kullanma tarzlarından meydana geldiğini ifade eden, bir sözcüğün anlamının kişinin onu ne amaçla, hangi niyetle kullandığına bağlı olduğunu öne süren anlam görüşü olarak *kullanımsal anlam teorisi..* **VIII** Dildeki sözcüklerin anlamlarını, onlara neden olan zihin hâlleri ve onların neden olduğu zihin hâlleri yoluyla kazandığını dile getiren *nedensel anlam teorisi..*

anlama yetisi. Olayların mahiyetini, olaylar arasındaki ilişkileri doğrudan ve aracısız sezgi ya da yaşanmış deneyim yoluyla bilme; algılanan şeye ait olmayan bir tasarım ve kavram için söz konusu olan idrak faaliyeti.

anlamlandırma edimi. Ünlü dil filozofu J. Austin'in teorisinde geçen, ve düzsöz edimlerinin bir alt grubu için kullanılan terim: Konu-

şanın sözleriyle doğal bir dilin söz dizimi kurallarına uygun olarak bir şeyi veya olguyu kastetmesi, ona gönderme yapması, referansta bulunması durumu. Buna göre, bir sözü, bir dillendirimi az çok belirli bir anlam içinde ve belirli bir şeye ya da olguya gönderme yaparak kullanmak, anlamlandırma ediminde bulunmaktır. Örneğin, bir arkadaşıma belli bir eşyasının belirli bir yerde bulunduğunu iletmek için 'para çantan masanın üstünde' dediğim zaman gerçekleştirdiğim şey bir anlamlandırma edimidir.

anlatı. 1 *Genel olarak* veya en yalın bir biçimde, bir durum ya da birtakım olayları aktaran öykü. 2 *Daha özel olarak* da, *postmodernizm*de her türlü söylem veya küresel dünya görüşü için kullanılan terim.

anma. Bir dilsel ifadenin, söz konusu dilsel ifade hakkında konuşmak amacıyla, tırnak içinde ortaya çıkışı ya da verilişi; dilsel bir ifadenin söz konusu dilsel ifadenin kendisi hakkında değil de, ifadenin işaret ettiği dildışı nesne hakkında konuşmak amacıyla gündeme geldiği kullanmanın karşısında yer aldığı kullanım tarzı.

anomali. Kuralsızlık, alışılmış, mûtat tipten ayrılan şeyin karakteri; olağan bir durumdan, kuraldan sapma hâli. İlkeden, kurallaşmış ve alışılmış olandan, genellikten ayrılma durumu.

anschaung. Almancada, 1 *weltanschaung*[dünya görüşü], *lebensanschaung* hayat görüşü] örneklerinde olduğu gibi, görüş, bakış açısı, nokta-i nazar anlamına gelen sözcük. 2 Sezgi, dolayımsız idrak, doğrudan algı. Doğrudan ve aracısız olma özelliğine sahip bulunan görü. Kant'ın felsefesinde, zihne, zaman ve mekân formları aracılığıyla, duyusal malzeme sağlayan algı ya da sezgi türü.

ansiklopedi. Denis Diderot, D'Alembert, Voltaire, J. J. Rousseau, B.d'Holbach ve Helvetius gibi, insanın özü itibariyle iyi olduğuna, ve uygun koşullar sağlandığında, sonsuzca gelişebileceğine ve hatta yetkinleşebileceğine inanan Aydınlanmacı iyimser filozofların, 1751-1776 yılları arasında, Fransa'da 35 cilt hâlinde yayınladıkları ve 18. yüzyılın bütün bilimsel bilgi ve düşüncesini bir bütün olarak serimlemeyi amaçlayan dev eser. Bu bağlamda, bilimlere ve sanatlara ilişkin analitik bir sözlük diye betimlenen Ansiklopedi'nin hazırlanmasına, Diderot ve D'Alembert'in editörlüğü altında, katkı yapmış olan Fransız yazar ve düşünürler öbeğine *ansiklopedistler* denir.

antagonizm. 1 Kişiler, kurumlar, toplumsal grup ya da sınıflar, öğreti ya da ideolojiler arasında söz konusu olan uzlaşmaz, üstesinden gelinemez çelişki ya da karşıtlık durumu. 2 İki süreç, yapı ya da organizma arasında ortaya çıkan ve eylemlerinin sonuçlarının birbirlerine tümüyle karşıt olmasıyla belirlenen uyuşmazlık ya da çatışma hâli.

antibilim. Modern öznenin tahtından indirilmesine katkıda bulunan bilimler; özneyi tahtından indiren, onu dil, arzu ve bilinçdışının bir etkisi olarak yorumlayan, özneyi kişi-öncesi güçlerin bir epifenomeni hâline getiren psikanaliz, dilbilim, etnoloji ve arkeoloji gibi bilimler bütünü.

antidoğalcılık. Doğalcılığı reddetme. İnsan varlıklarının doğa bilimlerinin konusunu oluşturan nesnelerden çok farklı oldukları gerekçesiyle, psikoloji ve toplumsal bilimlerde, farklı bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini, örneğin insan davranışı ve zihinsel süreçlerin fiziksel, kimyasal ya da biyolojik süreçlerle açıklanamayacağını savunan akım ya da tavır.

antihümanizm. 1 Genel olarak, hümanizmin her türü ya da şekline karşı eleştirel bir tavır takınan, hümanizmin şu ya da bu versiyonunu reddeden yaklaşım. 2 Biraz daha özel olarak da, Fransa'da 1960'lardan itibaren, insanın özü düşüncesinden bütünüyle vazgeçen yapısalcılar, postyapısalcılar, ve nihayet Marksistlerle psikanalistler tarafından benimsenen insan özgürlüğünün bir yanılsama olduğu, bireylerin sosyal ve linguistik yapılara, ekonomik üretim tarzına ya da bilinçdışına tâbi oldukları görüşü.

antik felsefe. Önce Yunan kentdevletinin, daha sonra da Roma İmparatorluğunun siyasî gücü ve egemenliği altında, tarihsel olarak M. Ö. 7. yüzyılın sonundan başlayıp, M. S. 2. yüzyıla dek süren dönemin felsefesi; Greko-Roman dünyası düşünürlerinin, sırasıyla Sokrates öncesi düşünürlerin, Platon'un, Aristoteles'in ve Aristoteles-sonrası düşünürlerin meydana getirdiği dört ayrı döneme ayrılan felsefeleri için kullanılan genel terim.

antilogia. Sofistlerde ve özellikle de Pironcularda, her sav ya da iddianın, her kanıtın karşısına aynı derecede kuvvetli ve önemli karşıt bir iddianın, kanıtın getirilebildiği düşüncesinden hareketle, çeşitli sav ve iddiaların zihinde bir dengeye ulaşması ve her tür iddianın ortadan kalkışı durumu için kullanılan terim.

antilojizm. 1. *Genel olarak*, mantık karşıtlığı. 2 *Özel olarak* da, ikisi doğru iken, üçüncüsünün tutarsız, yanlış ya da çelişik olduğu görülen, tutarsız önermeler üçlüsü; önermelerden herhangi ikisinin birleşik doğruluğunun, üçüncüsünün yanlışlığını gerektirdiği üçlü önerme öbeği.

antinomi. 1 Modern mantıkta, açık seçik olarak doğru bir ispat ya da kanıtlama tarafından ortaya konan mantıksal bakımdan imkânsız sonuç. 2 Kant'ın *Kritik der Reinen Vernunft* [Saf Aklın Eleştirisi] adlı eserinin Transendental Diyalektik bölümünde, rasyonel bir metafiziğin dört tezi olarak ortaya konan, her biri ayrı ayrı doğru gibi görünmekle birlikte, her ikisi birden doğru olamayan iki ilke arasındaki çelişki.

antinomiyanizm. 1 Yasaların hangi davranış ya da eylemlerin doğru olduğunu belirleyemeyeceğini, neyin doğru olduğunu belirleyen tek şeyin kişinin vicdanı olduğunu öne süren görüş; insanın dinî inancının toplumun hukukî ya da ahlâkî kodlarından bağışık olduğunu dile getiren anlayış. 2 Teolojide, kurtuluş için, ahlâk yasasının değil de, yalnızca imanın gerekli olduğunu savunan öğreti, Tanrı'nın inayetine mazhar olan kişinin kusursuz bir mükemmellik hâli içinde bulunduğunu öne süren görüş.

antiqua doctrina. Ortaçağ felsefesi'nde, tümeller tartışması söz konusu olduğunda, Platon'dan miras alınan kavram realizmini, ya da daha doğru bir deyişle radikal bir kavram realizmini nitelemek için kullanılan ve eski öğreti anlamına gelen deyim.

antirealizm. Realizm karşıtlığı. Realizmin çok çeşitli versiyonlarından biri ya da diğerini reddeden ve nesnelerin dış dünyada onlara ilişkin idelerimizden bağımsız olarak varolduğunu kabul etmeyen yaklaşım ya da öğreti: Maddî nesnelerin varoluşu söz konusu olduğunda, idealizm; tümeller ya da soyut varlıklar söz konusu olduğunda, nominalizm.

antitez. 1 *Genel olarak*, bir düşünce, yargı ya da önermenin karşıtı ya da çelişiği olan önerme. 2 *Retorikte* çarpıcı bir karşıtlık, çatışan iki düşüncenin dengeli birleşimini içeren deyim.

antropoloji. İnsanın hayvanlar dünyasındaki kökenini ve yerini, bir birey olarak gelişimini, tarihsel süreç boyunca geçirdiği fizikî ve zihinsel değişimleri konu alan disiplin; bir toplumsal varlık olarak insanı, insanın toplumsal yaşamıyla ilgili fenomenleri, zaman ve mekân

sınırlaması olmadan araştıran, farklı yerlerde ve zamanlarda ortaya çıkan ırkları, dilleri ve kültürleri inceleyen bilim.

antropolojizm. İnsanı, doğanın en üstün ürünü olarak gören, insanın bütün temel özelliklerini doğal kökenine dayandırarak açıklayan ve insanı yalnızca materyalist ve biyolojik bir açıdan ele alıp, doğanın bir parçası olarak değerlendiren felsefî görüş.

antropomorfizm. İnsanbiçimcilik. **1** *Genel olarak* insana ait özelliklerin insan dışındaki varlıklara yüklenmesi durumu. **2** *Daha özel olarak* da, Tanrı'nın, tanrıların ya da doğal güçlerin insan şekline ve insanın niteliklerine sahip olduğunu söyleyen anlayış; ya da Tanrı'nın ya da tanrıların, insanın bilinç, niyet, irâde, duygu ve duyumuna benzer yeti ve özelliklere sahip olduğu inancı

antropoteizm. Felsefede, insanın tanrılaştırılması tavrı.

antropozofi. Bilgeliğin ve evrene ilişkin doğru bir kavrayışın anahtarının insanın kendisinde bulunduğunu savunan öğreti. İnsan zihninin tinsel âlemle ilişki kurabilme yeteneği taşıdığını savunan felsefe.

apagoge. Aristoteles mantığında, büyük öncülü kesin, fakat küçük öncülü yalnızca olasılı olan bir tasıma; bir sonucun geçerliliğini, söz konusu sonucun çelişiğinin doğru olduğunu kabul ederek ve bundan olanaksız ya da kabul edilemez sonuçların çıktığını göstererek kanıtlayan, dolaylı bir kanıtlama yöntemi.

apatheia. **1** *Genel olarak*, duygusal bir tepkisi ya da duyarlılığı olmayan kişinin karakteri için kullanılan Yunanca terim. **2** *Epikürosçularda* ve *Stoalılarda*, haz ve acıya karşı kayıtsızlık, gündelik yaşamdan koparak, yaşamın gerçek amaçları üzerinde düşünmenin sonucu olan ruh dinginliği, kişinin kendi kendisiyle ve evrenle tam olarak barışması hali. **3** *Antik Yunan kuşkucularında*, yargıyı askıya alma, hiçbir konuda hüküm vermeme tavrının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve hiçbir şeye değer vermemeyle, hiçbir şeyden şöyle ya da böyle etkilenmemeyle, herşeye karşı kayıtsız kalmayla belirlenen sükûnet ve ruh dinginliği hâli, tam bir duygusuzluğa karşılık gelen, irâdesizlik ve cansızlık durumu.

apeiron. **1** İlkçağ Yunan felsefesinde, evrenin sonlu ya da sınırlı olduğuna inanan Platon, Aristoteles gibi filozoflar dışında, evrenin sınırsızlığını savunan Anaksimandros, Anaksimenes, Ksenophanes, Melissos ve Demokritos gibi filozoflarda geçen sınırsızlık düşüncesini ifade eden Yunanca terim. **2** Ayrıca evrenin kendisinden meydana gel-

diği ilk madde olarak Anaksimandros'un nicelik bakımından sınırsız, nitelik bakımından belirsiz anlamına gelen arkhesi.

aphairesis. **1** Aristoteles'te, soyutlama; bir özelliği ya da genel niteliği ait olduğu bağlamdan soyutlayan işlem veya bu işlemin ürünü olan şey için kullanılan Yunanca terim. **2** Yeni-Platonculukta, dünyaya tümüyle aşkın ve varolan herşeyden ayrı ve farklı olduğu için, hiçbir insanî yüklemin kendisine uygulanamadığı Tanrı'ya, Bir olana ilişkin genel bir kavrama, bir kavrayışa erişmenin yöntemi olarak olumsuzlama.

apodeiktik. Açıkça kanıtlanabilir ya da tanıtlanabilir olan, zorunlu olarak doğru olan, mutlak olarak kesin olan önerme için kullanılan Yunanca sıfat. Buna göre, **1** Aristoteles'te hem form ve hem de içerik bakımından doğru olan; olan ya da olabilecek olana ilişkin bilgiden farklı olarak, olmak zorunda olana ilişkin bilgiye a*podektik bilgi* adı verilir. Bu tür bir bilgi, istisnası olmadığı için, tümel; aksi söylenemediği, söylendiği takdirde, çelişkiye düşüldüğü için, zorunlu; konusuna uygun olduğu için doğru olan bilgidir. Yine, **2** Aristoteles'in önerme türlerini kiplik bakımından ayırırken dile getirdiği zorunlu önerme türüne; zorunlu olarak doğru olan, ya kendinden açık, doğruluğu herkes için apaçık olan, ya da tümdengelimsel bir akılyürütmeyle kanıtlanan önermeye *apodeiktik önerme* adı verilmektedir.

apodosis. Mantıkta, koşullu ya da hipotetik bir önermenin sonuç kısmı. Aynı türden hipotetik önermenin koşul kısmına ise, Yunancada *protasis* adı verilir.

apolitizm. Siyasetten, siyasî sorunlardan uzak durmayı, siyasî sorunlara değilse bile, bu sorunların çözümleriyle ilgili tartışmalara; ve bu arada yönetimi ele geçirmek, yönetimde temsil edilmek ve kendi çözümünü dayatmak için yürütülen siyasî mücadelelere yabancı kalmayı ilke edinmiş kişinin tavrı.

Apolloncu. Nietzsche'nin *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* [Tragedyanın doğuşu] adlı eserinde, insan yaşamındaki en temel iki eğilim arasında kurduğu karşıtlığın, klâsik ahenk, özdenetim ve dengeyi temsil eden unsuru.

Apolloncu deneyim. Nietzsche'de hayatı yaşanmaya değer kılan güzellik yanılsamasını bize sunan ışık tanrısı olan Apollon'un simgelediği düş deneyimi; biz insan varlıklarına bir güzellik yanılsaması sunan, acı veren bir dünyada kapana kısılmış, sıkışıp kalmış bireye güven ve huzur veren deneyim.

Apollonculuk. Nietzsche'de düzen, orantı, uyum, ölçü, rasyonellik ve entellektüel açıklamaya yönelik eğilim ve içtepi. *Der Wille zur Macht* [Güç İstemi]'ta 'Apollonculuk sözcüğü bir imgelem ve düş dünyasının, bizi değişme ve oluş dünyasından uzaklaştıran güzel görünümler dünyasının coşku içinde seyredilmesini belirtir' diyen Nietzsche için, Apollonculuk form ya da biçimdeki ahenge yüksek bir değer biçen üslubu tanımlar. Başka bir deyişle, Apollonculuk, Diyonsos'un tersine, oluş ve değişmenin, anlaşılmazlığı nedeniyle, gerçeklik ve coşkusuna karşı çıkarken, hem varoluşsal-entellektüel ve hem de estetik bir tutumu sergileyen Tanrı Apollon'dan kaynaklanan tarz ya da üsluptur.

apolojetik. **1** *Genel olarak*, düşmanca, yıkıcı ve katı eleştiriye karşı savunma. Bir öğretiyi, ona yöneltilen eleştirilere karşı savunurken uygulanan yöntemlerin tümü. **2** *Teoloji*de, imanın tanrısal kökenini akıl yoluyla haklı kılma çabası. **3** *Din*e ve dinin çeşitli dogmalarına yöneltilen itirazları, rasyonel kanıtlarla savunma tavrı; Hristiyanlıkta, bir dogmayı, akla hitap eden kanıtlar yoluyla savunan ve haklı gösteren teoloji dalı.

apophansis. Yunan düşüncesi ve, özellikle de mantığın kurucusu ve sistemleştiricisi Aristoteles'de kategorik önerme; anlamlı olup, doğruluk değeri taşıyan önerme; özne, yüklem ve bir bağlaçtan oluşan, ya bağımsız bir önerme formunda ya da bir tasımın sonucu olarak ortaya çıkan, bir şeyi bir şey hakkında olumlayan ya da olumsuzlayan önerme. *Apophansis*'in, olumlu olanına *kataphasis*, olumsuz olanına ise *apophasis* adı verilmiştir.

aporetik. **1** Düşünce ya da tartışmanın, ortaya çıkan bir problem ya da güçlükten dolayı, sonuçsuz kalma durumu. Bu çerçeve içinde, Platon-'un, Sokratik yöntemin uygulandığı, çeşitli tanım denemelerinin ardından, belli bir gelişme kaydedilse bile, somut bir sonuca ulaşmayan, problemin çözümsüz ve sonuçsuz kaldığı, tanımlanmak istenen erdemin gereği gibi tanımlanamadığı gençlik dönemi diyaloglarına *aporetik diyaloglar* adı verilir.

aporia. **1** Antik Yunan felsefesinde, nesnenin kendisinde ya da kavramındaki bir çelişkiden ileri gelen, çözülmesi güç bir problem. **2** Bir düşünce faaliyetinde söz konusu olan aşılamaz çelişme, karşılıklı tartışmada hiçbir katkı olmadan ne yapacağını şaşırma durumu.

a priori ve a posteriori. **1** Önerme, kavram, akılyürütme ve bilgi türleri arasında yapılan ve temelde, önermelerin doğruluklarına ilişkin bilgiyi nasıl elde edebildiğimiz konusuyla ilgili olan temel ayı-

rım. *A priori* bir önerme, doğru ya da yanlış olduğu deneyime başvurmadan, deneyimden önce ya da tecrübeden bağımsız olarak bilinen önerme iken *a posteriori* önerme, doğruluk ya da yanlışlığına, deneyime başvurularak, önermede iddia edilen şeylerin gerçeklikte nasıl olduğuna bakılarak karar verilen önerme olmak durumundadır. **2** *Akılyürütme*ler için, deneyime bağımlı olup olmamalarına veya öncüllerden mi sonuca yoksa sonuçtan mı öncüllere gittiklerine bakılarak oluşturulan ayırım. Öncüllerden sonuca giden akılyürütme ya da kanıtlama *a priori*, buna karşın sonuçtan öncüllere giden bir akılyürütme *a posteriori* bir akılyürütmedir. **3** En azından akılcı düşünürlere göre, deneyimden bağımsız olarak oluşturulan ya da doğuştan getirilen ide ya da kavramlara *a priori*, buna karşın soyutlama yoluyla oluşturulan kavramlara *a posteriori* kavramlar adı verilir.

apriorizm. **1** *Genel olarak*, zihnin birtakım düşüncelere sahip olduğunu, ve bu durumun bir sonucu olarak da, duyu-deneyinden bağımsız olan gerçek bir bilginin mümkün olduğunu savunan anlayış; bilgiyi belirleyen en önemli şeyin zorunluluk ve tümellik olduğunu, tümellik ve zorunluluğu ise, deneyimin değil fakat, yalnızca aklın sağladığını; insan zihnini bilginin nesneleri olan temel gerçeklik ya da gerçekliklerle yalnızca aklın tanıştırdığını öne süren öğreti. **2** (*Ilımlı apriorizm anlamında*) bilgide aklın katkısını temele almakla, bilgideki en önemli ögenin aklın deneyimden bağımsız faaliyeti olduğunu öne sürmekle birlikte, deneyimin rolünü de yadsımayan görüş; deneyim yoluyla temellenmeyen, deneye bağlı olarak haklı kılınamayan sentetik *a priori* önermelerin varolduğunu ve gerçek bilginin bu tür önermelerden oluştuğunu savunan bilgi anlayış. **3** (*Radikal apriorizm* anlamında) insana gerçekliğin bilgisini, deneyimin değil de, yalnızca aklın sağladığını, insan zihninde doğuştan düşünceler bulunduğunu ve deneyimden bağımsız gerçek bir bilginin mümkün olduğunu, tecrübenin bilgiye hiçbir katkısı olmadığını savunan görüş.

araçsal akılcılık. Amaçların belirlenmesiyle, amaçların rasyonalitesi ya da geçerliliğiyle değil de, salt belirli ya da daha önceden belirlenmiş amaçlara en iyi ve emin bir biçimde nasıl ulaşılacağıyla ilgili olan, verilmiş amaçlara ulaşmanın en etkili yollarının seçimi üzerinde duran akılcılık türü. Daha çok Frankfurt Okulu düşünürlerinin Aydınlanmaya ve modernliğe ilişkin eleştiri ve değerlendirmelerinin oluşturduğu bağlamda ortaya çıkan bir terim olarak araçsal akılcılık, aklı,

insanî faaliyetin nihaî ve en yüksek amaçlarına değer biçilmesi sürecinde kullanan akılcılığın tam karşısında yer alır.

araç teorisi. Zihin ya da ruha beden karşısında mutlak bir öncelik veren zihin görüşü. Zihnin bedenden bağımsız olarak varolan bir töz olduğunu, bedenin varlığa gelişinden önce ya da bedenin ölümünden sonra varolan zihnin, bedeni bir araç olarak kullandığını dile getiren anlayış.

arbitrum liberum. Dışarıdan belirlenmemiş olan, tam tersine kendi kendisini belirleyen özgür irâdenin serbestçe verilmiş kararı, özgürce yapılmış tercihi için kullanılan Latince terim.

ardbileşen. Koşul önermesinin ikinci bileşeni, hipotetik önermenin koşul kısmı, yani 'ise' ekleminden sonra gelen parçası. Buna karşın, koşullu ya da hipotetik bir önermenin koşul bildiren ilk bölümüne; sonucun ya da ardbileşenin gerçekleşmesinin kendisine bağlı olduğu koşulu dile getiren ilk tümcesine önbileşen adı verilir.

ardçevirme. Klâsik mantıkta, belli bir önermeden, öznesi ilk önermenin öznesiyle aynı, yüklemi ise ilk önermenin yükleminin çelişiği olup, nitelik bakımından da, ilk önerme olumsuzsa olumlu, olumluysa olumsuz olan başka bir önerme elde etmekten oluşan doğrudan bir çıkarım türü.

argüman. **1** Bir tezi, bir görüşü desteklemek, doğrulamak veya güçlendirmek üzere getirilen, bir ya da daha fazla sayıda öncül ya da kabulden belli bir sonucun çıkarsandığı kanıtlama tarzı ya da formu. Bilimsel bir kanıtlamadan, kesin olarak doğru ya da yanlış olduğunun söylenememesi bakımından farklılık gösteren akılyürütme şekli. **2** (*Transendental argüman* anlamında) belirli bir bilgi türünün, örneğin aritmetiğin mümkün veya fiilen varolduğu öncülünden, onu mümkün kılan koşulların kendilerine veya onun varolabilmesi için birtakım koşulların yerine getirilmesi gerektiği sonucuna giden akılyürütme ve kanıtlama tarzı.

arete. Antik Yunan felsefesinde, erdem, bir şeyin yetkinliği.

aristokrasi. **1** Orijinal ve etimolojik anlamı içinde, en iyilerin, hem düşünsel ve hem de tarihsel olarak, monarşinin ve demokrasinin karşısında yer alan, yönetimi. **2** Feodalizmde, toplumsal statülerine bakılmaksızın tüm insanların yönetimi olarak anlaşılan demokrasinin karşısında yer alan, aristokratların, soylıların, toplumsal statüleri en yüksek insanların yönetimi olarak geçer. **3** Çeşitli sınıfların üst katmanı. Buna göre, hükümetin üst düzey görevlileri devletin siyasal aris-

tokrasisini, sanayi ve finans dünyasının en zengin patronları ekonomide refah aristokrasisini temsil eder.

Aristotelesçilik. **1** Kendi düşünce ya da felsefelerinde, Aristoteles'in öğretilerini, kavramsal modeli veya yöntemini benimseyen ya da kullanan düşünürlerin tavrı. **2** Aristoteles'in eserlerinin hristiyan ve müslüman âlimlerin teolojik şerhlerinden hareketle yorumlanmasına dayanan Ortaçağ akımı.

arketip. Model, örnek. **1** *Platon'da*, duyusal dünyadaki şeylerin, maddî olmayan, değişmeyen ezelî-ebedî modeli. Yetkinlikten yoksun, gelip geçici şeylerin kendisinden pay aldıkları, kendisine göre biçimlendikleri örnek, model, ezelî ve ebedî ilke. İdea. **2** *Özellikle empirist felsefede*, idelerimizin upuygun olabilmeleri için, kendisine uymak durumunda oldukları model. **3** *Malebranche* ve *Berkeley'de* Tanrı'nın zihnindeki ide. **4** Dine, dinî tören, ayin ve efsaneye ilişkin geniş kapsamlı inceleme. **5** *Jung psikolojisinde*, kollektif bilinçdışından doğan ve efsanelerde, masallarda, sağlıklı ya da nevrotik öznenin bütün imgesel ürünlerinde ortaya çıkan yapı.

arkhe. **1** Antik Yunan felsefesinde, herşeyin kendisinden varlığa geldiği ilk töz, maddî neden ya da ilke. **2** Yine, Yunan bilim ve felsefesinde, ayrıca bir dizide ilk olan, kaynak, ilk neden ya da ilke.

ars combinatoria. Leibniz tarafından önerilmiş olan, ilkel kavramlar olarak alınan az sayıdaki basit kavramın birleşiminden hareketle kompleks kavramlar yaratma ya da meydana getirme tekniği ya da sanatı. Leibniz bu tekniği, tüm disiplinlerde, her tür çalışma ve araştırmada kendisinden faydalanılacak bir alet ya da yardımcı olarak önermiştir.

artıdeğer. Marksist teoride, işçinin ürettiği ürünün toplam değerinden, o ürünü üretmek için harcadığı emek gücünün değeri çıkartıldıktan sonra, geri kalan değer; yani işçinin ürettiği malın değeriyle, aldığı ücret arasındaki fark. İşçilerin üretimini arttırmak için, farklı yöntem ya da stratejilerin kullanılmasına bağlı olarak iki tür artıdeğerden söz edilebilir. Buna göre, harcanan zamanın fazlalaştırılması suretiyle arttırılan artıdeğere *mutlak artıdeğer*, buna karşın işçiyi aynı zaman biriminde daha verimli ve üretken kılmak suretiyle yaratılan artıdeğere ise *göreli artıdeğer* adı verilir.

artzamanlılık. **1** Dilsel olguların zaman içindeki evrimleri bakımından ele alındıklarında sergiledikleri özellik; **2** bir dilin tarihini

oluşturan zaman dizisi. **3** Anlamlar sisteminde, bir andan bir zamansal noktadan diğerine doğru olan değişmeleri incelemekten meydana gelen yaklaşım.

arzu. **1** Bir nesne tasarımıyla desteklenen eğilim, yönelim. **2** Bir şeye ulaşmak, bir şeyi elde etmek için duyulan yoğun istek. **3** Belirli ve bilinçli bir faaliyet türü olduğu için içgüdüden yüksek, fakat kişisel olmayan bir düşünce ya da genel birtakım ilkelerin sonucu olmadığı için, irâdî eylemden aşağı olan aktif duygu.

arzu felsefesi. Çağdaş düşünürler Deleuze ve Guattari'nin, arzuyu, genel bir rasyonalizasyon süreci içinde, bilinç lehine bastıran modern düşünceye karşı geliştirdikleri, olumlu ve üretken bir güç olarak değerlendirilen arzunun serbest bırakılmasını, akışkanlığının ve üretkenliğinin sağlanmasını amaçlayan felsefeleri. Geleneksel rasyonalist şemaların arzunun üretken akışını önlediklerini, arzuyu istikrarlı hâle getirip sabitleyen, yaratıcı enerjinin önüne set çeken tahakküm stratejileri olduklarını öne süren Deleuze ve Guattari'de arzu çok büyük ölçüde Nietzsche'nin güç istemi kavramına tekabül eder. Onlara göre, arzu özü itibariyle olumlu, yaratıcı ve üretken olup, kendisini bütünleyecek kayıp bir nesne arayışıyla değil, fakat kendisini her daim yeni bağlantı ve başlangıçlar bulmaya sevkeden üretken bir enerji bolluğuyla işler. Bundan dolayı, arzuyu bir tür eksiklik olarak karakterize eder tüm idealist, diyalektik ve hiççi yorumlara karşı çıkan Deleuze ve Quattari, arzuyu bir tür dinamik makine olarak yorumlar.

astroloji. Tarihsel olarak, dünyanın evrenin, çevresinde gezegenlerin ve yıldızların döndüğü merkezi olduğu, ve göksel cisimlerin hareketlerinin dünyada olup bitenleri etkilediği inancının bir sonucu olarak gelişen, yıldızların dünya olayları üzerindeki etkisini belirlemeyi ve bu etkileri dikkate alarak geleceği önceden haber vermeyi amaçlayan kehanet sanatına verilen ad.

astronomi. Gök cisimlerini konu edinen en eski sağın bilim; gök cisimlerinin ve bu arada evrene dağılmış olan yıldızların kökenini ve hareketini inceleyen bilim. Astronomi içinde gök cisimlerinin hareketini konu alan araştırma dalına *gök mekaniği*, gök cisimlerinin fizikî doğalarını konu alan araştırma dalına ise *astrofizik* adı verilir. Yine aynı çerçeve içinde evreni bir bütün olarak ele alan araştırma dalına *kozmoloji* adı verilirken, evrenin kökenini açıklamaya çalışan araştırma dalına ise *kozmogoni* adı verilir.

aşağılık kompleksi. İnsanın kendisini başkaları karşısında eksikli kusurlu hissetmesi durumu. Kişinin kendisini başka bireyler karşısında aşağı görme duygusu. Varoluşu, az ya da çok bilinçli olarak, bedensel, ruhsal ya da toplumsal bir aşağılık duygusunun etkisi altında bulunan kişinin hâli.

aşk. İnsanı belli bir varlığa, bir nesneye ya da evrensel bir değere doğru sürükleyip bağlayan gönül bağı. İnsan tarafından, temelde kendisi dışındaki en yüce varlığa, varlıklara veya güzelliğe duyulan yoğun ve aşırı sevgi.

aşkın. 1 Genel olarak, en yüksek, en üstün, en yüce olan, en yüksek niteliklere sahip bulunan varlık, yani Tanrı. 2 Deneyimde verilenin ötesinde olan, deneyimi aşan gerçeklik; normal, gündelik tecrübenin kavrayışını aşan, bilimsel açıklama düzeyinin daima ötesinde kalan varlık alanı için kullanılan sıfat.

Bu anlamda, bir şeyi içerden etkileyen içsel koşul ya da nedenlerden farklı olarak, o şeydeki değişmeyi başlatan, bir şeydeki değişmenin fail nedeni olan dış koşullar; fail ve ereksel nedenlere *aşkın nedenler* denmektedir. Öte yandan, Ortaçağ felsefesinde, Aristoteles'in on kategorisinin kapsamına, onları aştıkları için dahil edilemeyen, varlık, birlik gibi temel niteliklere *aşkın nitelikler* adı verilmiştir.

aşkınlık. Deneyim alanının ötesinde olma ya da kalma durumu. İçkinliğin karşıtı olma, gözlemlenen dünyanın üstünde ve ötesinde bulunma veya zihin küresinin, zihnin içkin sınırlarının dışında kalma hâli.

ataraxia. Kuşkucularda, hiçbir konuda hüküm vermeme, her konuda yargıyı askıya alma ve varlık üzerine spekülasyonlara girişmeme sonucunda elde edileceğine inanılan ruhsal huzur hali.

ateizm. 1 Tanrıtanımazcılık. Yunancada olumsuzluk bildiren *a* önekiyle, Tanrı anlamına gelen *theos*un birleşiminden doğmuş olan ve Tanrı'nın ya da tanrıların varolmadığı inancına dayanan felsefe akımı. Materyalizmin, duyumculuğun, içkinlik ilkesi ve evrimciliğin bir sonucu olarak gelişen, evreni yarattığı, evrenin yasalarını koyduğu, evrene bir şekilde müdahale ettiği kabul edilen doğaüstü bir varlık türüne veya Yaratıcıya inanmama tavrı. 2 *Teorik ateizm* anlamında, Tanrı'nın varoluşunun, Mutlak ya da Mutlak Varlık olanağını tümüyle dışlayan bir düşünce sistemine dayalı olarak yadsınmasından meydana gelen tavır. 3 *Pratik ateizm* anlamında, kişinin hayatını Tanrı konusunu hiç gündeme getirmeden sürdürmesi ve davranışlarında yalnızca sonlu ve dünyevî

değerleri temele alması; insanın eylemlerinde, Tanrı'yla olan ilişkisini tümüyle gözardı etmesinden ya da Tanrı sanki hiç varolmuyormuş gibi yaşamasından oluşan tavır. **4** *Antropolojik ateizm* olarak, insanın toptan özerkliği ve mutlak özgürlüğünün bir gereği olarak ifade edilen ve, insanın özgür olabilmesi ve ödevleriyle eylemlerinden sorumlu tutulabilmesi için, Tanrı'nın varolmaması gerektiğini iddia ederken, Tanrı'nın yerini insana veren görüş.

athanatizm. Ruhun ölümsüzlüğüne duyulan inanç; Yunancada olumsuzluk bildiren *a* önekiyle, ölüm anlamına gelen *thanatos*tan meydana gelmiş olan athanatizm, ruhun (bilincin, zihnin, benin, kişiliğin) ölümden sonra, şurada ya da burada, şu ya da bu biçim altında varolduğu inancına dayanmaktadır.

atomculuk. **1** *Genel olarak* kompleks ya da karmaşık fenomenleri, onları sabit ve değişmez parçacık ya da birimlerin toplamları olarak görmek suretiyle açıklayan, fizikî dünyanın, maddî evrenin gözle görülemeyecek kadar küçük parçacıklardan meydana geldiğini savunan görüş. **2** *Metafizik*te, İlkçağda Leukippos ve Demokritos, daha sonra da Epiküros ve Romalı Lukretius, Yeniçağda ise Gassendi tarafından savunulmuş olan ve gerçekliğin maddenin en küçük bileşenleri olarak atomlardan meydana geldiğini dile getiren öğreti. **3** *Modern bilim*de, her kimyasal ögenin kendi özgül atomları ve her kimyasal bileşiğin de kendi molekülleri olduğunu kabul eden öğreti. **4** *Psikoloji*de, çağrışımcılık görüşünde ifadesini bulan ve, zihin hâllerinin basit ve ayrı bileşenlere ayrılmak suretiyle analiz edilebileceğini ve bir zihin hâlinin ayrı atomik olguların, duyu ve izlenimlerin bir birleşiminden meydana geldiğini savunan psikoloji anlayışı. **5** *Sosyal psikoloji*de, tüm toplumsal fenomenlerin grubu meydana getiren bireylerin etkilerinin toplamı olarak görülmesi gerektiğini öne süren yaklaşım. **6** *Sosyoloji*de, holizme ya da bütüncülüğe karşı bir görüş olarak, toplumların en iyi bir biçimde, karşılıklı bir etkileşim içinde bulunan bireysel birim ya da atomlardan meydana geldiği düşünüldüğü zaman anlaşılacağını söyleyen; sosyolojinin toplumsal yapıları konu alan bir analizle değil de, toplumu meydana getiren bireylere ve bireylerin eylemlerine yükledikleri anlamlara ilişkin incelemelerle gelişip ilerleyebileceğini savunan görüş.

7 (*Matematiksel atomculuk* olarak) antik Yunan felsefesinde, maddî bir bakış açısı sergileyen İyonya filozoflarından sonra, formu ön plâna çıkartan Phytagorasçıların, sayının varlıkların *arke*si olduğunu dile getiren ve varolan herşeyi bir sayısından, birimden türeten kozmo-

lojileri ya da felsefeleri. **8** (*Mantıksal atomculuk* olarak) Ünlü İngiliz düşünürü Bertrand Russell'la Avusturyalı filozof Ludwig Wittgenstein'ın geliştirdiği, dille düşüncenin atomik önermeler adı verilen ve dış gerçeklikteki atomik olgulara karşılık gelen bölünemez bileşenlere ayrılarak analiz edilebileceğini ifade eden öğreti.

Aufklärung. Almancada Aydınlanma. Aydınlanma Çağı anlamına gelen *Zeitalter der Aufklärung* ise, 18. yüzyıl Almanya'sında, düşünsel bir özgürleşme ya da kurtuluş hamlesinin, özellikle Leibniz'den ilham alarak, gelişmesini sağlamaya çalışan düşünce hareketini, üç büyük temsilcisinin Wolff, Lessing ve Herder'in olduğu kültürel hamleyi ifade eder.

autarkeia. Antik Yunan'daki ahlâk sistemlerinde, mutluluğun vazgeçilmez ön koşulu ve erdemli insanın temel özelliği olan, kişinin kendi kendisine yetmesi ya da özerk olması durumu.

ayaltı evren. Evreni ikiye ayıran Aristoteles'te, ayın altındaki varlık tabakası; ayüstü evrenin karşı kutbunu meydana getirip, sırasıyla toprak, su, hava ve ateşten meydana gelen, içindeki varlıkların, duyusal bir yapıda olduğu, varlığa geldikten sonra yok olup gittiği yeryüzü.

Aydınlanma. Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla, 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların aklı insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve insan zihniyle bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yönündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel bir dönem, bilimsel keşif ve felsefî eleştiri çağı, felsefî ve toplumsal hareket. Düşünce ve ifade özgürlüğü, dinî eleştiri, akıl ve bilimin değerine duyulan inanç, toplumsal ilerlemeyle bireyciliğe önem verme başta olmak üzere, bir dizi ilerici fikirin gelişimine katkıda bulunan kültürel bir hareket, ideolojik bir zihniyet olarak Aydınlanmanın belirleyici tavır ve eğilimleri arasında hümanizm, deizm veya ateizm, akılcılık, ilerlemecilik, iyimserlik ve evrenselcilik bulunmaktadır.

Aydınlanma eleştirisi. Avrupa'da 18. yüzyılda ortaya çıkan felsefî ve toplumsal bir hareket olan Aydınlanmanın, 19. yüzyıldan başlayarak özellikle muhafazakârlar, Romantikler, çok çeşitli Kıta Avrupası düşünürleri tarafından özellikle cisimleştirdiği araçsal akılcılık, doğalcılık ve bilimcilik nedeniyle ciddî bir tenkit edilmesi durumu. Örneğin, Romantikler Aydınlanmanın aklının ruhsuz olduğunu söylerken, muhafazakârlar onu çok radikal bulmuşlardır. Yine Aydınlanma, doğa bilimlerini örnek alan bir bilgi ve akılcılık anlayışı geliştirdiği için

eleştiriye uğramıştır. Aynı çerçeve içinde, Aydınlanma akılcılığına, geleneksel ahlâk ve dinin hakikatlerine karşı düşmanca bir tavır aldığı için karşı çıkılmıştır. Nihayet, yüzyılımızda Aydınlanma hareketi, bireysel ve kültürel farklılıkları göz ardı ettiği için eleştirilmiştir.

Aydınlanmanın çöküşü. Batı kültüründe, onsekizinci yüzyıla damgasını vuran Aydınlanmanın temel ögeleri olan hümanizmin, iyimserliğin, insanın sınırsızca yetkinleşebileceğine duyulan inancın, bilim ve teknoloji yoluyla ilerleme ülküsünün, akılcılık ve evrenselciliğin, yaşanan toplumsal ve ekonomik koşullara bağlı olarak, önemli ölçüde erozyona uğraması sonucunda, 19. yüzyılda ortaya çıkan Aydınlanma karşıtı tavır için kullanılan genel deyim. Bilimin, maddî ve fizikî koşullarda sınırsız bir gelişmeye yol açacağı umulan bir süreç olarak teknoloji alanındaki uygulamasının, Avrupa'da kentleşmeyi ve kentlerde yoksul gecekondu semtlerinin doğuşunu hızlandırması; Fransız Devriminin terörün egemenliğiyle son bulması ve devrimi mutlakiyetçi yönetimlerin izlemesinin, akıl tarafından yönetilen, kendine güvenli, dışa dönük insan tipi yerine, ondokuzuncu yüzyılda daha çok duyguları tarafından yönlendirilen, tedirgin, yabancılaşmış ve içedönük bir insanın ortaya çıkışı olgusunun yarattığı hayal kırıklığı.

aydınlatan deneyim. Aşkın, yüce, kudretli, olağanüstü gücü olan bir gerçeklikle, özellikle de Tanrı'yla olan doğrudan temasla belirlenen ve bu tür bir mistik temas içinde olan kişiye sonluluğunu, eksikli oluşunu, bağımlılığını, yetersizliğini ve güçsüzlüğünü gösteren deneyim, söze dökülemez, aktarılamaz yaşantı.

aydınlatma teorisi. Bilgi felsefesinde, sınırlı, değişken ve gelip geçici insan varlığının zorunlu, ezelî-ebedî ve değişmez doğruları nasıl bilebildiği sorusuna yanıt olarak getirilen teori; Aziz Augustinus'un genel kavramların, zorunlu doğruların bilgisini açıklama tarzına karşılık gelen öğreti.

ayırd edilemezlerin özdeşliği ilkesi. Leibniz tarafından formüle edilen ve evrendeki hiçbir iki şeyin tümüyle, tam olarak aynı olmadığını; şeylere yakından bakıldığında, ne kadar benzer görünürse görünsünler, onlarda kesinlikle bazı farklılıklar saptanacağını; dolayısıyla, iki şeyin yalnızca sayısal olarak özdeş olabileceğini dile getiren ilke. Evrendeki her varlığın, başka hiçbir şeyde olmayan bir özelliğe sahip bulunduğunu, dolayısıyla evrende, birbirine tam olarak benzeyen, birbiriyle özdeş olan iki şey bulunmadığını dile getiren prensip.

ayırım. **1** Şeyler arasındaki farklılıklara işaret edildiği ya da bir şeyin başka bir şey olmadığı tasdik edildiği zaman, ortaya çıkan kavramsal belirleme. **2** Latince *differentia* terimiyle gösterilen bir kavram olarak, bir türü, üyesi olduğu sınıftan ya da cinsten ayıran özellikler; cins içinde, türü gösteren özellik ya da özellikler toplamı.

3 (*Türsel ayırım* anlamında) bir türü aynı cins içindeki diğer türlerden ayıran temel özellik, bir alt sınıfı aynı sınıf içindeki diğer sınıflardan farklılaştıran ayırd edici özellik. **4** (*Yakın ayırım* anlamında) türü yakın cinsindeki ortaklarından ayıran nitelik, sıfat. **5** (*Uzak ayırım* anlamında) türü uzak cinsindeki ortaklarından ayıran özellik.

aynılık ve farklılık. **1** İki ya da daha fazla sayıda şeyin birbiriyle aynı olduğu tüm durumlara ortak olan şey, bu durumlarda söz konusu olan özellik; veya iki ya da daha fazla sayıda şeyin birbirlerinden farklı olduğu durumlarda söz konusu olan şey ya da özelliktir. **2** Varlığın temel kategorilerinden biri olarak, varolan her şeyin, varolan diğer şeylere bazı bakımlardan benzerken, varolan başka herşeyden, en azından bir bakımdan farklı olduğunu dile getiren ilke.

ayrıklık. **1** Kaplamları birbirinden ayrı olsa da, aynı yakın cinsin kaplamı içerisinde yer alan kavramlar arasındaki bağıntı. **2** Önermelerin birbirlerine bağlanması işleminde, birbirlerine tikel evetleme eklemi ile bağlanan önermeler arasında söz konusu olan ilişki.

B

Baconculuk. İngiliz filozofu Francis Bacon'un görüşlerini, özellikle de onun bilginin büyük bir güç olduğu inancını ve bilginin doğaya ilişkin deneysel araştırma ile elde edileceği görüşünü savunma tavrı.

bağdaşabilircilik. Spinoza, Hume ve Schopenhauer gibi düşünürler tarafından geliştirilmiş olan, özgürlüğün, nedensellik ve hatta determinizmle bağdaşabilir olduğunu, ikisi arasında hiçbir çelişki bulunmadığını dile getiren etik görüşü.

bağdaşmazcılık. Özgürlüğün determinizmle, evrende hüküm süren nedensellikle bağdaşmaz olduğunu öne süren etik görüş. Özgürlük kavramının determinizm ve nedensellikle uyuşmaz olduğunu, nedenselliğin gerçekliği kabul edildiğinde, özgürlük kavramının çelişik bir kavram hâline geldiğini iddia eden etik tavır.

bağıl özellikler. Bir şeyi tanımlamada ya da sınıflamada özsel olmayan, onu her ne ise o yapmayan, önemi bakımından başat karaktere bağlı olan özellikler. Üçüncül ya da sonuçta ortaya çıkan nitelikler olarak da bilinen, ve başka bir nitelik ya da özelliğe bağlı olan 'iyi', 'doğru', 'güzel' benzeri özellik ya da nitelikler toplamı

bağımlılık. **1** *Matematik* ve *istatistik*te, değişkenler arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, birindeki değişmelerin diğerinde de değişikliklere yol açmasıyla belirlenen ilişki tarzı. **2** *Sosyal psikoloji*de, destek için başkalarının görüşlerine, inanç ve fikirlerine aşırı ölçüde güvenme, bağlanma durumu. İki kişi arasında ortaya çıkan ve birinin, duygusal, ekonomik, fikir v. b. g., bakımından diğerine dayanması, güvenmesiyle belirlenen ilişki tarzı. **3** Üçüncü dünya ülkelerinin yeterli ve arzulanan ekonomik kalkınma ve gelişme düzeyine erişememelerini, ileri kapitalist dünyaya bağlayan yaklaşım. Buna göre, Marksist görüş veya sosyoloji, bağımlılığı yoksul ve azgelişmiş ülkelerle, zengin ve geliş-

miş ülkeler arasında söz konusu olan bir ilişki olarak tanımlayıp, yoksul ülke ve bölgelerin azgelişmişliğini, zengin ülkelerdeki kapitalist gelişmenin eseri ya da ürünü olarak açıklar.

bağımsız. 1 *Mantıksal olarak*, başka bir önermeden çıkmayan; bir mantıksal sistemin çıkarım kurallarıyla türetilemeyen; doğruluğu ya da yanlışlığı, başka bir önermenin doğruluğu ya da yanlışlığı üzerinde bir fark yaratmayan önermenin özelliği. **2** *Metafizik*te, varoluşu için başka bir şeye ihtiyaç duymayan varlığın durumu. **3** *Siyaset felsefesinde*, başka bir ülkenin veya ülkelerin yönetimi veya denetimi altında olmayan ülkenin; işlerini başka bir devlet organına bağlı kalmadan yürüten devlet organının özelliği.

bağıntı. İki ya da daha fazla sayıda şeyi birbiriyle ilintili, ilişkili kılan bağ. İki ya da daha fazla şeyi belli bir biçimde düzene sokan ilişki; birlikte alınan en az iki şeye yüklenebilir olan nitelik.

bağlam. a) Bir şeyle doğrudan bir ilişki içinde bulunan, **b**) o şeyin bir anlamda kaynağını oluşturan ve **c**) söz konusu şey karşısındaki tavırlarımızı, ona ilişkin bilgilerimizi etkileyen anlamlar, düşünceler, önkabuller, yargılar ve perspektifler toplamı.

bağlamcılık. 1 *Metafizik*te, görünüşle görünüşlerin gerisinde bulunduğu kabul edilen gerçeklik arasındaki ayırımı reddeden, bu türden ayırımların yalnızca yapılan araştırmaya göreli olduğunu savunan görüş. **2** *Ahlâk felsefesi*nde, ahlâkî problemlerin, yalnızca daha önce bazı ahlâkî ilkeleri kabul ettiğimiz zaman ortaya çıktığını ve onların ancak bu ardalana bağlı kalınarak çözülebileceğini savunan öğreti. **3** *Bilim felsefesi*nde, 'elektron' türünden teorik terimlerin, yalnızca, deneysel bir tarzda test edilebilir olan teoremleri içeren dedüktif sistemlerdeki terimler olarak ortaya çıktığı zaman bir anlamı olduğunu savunan görüş. **4** *Estetik*te, bir sanat eserinin bütün bir kültürel bağlamı içerisinde anlaşılması gerektiğini savunan, bir sanat eserinin yalnızca bütün bir kültürel bağlamı içinde anlaşılabileceğini, sanat eseriyle ilgili tarihsel ve başka türden bilgilerin sanat eserine ilişkin kavrayışımızı zenginleştirdiğini öne süren sanat görüşü.

bağnazlık. Çoğunluk, dinî ve siyasî alanda, belli bir inanç, kanaat ya da ideolojiye tutkuyla bağlanma durumu. Kişiyi, bilgisizliğin, eğitimsizliğin, güçsüzlük, doyumsuzluk ve hoşgörüsüzlüğün bir sonucu olarak, belli bir fikir, inanç, ya da ideolojiye körü körüne bağlanmaya iten tutku.

bamalip. Klâsik mantıkta, dördüncü tasım şeklinden bir tasım kalıbı: Tüm *P*ler *M*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*ler *P*'dir.

barbara. Klâsik mantıkta, birinci tasım şeklinden, öncülleri ve sonucu tümel olumlu olan geçerli tasım kalıbı: Tüm *M*ler *P*'dir. Tüm *S*ler *M*'dir. O hâlde, tüm *S*'ler *P*'dir.

baroco. Klasik mantıkta, ikinci tasım şeklinden, büyük önermesi tümel olumlu, küçük önermesi ve sonucu tikel olumsuz olan tasım kalıbı. Söz konusu tasım, yetkin tasım şekli olan birinci şekle indirgenebilir olan bir tasım olup, terimdeki *B* harfi, onun Barbara'ya indirgendiğini, *c* harfi ise indirgemenin tarzını göstermektedir: Tüm *P*ler *M*'dir. Bazı *S*ler *M* değildir. O hâlde, bazı *S*ler *P* değildir.

barok. 17. yüzyılda ortaya çıkmış, üslup açısından karmaşık, hatta çelişkili, duygusal durumları çoğu kez dramatik bir yaklaşımla, duyulara seslenecek bir biçimde anlatma isteği sergileyen sanat türü.

basit. **1** Bölünemez olanı; karmaşık olmayanı; **2** bileşik olmayıp tek bir unsurdan meydana geleni; **3** analizi, uygulaması yoğun bir zihinsel çaba gerektirmeyeni; **4** ilk ya da temel olanı; **5** başka bir şeye indirgenemez olanı tanımlayan sıfat. Buna göre, örneğin 'kırmızı' gibi, başka bir özelliğe indirgenemeyen, daha fazla analiz edilemeyen ve yalnızca kendisine işaret edilmek suretiyle, tanımlanabilen ya da bilinebilen bir özelliğe basit sıfat ya da yüklem, bir özne, bir yüklem ve bir kopula ya da bağlaçtan meydana gelen önerme ise basit önerme olarak tanımlanır.

bastırma. Uygun bulunmayan, iyi addedilmeyen, bireyi ruhsal sıkıntıya sokan istekleri, arzuları, anıları engelleme, bilinç yüzeyinden uzaklaştırma edimi.

başkaldırıyorum, öyleyse varız. Camus'nün, aynı ülkenin düşünürü Descartes'tan ve onun 'Düşünüyorum, o hâlde varım' sözünden esinlenerek, felsefesinin temeline yerleştirdiği söz. Buna göre, varoluşun saçma olduğunu, bu saçmalığın insanî istek, ihtiyaç ve ideallerin dünyanın akıldışı sessizlik ve ilgisizliğiyle çarpışmasından kaynaklandığını savunan Camus, çözüm olarak, bu durumdan kaçışa ve intihara bağlanmak yerine, saçmayı teslim eden bir açıkyüreklilik ve dürüstlükle birlikte, başkaldırıyı önermiş ve başkaldırıdan kollektif bir dayanışma bilinci yaratma çabası vermiştir.

başka zihinler problemi. Kişinin, doğrudan ve aracısız olarak, başka hiçbir şeyi değil de, yalnızca kendi bilinç içeriklerini bilebildiği, kendi içkin küresinin dışına çıkamadığı ya da en azından deney yoluyla

tecrübe edilemeyen varlıkların bilgisine sahip olamadığı kabul edildiğinde, nasıl olup da kendi zihni dışındaki başka zihinlerin varolduğunu bilebileceği problemi. Başka insanların da, tıpkı benim gibi düşündüklerini, acı çektiklerini ve hissettiklerini nasıl olup da bilebileceğim sorunsalı.

batılılaşma. Dünya tarihinin son iki yüzyılda ortaya çıkmış olan endüstri evresinde, Batı uygarlığı dışında kalan uygarlık ya da devletlerin, Batı'yı son dönemde belirleyen, onu Batı yapan fikir ve teknikleri benimseme yaklaşımı; Batılı olmayan devletlerin Batı uygaarlığıyla aralarında maddî bakımdan oluşan uçurumu kapatabilmek için sergiledikleri modernleşme, Batı'yı özellikle son iki yüzyılda Batı yapan değerleri, fikir ve teknikleri benimseyip alma hareketleri.

beden. İnsanın zihin ya da ruhuna karşıt olan vücudu, organizması ya da maddî tözü.

beğeni. **1** Sanat eserlerini, insan elinden çıkma ürünleri, birtakım kurallara dayanmadan, salt duyum ve deney yoluyla yargılama yetisine, sanat eserlerindeki iyi ve güzel yönlerle eksiklik ya da kusurları ayırd edebilme yeteneğine; güzelliğin insanda yarattığı öznel duygu. **2** İletişim bağlamında, aktarılan mesajlardan keyif alma tavrı, belli mesajların olumlanması veya talep edilmesi durumu.

belirleme. **1** *Genel olarak*, bir şeyi belirli kılma, açık ve seçik bir şekilde sınırlama, karakterize etme. **2** *Bilgi* anlamında, bir olayın nedenini ortaya koyma, bir kavramın içlemini oluşturan öge ya özellikleri açık bir şekilde tanımlama ya da sınırlama.

belirlenim. **1** Özellik ya da karakteristik. **2** Bir şeyin her ne ise o olması ya da bir nesnenin özelliklerine sahip olma durumuna gelmesi anlamında belirleme kazanması durumu. **3** Nedenlerle sonuçlar veya olaylar arasındaki zorunlu bağıntı. **4** Evrendeki olayların neden sonuç ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkması.

belirlenimsizcilik. Endeterminizm. **1** *Metafizik*te, evrendeki herşeyin belirlenmiş olmadığını, dünyada raslantı ve özgürlüğe yer bulunduğunu savunan görüş. **2** *Ahlâk felsefesi*nde, benin, zihin ya da bilincin, irâdenin, ruhun, ahlâkî kararlar adı verilen sonuçlara neden olmada özgür olduğunu, ahlâkî seçimlerin daha önceki fizikî ve psişik olaylar tarafından belirlenmediğini, akıllı insan varlığının mutlak bir seçme özgürlüğüne sahip bulunduğunu öne süren anlayış.

belirsizlik.1 Sözcüklerin, kavramların adlandırdıkları ya da uygulandıkları nesnelerin sınırlarının tam ve kesin olarak bilinememesi durumu. Buna göre, bir sözcüğün belirsiz olması, bu sözcüğün içinde geçtiği bazı bildiri kipinden tümcelere herhangi bir doğruluk değeri verilememesi; bildiri kipinden bir tümcenin belirsiz olması ise, bu tümceye herhangi bir doğruluk değeri yüklenememesi anlamına gelir. **2** Herhangi bir sistemin içindeki düzensizlik, o sistemdeki raslantısallık unsurunun yüksek olması durumu.

bellek. 1 Geçmişteki deneyimleri, tecrübe ve yaşantıları anımsayabilme yetisi. Deney ya da tecrübeleri anımsama, zihinde canlandırma ve geçmişi şimdide koruma gücü. **2** Anımsayan öznenin, geçmiş yaşantılarına, bilinç hâllerine ya da geçmişte algılamış olduğu nesnelere ilişkin çıkarımsal olmayan bilgisi. **3** Özgün olaylar, olgu ve nesneler, imge ve fikirler ortada olmadığı zaman, onlarla ilgili bilişi ya da malûmatı zihinde korumaktan meydana gelen fonksiyon. **4** Söz konusu malûmatın depoladığı, biriktirdiği varsayılan sistem ya da yer. Bellek, anımsayan öznenin geçmişteki duyguları, bilinç hâlleri, kısacası psikolojik yaşantıları ile ilgili olduğu zaman, buna *içebakışsal bellek*, buna karşın, anımsayan öznenin geçmişte algıladığı, zihinden bağımsız nesnelerle ilgili olduğu zaman ise, buna da *algısal bellek* adı verilir.

bellum omnium contra omnes. Devletin ortaya çıkışından önce, doğa durumundaki insanların, kendi çıkarlarını hayata geçirmek için, birbirleriyle gerektiğinde savaşa gireceğini ifade etmek üzere, Hobbes tarafından kullanılan Latince terim. Devletin ortaya çıkışından önce, insan topluluğunun içinde bulunduğu doğal hâli ifade eden deyim: Herkesin herkese karşı savaşı.

ben. 1 *Genel olarak*, akıl sahibi öznenin, bilinçli kişinin, kendisini başkalarından ayırmasına ve kendisini öne sürmesine yarayan güç, yapı veya bütün. Çoğunluk kişi, benlik, bilinç ve özne sözcükleriyle eşanlamlı olarak kullanılan, zihin, bellek, bilen, ego olarak da bilinen ve, değişme boyunca varlığını koruyup, birliğinin farkında olan birlik. Bir bireyin psikolojik özelliklerini betimlemeye ve bütünlemeye yarayan temel değişken. **2** (Daha özel olarak ve *saf ben* anlamında) tüm zihinsel faaliyetlerin gerisinde yatan nedene tekabül eden, varoluşu, doğrudan doğruya içebakış yoluyla bilinemeyen, fakat içebakışın içeriğinden çıkarsanmak durumunda olan, elle tutulamaz, gözle görülemez, maddî olmayan, değişmez varlık ya da ruh veya tin. **3** (*Empirik ben* anlamında) içebakış yoluyla algılanan, ve bir kişiyi niteliksel olarak başka bir kişi-

den ayıran ya da ona kendi kişisel karakterini veren işlem ve ögeleriyle etkin hâle gelen bireysel benlik. **4** (*Transendental ben* anlamında) bilincimizin birliği tarafından önceden varsayılan özne; dış dünyaya dair bilgimizin mümkün olabilmesi için varoluşu öngörülen ben, duyusal dünyanın bilgisinin zorunlu önkabulü olan zihin. Algıların, tasarımların, bilumum zihinsel edimlerin dayanağı olarak algılanamayan, ama varsayılan; fiilen varolan bireylerin bilincindeki özsel yapı. **5** (Ve nihayet *içebakışın beni* anlamında) bilincin sezgisel olarak hissedilen ya da algılanan birliği.

bencillik. **1** *Genel olarak*, kişinin kendi benine ve kendi çıkarlarına düşkünlük göstermesi, başkalarını hiç dikkate almadan, yalnızca kendisini ve kendi iyiliğini, refahını ve mutluluğunu düşünmesi. İnsanın kendi benini ve kişisel çıkarını, yaşamının mutlak ilkesi yapması. **2** *Özel olarak* da, İngiliz deneyci filozofu Hobbes'un, insanın tüm eylemlerinin 'ben sevgisi' tarafından belirlendiğini, ve ahlâklılığın da insanın kendisini koruma içgüdüsünün bir şekli olduğunu, tüm eylemlerin insanın kendisini koruma içgüdüsünün ve kendi benine duyduğu sevginin bir sonucu olarak ortaya çıktığını dile getiren öğretisi.

benlikçilik. Kişinin salt kendi çıkar, istek, arzu ve ihtiyaçlarını karşılama çabasıyla belirlenmesi, bencilik ya da egoizmin koyduğu sınırların daha ötesine geçerek, salt kendi kendisiyle ilgili olması durumu. Öznenin, zaman zaman sapık hazları da aralarında olmak üzere, kendisine özgü olduğuna inandığı yanlarına gösterdiği aşırı hayranlık.

benlik teknolojisi. Ünlü çağdaş düşünür Michel Foucault'nun, iktidar tarafından şeyleştirilerek inşa edilen öznelliğe karşı, bireylerin kendilerini bağımsızca yaratabileceklerini ya da inşa edebileceklerini dile getiren kavramsallaştırımı. Bireylerin kendileri veya başkalarının yardımıyla, kendi bedenleri, ruhları, düşünceleri, hareketleri ve varoluş tarzları üzerinde belli sayıda işlemi ya da etkinliği, kendilerini, belli bir mutluluk, bilgelik, yetkinlik ya da ölümsüzlük hâline erişebilmek için, dönüştürmelerini sağlayacak şekilde gerçekleştirmelerine imkân veren pratikler bütünü.

benmerkezci durum. Felsefe tarihinde ilk kez olarak İngiliz empiristleri tarafından öne sürülen ve bir insanın yalnızca kendi deneylerinin, kendi bilinç içeriklerinin bilgisine sahip olabileceği, kendi zihin ya da bilinç hâllerinin ötesine geçerek, gerçekliğin bizzat kendisini, gerçekte olduğu şekliyle dünyayı bilemeyeceğini dile getiren kabul. Her tür bilginin kendi bireysel bilincimizin bir eseri olduğunu, bilincin dı-

şında kalana ilişkin olarak hiçbir bilginin olamayacağını öne süren görüş.

benmerkezcilik yanılsaması. Herhangi bir benin evrenin merkezinde olması söz konusu olamasa bile, her benin kendisini evrenin merkezi ve odak noktası olarak algılamaktan ya da düşünmekten geri duramaması tavrı ve daha özel olarak da evrendeki herşeyin ihtiyaçlarımızı ve arzularımızı karşılayacak şekilde düzenlenmiş olduğu yanılsaması. Kişinin kendisini evrenin merkezi olarak görme eğilimi.

ben-olmayan. Özneden ayrı bulunan, öznenin dışında kalan nesnelerin bütünü. Dünyaya ilişkin algımızın en önemli bileşenlerinden biri.

benzerin benzerine neden olduğu ilkesi. Nedendeki niteliklerin aynı zamanda sonuçta da varolduğunu, neden ve sonucun tümüyle ayrı ya da farklı bir yapıda olamayacağını, örneğin zihnin ya da zihinsel yaşamın, zihinsel özellikleri olmayan bir şeyden türeyemeyeceğini, yaşamın, canlılığın kendi içinde canlılığı olmayan bir şeyden doğamayacağını dile getiren ilke.

Berkeley'in tezleri. Ünlü İngiliz idealist filozofu Berkeley'in felsefesinin temelinde yer alan ve felsefenin daha sonraki gelişimini oldukça etkilemiş olan iki tez. Bunlar, sırasıyla **1** şeylerde algıladığımız tüm nitelikler zihinlerimize bağlı olduğu, ve algılanamayan ve dolayısıyla bilinemeyen, fakat varolduğu varsayılan töz düşüncesi kabul edilemez olduğu için, şeylerin yalnızca, zihinler tarafından bilindikleri ya da algılandıkları sürece varolduğu, varolmanın algılanmak, yani zihinde bir ide olmak olduğu teziyle, **2** dış dünyaya ilişkin bilgimizin duyumsal bir bilgi olduğu, bu bilginin her zaman idelerin bilgisi olup, idelerin de, dış dünyadaki tözlerin değil, fakat basit niteliklerin ideleri olduğu tezidir.

beşinci töz. İlkçağ Yunan felsefesinde, yeryüzündeki ya da ayaltı evrendeki cisimleri meydana getirdiği kabul edilen dört ögeye, toprak, su, hava ve ateşe ek olarak, göksel cisimlerin kendisinden meydana geldiği kabul edilen öge için kullanılan; fakat yeryüzünde insanlar tarafından gerçek doğası tanınmadığı ya da bilinmediği için, kendisine ad verilmemiş olan beşinci öge.

beş tümel. Olumlu bir önermenin yükleminin öznesine ne şekilde bağlandığını gösteren, ve cins, tür, ayırım, hassa ve ilinek olarak bilinen beş terim.

betim. **1** Daha önce tanımlanmış, tanımı yapılmış bir şeyin tanımının, özel/tekil bir durum için karşımıza çıkan tekrarı. **2** Tekil ve somut kavramlarla yapılan tanım. **3** Bir olayı, duyguyu tanımlayan, tarif eden söz ya da yazı. **4** Somut nesnelerin, söz konusu nesneler sınıfı için kesin bir özellik olarak ifade edilemeyecek olan belirtilerine işaret eden tasviri.

betimlemeler teorisi. İngiliz filozofu B. Russell tarafından geliştirilen ve betimlemeler ya da tasvirler arasında bir ayırım yaparak, bunların dilde, ayrı birtakım işlevler yerine getirdiğini öne süren kuram.

betimleyicilik. **1** *Ahlâk felsefesi*nde, doğalcılığın bir türü olarak, ahlâkî yargıların, kural koyucu değil de, yalnızca betimleyici bir anlama sahip olduklarını ve dolayısıyla tam anlamıyla ve gerçekten olgusal olan tümcelerden çıkarsanmak suretiyle kanıtlanabileceklerini öne süren görüş. **2** *Bilim felsefesi*nde, doğa yasalarının, doğada hüküm süren bir zorunluluğun ifadesi olmayıp, ortaya çıkışları gözlemlenen olay ve olguların düzenli diziliş ya da ard arda gelişlerini betimleyen genel ifade ya da önermeler olduğunu savunan görüş. **3***Tanım teorisi*nde, türün bir özelliği olamayan, fakat tür içindeki bireylerin kendilerine özgü kalan, aynı tür içinde, türün bireylerini birbirlerinden ayırmaya yarayan karakteri ya da tekil özellikleri ortaya koyan; başat karakteri değil de, bağıl karakteri; özsel özellikleri değil de, arızî özellikleri dile getiren tanımın türü.

bilen. Bilgi ilişkisinde, bilinen nesne ya da varlığa karşıt olarak, bilgilenmekte olan, bilgiye ulaşan özne. Bilginin zihinsel bir faaliyetle birleştirilen ve empirik bir ben ya da saf bir ego olarak görülebilen öznesi.

bilgelik. En geniş ve en genel anlamı içinde, insanın içinde yaşadığı dünya ve toplumla uyumlu, kendi kendine yeten ve bilinçli bir varlık olmasını; dünyaya, kendisine, yaşama ve yaşamın nihaî ve en yüksek amaçlarına ilişkin olarak sağlam bir kavrayışa sahip bulunmasını; eylemlerinde bilginin belirleyici rol oynamasını; düşünüp taşınarak eylemesini; eylemlerinin enine boyuna düşünülmüş eylemler olmasını öngören ideal durum ya da erdem.

bilgi. **1** Genel olarak, öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneyle nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şey. Bir şeyin ayırdına ya da bilincine varma. Öğrenilen şey. Bir şeyle aktüel deney yoluyla kurulan

yakınlık ya da tanışıklık. Olgu, doğru ya da ödev olarak görülen bir şeye ilişkin açık algı.

2 (*A posteriori bilgi anlamında*) Duyu deneyinden türetilen, duyu deneyi aracılığıyla kazanılan bilgi. Doğruluk ya da yanlışlığına ilke olarak deneyim yoluyla karar verilen, çelişkiye düşmeden reddedilebilen, zorunlu ya da kesin olmayan olumsal bilgi. **3** (*A priori bilgi anlamında*) Duyu deneyine hiç başvurmadan, yalnızca akıldan ve aklın etkinliğinden türetilen bilgi, deneyimsel olmayan bilgi. Doğruluğu duyu deneyinden türetilmediği gibi, deneyim yoluyla çürütülemeyen, inkâr edildiği zaman bir çelişkiye yol açan kesin bilgi türü. **4** (*Assertorik bilgi anlamında*) Ünlü Yunan filozofu Aristoteles'in bilgi ve bilim anlayışında, ortaya çıkabilir olana ilişkin bilgiye, yani problematik bilgiye ya da olmak zorunda olana ilişkin bilgiye, yani apodeiktik bilgiye karşıt olarak, aktüel olana ilişkin, zorunluluk taşımayan, doğruluk ya da yanlışlığı olumsallık sergileyen bilgi.

5 (*Olgusal veya betimlemesel bilgi anlamında*) dış dünyadaki nesne, olgu ve öznelere dair, doğrudan tanışıklığa değil de, onlarla ilgili tanım, betimleme ve doğru önermelere dayanan malumat. **6** (*Tanışıklık yoluyla bilgi anlamında*) bir şeyle, bir yerle, bir insanla ilgili olan ve onunla tanışmaya, ona ilişkin doğrudan bir deneyime bağlı olan bilgi. **7** (*Pratik bilgi veya nasıla ilişkin bilgi anlamında*) Teori amaçlı bilgiden, şeylerin nedenlerini bilmeden farklı olarak, yapıp etmeyle ilgili olan malûmat. **8** (*Doğrudan bilgi anlamında*) nesnelerin, dış dünyada varolan şeylerin, imge ya da düşüncelerin aracılığı olmadan bilindiği, bilginin dış dünyadaki bir nesneyle başlayıp, yine o nesneyle bittiği bilgi türü.

9 (*Lafzî bilgi anlamında*) sözcüklerde kalan, kelimelerden veya sözcük oyunlarından öteye geçmeyen malûmat ya da sözde bilgi türü. **10** (*Pozitif bilgi* anlamında) spekülatif ya da rasyonel bilginin tam tersine, empirik veya deneysel malûmat. **11** (*Sağduyu bilgisi* anlamında) en genel anlamı içinde, insanların gündelik yaşamın sürdürülmesi için ihtiyaç duydukları malûmat; birçok düşünür tarafından, pratik, deneysel ve eleştirel olmakla birlikte, bir yandan da bölük pörçük ve tutarsız bir bilgi türü olarak değerlendirilen, geniş halk yığınlarına özgü, pratik faaliyetin ötesine geçip, teorik düşünceye yükselemeyen; görünüşlerle yetinip, theoriaya yükselemeyen bilgi türü. **12** (*Transendental bilgi* olarak) **a)** bir şeyi mümkün kılan koşullara dair bilgi; **b)** deneyim alanının ötesinde kalan aşkın bir gerçekliğin bilgisinin, deneyimsel içeriği olmayan bir bilginin imkânsız olduğunu savunan Kant'ta, bilinçli insan dene-

yimini mümkün kılan koşullara, kavram, kategori, form ve yapılara ilişkin malumat.

bilginin arkeolojisi. Fenomenoloji ve varoluşçuluktan da etkilenmiş olmakla birlikte, daha sonra bu akımlardan ayrılarak, tarihsel bir yöntem geliştirmiş olan çağdaş Fransız filozofu Foucault'nun, bilgiyi ya da bilgi bütünlerini, kurucu bilinçten daha temel bir düzeyde iş gören dilsel ve toplumsal yapılar aracılığıyla analiz etmek amacıyla tasarlanmış olan yöntemi.

bilgisizlik. **1** Genel olarak, bilmeme, bilgiden yoksun bulunma hâli. Bilgiden kısmen ya da tümüyle yoksun olma durumu. **2** Daha özel olarak da, agnostisizm için geçerli olan, Tanrı'nın varoluşu ve doğasına ilişkin bilgiden yoksun olma, Tanrı'nın varolup olmadığını bilmeme, Tanrı'nın varoluşuyla ilgili olarak yargıyı askıya alma hâli.

bilgi sosyolojisi. Toplumsal bir fenomen olarak görülen insan bilgisine dair araştırma; toplumsal yaşama katılımının insanın bilgisi, düşüncesi ve kültürü üzerindeki etkilerini araştıran sosyoloji dalı.

bilim. Dış dünyaya, nesnel gerçekliğe ve bu gerçeklikte yer alan olgulara ilişkin, tarafsız gözlem ve sistematik deneye dayalı zihinsel etkinliklerin ortak adı. Amacı, konu aldığı alanda, genel doğruların ya da temel yasaların bilgisine ulaşmak olan bilgi kümesi. Varolan şeylerin mahiyeti ve kaynağıyla aralarındaki ilişkileri konu alan akla dayalı bilgi. Belli bir konusu olan, kabul edilmiş yöntemlere dayanılarak elde edilmiş organize ve rasyonel bilgiler bütünü; **a)** Bizim dışımızda bir olgular dünyasının bulunduğu, **b)** bu dünyanın insan için anlaşılabilir olan bir dünya olduğu, ve **c)** bizim dışımızdaki bu dünyayı bilme ve anlama çabasının değerli bir uğraş olduğu inanç ya da kabullerine dayanan bilim, olgusal bir faaliyet olarak ortaya çıkar. Yani bilimsel önermelerin tümü, ya doğrudan ya da dolaylı olarak gözlemlenebilir olan olguları dile getirir.

Belli başlı bilim anlayışları: **I** (*Niteliksel bilim anlayışı anlamında*) Yunanlı filozof Aristoteles'ten başlayarak, özellikle Ortaçağ Skolastik bilim anlayışında ön plâna çıkan, evrene ilişkin gerçek ve sağlam bir kavrayışın niteliksel terimlerle ifade edilmesi gerektiğini dile getiren bilim anlayışı. Açıklamaya çalıştığı dünyanın sağduyunun beş duyu yoluyla tanınan dünyasının olduğu; fenomenlere ilişkin açıklamaların, nesnelerde mevcut olduğuna inanılan ağırlık, hafiflik, kuruluk ve ıslaklık gibi gerçek nitelikler yoluyla ifade edildiği eski bilim görüşü. **II** (*Modern bilim anlayışı*) kabaca ve genel olarak, Batı'da onaltıncı

yüzyıldan itibaren, Kopernik, Newton ve Galile gibi bilim adamları tarafından kurulan ve İlkçağ ile Ortaçağ'ın eski kozmolojisinin yerini alan yeni kozmolojiye uygun düşen bilim konsepsiyonu; Tanrı tarafından yaratılmış bir evrendeki olguları niteliksel açıdan ele alan ereksel bir açıklama tarzından tümüyle farklı olarak, Tanrı'yla insan varlıklarının tümüyle dışında kalıp, zaman ve mekân içinde her yere yayılan maddeyi, veya doğal varlık alanını, kendi dışındaki güçlerle değil de, salt kendi terimleriyle ve niceliksel yönden açıklayan, amacı teknoloji yaratmak olan bilim geleneği. **III** (*Devrimci bilim anlayışı anlamında*) ünlü Amerikalı bilim felsefecisi Kuhn'un, klâsik bilim felsefelerinin evrimci bilim görüşüne; bilimin tarihsel süreç içinde artarak gelişen kümülatif bir bilgi olduğu, bilimsel ilerleme sürecinin hep artan, ileriye doğru gelişen, eskinin doğrularına yeni doğrular katan bir süreç olduğu, bilimin düzgün doğrusal bir ilerleme süreci sergilediği tezine karşı geliştirdiği, bilimin devrim yoluyla ilerlediğini, paradigmal gelişme gösterdiğini öne süren alternatif bilim konsepsiyonu. **IV** (*Yanlışlamacı bilim görüşü anlamında*) ünlü İngiliz bilim filozofu Karl Raimund Popper'ın, mantıkçı pozitivizmin yaygın bilim görüşüne ve onun doğrulama ilkesine karşı geliştirmiş olduğu alternatif yöntem ve bilim anlayışı; bilimi belirleyen unsurun yanlışlama olduğu görüşü; bilimsel teoriler ve doğa yasalarının, mutlak ve değişmez doğrular olmayıp, doğal dünyanın çeşitli yönlerini konu alan bir analiz faaliyetiyle ilgili spekülatif girişimler olduğu, daha önceki teorileri düzeltmek, iyileştirmek ve geliştirmek için tasarlanmış olan tahminlerden başka hiçbir şey olmadığı görüşü. **V** (*Mutabakatçı bilim görüşü anlamında*) bilimsel bilginin bilim adamları topluluğu tarafından kabul edilen teorilerin bilgisinden oluştuğunu, bilim adamlarının inançlarının bilimsel topluluğunun inançlarına tâbi olduğunu savunan bilim anlayışı. **VI** (*Anarşist bilim görüşü anlamında*) Avusturya asıllı ABD'li bilim filozofu Paul Feyerabend'ın, gerek pozitivizmin klâsik bilim görüşüne, gerek Popper'in yanlışlamacı bilim anlayışına ve gerekse Kuhn'un devrimci bilim görüşüne karşı çıkan bilim anlayışı; çağdaş bilim felsefesinin hasta olduğu tezinden hareketle, bilimi tedavi edecek araç olarak epistemolojik anarşizmi kullanan; yöntem, teori ve disiplin düzeyinde tam bir çoğulculuğu savunan bilim görüşü.

bilimcilik. 1 *Genel olarak*, bilimi, bilgi elde etmenin tek yolu ya da yöntemi olarak gören anlayış; doğa bilimlerinin klâsik tümevarımsal yöntemlerinin gerçek, olgusal bilginin olanaklı tek kaynağı olduğunu

ve insanla toplum hakkında bilgi elde etmeye çalışırken, yalnızca bilime dayanabileceğimizi savunan görüş. **2** (Daha özel olarak ve *metafiziksel bilimcilik* anlamında) bilimin, zamanında metafizik tarafından ortaya atılan tüm problemleri çözeceğini savunan görüş. **3** (*Metodolojik bilimcilik* anlamında) fiziko-kimyasal bilimlerin yöntemlerinin, tüm alanlarda, özellikle de sosyal bilimler alanında geçerli olan tek yöntem olduğunu savunan anlayış.

bilim felsefesi. Bilimin doğasına ve özellikle de yöntemlerine, kavramlarına, önkabullerine ve bu arada, bilimin entellektüel disiplinlerin genel şeması içindeki yerine ilişkin araştırmalardan meydana gelen felsefî disiplin.

Bilimi felsefî yöntemlerle analiz eden bilim felsefesinin konusu üç ayrı alana bölünebilir. **1** Bilim felsefesinin alanlarından birincisi, bilimin yöntemine ya da yöntemlerine, bilimsel sembollerin doğasına ve bilimsel sembolik sistemlerin mantıksal yapısına ilişkin araştırmalardan oluşur. Bilimin yöntemine ilişkin böyle bir araştırma, deneysel bilimleri olduğu kadar, rasyonel ya da sosyal bilimleri de kapsar. **2** Öte yandan, bilim felsefesinde, bilimlerin temel kavramları, önkabulleri ve postülaları incelenir ve bilimlerin deneysel, rasyonel ve pragmatik temelleri açığa çıkarılır. Bilim felsefesinin bu boyutu, bilim adamının kullandığı, fakat eleştirel bir incelemeye tâbi tutmadığı neden, nicelik, nitelik, zaman, mekân ve yasa gibi kavram ve kategorilere ilişkin bir araştırmayı içerdiğinden, metafizikle belli bir ilişki içinde bulunmak durumundadır. **3** Ve bilim felsefesi, nihayet özel bilimlerin sınırlarını belirlemeye, bilimlerin birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerini açığa çıkarmaya çalışır. Burada, bilimlere ilişkin bir sınıflama yer alır. Yine, bilimin toplumsal yönü de, bu çerçeve içinde ortaya çıkar. Bilimin belli bir kültür çevresi içindeki yeri, yani bilimin yönetimlerle, iş dünyasıyla, sanatla, dinle ve ahlâkla olan ilişkileri araştırılır.

bilimin bilimi. Bilimi, mantığın, metodolojinin, sosyolojinin ve bilim tarihininin bakış açısından analiz eden ve betimleyen disiplin ya da bilimi farklı bakış açılarından ele alma tavrı.

bilimin birliği. Mantıkçı pozitivistler ve özellikle de Otto Neurath tarafından geliştirilen birlikli bilim ideali veya formel ve sosyal bilimler de dahil olmak üzere, tüm bilimlerin tek bir bilime indirgenmesi gerektiği tezi.

bilimin ilerleme tablosu. Devrimci bilim anlayışının ünlü savunucusu çağdaş bilim felsefecisi Thomas Kuhn'un, bilimsel gelişme ya

da ilerlemeyi açıklamak amacıyla öne sürdüğü ve bilim öncesi dönem–olağan bilim–bunalımlar–devrim–yeni olağan bilim–yeni bunalımlar gibi adımlardan oluşan tablo.

bilim olarak etik. Değer ya da olması gerekenin, doğal ya da olgusal olanla açıklanabildiğini savunduğu için, etiğin olgusal bir bilim olduğunu söyleyen; her tür değer biçmenin, normatif değil de, olgusal bir yapı sergilediğini; 'değer' ve 'iyi'nin saf soyutlamalar olduklarını; davranış kalıpları ve karakterlerin, duygusal tepkilerden başka hiçbir şey olmadığını iddia ettiği için, etiği, motiflerle ilgili olan, davranışa yol açan nedenleri araştıran, onların düzenini ve sırasını belirleyen bir bilim olarak, psikolojinin bir dalı yapan Moritz Schlick'in etik görüşü için kullanılan deyim.

bilimsel deney. Bir gözlem biçimi, türü. Doğanın akışına herhangi bir müdahalenin olmadığı gözlemden, doğanın akışına müdahaleyi içermesi bakımından farklılık gösteren; gözlemcinin olup bitenleri izlediği, aradığı olguların ortaya çıkmasını beklediği yerde, deney yapan araştırmacının olguların kendi akışları içinde ortaya çıkışlarını beklemeksizin, onları belli koşullar altında yapay olarak üretme yoluna gittiği gözlem türü.

bilim sosyolojisi. Bilimsel ve teknolojiyle ilgili fikir, kavram ve teorilerin felsefî bir mahiyeti olan diğer düşünce ve teorilerle, ama özellikle de sosyal kurum ve örgütlerle ya da kişilerin karakterleriyle olan ilişkilerini konu alan sosyoloji dalı. Bilim ve teknolojinin toplumun kurumsal boyutlarıyla, yani iktisat, din, eğitim ve siyaset gibi kurumlarla olan ilişkileri üzerinde yoğunlaşan disiplin.

bilinci şeyleştiren görüş. Çağdaş varoluşçu filozof Sartre'ın, Descartes'tan başlayıp, kendisine kadar uzanan ve zihni bir töz olarak gören, zihni ya da zihnin içeriklerini şeyler olarak değerlendiren, şeylere benzeten tüm zihin anlayışları için kullandığı genel eleştirel terim.

bilinç. **1** *Genel olarak*, insanda farkındalığın, duygunun, algının ve bilginin merkezi olarak kabul edilen yeti; zihnin kendi içeriklerinin farkında olduğu, içebakış yoluyla bilinen, duyumları, algıları ve anıları ihtiva eden bölümü. **2** Öznenin kendi üzerine dönüp, kendisini kendi düşüncesiyle kavraması, kendine bir nesne olarak dışarıdan bakması durumu. **3** Kendi içimizde ya da kendi dışımızda geçen bir şeye ilişkin sezgi. **4** Bilme faaliyeti, bilinen içerik ve her ikisinin de ayırdında olma hâli arasında varolan ilişki. İnsanın kavram, imge, acı ve kıskançlık türünden aktüel zihin hâlleri. İnsanın kendi beniyle ilgili tüm yaşantılar.

5 (*Kendiliğinden bilinç* anlamında) sırasıyla bilgi, duygulanım ve irâdî eylem olarak, üç temel işlevden oluştuğu ve yaşanan, duyumsanan şeyin dolaysız hissinden ibaret olan şey. **6** (*Ortak bilinç* anlamında) standart ve yaygın bir söylenimi temellendiren, *A* gibi bir kavram, sözcük ya da söylenimin *b* düşüncesini aktardığı ya da ilettiği inancını herkesin taşıması, ortak bir dili kullanan tüm insanların bu inanca bir başkası için de sahip olması durumu. **7** (*Kollektif bilinç* anlamında) bir topluluğun, tinsel ya da manevî kişilik olarak, gerek olaylar, gerekse hak ve ödevler alanında hissettiği şeyler bütünü. **8** (*Ahlâkî bilinç* anlamında) öznenin kendi eylemlerinin ahlâkî değeri ya da çeşitli eylem tarzları hakkında yargıda bulunma gücü, failin kendi ahlâkıyla ilgili değerlendirme yetisi, ödev ya da ahlâk yasasının yankısı olan içimizdeki ses.

9 (*Refleksif olmayan bilinç* ya da *pre-refleksif bilinç* anlamında) kendi kendisiyle bilişsel bir ilişki içinde olmayan, epistemolojik değil de, ontolojik bir çerçeve içinde değerlendirilen yapı ya da benlik. **10** (*Protobilinç* anlamında) kendiliğinden bilinç seviyesinin altında kalan ve yalnızca yaşanılan ya da hissedilen, hiçbir bilgiyi içermeyen psikolojik hâl ya da durum. **11** (*Dar bilinç* anlamında) sınırlı bir alanı olan ve üzerinde yoğunlaştığı nesnenin dışında hiçbir şeyi dikkate almayan farkındalık ya da dikkat türü. **12** (*Geniş bilinç* anlamında) bütünleri kavrayan, nesneleri bağlantılarıyla birlikte idrak eden bilgilenim ya da kavrayış tarzı.

13 (*Refleksif bilinç* anlamında) ben üzerine düşünüme bağlı olmayan, özne ve nesne ikileminin söz konusu olmadığı, kendi kendinin bilincinden önce gelen pre-refleksif bilinçten farklı olarak, kendi kendisini konu edinen, kendi üzerine dönen bilinç; dolaysız izlenimin üzerine dönerek, onun nedenlerini, neliğini ve anlamını tahlil etmeye çalışan bilgi ya da düşünüm tarzı **14** (*Sınıf bilinci* anlamında) İşçi sınıfı ya da proleteryanın, burjuvazi karşısındaki nesnel sınıfsal durumunun ve kapitalizmin sosyalizme dönüşümündeki tarihsel rolünün tam olarak farkında olması durumu; sınıfın öznel boyutu, yani işçi sınıfının, özel mülkiyetle kollektif üretim güçlerine dayanan kapitalist üretim ilişkileriyle ilgili somut tecrübesinin sonucu olan şuur. **15** (*Yanlış bilinç anlamında*) Marx'ta işçi sınıfı ya da proleteryanın, çıkarlarının gerçek doğasının nerede yattığını görememesi ve devrimci bir sınıf bilinci oluşturamaması durumu.

bilinemezcilik. **1** *Genel olarak* bilmeme, bilememe hâline işaret eden akım ya da tavır. **2** *Daha özel olarak* da, dini bir çerçeve içinde, teistlerin Tanrı'nın varolduğu, ateistlerin Tanrı'nın varolmadığı tezinin tersine, Tanrı'nın varolduğunun ya da varolmadığının, ilke olarak ya da uygulamada bilinemeyeceğini öne süren görüş. **3** *Metafizik*te, şeylerin, varolanların nihaî ve en yüksek doğalarıyla ilgili konularda, doyurucu bir bilgiye erişmenin imkânsız olduğunu, bu gibi durumlarda yapılacak tek şeyin ve gerçek bilgeliğin, bilim konuşamadığı sürece, susmak olduğunu savunan öğreti.

bilinemezciliğe reddiye. Bilinemezciler gibi Tanrı'nın akıl yoluyla bilinemeyeceğini kabul etmekle birlikte, bilinemezciliğin tutarlı olmadığını, inanma, kendi eksikliğini giderme, varoluşunu anlamlandırma ihtiyacında olan insanın ihtiyaçlarına uygun düşmediğini dile getiren filozofların, örneğin Pascal, Kierkegaard ve James gibi düşünürlerin tavrı.

biliş. **1** Entellektüel bilgiyle bilme eylemini, bilme faaliyetini meydana getiren süreç; düşünme, kavrayış, akılyürütme türünden etkinlikler, sembolleştirme, inanç, problem çözme türünden zihinsel edimler bütünü. **2** En geniş anlamı içinde, yani önermesel olmayan kavrayışı (algı, bellek, içebakış, v. b. g.) olduğu kadar, bu türden bir kavrayışı ifade eden önermeleri ya da yargıları da içeren bilgi.

bilişçilik. **1** *Genel olarak,* bilim ya da ahlâk gibi bir disiplinin konu aldığı bir alanda, ilke olarak bilinebilir veya keşfedilebilir olgular bulunduğunu öne süren görüş. **2** *Psikoloji*de, davranışın içsel terimlerle, algı, bellek, tutum ya da karar verme gibi zihinsel süreçlerle açıklanması gerektiğini öne süren görüşü. **3** *Zihin felsefesi*nde, bilginin gerçek şeylerin yerini tutan, sinir sisteminin çok çeşitli hâlleriyle özdeşleştirilmiş sembollerden başka bir şey olmayan zihinsel unsurların işlemlerinden meydana geldiğini öne süren öğreti.

bir. **1** Varolan herşeyin kendisine öykündüğü, kendisinden pay aldığı ezelî-ebedî, yetkin Form. **2** Varolan herşeyin kendisinden türediği, sudûr ettiği tanrısal varlık. Tanrı, Dünya Ruhu, Mutlak Zihin ya da Tin. **3** Herşeyin varoluşunu kendisine borçlu olduğu, ilk varlık, ilk ilke; fenomenlerin, görünüşlerin gerisindeki ilk temel gerçeklik. **4** Doğası, özü başka bir şeyin sonucu olmayan, başka bir şeyden türemememiş, değişmez, mutlak, bağımsız ve zorunlu varlık.

bircilik. **1** *Genel olarak,* ikicilik veya çokçuluğun tersine, konu aldığı alanda, tek bir ilkenin veya gerçek bir birliğin varolduğunu öne sü-

ren öğreti. **2** Evrendeki herşeyin, yalnızca Tanrı, madde, zihin, tin, enerji ya da form gibi tek bir bileşenin faaliyetine indirgenebileceğini, ya da tek bir bileşenin faaliyeti aracılığıyla açıklanabileceğini savunan öğreti; evrendeki herşeyin tek, nihaî ve en yüksek bir kaynaktan türetilebileceğini savunan yaklaşım; gerçekliğin bir olup, onun dışında herşeyin bir yanılsama olduğu inancı.

3 (*Tözsel bircilik* anlamında) birbirlerinden bağımsız olan tözlerin görünüşteki çokluğunun, gerçekte tek bir tözün tezahürü ya da ifadesinden başka hiçbir şey olmadığını ve yalnızca tek bir tözün varolduğunu öne süren metafizik öğreti. **4** (*Sıfatsal bircilik* anlamında) hangi töz türlerinin varolduğu konusuyla ilgili olan ve varolan tüm tözlerin tek bir türden olduğunu öne süren görüş. **5** (*İdealist bircilik* anlamında) özellikle Schelling'in özdeşlik felsefesinde ortaya çıkan ve yalnızca tinin varolduğunu, bütün gerçekliğin içsel, tinsel yaşamın tezahürü olduğunu söyleyip, gözle görülür dünya ile anlaşılır dünyanın birliğini tin temeli üzerinde kuran metafizik anlayış. **6** (*Doğalcı bircilik* anlamında) gerçekliğin fizikî dünyadan meydana geldiğini savunan ve maddecilikten, psişik olanı fizikî olandan türetmemek, psişik olanın en baştan beri maddî dünyanın en ilkel ve en küçük parçaları olarak varolduğunu söylemek bakımından ayrılan görüş. **7** *Zihin felsefesi*nde, zihin ve beden arasındaki ilişkiyi, zihin ve bedenin mutlak bir biçimde özdeş olduğunu söyleyerek açıklayan görüş.

8 (*Kültürel bircilik anlamında*) farklı bir ırktan olan azınlıkların, etnik ve dinî azınlıkların hâkim kültür içinde eritilmesi ya da hâkim kültüre assimile edilmesi gerektiğini, zira birci ve bütünsel bir sistem içinde, çatışma ve savaş olasılığının, çoğulcu bir sisteme kıyasla daha azaldığını, öne süren toplum felsefesi görüşü. **9** (*Nötr bircilik* anlamında) W. James, kimi yeni-realist düşünürler ve B. Russell tarafından benimsenen, zihinsel ve fizikî fenomenlerin aynı şekilde, kendileri ne zihinsel ne de fizikî olan birtakım nihaî bileşenlerden hareketle kurulduğu öğretisi. **10** 19. yüzyılın sonlarına doğru, Hegel ve Bradley gibi idealist düşünürler tarafından savunulan, sadece tek bir hakikatin bulunduğu, bütüne dair bütünsel hakikatin dışında hiçbir şeyin doğru olmadığı görüşü.

birey. 1 Ayrı bir birlik ya da birim olarak varolan ve aktüel ya da kavramsal olarak, ancak ve ancak kendisine özgü kimliği yitirmek pahasına bölünebilen tek varlık. **2** Ayrı tutulabilen, bağımsız bir varlığı olan, bireyleştirilebilen, bir düşünce ya da tümcenin öznesinin dış dün-

yadaki karşılığı yapılabilen şey. **3** Kendisini gösteren, belirleyen karakteri, temel özellikleri ortadan kaldırmaksızın bölünemeyen, bölünecek olursa da, parçalarına bütünün adı verilemeyen canlı insan varlığı. **4** Mantıkta, bir türün kapsamı içinde yer alan somut varlık; yüklemlerin ya da fonksiyonların karşıtı olan şey.

bireycilik. **1** *Genel olarak*, bireylere, bireysel insan varlıklarına ontolojik, mantıksal, metodolojik ve aksiyolojik bir öncelik veren, somut olan gerçekliğini vurgulayan görüş ya da anlayış. **2** *Ontoloji*de, sadece bireylerin gerçek olduğunu, bütünlerin, kendilerini meydana getiren bileşenlerin ve söz konusu unsurların birbirleriyle olan karşılıklı ilişki ve etkileşimlerin üstünde ve ötesinde bağımsız hiçbir gerçekliği olmadığını öne süren görüş. **3** *Siyaset felsefesi*nde, devletin birey için varolduğunu iddia eden, bireyin özgürlüğüne büyük önem veren ve kendisine yeten, kendi kendisini yönlendirebilen bireyi, toplum ve devlet karşısında ön plâna çıkartan akım; tüm siyasî örgüt ve toplumsal oluşumların temel ve en yüksek amacının bireyin, kişinin haklarını korumak, bağımsızlığını güvence altına almak ve gelişimini hızlandırmak olduğunu savunan anlayış. **4** *Metodoloji*de, sosyal araştırma ve teorinin, sadece bireylerin gerçek bir varoluşa sahip olduğunu varsayarak ilerlemesi gerektiğini öne süren görüş.

5 *Ahlâk felsefesi*nde, ulusal âdet ve gelenekleri eleştiren, ahlâkî yükümlülüğün bireyin bilincinde doğuştan var olduğunu, ahlâkî ödevlerin, toplum ya da başkaca kurumlardan değil de, bireyin bizatihi kendisinden kaynaklandığını ya da çıktığını, bireyin gelişmesinin, ahlâkî yaşamın en yüksek amacı olduğunu savunan anlayış. **6** *Aksiyoloji*de, aslî, temel ve hakikî değerin bir insan varlığının bireyselliğinde, onun bireyselliği için özsel olan etkende, örneğin bireyin biricikliğinde, kendi kendisini belirleme gücünde, v. b. g., bulunduğunu öne süren görüş. **7** *Ekonomi* alanında, serbest rekâbeti, teşebbüs özgürlüğünü temele alan liberal anlayış. **8** *Din felsefesi*nde, bireyin Tanrı'yla olan ilişkisinin, devlet ya da başka kurumlar tarafından değil de, bireyin kendisi tarafından belirlendiğini, bireyin dinî konularda özgürce düşünme ve tartışma hakkının bulunduğunu, bireyin dilediği dine ya da dinî cemaate girebileceğini savunan öğreti.

bireyleşim. **1** Tikel ya da bireysel bir şeyin ilgili tümel ya da formdan çıkması durumu; tikel ya da bireysel olanın, tümel ya da genel türü tarafından belirlenmesi hâli. **2** En yüksek noktasına, en üst düzeye bağımsız kişilikle eren gelişme süreci. **3** Nesnelerin birbirlerinden

farklılık gösteren ayrı tikeller, tek başlarına varlık taşıyan bireyler olmaları durumu.

birincil ve ikincil nitelikler. Nesnelerin ya da maddenin nitelikleriyle ilgili olan temel ayırım; ayırıma göre, **1 a)** hareket, sükûnet, büyüklük, şekil, katılık, sayı ve yapı gibi nitelikler, madde ya da varlığın birincil nitelikleridir. Bu nitelikler, **b)** maddenin kendisinde varolur, yani onlar, varoluşları için bilince, insan zihnine bağlı değillerdir. Buna karşın, **2** ikincil nitelikler, **a)** renk, ses, koku gibi duyumlanan nitelikler olup, **b)** bizde onlara, maddede varolan birincil niteliklerin neden olduğuna inanılır ve **c)** bu nitelikler, varoluşları için, zihnin bilme, duyumlama ya da algılama faaliyetine bağlıdırlar.

birlikçilik. 1 Birciliğe eşdeğer olan bir öğreti olarak, gerçekliğin, madde ya da zihne indirgenecek şekilde, bir olduğunu savunan anlayış. **2** Daha özel olarak da, 16. yüzyılda Hristiyanlık içinde gelişen ve Teslis'le İsa'nın tanrılığını reddederek, Tanrı'nın bir olduğunu öne süren Hristiyan mezhep.

birlikteki çokluk. Bir bütünün niteliksel olarak ayrı ya da farklı olan, bütüne ya da bütünün bütünselliğine kendisine özgü bir tarzda katkıda bulunan parçalarının ontolojik durumu.

biyo-iktidar. İktidar kavramının modern yorumlarına karşı çıkan Foucault'nun önerdiği yeni ve alternatif iktidar türü; baskıcı değil de, üretken olan; güçleri önleme, tahrip etme ya da tâbi kılma amacı güden bir iktidardan ziyade, gücü yaratmaya, potansiyel güçleri aktüelleştirmeye, varolan gücün gelişimini sağlamaya ve düzenlemeye eğilimli olan iktidar modeli.

biyoloji felsefesi. Biyolojinin temel kavram ve yöntemlerini konu alan, biyolojinin diğer doğa bilimleriyle olan ilişkisini ve dolayısıyla biyoloji biliminin kavramsal, metodolojik ve ontolojik özerkliğini sorgulayan felsefe türü. 'Tümüyle biyolojinin kapsamı içinde kalan kavramlar var mıdır? Salt biyolojiye özgü olan mantıksal analiz ya da açıklama modellerinden söz edilebilir mi? Yoksa biyolojide, teleolojik ve tarihsel açıklamaya da yer olabilir mi? Biyolojide kullanılan kavram ve yasalar fizik ve kimyanın kavram ve yasalarına indirgenebilir mi? Biyoloji, fizik biliminde kullanılmayan tarihsel ya da teleolojik açıklama tarzından yararlanabilir mi? Organik sistemler tarafından sergilenen fenomenlerden bazıları inorganik sistemlerdeki nedensellikten farklı bir nedenselliği örnekleyebilir mi? Organizmalarda ne tür bir bütün parça ilişkisinden söz edilebilir?' sorularına cevap arayan felsefe türü.

biyolojizm. Gerçekliği yalnızca biyoloji açısından, canlılık bakımından ele alma, organik yaşamın kavramlarını diğer gerçeklik alanlarına uygulama; ve fizikî, toplumsal, v. b.g., olayları 'hayat'ın farklı görünüm ya da tezahürleri olarak görme tavrı. İnsan davranışını açıklar ve betimlerken, vazgeçilmez bir temel olarak biyolojinin ilkelerini kullanma, sosyal gelişmeyi biyolojik yasalarla açıklama tavrı.

bocardo. Üçüncü şekilden, öncülleri sırasıyla tikel olumsuz, tümel olumlu ve sonucu tikel olumsuz olan tasım kalıbı. Bu tasım da, saçmaya indirgeme yoluyla birinci şekle indirgenir: Hiçbir *M P* değildir. Tüm *M*'ler S'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

bolşevizm. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, bir grup Rus devrimcisi ve özellikle de Lenin tarafından geliştirilmiş olan, ve proletaryanın iktidarı ele geçirmesinin, devrim için gerekli tüm nesnel koşullar gerçekleşinceye dek ertelenemeyeceğini; iktidarın yasal yollarla, parlamentoda çoğunluk sağlanarak değil de, güç yoluyla ele geçirilmesini; proletarya diktatörlülüğü bir kez kurulunca, bunun yalnızca burjuva sınıfına karşı değil, fakat aynı zamanda ekonomik sistemin sosyalizasyonunu hızlandırmak için de kullanılması gerektiğini savunan özel Marksist öğreti.

boşluk. **1** İlkçağ Yunan felsefesinde, atomcuların, 'varlık' adını verdikleri ezelî-ebedî, maddî ve bölünemez atomların içinde hareket ettikleri varsayılan boş mekân. **2** Her ne türden olursa olsun hiçbir niteliğe, hiçbir güce ve hiçbir potansiyele sahip olmayan; içinde mutlak olarak hiçbir şeyin bulunmadığı, boş mekân.

boşlukların Tanrısı. Yaşamın ya da bilincin kaynağı gibi, bilim tarafından kolaylıkla ve doyurucu bir biçimde açıklanamayan konularda Tanrı kavramına, Tanrı'nın mutlak kudretine başvuran, açıklar gibi görünmekle birlikte, ilahiyatçılara göre, teizme sağlam ve geçerli bir destek sağlamaktan uzak olan görüş ve açıklamalar için kullanılan terim.

bölme. **1** Genel olarak, bütünü kendisini meydana getiren parçalara ya da tür veya bireylere ayırma işlemi. **2** Bütün, birbirinden ayrı duran parçaların bir sentezi, parçalarının ya da ögelerinin özelliklerini taşımayan, ögelerinden farklı bir sentez olduğunda, bütünü parçalarına ayırma işlemi, analiz. **3** Bütünün bir ögeler toplamı olarak tasarlanması durumunda, bütünün kendisini oluşturan türlere, ya da tikellere ayırılması işlemi. Bir cinsi türlerine, türü alt-türlerine ayırmaktan, cins-tür ilkesine dayanan sınıflayıcı bir şema meydana getirmekten oluşan mantıksal işlem.

bölünmüş çizgi analojisi. Platon'un *Devlet* adlı diyalogunda, metafizik görüşünün ana unsurlarını, varlık dereceleri anlayışını açıklamak üzere kullandığı; dört ayrı gerçeklik türüne dört ayrı biliş tarzının tekabül ettiğini gösteren analoji.

Brahman. Hinduizmde evrene hâkim olan yüce ruh. Hint felsefesi geleneğinde, hem içkin ve hem de aşkın olan, hem evrende ve hem de kendisinde varolan en yüksek varlığa, kendisiyle birleşmenin nihaî ve en yüksek hedef olarak addedildiği dünya ruhu.

Brahmanizm. Eski Hindistan'da, Vedanta sisteminden türeyen ve adını rahipler sınıfı Brahmanlarla kişisel olmayan dünya ruhu Brahman-'dan alan felsefî, teolojik ve ahlâkî düşünceler bütünü. Vedaları vahiy mahsülü kutsal kitap olarak kabul eden ve ruh göçüne yer veren söz konusu dinî inanca göre, Brahman bütün tanrısal güçlerin üstündeki ezelî ve ebedî Tanrı'dır. Brahman, eşyanın kaynağı olduğundan, ebedî mutluluk Brahman'da yok olmaktır.

bramantip. Öncülleri tümel olumlu önermelerden oluşan, sonucu ise tikel olumlu bir önerme olan dördüncü şekilden tasım; kendisinde geçen, m ve p ifadelerine uyarınca, öncüllerin yeri değiştirildiği ve sonucun düz döndürülmesi yapıldığı zaman, birinci şekle indirgenen tasım kalıbı: Tüm **P**ler *M*'dir. Tüm *M*ler *S*'dir. Bazı *S*ler *P*'dir.

Budizm. Hindistan'da, M. Ö. 5. yüzyılda Siddhârta Gautama, yani Buda (Aydınlanmış kişi) tarafından kurulmuş olan dinî-felsefî akım. Herşeyin fâni ve boşluktan ibaret olduğuna inanan kötümser ve panteist bir din.

Buridan'ın eşeği. İrâde özgürlüğü problemini ele almış olan 14. yüzyıl nominalisti Jean Buridan'ın, özgür irâde anlayışını desteklemek için kullandığı, her ikisi de kendisinden eşit uzaklıkta bulunan bir ölçek yulaf ile bir kova su arasında kalıp, bunlardan herhangi birini seçemediği için açlıktan ölen eşek öyküsü.

burjuva devrimi. **1** En yalın anlamda, tarihsel olarak 1789 Fransız Devrimi'yle özdeşleştirilen, ve, ekonomik etkinlikleri toprak sahibi aristokrasinin uyguladığı politik kontrol tarafından önemli ölçüde engellenen burjuva sınıfının siyasî kontrolü ve iktidarı ele geçirme hareketi. **2** Biraz daha genel bir anlam içinde, modern dünyayı yaratan, Batı-'da onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda sivil toplum olarak bilinen ekonomik toplumu doğuran ve dolayısıyla sacayaklarından birinde kapitalizm, ikincisinde modern devlet ve liberal demokrasiyle, sonuncusunda

bilim bulunan genel hareket, geleneksel toplumdan modern topluma geçişi sağlayan çok temelli dönüşüm süreci.

burjuvazi. 1 Geniş bir çerçeve içinde, modern Avrupa toplumunun, yeni kapitalist sistemde girişimci olarak ortaya çıkan ve böylelikle eski ekonomik sistemin egemen sınıfının olduğu kadar, yeni endüstri düzeninin işçi sınıfının da karşısında yer alan, orta sınıfı; kapitalist toplumda, orta ya da daha çok yönetici sınıf. 2 Biraz daha özel ve Marksist anlamı içinde, ekonomik bakımdan gelişmiş olan ülkelerde ya da endüstri toplumlarında, üretim araçlarıyla, bunların üretimi için gerekli olan hammadde ve araçları, yani makinaları ve fabrikaları mülkiyetlerinde bulunduranların meydana getirdiği sınıf.

buyrukçuluk. Ahlâkın dilinin özü itibariyle yönlendirici, rehberlik edici ya da buyurucu olduğunu, ahlâkın insanlardan belli şekillerde eylemelerini, belli eylem tarzlarını sergileyip, belli eylemlerden sakınmalarını isteyen buyruklardan oluşan bir sistem olduğunu öne süren ahlâkî görüş.

bürokrasi. Bir toplumda tabandan yukarıya doğru çıktıkça daralan bir yapı içinde örgütlenmiş olan, kişisel olmayan genel kurallar ve işleyiş ilkelerine göre çalışan profesyönel görevliler grubu. Siyasî iktidarı ellerinde tutan kişilerin seçilmiş olmalarına karşın, bürokratlar, seçilmiş değil de, bir işi yapmaya memur edilmiş, bir göreve atanmış profesyönel görevlilerdir. Bürokrasiyi belirleyen iki temel özellik, oldukça gelişmiş bir işbölümü ve görevlerde uzmanlaşmadır.

bütün. Tam ve eksiksiz olan; parçalardan oluşan ve hiçbir parçası eksik bulunmayan, bir birlik ya da sistem sergileyen şey; parçalardan meydana gelmekle birlikte, parçaların yalın bir toplamından daha fazla bir şey olan yapı; bir parçayı etkileyen bir değişmenin diğer parçalarda da değişikliğe yol açması anlamında, parçaları arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi bulunan nesne. Bu bağlamda, birbirlerinden ayrı duran parçaların bir sentezi; bu anlamdaki bütüne totum, yani ögeler bütünü adı verilir. Buna karşın, aynı sınıf içinde yer alan tekillerin, bireylerin toplamı anlamında bütüne ise, omne, yani tekiller toplamı denir.

bütün-parça ilkesi. Bütünü, kendisini meydana getiren parçaların toplamından daha fazla bir şey olarak gören, bütünün, parçalarından hiçbirinde rastlanamayan özelliklere sahip olduğunu savunan anlayışı ifade eden ilke. Bütüne ilişkin gerçek açıklama ya da bilginin, bütünün parçaları bilindiği, analiz edildiği ya da açıklandığı zaman değil de, ancak ve ancak birbirleriyle karşılıklı bir etkileşim içinde bulunan, ve yal-

nızca parçaların sayılması suretiyle açıklanamayan fonksiyonlar ya da faaliyetler üreten parçalarının karşılıklı ilişkileri ele alındığı zaman mümkün olduğunu savunan görüşün temelinde yer alan; bir bütünün parçalarının karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içinde bulunduğunu, parçalardan birinde meydana gelen bir değişikliğin, diğer parçalarda ya da bütünün özellikleri ya da fonksiyonlarında da bir değişikliğe yol açacağını savunan prensip.

büyük adam teorisi. Tarihle ilgili araştırmalar söz konusu olduğunda, bir alandaki başarı, kazanım ve ilerlemelerin, öncelikle ve çok büyük ölçüde, yaratıcı kafaların, üstün insanların eseri olduğunu, tarihi büyük adamların yaptığını savunan yaklaşım. Bireylerin ya da araştırmacıların çığır açıcı yaratıcılıklarını ön plâna çıkartan söz konusu kişiselci yaklaşım, araştırmacının etkisi altında kaldığı toplumsal, kültürel ve entellektüel iklim ya da koşulların önemini vurgulayan doğalcı yaklaşımın tam karşısında yer alır.

büyük varlık zinciri. Varolan herşeyin tek bir çizgi ya da zincir içinde sınıflanabileceğini dile getiren tasarım. Tüm doğal ya da yaratılmış şeylerin, tek bir dikey çizgi ya da zincir içinde sıralanabileceğini, bu zincirin halkalarında yukarıya doğru çıkıldıkça, her halkanın bir önceki halkanın niteliklerinden bir fazla niteliğe sahip olduğunu gösteren varlık tasarımı.

C

camenes. Klâsik mantıkta, öncüllerinin yer değiştirmesi ve sonucun evrilmesi yoluyla *Celarent*'e, birinci tasım şekline indirgenebilen dördünce şekilden tasım: Tüm *P*ler *M*'dir. Hiçbir *M S* değildir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

camestres. Klâsik mantıkta, ikinci şekilden, büyük önermesi tümel olumlu küçük önermesi tümel olumsuz, sonucu da tümel olumsuz olan tasım. Terimin başında yer alan *C* harfinin de gösterdiği gibi, *Camestres* birinci şekilden *Celarent*'e indirgenebilir: Tüm *P*ler *M*'dir. Hiçbir *S M* değildir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

canlıcılık. 1 *Genel olarak*, zihinsel, hatta fizikî varoluşun kaynağını, cisim ya da bedenden bağımsız veya en azından ayrı olan bir enerji ya da güçte bulan anlayış; canlı ya da cansız herşeyin bir ruha ya da tinsel bir töze sahip bulunduğunu savunan öğreti. 2 *Antropolojide*, içsel bir kendiliğindenlik ya da etkinlik ilkesi olarak, herşeyde ruh bulunduğunu öne süren görüş; doğada farklı dereceden tinler bulunduğunu savunan akım. 3 *Biyoloji* ve *psikolojide*, hayatın temelinin maddî beden değil de, maddesel olmayan ruh olduğu görüşü. 4 *Metafizikte*, varlığın canlı olduğunu savunan teori. 5 *Kozmolojide*, evrenin ve bu arada astronomiye konu olan gök cisimlerinin ruhları olduğunu savunan öğreti; canlıcılık yalnızca insan varlıkları, ve insan varlıkları dışındaki hayvanların değil, fakat bitkilerin ve hatta canlı olarak görmediğimiz şeylerin bile ruhları olduğunu savunan öğreti.

causa cognoscendi. Bir şeyin hakikatinin sebebi ya da temelini ifade eden neden; bilindiğinde o şeyin bilgisine sahip olduğumuz neden.

causa fiendi. Bir şeyin varoluş sebebi; o şeyin varoluşunu kendisine borçlu olduğu neden.

causa sui. Daha çok spekülatif metafizikte, örneğin akılcı filozofların metafiziklerinde, kendi kendisinin nedeni olan, varoluşu, olumsal değil de, zorunlu olan varlık için kullanılan Latince deyim. Deyimin, biri olumlu, diğeri olumsuz olan iki anlamı vardır. 1 Olumsuz anlamı içinde *causa sui*, kendinden ve kendi başına varolan, mutlak anlamda bağımsız ve nedensiz varlığı (yani Tanrı'yı) gösterir. 2 Olumlu anlamı içinde ise, *causa sui*, doğası ya da özü varoluşunu içeren varlık anlamına gelir. Buna göre, Tanrı kendi varlığının temelidir ve kendi varlığının fail nedeni olarak görülür. Yani, varoluş, kendi kendisinin nedeni olan varlığın doğasından zorunlu olarak çıkar.

celarent. Klâsik mantıkta, büyük önerme ve sonucu tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu olan birinci dereceden tasım şekli: Hiçbir *M P* değildir. Tüm *S*'ler *M*'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

cemaatçilik. Liberal siyaset ve ekonomi görüşünün, yararcı ahlâk teorisinin özünde varolduğunu savunduğu bireyciliği reddeden, ve sadece bireysel özerklik ve özgürlüğü korumayı ve kollamayı gözeten bir toplumda yok olup gittiklerine inandığı, kültürel veya ulusal değerler benzeri, kollektif bir doğaya, ortak bir öze sahip değerler ve amaçların önemini büyük bir güçle vurgulayan toplum teorisi, siyaset görüşü. Söz konusu toplum ve siyaset teorisinin etik görüşü, bireysel özerkliğe dayanan bireycilik ve zaman zaman da yararcılığın tersine, bir erdem etiğidir. Bununla birlikte, cemaatçiliğin ahlâk görüşü bir erdem etiğiyle sınırlı kalmaz; o söz konusu erdem etiğinin ancak ve ancak, bir geleneği olan, aynı inanç, değer ve davranış kalıplarını benimsemiş, içten, yüzyüze ilişkilerle birbirlerine bağlanan insanların meydana getirdikleri cemaatlerde gelişebileceği, insanın tam anlamıyla gerçekleşmesi için gerekli olan erdemlerin, ayırıcı bir komünal yaşam tarzına sahip toplumlarda hayata geçirilebileceği kabulüyle tamamlanır.

cesare. Klâsik mantıkta, ikinci şekilden, büyük önerme ve sonucu tümel olumsuz, küçük önermesi ise tümel olumlu bir önerme olan tasım kalıbı: Hiçbir *P M* değildir. Tüm *S*'ler *M*'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir. *Cesare* tasım kalıbı, birinci şekilden *celarent*'e indirgenebilir.

cesaret. Ahlâk felsefesinde, kişiye bir tehlikeyi, söz konusu olabilecek korku tarafından alt edilmeksizin göğüsleme imkânı veren zihin hâli ya da eylem tarzı. Yüreklilik, yiğitlik anlamına gelen cesaret, İlkçağ Yunan felsefesinde, bilgelik, adalet ve ölçülülükle birlikte, temel erdemler arasında sayılmıştır. Buna göre, cesur bir insan, korku duymayan ya da korkusuna hiçbir şekilde yenik düşmeyen insan olarak değil de,

korkusunu kontrolü altında tutabilen ve bir ödev duygusuyla ya da ahlâkî ve rasyonel bir yargıya uygun olarak eyleyebilen kişidir.

ceza. Yasaları bilerek ve isteyerek çiğneyen, belli bir eylemiyle suç işleyen kişiye uygulanan yaptırım. Başkalarına bir şekilde, maddî ya da manevî zarar veren, topluma ve toplumsal hayata zararlı eylemlerde bulunan kişinin, özgürlüğünün elinden alınması, birtakım hakların kısıtlanması ve parasal kayba uğratılması suretiyle yoksunluk içinde bulunması durumu.

ceza teorisi. Genelin iyiliği adına konulmuş yasaları ihlâl ederek, yasa ya da emirlere karşı gelerek suç işleyen kişiye verilecek cezayı çeşitli şekillerde temellendirmeyi, haklı kılmayı amaçlayan bir dizi öğreti. Genel ceza teorisi içinde, **1** cezanın amacının, suçludan, işlediği suça, yaptığı kötülüğe eşdeğerde bir öc almak olduğunu öne süren ceza anlayışı *misilleyici ceza anlayışı* olarak geçer. **2** Cezanın amacının suçluyu ıslah etmek, suçlunun davranışını değiştirmek ve iyileştirmek olduğunu, salt ceza vermek, öc almak için verilen cezanın kötü ve adaletsiz olup, cezanın ancak cezalandırılan kişiye yarar sağladığı zaman meşrû olduğunu öne süren ceza öğretisi, *ıslah edici ceza anlayışı* olarak kategorize edilir. **3** Buna karşın, suçluya, aynı suçu işleyecek başka insanlar üzerindeki caydırıcı etkisinden dolayı, ceza verilmesi gerektiğini savunan ceza görüşü *caydırıcı ceza anlayışı* olarak bilinir. **4** Nihayet, cezanın kendi içinde, özü itibariyle kötü bir şey olduğunu, bundan dolayı cezanın en yüksek sayıda insanın en yüksek mutluluğuna katkı yaptığı sürece, caydırıcı etkisinden dolayı verilebileceğini savunan ceza anlayışı; cezanın olumlu sonuçlar ürettiği zaman meşrû, aksi takdirde anlamsız ve gereksiz olduğunu savunan görüş ise *yararcı ceza anlayışı* olarak tanımlanır.

characteristica dominante. Başat karaktere, bir şeyi her ne ise o şey yapan, belirleyen, o şeye ilişkin sınıflamada temele alınan birincil özelliğe venilen Latince ad.

characteristica universalis. Ünlü Alman akılcı filozofu Leibniz'in felsefî bilgi ve kanıtlama için gerekli gördüğü ve bir bölümüyle hayata geçirebildiği sembolik dil projesi.

cins. Alt sınıflara ya da türlere ayrılabilen bir nesneler sınıfı. Aynı karaktere sahip olan nesnelerin, iki ya da daha fazla alt sınıf ya da türden oluşan sınıfı. Bir şeyin özünün, ondan tür bakımından farklı olan başka şeylere de ait olan parçası. Ortak özellikleri olan genel kavramları gösteren cins, aynı özelliğe, özdeş bir karaktere sahip olan nesnelerden olu-

şan ve en az iki türü ya da alt sınıfı bulunan sınıfı tanımlar. Buna göre, tüm renkli cisimler, ortak olarak renkli olma özelliğine sahip bulundukları için, renk cinsinin içinde yer alırlar. Cinse içlem açısında yaklaşıldığında, cinsin bir özellikler, vasıflar yığını olduğu söylenebilir. Cins, Aristoteles tarafından, bu çerçeve içinde, birçok türe ortak olan ve töz kategorisinde, onlara yüklenebilen şey olarak tanımlanmıştır. Öte yandan cins, yakın ve uzak cins olarak ikiye ayrılır; buna göre, bir türün hemen üstünde bulunan cinse *yakın*, diğerlerine *uzak cins* adı verilir. Buna karşın, cins derecelenme bakımından ele alındığında, en üstte bulunan cinse *üstün cins*, altında başka cinsin bulunmadığı cinse *aşağı cins*, ikisi arasında bulunanlara ise *orta cins* adı verilir.

cinsel ayırımcılık.1 *Genel olarak*, bir cinsin veya bir kimsenin ait olduğu cinsin karşı cinsten entellektüel bakımdan, ahlâken ya da biyolojik olarak üstün olduğunu düşünmesi veya üstün görmesi eğilimi, dolayısıyla cinsler arasındaki eşitsizliği onaylaması, doğal karşılaması tavrı. **2** Biraz *daha özel olarak* da, hemen hemen yalnızca kadınlara karşı eşitsizliği baştan kabul eden basmakalıp yargılara dayalı tutumlar; erkeklerin kadınlardan biyolojik olarak, ahlâken veya entellektüel bakımdan üstün olduğuna inanan erkeğin tavrı.

cins ve ayırım. Cins, başka şey türlerine yüklenebilen ve başka şey sınıfları için özsel olan özellikler toplamını tanımlarken, ayırımın, yalnızca bir sınıfın üyelerine yüklenebilen, ya da daha çok bir türü cinsten ayıran özellik ya da özellikler bütünü olması durumu.

circulus vitiosus. Varılacak sonucu kendilerinde barındıran öncülleri içeren akılyürütmeyi, kanıtlanacak sonucu doğru kabul eden ya da varsayan kanıtlamayı, döngüsel akılyürütmeyi, kısır döngüyü ifade etmek üzere kullanılan Latince terim.

cisim. Beş duyu organıyla algılanabilen, elle tutulabilen her şey; madde, maddî nesne; bir şekli olan ve mekânda başka bir nesnenin işgal edemeyeceği bir yeri bulunan maddî töz. Yer kaplama, kütle ve girilmezliğin en temel özellikleri olduğu elle tutulabilir, gözle görülebilir varlık.

cisimleşme. 1 Tinsel bir varlığın, bir Tanrı'nın canlı bir yaratık görünümü kazanması, bir insan şeklinde tecessüm etmesi. Özel olarak da Hristiyanlıkta Tanrı'nın İsa Mesih kılığında cisimleşerek insanlaşması, etten kemikten bir vücut görünüme girmesi. **2** Zihnin bir bedene içkin olmaklığı durumu. İşte bu bağlamda, zihnin, düşünme, duyumsama, algılama, anımsama, akılyürütme, yargılama türünden zihinsel faaliyet ve

nitelikleri, bir beden içinde olmadan sergileyebileceğini dile getiren zihin anlayışına *cisimleşmemiş zihin anlayışı* adı verilir. Buna karşın, evrenin varolan herşeye içkin olan tümel bir zihnin, düzen ve değişme ilkesi olarak değerlendirilen kozmik bir zihnin ifadesi olduğunu dile getiren; bir bedene içkin olan zihnin düşünme, algılama, isteme gibi zihinsel fonksiyon ya da niteliklere sahip bulunduğunu öne süren zihin görüşü *cisimleşmiş zihin görüşü* olarak bilinir.

civitas solis. İtalyan filozofu Campanella'nın tasarladığı ütopik devletine verdiği ad: *Güneş Ülkesi.*

cogito argümanı. Modern felsefenin kurucusu Descartes tarafından, 'ben'in, düşünen öznenin varoluşunukuşku yoluyla kanıtlamak üzere kullanılan ünlü akılyürütme ya da argüman.

cognitio approbationis. Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, Tanrı'nın yaratıklarına ilişkin bilgisi; Tanrı'nın herşeyi, olmuş, olmakta ve olacak olan, hem iyi ve hem kötü herşeyi, yani kendisinin dışındakileri, kendisindeki örnek ideler aracılığıyla bilmesi durumu.

coincidentia oppositorum. Karşıtların uzlaşımı, uyuşması ya da ittifakı için kullanılan Latince terim.

conatus. Bilincin irâdî boyutu. Felsefe literatürüne Spinoza tarafından armağan edilmiş olan *conatus* kavramı, eyleme ve daha özel olarak da kişinin kendi varlığını koruması ve sürdürmesi amacına büyük bir güçle yönelmiş eğilimler ve güçler bütününü gösterir.

conditiones sine quibus non. Olmazsa olmaz koşullar, vazgeçilmez şartlar; yerlerine başkalarının geçirilemeyeceği, kendileri olmadığında, bir nedenin bir sonucu doğurmasının imkânsız olduğu koşullar bütünü.

contradictio in adjecto. 'Yuvarlak kare' teriminde olduğu gibi, kendi kendisiyle çelişik olan kavramlar, kendi içinde bir çelişki içeren tanımlar için kullanılan Latince terim.

coşumculuk. Antik Yunan'da Platon, Phytagoras ve Plotinos gibi filozoflarda, ve bu arada tektanrılı dinlerde görülen ve bireyin, uzun hazırlıkların ardından, gizemli bir esrime, kendinden geçme ve coşum hâli içinde Tanrı'ya ulaştığını, bütün bir tanrısal hakikati sezdiğini ve gerçekliğin özünü doğrudan ve aracısız olarak kavradığını öne süren anlayış.

creatio ex nihilo. Hiçten yaradılış. Tektanrılı dinlerde söz konusu olan tanrısal yaratma anlayışı. Buna göre, Tanrı varolan herşeyi

yoktan varetmiştir; herşey, Tanrı'nın 'Ol!' buyruğuyla varlığa gelmiştir. Söz konusu yaratma anlayışı, hiçten hiçbir şeyin doğmayacağına inanan Yunanlıların, ezelî-ebedî, yaratılmamış maddeye şekil verme olarak yaratma anlayışına karşıttır.

credo quia absurdum est. Akıl ya doğruluk karşısında, İsa'nın buyruklarına ve otoritesine duyulan güvenin sonucu olan inancın önceliğini ve üstünlüğünü savunan Tertullianus'un sözü: 'Saçma olduğu için, inanıyorum'. Zaman zaman *credo quia impossibile est* ('imkânsız olduğu için, inanıyorum') olarak da ifade edilmiştir.

credo ut intelligam. Ortaçağ Hristiyan düşünürü Anselmus'un, Tanrı'ya ilişkin ontolojik kanıtının temelinde yer alan ünlü deyiş: 'Anlayabilmek için inanıyorum.'

cum principia negante non est disputandum. Mantıkta, mantıklı davranış ve tartışmada, temel öncüller, başlangıç önermeleri üzerinde kesin ve mutlak bir uzlaşım olmadan, tartışma diye bir şeyin olamayacağını, ya da başlayan bir tartışmanın sürdürülemeyeceğini dile getiren kuralın Latince ifadesi.

Ç

çağdaş felsefe. Tarihsel olarak ondokuzuncu yüzyılın sonlarından başlayıp günümüze dek uzanan felsefe; son yüzyılın, sırasıyla, Bergson, Dewey ve Whitehead tarafından temsil edilen *metafiziksel gelenek*, Moore, Russell, Frege, Wittgenstein ve Viyana Çevresi düşünürlerinin meydana getirdiği *analitik gelenek*; Husserl, Heidegger ve Sartre tarafından temsil edilen *fenomenolojik gelenek* ve özellikle Foucault tarafından temsil edilen *eleştirel gelenek*ten meydana gelen felsefesi.

çağırma. İdeolojinin bireylere hitap etmesi, bireylerin ideoloji tarafında inşa edilmeleri sürecine çağdaş yapısalcı Marksist düşünür Louis Althusser tarafından verilen ad. İdeolojinin ve hâkim sınıfın hegemonyasının sanıldığı gibi doğrudan bir tahakküm yoluyla gerçekleşmediğini söyleyen Althusser'e göre, ideoloji çağırma aracılığıyla, yani bireyleri varolan üretim ilişkileri içindeki rollerini sorgulamadan kabul edip benimseyen bir sosyal kimlikle donatacak şekilde işler.

çağrışım. İki ya da daha fazla öge arasındaki işlevsel bağıntıya; bilinçteki ögelerin ya da bileşenlerin, irâdenin aracılığı olmadan ya da irâdenin karşı koyuşuna rağmen, birbirlerine bağlanmaları ya da birbirleriyle birleştirilmeleriyle ilgili psikolojik fenomen.

çağrışımcılık. 1 *Genel olarak*, çağrışımı, zihinsel ya da entellektüel hayatın temel ilkesi olarak gören psikoloji teorisi; tüm zihin hâllerinin izlenimler, duyu verileri ve duyumlar gibi, biricik, basit, ayrı ve birbirlerine indirgenemez ögelerden meydana geldiğini ve bu ögelerin daha karmaşık zihin hâllerini meydana getirmek üzere, çağrışım yasalarına göre birbirleriyle birleştirildiğini savunan anlayış.

Çağrışımcılığın, iki ayrı kolu vardır. Bunlardan 2 *felsefî çağrışımcılık*, insanın karmaşık zihinsel yaşamını salt deneyime başvuruyla açıklarken, güçlü ilkelere, temel çağrışım yasalarına ihtiyaç duyduklarını

düşünen İngiliz empiristleri Hobbes, Locke, Berkeley, Hume, Hartley ve Mill tarafından temsil edilmiştir. Buna karşın, **3** *bilimsel çağrışımcılık* Ebbinghaus'un 1885 yılında gerçekleştirdiği bellekle ilgili deneyiyle başlamış, Pavlov'un koşullu tepke üzerine alan araştırmalarıyla devam ederek, en sonunda, Watson'un kendisine dayanarak davranışçılığı kurduğu temel durumuna gelmiştir.

çelişik. **1** Çelişkiler içeren bir söylemin; **2** biri ötekinin değillenmesi olan terimlerin; **3** ikisi birden aynı anda doğru ya da aynı anda yanlış olamayan, biri olumlu, diğeri olumsuz iki önermeden birinin; **4** zorunlu olarak, yani mantıksal tanım gereği her zaman yanlış olan önermenin; birlikte bir evreni tüketen ve birbirlerini karşılıklı olarak dışta bırakan iki terimin özelliği.

çelişki. **1** *Mantıkta*, bir ve aynı önermenin aynı anda hem tasdik ve hem de inkâr edilmesi, hem evetlenmesi ve hem de değillenmesi durumu; bir önerme ile bu önermenin değillemesinden oluşan küme. **2** *Sosyoloji* ya da *toplum felsefesinde*, emek ile sermaye arasındaki çelişki benzeri, özleri ya da doğaları gereği bağdaşmaz olan iki toplumsal olgu, faaliyet ya da sınıfın durumu.

çelişmezlik ilkesi. Aristoteles'in ifadesiyle 'Aynı yüklem ya da niteliğin, aynı özneye aynı bakımdan hem ait olmasının ve hem de ait olmamasının söz konusu olamayacağını' (*Metafizik* 1005 b1920) dile getiren temel mantıksal ilke.

çeşitlilikteki birlik. Etik alanındaki mutlakçılık-görecilik karşıtlığını, insan varlıklarının hem benzer hem de farklı olduklarını, bizim birliğe böyle bir farklılık içinde ulaşmaya çalışacağımızı, bunun yolunun ise, bir yandan olabildiğince özgürlüğe ve çeşitliliğe izin verirken, bir yandan da belirli birleştirici ilkeleri kabul etmek olduğunu savunarak, aşmaya çalışan görüş.

çevirme. Klasik mantıkta, belli bir önermeden öznenin aynı kaldığı, yüklemin yerine çelişiğinin geçtiği ve önermenin niteliğinin de, olumluyken olumsuz, olumsuzken olumlu hâle getirildiği başka bir önerme elde etme işlemi.

çevrecilik. **1** *Genel olarak*, çevrenin insanın faaliyetleri üzerindeki etkisini vurgulayan felsefî öğreti, çevrenin insan davranışını belirlemedeki rolünü vurgulayan teori ve felsefî okul. İnsanlar da içinde olmak üzere, tüm hayvanların yapısını ya da davranışını etkileyen bir etmen olarak fizikî, biyolojik, psikolojik ya da kültürel çevrenin önemini vur-

gulayan anlayış. **2** *Sosyal bilimlerde*, uygarlık ve toplumun gelişmesinde çevre etkenlerinin önemi üzerinde duran yaklaşım. **3** Biyolojik determinizme yaklaşan bir görüş olarak, organizmaların, bir iç kaynak ya da gücün sonucu olan kendiliğinden eyleme yetili olmayıp, yalnızca dış uyaranlara cevap ya da tepki verdiklerini savunan ve dolayısıyla, biyolojik ve kültürel göreciliğe yol açan öğreti. **4** *Bilgi felsefesinde*, pasif bir ruh görüşü ortaya koyan Peripatetik öğretiyi canlandıran empirist bilgi anlayışı, *tabula rasa* öğretisi. **5** *Etik* ve *politika alanında* da, doğal çevrenin hem bizatihi kendi başına ve hem de insanlık için büyük bir pratik ve ahlâkî değer taşığı görüşü ve bu görüşe dayanan hareket.

çıkarım. Bir tümce, yargı ya da önermenin başka bir tümce, yargı ya da önermeden türetilmesinden, çıkarsanmasından oluşan mantıksal ya da kavramsal işlem; doğru olduğu kabul edilen öncüllerden elde edilen sonuç; öncüller diye nitelenen önerme ya da önermelerden, söz konusu öncüller tarafından mantıksal olarak içerilen, yeni bir önermenin türetildiği akılyürütme işlemi.

a) Tek bir öncülden sonuca geçilen, yani biri öncül diğeri sonuç olmak üzere, iki önermeden oluşan *doğrudan çıkarım*lar. **b)** En az iki öncül ve bir sonuç önermesinden kurulu olan, yani en az üç önermeden oluşan *dolaylı çıkarım*lar olmak üzere iki ayrı çıkarım türünden söz edilebilir.

çıkarsama. Bir düşünceden diğerine; düşüncede bir inançtan, önermeden bir başka inanç ya da önermeye geçiş; kendi içinde *tümdengelimsel çıkarsama* ve *tümevarımsal çıkarsama* olmak üzere ikiye ayrılır.

çıkış noktası olarak öznellik. Felsefede insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu ve insan varlığının bu gerçekliğin bilgisini akıl ya da deneyim yoluyla bilebileceğini (kuşkucular dışında) savunan ve dolayısıyla felsefede, nesneden hareket eden bütün bir İlk ve Ortaçağ felsefelerinden sonra, modern felsefenin Descartes'tan itibaren hareket noktasının özne olması durumu.

çifte değilleme. Mantıkta, bir önermenin kendisinin değillenmesinin değillenmesine eşit olduğu ya da onun tarafından içerildiği ilkesi. Bir mantık yasası olarak düşünülen çifte değilleme, **a)** çelişmezlik yasası ile **b)** üçüncünün imkânsızlığı yasasının bir birleşiminden meydana gelmektedir.

çifte hakikat. Felsefedeki hakikatler ile teolojideki hakikatlerin birbirlerinden karşılıklı olarak bağımsız olduğunu ifade eden yaklaşım;

bir şeyin felsefede yanlış iken, dinde doğru olabileceğini savunan anlayış.

çifte sonuç öğretisi. İyi niyetle ve ahlâkî kural ya da ilkelere göre gerçekleştirilmiş bir eylemin, iyi sonuçlar yanında, ahlâkî bakımdan değersiz, kötü ya da kabul edilebilir olmayan yan etkileri veya başkaca sonuçları olabileceğini dile getiren ahlâk görüşü; ya da, biri ahlâkî bakımdan iyi, olumlu ve değerli, diğeri kötü ve olumsuz iki sonucu olan belli bir eylem tarzı söz konusu olduğunda, iyi, değerli ve olumlu sonucu hedefleyerek, ama olumsuz sonucun da ihtimal dahilinde olduğunu unutmadan eylemenin doğru ve ahlâkî olduğunu dile getiren öğreti.

çifte yön teorisi. Zihin ve maddenin, ya da bireysel zihinlerle onlara karşılık gelen bedenlerin, yalnızca tek bir tözün iki ayrı yönü, tezahürü ya da görünümü olduğunu iddia eden görüş; zihin ve bedenin, tek bir temel gerçekliğin, örneğin yazı ile turanın madenî bir paranın ayırd edilebilir fakat birbirlerinden ayrılmaz yönleri olması gibi, soyutlama yoluyla birbirinden ayırd edilebilmekle birlikte, aktüel olarak birbirinden ayrılmaz olan yönleri olduğunu dile getiren öğreti.

çilecilik. **1** Genel olarak, bilginin, kişisel gelişme ve yetkinleşmenin ancak rahatlık, iyi giyim ve yemek gibi arızî ögelerin yadsınmasıyla, konfor ve rahat koşullardan vazgeçilmesi suretiyle elde edildiğini savunan anlayış. **2** Kişinin, ahlâkî bakımdan gelişmesi ve olgunlaşması için, irâdeyi sıkı bir disiplin altına sokması tavrı. **3** Zihinle bedeni, Tanrı'yla dünyayı, tinsel olanla maddî olanı ayrı gerçeklikler olarak gören metafiziksel bir bakış açısı sergileyerek, kişinin tinsel olana, Tanrı'ya ulaşması için, bedeni küçümsemesi, bedensel ihtiyaçları en aza indirgemesi, hatta maddî olandan tümüyle vazgeçmesi gerektiğini; tinsel bir ideal ya da amacı olan insanın, fizikî ve psikolojik istek ve arzularını inkâr etmek ya da tümüyle unutmak durumunda olduğunu ifade eden tavır.

çirkinlik. Estetikte, güzelliğin karşıtı olup, güzelliğin estetik değeri temsil ettiği yerde, estetik değersizliği ifade eden nitelik; hazcı bakış açısından izleyicide hazzın karşıtı olan duyguya yol açan, onda hoşa gitmeme izlenimini doğuran, ona itici gelen olumsuz vasıf. Formalist bir bakış açısından, bir birliğe, sağlam bir yapı ve düzenlemeye, düzgün orantılara sahip olmayan şeyin durumu.

çocukçalık. İnsan varlığında, psikolojik gelişmenin durmasının bir sonucu olarak, çocukluk çağına özgü psikolojik ve zaman zaman fizyolojik nitelik ve karakterlerin olgunluk çağında da sürüp gitmesinden

meydana gelen anormallik, çocukluğa özgü somatik ya da psişik karakterlerin büluğ çağından sonra da yeniden ortaya çıkması durumu.

çokanlamlılık. **1** *Genel olarak*, bazı sözcük ya da terimler için iki ya da daha fazla anlama sahip olma, iki ya da daha fazla şekilde anlaşılabilme özelliği. Çok anlamlılığın semantik, sentaktik ve pragmatik çok anlamlılık olmak üzere, üç ayrı türü vardır: Bunlardan, **2** *Semantik çok anlamlılık*, genel terimlerin birden çok bağdaşmaz anlam kuralı uyarınca değişik nesne türlerine uygulanabilmesinden, bir sözcüğün bir tümcede birden çok anlama gelecek şekilde kullanılmasından ve söz konusu anlamlardan hangisinin kastedildiğini bilmemekten meydana gelir. **3** *Sentaktik çok anlamlılık* ise, bir sözcüğün birden fazla kategoriye ait olmasından, dilde birden çok sentaktik görevde kullanılmasından oluşur. Buna karşın, **4** *Pragmatik çok anlamlılık*, bir genel terimi kullananların söz konusu genel terimi uygulamada aynı nesnelere uyguladıkları hâlde, bu terimin uygulanışını yöneten anlam kuralları üzerinde uzlaşamamalarından meydana gelir.

çokçuluk. **1** *Genel olarak*, aynıcinstenlik yerine çeşitliliğin, özdeşlik yerine farklılığın, tek bir şey yerine çokluğun önemini vurgulayan görüş. **2** Evrenin, biriciklikleri içinde, tek bir (bircilik) ya da iki ayrı (ikicilik) gerçekliğe indirgenemeyecek olan, birçok varlık ya da gerçeklik türünden meydana geldiğini savunan anlayış. Varolan şeylerin tek bir ilkeye ya da iki karşıt ilkeye indirgenmesine karşı çıkıp, bütün bir varlık alanının birbirlerine indirgenemez, birbirlerinden bağımsız ve ayrı varlık ya da ögelerden meydana geldiğini savunan metafizik öğreti.

Çokçuluk ya da çoğulculuk, **1-a)** *materyalist çokçuluk* ve **1-b)** *tinsel çokçuluk* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan materyalist çokçuluk, evrenin niteliksel olarak birbirlerine benzemekle birlikte, birbirlerinden geometrik özellikleri bakımından farklılık gösteren atomlardan meydana geldiğini savunan atomcu görüşte ifadesini bulur. Buna karşın, tinsel çokçuluk, Leibniz'in, atomların yerini basit, nihaî, kendinden var ve kalıcı olan tinsel varlıklar, güç ya da enerji birimleri olarak tasarlanan monadların aldığı, monadolojisiyle örneklenir. Evrenin birliğini ve bütünlüğünü koruyan, evreni tutarlı, tamamlanmış, kapalı bir bütün olarak gören söz konusu tözsel çokçuluğa ek olarak, bir de yirminci yüzyılda ortaya çıkan **3** *yeni çokçuluk*tan söz edilebilir. Evrenin mutlak birliği düşüncesine ve tözsel bir varlık anlayışına karşı çıkan yeni çokçuluk, evrenin sonsuz sayıda eylem, değişme, olay, olgu ve imkânlardan meydana geldiğini savunurken, onu henüz tamamlanmamış ve doğrul-

tusu bilinmeyen bir değişme ve gelişme süreci olarak değerlendirir. Yeni çokçuluk terimi, bir yandan Herbart, Renouvier ve James'ın sistemlerini belirtmek için kullanılırken, bir yandan da çeşitli ve farklı bireysel varlıkları incelemek amacı gütmekle birlikte, evrensel yasaların ve belli bir birliğin araştırılmasını bir yana bırakan öğretiyi gösterir. Çokçuluk veya çoğulculuk, söz konusu felsefî ya da metafiziksel anlamından ayrı olarak, **4** çok sayıda neden arama eğilimini, örneğin *psikolojide*, psikolojik fenomenlerin çok sayıda nedensel faktörün sonucu olduğunu savunan yaklaşımı ifade eder. **5** *Metodolojide* ise çokçuluk, her tür açıklamanın, varolanların çokluğunu ve farklılığını hesaba katacak bir açıklama olmak durumunda olduğunu, açıklamada tasarruf amacıyla hiçbir zaman en basit teori ya da hipoteze yönelinmemesi gerektiğini ortaya koyar. **6** Çoğulculuk, ayrıca *toplum felsefesi açısından*, azınlık gruplarının çok çeşitli karakteristiklerinin, toplumsal bütünlüğün, daha güçlü olan çoğunluk tarafından teşvik edilmesi gereken çok önemli boyutları olduğunu savunan görüşe karşılık gelir.

7 Çokçuluk *ahlâk felsefesinde* ise, özsel olarak istenen tek bir iyi bulunduğunu öne süren birci etik görüşüne karşıt olarak, gerçekten ve özü itibariyle değerli olan, dostluk, aşk, paylaşma ve yardımseverlik türünden birçok iyi bulunduğunu, insanın tek bir iyinin peşinden gitmek yerine, birçok iyinin peşine düşmesi, olabildiğince çok iyiden pay alması gerektiğini savunan ahlâk görüşünü tanımlar. **8** Çokçuluk ya da çoğulculuk, *siyaset felsefesi açısından* ise, yirminci yüzyıl başlarında İngiliz liberalleri ve sosyalistleri tarafından geliştirilen öğretiyi ifade eder. Söz konusu öğretiye göre, iktidarın, topluma devlet ya da tek bir sınıfın egemen olmaması için, çok çeşitli kurumlara, dinî, ekonomik, meslekî, eğitimsel ve kültürel kurumlara yayılması ve idarenin merkezî olmaktan çıkarılması gerekmektedir.

çokluktaki birlik. Bir bütün olarak düşünülmeye, kavranmaya uygun bir yapıda olmakla birlikte, birbirlerinden ayrı olan ve ayırd edilebilen çeşitli nesnelerin, en azından bir bakımdan aynı ya da özdeş olmaları hâli. Ontolojik özdeşlik ilkesi gereği birbirlerinden ayrı duran ve farklı olan çok sayıda nesnenin, ortak bir özellik bağlamında, mantıksal ya da epistemolojik bakımdan özdeş sayılması, farklı nesnelerin genel bir kavram altında toplanması durumu.

çokluğu birliğe indirgeme. Filozofların, özellikle de spekülatif metafizikçilerin çok büyük sayıda nesne ve olaydan meydana gelen çokluğa ilişkin nedensel açıklamalarında, dış dünyada gözlemledikleri

çokluğu, söz konusu çokluğun, gerideki ya da temeldeki nihaî ve en yüksek bir nedensel faktör ya da gerçekliğin, söz gelimi İdeanın, atomun, Tanrı'nın sonucu, eseri veya ürünü olduğunu öne sürme tavırları.

çoktanrıcılık. Tanrısal gerçekliğin özü itibariyle, bir değil de, çok olduğunu, birden çok Tanrı'nın varolduğunu savunan anlayış; doğa güçlerinin, ölülerin, birtakım hayvanların tanrısallaştırılmasının sonucu olarak ortaya çıkan, ve birden çok Tanrı'nın varlığını kabul eden inanç.

çürütme. Bir kanıtlama ya da önermeyi, yanlışını ya da yanlışlığını göstererek geçersiz kılma, yanlışlama, geçersiz hâle getirme; bir iddianın, yeterince desteklenmediğini, temellenmediğini ya da doğruluğunun hiçbir şekilde ispat edilmediğini ortaya koyma.

D

dadaizm. Birinci dünya savaşının dehşetinden kaçıp kurtulmak üzere, İsviçre'ye yerleşen bir grup şairin kurduğu, sanatta akıldışılığı, raslantıyı, sezgi ve alaycılığı ön plâna çıkaran edebiyat akımı.

dağıtıcılık. Klâsik mantıkta, kategorik bir önermenin öznesi ile yüklemi arasında söz konusu olan belli bir ilişki türü.

dağıtılma kuralları. Geçerli bir tasımda, orta terimin en az bir kez dağıtılmış olması gerektiğini ve sonuçta dağıtılmış olan bir terimin, o sonucun öncülünde de dağıtılmış olmak durumunda olduğunu ifade eden kurallar.

daimicilik. **1** Genel olarak, insanın, toplumun ve hayatın değişmez bazı temel yönleri, gerçekleri bulunduğunu, bu öz ya da yönlerin hep aynı kaldığını savunan öğreti. **2** Eğitimin mutlak ve değişmez bazı ilkelere, toplum, yaşam ve insanla ilgili bu kalıcı doğru ya da gerçeklere dayanması gerektiğini savunan eğitim anlayışı.

daimon. İlkçağ Yunan felsefesinde, bir tür Tanrı ya da tanrısal güç. Platon'un felsefesinde, tanrılarla insanlar arasında bulunan, tanrılara insanların niyazlarını, insanlara da tanrıların buyruklarını ileten güç. Sokrates'e zaman zaman kendisini duyuran ve onun yanlış işler yapmasına engel olan içsel ve ruhsal ses ya da varlık.

darapti. Klâsik mantıkta, öncülleri tümel, sonucu ise tikel olumlu bir önerme olan üçüncü şekilden tasım kalıbı. Terimin başındaki *D* harfinin de işaret ettiği gibi, *darapti* birinci şekilden *darii*'ye indirgenebilir: Tüm *M*'ler *P*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

darii. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel, küçük önermesi ve sonucu tikel olumlu bir önerme olan, birinci dereceden geçerli tasım kalıbı. Tüm *M*'ler *P*'dir. Bazı *S*'ler *M*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

Darwinizm. **1** Ünlü İngiliz biyolog ve doğabilimcisi Charles Darwin'in doğal ayıklanma, türlerin kökeni ve insanın türeyişiyle ilgili evrimci görüşü; onun insan da içinde olmak üzere, tüm canlı varlık türlerinin doğuşunu ve gelişmesini yaşama savaşı ile açıklayan yaklaşımı ve tavrı. **2** (*Sosyal Darwinizm* anlamında) Darwin'in biyoloji ya da evrim teorisini insan toplumlarının tarihsel gelişimine uygulayan ve bu çerçeve içinde 'varoluş mücadelesi' ya da 'yaşama savaşı' ve 'doğal ayıklanma' ya da 'en güçlünün ya da koşullara en iyi bir biçimde uyum sağlayanın ayakta kalışı' fikirlerine özel bir önem atfeden; toplumun, en güçlü olanların ayakta kaldığı bir varoluş mücadelesine sahne olduğunu, toplumda, tıpkı doğada hüküm süren doğal ayıklanma gibi, güçsüzü toplum dışına iten ya da marjinalleştiren bir toplumsal ayıklanma sürecinin söz konusu olduğunu, bu yaşama savaşının bir bütün olarak toplumun gelişmesine ve ilerlemesine hizmet ettiğini savunan görüş.

dasein. **1** Almancada 'varoluş' için kullanılan ve lafzen 'burada-olma', 'orada-olma' anlamına gelen terim. **2** *Jaspers'te*, gündelik anlamı içinde sıradan varoluşu ifade etmek üzere kullanmıştır. **3** *Heidegger* 'de, varlığın kendisi için bir problem olduğu, varolmanın ne anlama geldiği sorusunu soran bireyin varoluşu. İnsan varlığının, temel özellik ya da boyutları, **a)** olgusallık, **b)** varoluşsal durum ya da kişinin amaçlı varlığını ve potansiyelini kavraması ve **c)** insanın meşguliyetleri içinde kendisini unutması ve bu durumun bir sonucu olarak da, biricik özelliklerini ve sahici varoluşunu kaybetmesi olan varoluş tarzı.

datisi. Klasik mantıkta, büyük önermesi tümel, küçük önermesi ve sonucu tikel olumlu önerme olan üçüncü şekilden geçerli tasım kalıbı: Tüm *M*'ler *P*'dir. Bazı *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

davranışçılık. **1** Psikolojinin tam anlamıyla empirik veya deneysel bir bilim olması gerektiğini, onun sadece ve sadece organizmanın yaptığı ve dışavurduğu şeyi araştırması gerektiğini söyleyen psikoloji teorisi ve metodolojisi. **2** İnsan ve hayvan psikolojisini, zihin ve bilinç kavramlarını tümüyle bir kenara bırakarak, davranışa ilişkin araştırmalarla sınırlayan, psikolojinin mümkün tek konusunun gözlemlenebilip, ölçülebilen davranış olduğunu savunan çağdaş Amerikan psikoloji okulu. **3** Zihinsel fenomenlerle ilgili önermelerin davranış ve davranış eğilimleriyle ilgili önermelere indirgenebileceğini savunan; insanî faaliyetin bilinç, yönelim ya da anlamla ilgili öznel boyutlarını bir kıyıya atarak, salt gözlemlenebilen davranış üzerinde yoğunlaşan felsefî öğreti.

4 (*Radikal davranışçılık* anlamında) davranışın anlamını nörolojik süreçleri de kapsayacak şekilde genişletirken, 'seçme', 'karar verme', ve 'isteme' gibi zihinsel bir boyutu ya da entellektüel bir temeli olan hâllerin herkes tarafından gözlemlenebilir olan davranışın ortaya çıkışıyla veya ortaya çıkacak olan gözlemlenebilir davranış eğilimleri aracılığıyla açıklanabileceğini savunan görüş. 5 (*Metodolojik davranışçılık* anlamında) zihin hâllerinin varoluşuna inanmakla birlikte, onların bilimsel araştırma konusu olamayacaklarını iddia eden yaklaşım. 6 (*Epifenomenal davranışçılık* anlamında) davranışsal olmayan zihin hâllerinin varolduğuna, fakat onların insan davranışı üzerinde nedensel bir etkisi olmadığına inanan öğreti. 7 (*Sosyal davranışçılık* anlamında) insan varlıklarının diğer hayvanlardan kendilerini başkalarının yerine koyabilme, başkalarının tepkilerini öngörebilme yetisiyle, dili kullanma ve iletişimde bulunma yeteneğiyle ayrıldığını öne süren teori.

dayanak. Genel olarak, niteliklerin kendisine bağlandığı, kendisinde bulunduğu temel. Değişme boyunca varlığını sürdüren, kalıcı temel ya da özne.

dayanışmacılık. Ahlâkın, siyaset, sosyoloji, hukuk ve iktisatın temelini dayanışmada bulan öğreti. Özellikle de, sosyoloji ve ahlâk alanında, dayanışma fikri üzerine kurulan görüş veya doktrin.

definiendum. Tanımlanan, tanımlanmak durumunda olan ifade, terim ya da kavrama verilen Latince ad. Tanımlayan terimler ya da sözcükler tarafından anlamı ortaya konan kavram.

definiens. Bir şeyi tanımlamak üzere kullanılan sözcüklere, tanımlayana verilen Latince ad. Bir tanımın, tanımlananın anlamını ifade eden parçası.

değer. 1 *Ahlâk* ya da *değer felsefesi*nde, olgu bilincinden sonra ortaya çıkan ve olguya, belli duyguları, arzuları, ilgileri, amaçları, ihtiyaç ve eylemleri olan özneyle ilişkisi içinde, belli nitelikler yüklemeyle belirlenen tavır; öznenin, olana, olguya yüklediği nitelik. 2 *Mantıkta*, bir değişkenin belli bir yorum altında oluşan değer alanının herhangi bir unsuru. 3 *Dilbilimde*, dilsel bir öge ya da birimin dil sistemi içindeki farklı konumuna bağlı olarak ortaya çıkan anlamı. 4 *İktisatta*, mübadale edilebilir, satılabilir bir eşya ya da nesnenin karşılığı, özellikle de onun parasal veya maddî olarak belirlenen ederi. Bir mal, hizmet ya da işe izafe edilen göreli anlam ve önem.

değerden bağımsızlık. Bir disiplinin ya da bilimin salt çıplak olgularla ilgili olması, değer bakımından nötr ya da yansız olma hâli; bilimsel araştırmanın salt kendi başına bir nesnenin, eşya, eylem ya da durumun ahlâken iyi, kötü veya ahlâkla ilişkisiz olup olmadığını belirleyememesi durumu. Bilimsel araştırmanın betimlemeler, açıklamalar sağlayabileceği, öndeyilerde bulunabileceği, fakat değer yargısı üretemeyeceği tezi.

değere dayalı varlık hiyerarşisi. Platon'da, ama özellikle de Aziz Augustinus'ta söz konusu olan, ve varlıkları aslî ve temel değerlerine göre dereceleyen, düzenleyen en üstte İyi İdeası ya da Tanrı'nın en altta ise şekilsiz maddenin bulunduğu hiyerarşik varlık görüşü.

değer felsefesi. Değerin doğasına, ölçütlerine ve metafiziksel statüsüne ilişkin araştırmalardan meydana gelen değer teorisi. Temel problemleri arasında, **1** Değerin doğasının ya da özünün ne olduğu problemi, **2** değer tipleri sorunu, **3** değerin ölçütü problemi, **4** değerin metafiziksel statüsünün ne olduğu probleminin bulunduğu felsefe dalı.

değer hiyerarşisi. Nesnel bir varoluşu, insandan bağımsız bir gerçekliği olduğu savunulan ahlâkî değerlerin nitelik ve niceliklerine, önem ve yoğunluklarına bağlı olarak belli bir derecelenme, ya da sıralanma içinde olması durumu.

değerleme. **1** *Mantıkta*, bir önerme kümesinin her ögesine bir doğruluk değerinin verilmesi işlemi. **2** *Ahlâk felsefesinde*, bir olay, durum, ya da nesnenin iyi, kötü veya ahlâkla ilişkisiz olduğunu söyleme, ona bir kıymet takdir etme, ahlâkî eylemler için bir değer yargısı üretme. **3** *İktisatta*, bir nesne, eşya, gerçek bir özellik veya bir hizmete ekonomik bir değer yükleme.

değerlerin tersyüz edilmesi. Nietzsche'nin geleneksel değerleri önce aşındırarak sonra da atarak, yeni değerler öne sürme tavrı, insanların geleneksel değerlere ve toplumun muhafazakârlığına başkaldırarak, yeni değerlerle ortaya çıkması gerektiği düşüncesi.

değer perspektivizmi. Değerlerin temelde mutlak ve değişmez olduğunu, fakat aynı değerlerin, onlara ilişkin bilgimizin göreli olması anlamında rölatif olduklarını savunan anlayış; farklı toplum ya da tabakaların farklı ahlâkî değerlere sahip olması ya da farklı pratikler sergilemesinin, değerlerin toplumlara göreli olduğu anlamına değil de, toplumların mutlak ve değişmez değerlere farklı pencere ya da perspektiflerden baktığı anlamına geldiğini öne süren yaklaşım.

değilleme Bir önermenin inkârı. .

değişim felsefesi. Aristoteles'in felsefesinde olduğu gibi, değişme olgusunu dünyamızın temel bir olgusu olarak kabul eden ve değişme konusunu uygun bir kavramsal çerçeveyle açıklamaya, anlaşılır hâle getirmeye çalışan felsefe türü. Herakleitos'un, Marx ya da Bergson'un felsefelerinde olduğu gibi, durağan bir gerçeklik, statik bir varlık anlayışını tümüyle reddeden, değişmeyi evrenin tek kalıcı ve sürekli ilkesi olarak görüp, temel gerçeklik yapan felsefe anlayışı.

değişken. 1 *Mantıkta*, temel yorum altında, belli bir şeyin değil de, belli bir şeyler sınıfının adı olan sembol; belli bir yoruma göre, belli bir nesneyi göstermeyip, yerine geçtiği adların gösterdiği nesnelerden oluşan kümeyi değer alanı olarak kazanan simge. Bir bağıntı ya da fonksiyonda, gerektiği zaman belirli sabit terimlerin yerine geçirilen belirsiz terim, değişebilen nicelik. 2 *Metodolojide*, bir deney söz konusu olduğunda, deneysel bir durumu oluşturan etkenler, başlangıç koşullarının etkisine bağlı olarak ortaya çıkan sonuçla, gözlemlenen sonucun ortaya çıkışında etkisi aranan başlangıç koşulları olarak ikiye ayrıldığında, sonuç ve sonucu belirleyen etkenler.

değişme. Duyumsal ve içebakışsal deneyimimizin en belirgin, temel ve özsel yönlerinden biri; varolanların başka bir şekle ya da duruma girmeleri süreci. Sırasıyla, zaman içinde ard arda gelişi; değişme boyunca kendi kendisiyle göreli olarak aynı kalan bir şey ya da tözü; bu tözün sahip olduğu özellikler bakımından sergilediği farklılıkları ve belli bir yön ya da doğrultuyu içeren süreç.

değişmezlik teorisi. Değişmezlik bağlamında, yaratımcılıkla eşanlamlı, evrimciliğe karşıt bir tavır olarak, türlerin değişmez olduğunu, canlı varlıkların şimdi nasılsalar, her zaman öyle olduklarını dile getiren teori. Tüm canlıların, başlangıçta Tanrı tarafından, bugün nasılsalar, o şekilde yaratıldıklarını, bütün canlı varlıkların kendileri için gerekli olan herşeyi karşılayacak durumda olduklarını ve türlerin değişmez olup, yaratıldıkları gibi kaldıklarını öne süren görüş.

değşincilik. Türlerin evrimini anî sıçrama, veya değşinimlerle, yani bir organizmada, ortaya çıkar çıkmaz soyaçekimsellik kazanan ani değişimlerle açıklayan biyolojik ve felsefî görüş.

deha. Çok zekî, olağanüstü işler başaracak kadar üstün yetenekli olan kişinin, birtakım buluş ve icatları gerçekleştirecek şekilde yaratıcı düşünceye ve zihin gücüne sahip olan insanın; kendisine yaratıcı bir eser

ortaya koyma olanağı veren üstün hasletleri bulunan adamın vasfı, büyük yaratıcı yeteneği.

deizm. Yaradancılık. Yetkin bir kişisel varlık olarak Tanrı'nın varlığına duyulan inanç; İngiltere ve Fransa'da 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve dinî yaşantının Romantik hareket tarafından önemli bir dönüşüme uğratıldığı 19. yüzyıla kadar süren eleştirel din hareketi. Akıl çağında anlaşıldığı şekliyle doğal teoloji ve rasyonel bir ahlâkın, dinin tek mümkün içeriğini meydana getirdiğini savunan, vahyi, vahyin bildirdiği Tanrı'yı ve dini inkâr ederek, yalnızca akıl yoluyla kavranan bir Tanrı'nın varoluşuna inanan anlayış.

Demiurgos. Ünlü Yunan filozofu Platon'un, kozmolojisini ortaya koyduğu *Timaeos* adlı diyalogunda, fizikî ya da maddî dünyayı, kaotik ve şekil almaya direnç gösteren maddeye, ezelî-ebedî, değişmez, yetkin ve ideal Formlara bakarak şekil vermek suretiyle yaratmış olan Tanrı ya da tanrısal güç.

demokrasi. **1** *Genel olarak*, halkın yönetimi, halkın kendi kendisini yönetmesi anlamına gelen siyasî idare biçimi. Temsil, çoğunluğun yönetimi, partiler arası karşıtlık ve yarışma, alternatif hükümet şansı, kontrol, azınlık haklarına saygı gibi temel kavram ve düşüncelerle belirlenen politik sistem.

2 (*Doğrudan demokrasi* anlamında) siyasal karar alma hakkının, çoğunluk yönetimi usülleri çerçevesinde hareket eden bütün yurttaşlar topluluğu tarafından kullanıldığı yönetim tarzı ya da modeli. **3** (*Temsilî demokrasi* anlamında) yurttaşların siyasî karar alma hakkını kişisel olarak değil, seçtikleri, yurttaşlara karşı sorumlu olan temsilciler aracılığıyla kullandıkları yönetim tarzı ya da şekli. **4** (*Liberal* ya da *anayasal demokrasi* anlamında) bütün yurttaşların ifade ve dinî inanç özgürlüğü gibi bazı bireysel ve toplu haklarını güvence altına almak üzere, çoğunluk iktidarının belirli anayasal kısıtlamalar çerçevesi içinde uygulandığı yönetim modeli. **5** (*Katılımcı demokrasi* anlamında) tüm yurttaşların önemli kararlara etkin bir biçimde katılması anlamında doğrudan olan demokrasi türü.

deneyim. **1** *Genel olarak* özneyle dış dünyadaki varlıklar arasındaki bağıntı ya da karşılıklı etki, ne salt öznel, ne de salt nesnel olan bir şey olarak, canlı organizma ile çevresi arasındaki ilişki. **2** *Bilgi* ya da ustalığın, bir gelişme sürecine koşut olarak, birikmesi ya da genişlemesi durumu; olaylarla, duygularla, tutkularla pratik yaşama. Kişisel faaliyet, uygulama ve pratik becerilerden kazanılmış bilgi; uygulama, faali-

yet, çalışma, gezme ve yaşama yoluyla kazanılmış birikim, kapasite. Anlayış, kavrayış ve sahip olunan bilgiyi arttırıcı nitelikteki olgularla çokça karşılaşmış olma durumu

deneyimcilik. Doğrudan, somut deneyimin tek bilgi kaynağı ve bilginin doğruluğunu sınayıp, değerini belirlemenin tek yöntemi olduğunu savunan akım. Entellektüalizmin karşısında yer alan ve aklın yeni bir bilgi meydana getirebilmesini, bilgiye sezgi yoluyla ulaşılabilmesini kabul etmeyen, özellikle de dış dünya üzerine olan bütün bilgilerin algı ve deneyimden geldiğini öne süren bilgi öğretisi.

deneyimin temel analojileri. Kant'ın *Kritik der Reinen Vernunft* adlı temel eserinde ortaya koyduğu üç *a priori* ilke: **1** Tüm değişmelerin temelinde, gerisinde kalıcı bir şey bulunmaktadır; **2** her olayın bir nedeni vardır; ve **3** varolan şeyler mekânda birlikte, etkileşim içinde olan şeyler olarak algılanırlar .

deontolojizm. 1 Ödevi ahlâkın temeli olarak gören, bazı eylemlerin, sonuçlarına bakılmaksızın, ahlâkî bakımdan yapılması gereken eylemler olduğunu iddia eden etik anlayış. **2** Eylemlerin, kendilerinde ya da kendi başlarına iyi veya kötü olduklarını savunan tavır. **3** (*Eylem deontolojizmi* anlamında) eylemlerin ya da insanların ahlâkî olup olmadıklarına karar verme sürecinin, eylemin sonuçlarından tümüyle bağımsız olduğunu, eylemlerin yalnızca ahlâkî bakımdan doğru olup olmamalarına, kişilerin ise yalnızca iyi olup olmamalarına bakılarak yargılanması gerektiğini savunan deontolojizmin, genel ahlâkî kurallar ya da ilkeler bulunmadığını, fakat yalnızca, kendileriyle ilgili olarak genellemelere gidemeyeceğimiz tikel eylemler, durumlar ve insanlar bulunduğunu, kişinin tek tek her ayrı duruma, eylemin sonuçlarını hiç dikkate almadan, bireysel olarak yaklaşması ve söz konusu koşul ya da durumda, hangi eylemi, hangi davranış tarzını seçmenin ahlâkî bakımdan doğru olacağına karar vererek eylemesi gerektiğini savunan türü. **4** (*Kural deontolojizmi* anlamında) deontolojizmin, ahlâkî eylemde uyulacak birtakım ahlâkî kurallar bulunduğunu, söz konusu kurallar bütününün ahlâklılığın tek temeli olduğunu savunan türü.

derin yapı. Ünlü Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky'nin üretici dilbilgisinde, dilin sonsuz sayıda cümle üretilmesini mümkün kılan temel mekanizması, alt düzlemdeki soyut düzeni.

Descartesçılık. 1 İlk ve genel anlamı içinde, Descartes'ın ölümünden sonraki yüzyıl içinde ortaya çıkan ve kendi sistemlerini kurup geliştirirken, Descartes'ın felsefesini tüm ayrıntılarıyla kabul etmek

yerine, onun temel kabülleriyle metodolojisini kullanan filozofların tavır ve sistemleri. **2** Descartes'ın felsefesini tümüyle doğru bir felsefe olarak değerlendiren, onun sistemini anlatıp, açıklamaya ve böylelikle yaymaya çalışan kimselerin tavırları. **3** Biraz daha genel bir anlam içinde, Descartes'tan yola çıkıp, Aydınlanma ve pozitivizm aracılığıyla yüzyılımızda analitik felsefeye kadar uzanan düşünce geleneğinin felsefî tavrı.

Descartes'ın merdiveni. Yöntemsel kuşku ile zihin olarak kendi varoluşunu kanıtlayan, fakat kuşku süreci içinde, Tanrı'nın kendisini aldatabileceğini belirten Descartes'ın, tekbencilikten kurtulabilmek, öznel bir bakış açısının üstüne yükselebilmek için, Tanrı'nın varoluşunu, ve dolayısıyla O'nun aldatan bir varlık olmadığını göstermek, yani kendi varoluşundan Tanrı'nın varoluşuna yükselmek zorunda kaldığını dile getiren deyim.

desmos. Bağ. Yunancadan gelen bu terim Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, özellikle de John Scottus Erigena'da, bitkilerle büyüme ve beslenme, hayvanlarla duyum ve duygu yetilerini, buna karşın meleklerle de anlama yetisini paylaşmak suretiyle, kendisinde hem maddî ve hem de tinsel dünyayı birleştiren ve bundan dolayı, maddî dünyayı tinsel dünyaya bağlayan insan varlığı için kullanılan terim.

determinizm. **1** *Genel olarak*, evrensel nedensellik anlayışı; evrendeki her olayın kendisini belirleyen bir nedeninin bulunduğunu öne süren yaklaşım. Evrendeki fenomenlerin birbirlerine son derece sıkı bir biçimde, bir nedensellik ilişkisi içinde bağlı olduklarını dile getiren öğreti.

2 (*Katı determinizm* anlamında) Her olayın bir nedeni bulunduğunu, bundan dolayı özgürlük ya da irâde özgürlüğü diye bir şeyin olamayacağı görüşü. **3** (*Yumuşak determinizm* anlamında) evrendeki nedenselliğin en azından bir bölümünün insandan kaynaklandığını, dolayısıyla insan için belli bir özgürlüğün mümkün olduğunu savunan yaklaşım. **4** (*Biyolojik determinizm* anlamında) biyoloji bilimi ve özellikle de Darwin tarafından dile getirilen ve en iyi bir biçimde doğal ayıklanma öğretisiyle örneklenen, çeşitli türlerin yapılarını, güçlerini ve varoluşlarını sürdürme şanslarını belirleyen doğanın kendisi olduğu, varolanların durumlarının evrim cetvelindeki yerlerine bağlı bulunduğu görüşü. **5** (*Coğrafî determinizm* anlamında) coğrafî çevrenin, örneğin, iklim, kara, deniz ve nehirlerin bireylerin gelişmesi ve özellikle de toplumsal gelişmede ana etken olduğunu öne süren görüş.

6 (*Dilsel determinizm* anlamında) dilin dünyaya dair yorumumuzu, dünyaya bakış tarzımızı belirlediğini iddia eden görüş. **7** (*İktisadî determinizm* anlamında) ortodoks Marksizm tarafından dile getirilen ve tarihte, yalnızca ekonomik etmenlerin belirleyici bir gücü, nedensel bir önemi olduğunu öne süren öğreti. **8** (*Fizikî determinizm* anlamında) araştırmalarında deneye, değişmezliğe, düzenliliğe ve öndeyiye bağlı olan fizik tarafından dile getirilen evrensellik nedensellik görüşü, evrende her olayın bilimsel yöntemlerle açığa çıkarılabilecek bir nedeni olduğu tezi. **9** (*Genetik determinizm* anlamında) insan varlıklarının genetik yapısıyla ilgili olarak mutlak bir nedenselliği ifade eden ve insan varlığının genleri söz konusu olduğunda, özgürlüğe ve keyfiliğe yer bulunmadığını dile getiren öğreti. **10** (*Psikolojik determinizm* anlamında) psikanalizin yaratıcısı Freud tarafından ifade edilen, insan varlıklarının 0-3 yaş döneminde yaşadığı kompleksler, bilinçsiz yaşantılar ve toplum ve geleneklerin zorlamasıyla bastırılan doğal itkiler tarafından belirlendiği görüşü.

11 (*Tarihsel determinizm* anlamında) Özellikle Hegel tarafından öne sürülmüş olan ve tarih alanında herşeyin, tüm tarihsel olay ve kurumların insan irâdesinden bağımsız olarak önceden belirlenmiş olduğunu dile getiren, dünya tarihinin çeşitli dönemlerini, kendisini nihaî bir yetkinlik hâli içinde tam olarak gerçekleştirmek durumunda olan 'mutlak zihin'in tezahürleri, görünümleri olarak değerlendiren görüş. **12** (*Kültürel determinizm* anlamında) insan davranışının öncelikle ve temelde, kültürel ve toplumsal faktörler tarafından şekillenip denetlendiğini öne süren görüş. **13** (*Teknolojik determinizm* anlamında), üretim tekniğinin kendine ait ve özgü bir mantığı olduğunu, ve tarihsel süreç içinde toplumsal kurum ve ilişkilerin en temel belirleyicisi olma işlevi gördüğünü öne süren sosyal değişme teorisi. **14** (*Dinî determinizm* anlamında) tektanrılı dinlerde, Tanrı'ya izafe edilen sıfatların sonucu olan herşeyin değiştirilemezcesine belirlenmiş olduğu inancı; herşeyin mutlak bir gücü olan doğaüstü tinsel bir varlık tarafından programlanmış, düzenlenmiş olduğu için, insanın söyleyecek ya da yapacak hiçbir şeyi olmadığı, alnına yazılmış olanı aynen yaşayacağı görüşü. **14** (*Nedensel determinizm* anlamında) nedensellik ilkesinin evrensel geçerliliğini kabul eden, herşeyin nedensel yasalara göre ortaya çıktığını, 'herşeyin bir nedeni olduğunu', 'yeryüzünde hiçbir şeyin nedensiz olmadığını, 'hiçbir şeyin bir neden olmadan varolamayacağını' öne süren öğreti.

deus ex machina. Makinadan Tanrı diye ifade edilebilecek olan ve bir güçlüğü, bir problemi çözmek için, yapay ve gereksiz bir biçimde, Tanrı ya da doğal olmayan bir nedenin gündeme getirilmesi tavrı ve özellikle de gündeme getirilen güç için kullanılan ve eleştirel bir anlamı olan terim. Buna göre, *deus ex machina* deyimi, özellikle felsefede, bir güçlüğü ya da problemi çözmek üzere, hiç gereği olmadığı hâlde, gündem ya da problem dışı kişi, kavram, şey ya da nedenlere başvurma tavrı söz konusu olduğunda, açıklayıcı nedenin işlevsizliğine, açıklayıcı olamayışına işaret etmektedir.

deus sive natura. Spinoza tarafından savunulan panteist görüşte, Tanrı'yla doğanın özdeşliğini dile getiren Latince deyim: Tanrı ya da Doğa.

deuterai ousiai. Aristoteles felsefesinde, ikinci dereceden tözlere, türlere, başka bir deyişle, birinci dereceden tözleri şu ya da bu türden kılan özlere verilen Yunanca ad.

devirme. Klâsik mantıkta, belli bir önermeden, öznesi o önermenin yükleminin çelişiği olan yeni bir önerme elde etmekten meydana gelen doğrudan çıkarım türü.

devlet. **1** *Genel olarak*, toplumu yöneten kurallar ve yasalar yaratma otoritesine sahip ayrı bir kurumlar kümesi. Demokrasilerde hükümetlerin gelip gittikleri dikkate alınırsa, salt hükümete eşdeğer olmadığı gibi, iktisat, okullar, toplum örgütleri benzeri örgütlü ve sürekli kurum ve davranış pratiklerinin bütün bir alanı olarak sivil topluma da karşıt olan bütünsel politik sistem. Belli bir toprak parçasındaki tüm diğer güç ya da iktidar odaklarının güç kullanımını engelleyen merkezîleşmiş bir güç olarak, iktidarı, bürokrasi, yargı ve askeriye gibi kalıcı ve sürekli kurumlar yoluyla hayata geçirilen; bir anlaşma ya da sözleşmeye, kendisini yönetenlerle kendisi tarafından yönetilenler arasındaki belli bir ilişkiye dayanan politik yapı.

2 (*Egemen devlet* anlamında) başka hiçbir devlet ile bağımlılık ilişkisi içinde olmayan siyasî güç. **3** (*Yarıegemen devlet* anlamında) çoğunluk zorla kabul ettirilen bir bağımlılık ilişkisi nedeniyle başka bir devletin buyruğu altındaki politik yapı. **4** (*Hukuk devleti* anlamında) hukukun üstünlüğü ilkesine her koşul altında bağlı kalan kurumlar öbeği. **5** (*Polis devleti* anlamında) kendini hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağlamayan politik bütün. **6** (*Jandarma devleti* anlamında) salt güvenlik, savunma ve adalet gibi klâsik görevlerini yerine getirmekle yetinip, iktisadî ve toplumsal yaşamda etkin bir rol oynamayan yapı.

7 (*Sosyal devlet* anlamında) klâsik işlevlerinin ötesinde, toplumsal eşitsizlikleri azaltmak amacıyla, iktisadî ve sosyal hayata etkin bir biçimde katılan kurumsal güç. **8** (*Totaliter devlet* anlamında) belli bir ideoloji adına bireysel ve toplumsal faaliyet alanları üzerinde mutlak ve bütünsel bir denetim ve baskı uygulayan devlete mutlak siyasî güç. **9** (*Liberal devlet* anlamında) iktisadî ve siyasî liberalizmin bütün ilke ve unsurlarına riayet eden politik yapı. **10** (*Laik devlet* anlamında) dinî bir hareket ya da otoriteyle hiçbir bağı olmayan, otorite veya işlevi Tanrı'dan türetilemeyen veya yüksek bir amaçtan çıkarsanamayan; eylemleri dinî ilkeler yoluyla tasdik edilip haklılandırılamayan siyasî güç.

devletçilik. Devleti tüm toplumsal görevlerin düzenleyicisi olarak gören, özellikle de ekonomide devletin ekonomiye müdahalesini ve piyasa mal ve hizmetlerini doğrudan üretmesini öngören anlayış. Özel çıkarları merkezî olarak örgütlemenin üretimi arttıracağı inancına dayalı olarak, devletin görevlerinin yaygınlaştırılmasını ve ekonomi alanına müdahalesini öngören görüş; sanayi ve ticaret kuruluşlarının, eğitim, kültür, sağlık faaliyetlerinin devletin elinde toplanmasını öğütleyen ve devletin haklarıyla, yetki ve sorumluluklarını, bireyin haklarının aleyhine olacak şekilde genişleten öğreti.

devlet felsefesi. Siyaset felsefesinin bir dalını meydana getiren ve toplumsal yaşamla devletin doğuşunu, doğasını ve anlamını araştıran, insanlarla insanların içinde yer aldıkları siyasî örgütlenmeler arasındaki ilişkileri inceleyen felsefe dalı.

devletin ideolojik aygıtları. Marksist Fransız düşünürü Louis Althusser'in eğitim, kilise, kitle iletişim araçları, sendikalar ve hukuk gibi, normalde devlet denetiminin dışında kalıp, özel alana dahil olmakla birlikte, devletin değerlerini aktarma, onun iktidarını pekiştirme ve böylelikle de düzeni koruyarak, kapitalist üretim ilişkilerini sürdürme işlevi gören kurumları tanımlamak için kullandığı deyim.

devrim. **1** *Genel olarak*, yerleşik toplum düzenini, devlet ve toplum yapısını tümüyle değiştiren, köklü, hızlı ve kapsamlı dönüşüm. **2** *Diyalektik süreçte*, sentez şimdi niteliksel olarak yeni bir temel üzerinde oluşturulan yeni bir tez olarak anlaşıldığı için, antitezden senteze doğru giden hareket, yani olumsuzlamanın olumsuzlanması. **3** Marksist terminolojideki *sosyal anlamı içinde*, üretimi belirleyen ilişkilerdeki niteliksel bir değişmeyi, örneğin feodalizmden kapitalizme doğru olan kökten değişme. **4** *Entellektüel disiplinlerde*, yerleşmiş ve gelenekselleşmiş olanın yerine yenisini koyma eylem ya da hareketi.

5 (*Bilimsel devrim anlamında*) Batı'da, 1500-1700 yılları arasında, özellikle astronomi, fizik ve tıp alanında yaşanan geniş kapsamlı ve sistematik bilim hareketi. Teleskop ve mikroskop gibi aletlerin gelişimiyle bilim derneklerinin kuruluşunun da kendisine etki yaptığı bilimsel devrimde, esas, İlkçağdan gelip bütün bir Ortaçağ boyunca hüküm süren niteliksel bilim anlayışı ve teleolojik evren sisteminin yıkılarak, onların yerlerine niceliksel bir bilim görüşüyle mekanist bir evren görüşünün geçirilmesi etkili olmuştur. Bilimsel devrimin en önemli sonucu ise, Batı kültüründe bilimin ön plâna çıkarak, dünyevîleşmeyi hızlandırması ve Batı kültürüne onbeş oualtı yüzyıldan beri damgasını büyük bir güçle vuran dini geriletmesi olmuştur.

dışa saçılma. Postmodern düşünür Baudrillard'ın postmoderni karakterize eden içe patlama öncesi, moderni karakterize eden bir süreç olarak tanımladığı eğilim. Modern dönemde, başta bilim ve teknoloji olmak üzere, malların üretiminin, dünyayı sömürgeleştiren kapitalizmin, ulaşım ve üretim tarzlarının, adeta büyük bir patlamayla, oloğanüstü büyük bir hızla yayılımı, dallanıp budaklanma eğilim ve süreci.

dışavurum. 1 Ruhsal olay ve yaşantıların, belirli gösterge, sembol ve betimlemelerle dışlaştırılması, ifade edilmesi; 2 Husserl'de, bir düşünme ediminin noematik ve nesnel anlamını somutlaştıran ve gösteren bir sembol.

dışavurumculuk. Estetikte, sanatçının yaratma sürecinin temelde, dışavurumsal bir eylem ve sanatçının izlenimlerini, duygularını, sezgilerini ve tavırlarını açığa çıkarmasından ve gözler önüne sermesinden oluşan bir süreç olduğunu savunan akım. Sanatın temelinin, bir nesne ya da üründen çok, sanat eserini yaratanın tecrübeleri ve hisleri olduğunu öne süren anlayış olarak dışavurumculuk, sanat eserinin değerinin, söz konusu yaratıcı ruhun tazeliği, bireyselliği, özgünlüğü ve içtenliği tarafından belirlendiğini, sanatçının gerçekliğe bağlı kalmak, izleyici ya da dinleyicisinin hoşuna gitmek gibi bir sorumluluğu bulunmadığını öne sürer.

dış dünya. Genel olarak, içebakışla kavranan yaşantı ve zihin hâllerine ya da bilince karşıt olarak, aktüel ya da mümkün duyu-algısıyla kavranan nesnelerin, olgu ve olayların, ideal bir çerçeve içinde öngörülen bütünlüğü. İnsan zihninin dışında, insan zihninden bağımsız olarak varolan nesnelerin, fenomenlerin, olayların, nesneler arasındaki ilişkilerin ve etkileşimlerin oluşturduğu bütün.

dışlaştırma. Zihnin duyumları, dış dünyadaki gerçek nesneler olarak görme eğilimi. Duyu verilerinin dış dünyaya yansıtılması eylemi.

dışsalcılık. 1 *Metafizikte*, bağıntıların şeyleri, birbirlerini tümüyle dışlayacak şekilde, birbirlerinden ayırdığını söyleyen görüş. 2*Metodolojide*, bir konuyu, bir disiplini, kendi iç dinamikleri ya da mekanizmaları yoluyla değil de, onu etkileyen ya da belirleyen dışsal faktör, içinde bulunduğu kültürel bağlam aracılığıyla ele alan yaklaşım. 3 *Doğruluk teorisinde*, dünyanın zihinden bağımsız nesnelerden meydana geldiğini, doğruluğun ise, bizim bu nesnelerle ilgili düşünce ya da yargılarımızla onların kendileri ve çeşitli hâlleri arasındaki bir tekabüliyete dayandığını öne süren anlayış. 4 *Epistemolojide*, kişinin inancını haklılandıran ve temellendiren şeyin salt içsel hâller olduğunu öne süren içselciliğin tersine, inancın sahibi olan kişinin içsel hâlleri dışındaki faktörlerin hesaba katılması gerektiğini, bilgi için önemli olan şeyin doğru inancın güvenilir bir süreçle oluşturulması olduğunu öne süren nedensel bilgi teorisi görüşü. 5 *Zihin felsefesinde*, zihin hâllerinin mahiyetinin bireyin dışındaki mülâhaza ya da etkenlere, örneğin çevreyle ilgili olgulara bağlı olduğunu öne süren öğreti. 6 *Ahlâk felsefesinde*, ahlâkî inançların kendi içlerinde güdüleyici bir boyutu olmadığını öne süren görüş.

dışsallık. Sağduyu ve realist bir epistemoloji tarafından nesnelere yüklenen, insan zihninin dışında, insan zihninden bağımsız olma özelliği.

dianoia. 1 *Genel olarak* tanımlandığında, İlkçağ Yunan felsefesinde, düşünme edimi ya da yetisi. 2 Platon'da, *doxa*, yani inanç, sanı ya da kanaat ile *noesis*, yani gerçek sezgisel bilgi arasında kalan diskürsif bilgi anlamına gelirken, 3 Aristoteles'te, kavramlar arasındaki farklılıkları yakalayan, bu farklılıkları birleşimlerde ve ilişkilerde görebilen entellektüel faaliyet.

dictum de omni et nullo. Klâsik mantıkta, *Barbara* ve *Celarent* tasımlarının temelinde bulunan ve Aristoteles'e atfedilen 'Ya hep ya hiç kuralı'.

didaktik. 1 Öğretime ilişkin ya da öğretim amaçlı anlamına gelen sıfat. Eğitimin, eğitim ve öğretim yöntemlerini konu alan dalı, ders verme taktiği ya da sanatı, öğretim yöntemlerine ilişkin inceleme. 2 Daha özel olarak da, teoloji ve dinde, dinî öğretinin temellerini, temel ilkelerini konu alan eğitim türü.

différance. Fransız postyapısalcı düşünürü Jacques Derrida'nın, yıkmaya ya da aşmaya kalkıştığı Batı metafiziğinin temelinde bulunduğuna inandığı özdeşlik ve mevcudiyet düşüncesini karışıklık içine itmek, özdeşlik düzenine dahil edilemeyen kavramsallaştırılamaz farklılığı sağduyunun kavramsallaştırılabilir olan farklılığından ayırd edebilmek amacıyla, Saussure'le yapısalcı dilbilim üzerine olan araştırmalarının ışığında, 1968 yılında geliştirmiş olduğu 'ertelenen ve yayılan, anlamı mümkün kılan bir farklılık' anlamına gelen Fransızca kavram.

différend. Postmodernizmin en önemli düşünürlerinden biri olan Lyotard'ın dil oyunları, dilin anlamı, söylem formları bağlamında geliştirmiş olduğu Fransızca terim: Dilin anlamıyla ilgili çatışmaya tekabül eden farklılık, dil oyunları veya farklı söylem formları arasındaki mukayese edilemezlik noktaları, bir dil oyununda bir oyuncunun sesinin kısılması durumu, imkânsız olsa bile, rasyonel bir çözüm talebinde bulunan çatışmalar.

differentia specifica. Türsel ayırım, yani bir türü aynı cins içindeki diğer türlerden ayıran temel, özsel özellik için kullanılan Latince terim. Örneğin, insanı aynı cins içindeki diğer hayvan türlerinden ayıran özsel özellik akıllılıktır. Buna göre, akıllılık, insanın türsel ayırımını, yani differentia specificasını meydana getirir.

dikaiosyne. **1** Platon'da, bütün bir toplum düzenin adil olması durumu, adalet erdemi, özellikle de filozof krallarda söz konusu olan bir tür içsel doğruluk duyusu, neyin yapılıp neyin yapılmaması gerektiğini otomatik olarak bilme hâli. **2** Yine, Platon'un insan ve ruh anlayışında, bütünlüklü, birlikli ve üstteki parçanın koyduğu ilkelere uyan üç parçalı bir ruhun, parçaları arasında tam bir uyumun ve düzenin olması durumu.

dikey düşünce. Fransız düşünürler Gilles Deleuze ve Felix Quattari'nin klâsik Batı felsefesini karakterize ettiklerine inandıkları, özdeşliği temel alan 'ağaç benzeri' hiyerarşik düşünce yapısı; temel kategorileri birlik, özdeşlik, özne, nesne, fail, nedensellik, temsil olan; ağaç eğretilemesi ya da metaforuna dayanıp, gerçekliği bir ilk kökten türeten; dikey bir düzlemde hiyerarşik bir yapılanmayı yansıtan düşünme tarzı için kullandıkları deyim.

dikkat. Zihnin faaliyetinin, tüm diğer nesneleri dışlayarak, belli bir nesne ya da olay üzerinde yoğunlaştırılması. Düşünce, algı ve kavrayış türünden zihinsel yetileri, başka uyaranları tümüyle bir kenara atarak, yalnızca belli uyaranlar üzerinde yoğunlaştırma gücü.

dikotomi. **1** Genel olarak, şeylerin, nesnelerin, özelliklerin birbirlerinden çok temelli bir biçimde ve birbirlerine indirgenemezcesine farklı oldukları düşünülen iki temel parçaya bölünmesi. **2** Özel olarak da mantıkta, türsel ayırımı dikkate alarak, şeyleri cins ve türe göre bölme ya da cins ve tür ilişkisi içinde sınıflama işlemi. Cinsin, her adımda, nesnelerin belli bir türsel ayırıma sahip olup olmamalarına göre, türlere bölündüğü bir bölme tarzı. **3** (*Zihin-beden dikotomisi* anlamında) zihinle beden arasındaki temel farklılığı ifade eden karşıtlık; zihnin özel olduğu yerde, bedenin herkes tarafından gözlemlenebilir olduğunu; zihnin, hem bütünlüğü içinde ve hem de çeşitli hâlleriyle, doğrudan ve aracısız olarak bilinirken, bedenin algı ve belleğe dayanan çıkarımlarla bilindiğini; zihnin yönelimsel olduğu yerde, bedenin yönelimsel bir yönünün bulunmadığını; zihnin elle tutulamaz, gözle görülemez olduğu ve mekânsal olmadığı yerde, bedenin gözle görülebilir olup, mekânda bir yer işgal ettiğini dile getiren zıtlık.

dil. **1** *Genel olarak*, belirli ve standart anlamları olan sözcüklerden ve bir iletişim yöntemi olarak kullanılan konuşma formlarından meydana gelen yapı ya da bütün; birbirleriyle karşılıklı olarak, sistematik bir ilişki içinde bulunan ve sözcük düzeyinde uzlaşım yoluyla oluşan bir anlama sahip olan birimlerden meydana gelen sistem. Duyguları, düşünceleri, tercihleri açıkça göstermeyi mümkün kılan her türlü işaret sistemi; bilinç içeriklerini, duyguları, arzuları, düşünceleri tutarlı bir anlam çerçevesi ya da modeli içinde ifade etme yolu ya da yöntemi.

2 (*Formel dil* anlamında) bilimsel teorileri ve yasaları, mantık ve matematiğin dili benzeri dilleri sembolleştirmek üzere, özel birtakım kavramsal kurallarla mantık kurallarına göre oluşturulan ve belirli bir amacı tam olarak, kesin ve tutarlı bir biçimde gerçekleştirmek için kullanılan sembolik sistem. **3** (*Gündelik dil* anlamında) belli bir alanı ya da disiplini belirleyen ve öğrenilmesi için belli bir uzmanlığı gerektiren bilim diline ya da teknik bir dile, bir okul ya da tarikatın üyeleri için anlamı olan ezoterik bir dile karşıt olarak, herkes tarafından anlaşılan, insanların günlük yaşantılarında duygularını, düşüncelerini, ihtiyaçlarını ifade etmek için kullandıkları, dış gerçekliğe uygun düşen göstergeler sistemi. **4** (*Nesne dili* anlamında) başka dillerden, dilsel nesnelerden değil de, dilsel olmayan nesnelerden, varolan şeylerden söz etmek için kullanılan sistem. **5** (*Nesne diliyle eşanlamlı olarak sözedilen dil* anlamında) ifade ya da deyimleri başka bir dilin inceleme konusu olan, başka bir dil tarafından sözü edilen sembolik sistem.

6 (*Tarihsel dil* anlamında) Türkçe, İngilizce, Rusça benzeri, yapma ya da formel bir dilden farklı olan normal, konuşma dili. Toplumların tarihleri boyunca kendiliğinden, neredeyse hiç farkında olmadan, hiç değilse bilinçli ve sistematik bir çaba göstermeden geliştirdikleri gösterge sistemi. **7** (*Özel dil* anlamında) Wittgenstein'da, yalnızca kullananı için anlaşılır olan; deyimleri, söz konusu deyimleri kullananın özel duyumlarına, yaşantılarına, psişik hâllerine gönderimde bulunan, bundan dolayı başkaları tarafından anlaşılamaz olup, yalnızca deyimleri kullanan için bir anlamı olan göstergeler sistemi. **8** (*Üstdil* anlamında) dilsel olmayan nesnelerden değil de, dilsel nesnelerden, bir nesne dilinden söz etmek için kullanılan sistem. Nesne dili hakkında konuşmak, nesne dili üzerine yazmak işinde kullanılan, dolayısıyla nesne dilini varsayan dil; nesne dilini ya da doğal dili inceleyip betimlemek için oluşturulmuş olan araç dili, dili anlatan dil. **9** (*Yapma dil* anlamında) formel, formelleştirilmiş, sembolik ya da ideal dil; bilim filozofu ya da mantıkçı tarafından özel bir amaçla, teorik amaçlarla kurulmuş olan işaret sistemi.

dilbilim. 1 Dili bir semboller sistemi olarak gören ve dilin niteliğini, yapısını, ögelerini ve dilin geçirdiği dönüşümleri inceleyen bilim dalı. Dilin yazılı metinlere yansıyan tarihsel gelişimiyle ilgilenen filolojiden farklılık gösteren, ve dili **a**) belli bir zamandaki durumuyla, **b**) geçirdiği evrim açısından inceleyen, dilin yapısıyla ilgili genel bir teori oluşturmayı ya da dillerin incelenmesi için genel bir teorik çerçeve oluşturmayı amaçlayan disiplin.

2 (*Genel dilbilim* anlamında) çeşitli dillerin ortak özelliklerini, işleyiş ve gelişme koşullarını araştıran, dilsel oluşumların genel görünümlerini inceleyen, ve özel dillerin çeşitlilik ve farklılıklarını aşarak, dili bizatihi kendi içinde ve kendisi için inceleyip, onun yasalarını ortaya çıkarması gereken bir disipline duyulan ihtiyacı vurgulayan Ferdinand de Saussure tarafından kurulmuş olan dilbilim dalı. **3** (*Yapısal dilbilim* anlamında) dili bir yapı olarak ele alan, artzamanlı yaklaşım yerine, eşzamanlı yaklaşıma ağırlık veren çok çeşitli dilbilim akımları bütünü.

dilci felsefe. 1 Felsefe problemlerini dilin çeşitli kullanımlarını inceleyerek çözmeyi amaçlayan felsefî tavır; felsefî problemlerin özünü ve yapısını, gündelik dili analiz ettiğimiz zaman daha iyi anlayabileceğimizi savunan anlayış. **2** Dilin gündelik kullanımlarına uymayan anlatımları anlamsız sayma yöntemi. **3** Sözcüklerin ve tümcelerin anlamlarının, sözcüklerin kullanımını belirleyen kural, alışkanlık ve uz-

laşımlar bağlamında ele alınması gerektiğini, felsefenin geleneksel problemlerinin, gerçeklikte bir temeli olmayan, fakat dilsel karışıklık ve yanlışlara dayanan sözel ya da sözde problemler olduğunu iddia eden çağdaş felsefe akımı.

dilci tanım görüşü. J. S. Mill, G. E. Moore ve dilci felsefe geleneği tarafından benimsenen ve, tanımların bilgi aktardığını söylerken özcü görüşe, tanımların kuşku duyulamaz kesin bilgiler aktardığı fikrine karşı çıkarken kuralkoyucu anlayışa yaklaşan, tanımların dilsel davranışla ilgili empirik kayıtlar olduklarını öne süren tanım anlayışı.

dil felsefesi. Felsefenin, dili tüm boyutları içinde kavramsal bir analize tâbi tutan, insanın dili kullanma etkinliği üzerinde yoğunlaşan dalı. Dilin doğasını, kökenini, yapısını ve anlam problemini felsefî analiz yöntemiyle ele alan ve belli başlı soruları 'Sembolizmin en genel özellikleri nelerdir?', 'Dilin kendisi nasıl tanımlanmak durumundadır?' 'Dilin özü nedir?', 'İletişim nedir?', 'İletişim ya da anlam iletişimi nasıl mümkündür?', 'Bir dilsel ifadenin belli bir anlamı olması ne ifade eder?', 'Anlam nedir?', 'Kaç tür anlam vardır?', 'Çeşitli dillerin, örneğin din dilinin, şiir dilinin, bilim dilinin, matematik dilinin, mimiklerin ya da bilgisayar dilinin belirleyici özellikleri nelerdir?', 'Dille bilgi, dille sezgisel kavrayış arasında nasıl bir ilişki vardır?', 'Dille gerçeklik, kavramla kavramsallaştırılan arasında nasıl bir ilişki bulunur?', 'Dil hangi amaçlarla ve nasıl kullanılır?', 'Dil yetkinleştirilebilir mi?', 'Dili yetkinleştirmenin yolları nelerdir?', 'Yetkin formel diller nasıl kurulur?' türünden sorular olan bağımsız araştırma alanı.

dil fenomenolojisi. Dili fenomenler açısından incelemeyi deneyen felsefe türü: Buna göre, çağdaş dil filozofu J. Austin'in olgulara, fenomenlere ya da gerçekliğin deneyim veya tecrübesine erişmek için izlediği yol, gündelik dildi. Dolayısıyla, Austin felsefe yapma tarzına, 'dilsel çözümleme' yerine 'dil fenomenolojisi' adını vermeyi yeğlemiştir.

dilin görevleri. Herhangi bir düşüncenin, niyetin açığa vurulması, dolayısıyla bir zihinden başka bir zihne aktarılması amacına hizmet eden bir işaretler sistemi olarak tanımlanan dilin yerine getirmek durumunda olduğu fonksiyonlar. Bu fonksiyonların belli başlıları, dilin bildirme fonksiyonu, belirtme görevi, yaptırma fonksiyonu, törensel işlevi, eylemsel görevidir.

dillendirme edimi. Ünlü çağdaş dil filozofu Austin'in teorisinde geçen düzsöz edimlerinin üç alt grubundan biri. Bir dilin sözlü-

günde yer alan ses bütünlerini tonlama yaparak ve o dilin gramerine, dil bilgisi kurallarına uygun olarak sözcelemek, söz hâline getirmek fiili. Burada söylenen şeye 'dillendirim' adı verilir. Dillendirme edimi, anlamlandırma ediminden farklı olarak, söylenen ile belirli bir şeye gönderimde bulunmak gibi bir koşulu içermez.

dil oyunu. Ünlü çağdaş düşünür Ludwig Wittgenstein'ın ikinci dönem felsefesinin en önemli kavramı: Dilin farklı kurallarla yönetilen ve farklı yaşam tarzlarına bağlı olarak gelişen tavla, briç, basketbol benzeri farklı oyunlar topluluğuna benzer bir biçimde kavramsallaştırılması.

dimaris. Klasik mantıkta, büyük önermesi tikel, küçük önermesi tümel olumluyken, sonucu da tikel olumlu olan dördüncü şekilden tasım kalıbı: Bazı *P*'ler *M*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

din. 1 Genel olarak, insan varlığının yaşam ve tecrübelerinin üç temel boyutuyla ilgili sorulara, belirli özellikleri olan bir Tanrı kavramıyla yanıt getirmeye çalışan inanç sistemi. Doğaüstü bir tanrısal güç ya da varlıkla ilgili inançların, bu varlığa yönelik manevî eğilimlerin ve Tanrı'ya yapılan ibadetin oluşturduğu bütün; insan yaşamının çok temelli boyutlarını ve bunlarla ilgili soruları, **a)** insan varoluşunun kaynağı, **b)** insanın doğasının ve yazgısının kaynağı ve **c)** insanın değerler cetvelinin belirleyicisi ve gündelik yaşamındaki yol göstericisi olarak Tanrı kavramıyla yanıtlayan inanç sistemi.

2 (*Dinamik din* anlamında) Fransız filozofu Henri Bergson'un *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion* [Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı] adlı eserinde, yapmacık ve katı bulduğu statik dinin karşısına geçirdiği, kendiliğinden, doğal ve canlı din anlayışı. **3** (*Pozitif din* anlamında) **a)** Comte tarafından, pozitif evrede veya bilim çağında kendisine artık gerek kalmadığı düşünülen Hristiyan dinine alternatif olarak kurulmuş olan din: İnsanlık dini. Aşkın bir varlığa ve vahye dayanmayan, Tanrı'nın tahtına insanın oturtulduğu, ahlâkın ön plâna çıktığı, mutlak bir özgeciliğin söz konusu olup, 'başkası için yaşama'nın tek ve temel ilke hâline geldiği ritüeller sistemi. **b)** Akla dayanan rasyonel din ya da teolojinin tersine, son çözümlemede vahye dayanan ya da dünyevî bir otorite tarafından desteklenen din.

dinamizm. Maddeyi âtıl bir şey olarak gören, maddeye ilişkin açıklamasında kütle ya da hareket kavramını kullanan mekanizme karşıt bir biçimde, açıklayıcı kavram olarak güç kavramını kullanan, maddede harekete indirgenemeyen birtakım güçler bulunduğunu, maddenin temel

özelliğinin güç olduğunu savunan felsefî akım. Doğanın tüm fenomenlerinin, madde de dahil olmak üzere, güç ya da enerjinin tezahürleri olduğunu savunan gerçeklik görüşü.

din felsefesi. Felsefenin, dinin özünü, ilkelerini, din tanımlarını, çeşitli Tanrı kavramlarını, Tanrı, insan ve evren ilişkisini, Tanrı tanımlarını, Tanrı'nın varoluşuyla ilgili kanıtlamaları, inanç, akıl, vahiy ve dogmanın anlamlarıyla karşılıklı ilişkilerini, dinî tecrübenin doğasını, değerini ve geçerliliğini, ruhun ölümsüzlüğünü, din-devlet ilişkileriyle, din-felsefe ve din-bilim ilişkilerini konu alan dalı.

dinî tecrübe kanıtı. Doğayı konu alan gözlemlerden yola çıkan ilk neden kanıtıyla, düzen ve amaç kanıtından, doğa ya da dış dünya yerine, inanan bir varlık olarak insandan hareket etmek bakımından farklılık gösteren ve inanç sahibi insanın Tanrı'yla ilişki içinde olma, Tanrı'ya yaklaşma, Tanrı'yla birleşme, bireysel varlığının tanrısal varlıkta yok olma deneyiminden, insan varlığının yaşadığı vecd hâlinden hareketle, Tanrı'nın varolduğu sonucunu çıkartan kanıt.

dinleyen. İletişim süreci içinde, karşısında bulunup, konuşan kişiyi anlamak suretiyle, iletişimin amacına ulaşmasını ve sonuçlanmasını sağlayan, konuşan kişinin bir söz, sözcelem veya söylenim yoluyla zihninde belli bir fikir ya da düşüncenin doğuşuna yol açtığı birey.

dirimsel güç. Canlı fenomenlerde ortaya çıktıktan başka; yaşamın, canlılığın kaynağı, nedeni olup, tüm diğer enerji türlerinden farklılık gösteren ve fizikî olmadığına inanılan güç ya da enerji türü.

dirimselcilik. Genel olarak, canlı organizmaların faaliyetlerinin evrendeki tüm diğer fizikî güçlerden farklı olan yaratıcı bir gücün, canlılık ilkesinin ya da dirimsel bir gücün eseri olduğunu savunan anlayış; canlılığın, canlı süreçlerin, canlı bedenlerin sadece maddî bileşimleri, fiziko-kimyasal öge ve süreçlerle açıklanamayacağını öne süren ve canlı doğayla cansız doğa, organik fenomenlerle inorganik fenomenler arasında mutlak ve kesin bir ayırımın bulunduğunu dile getiren; canlı bir varlığın faaliyetlerinin, fonksiyonlarının, canlı varlıkta varolan bir güç, ilke ya da enerjinin tezahürü olduğunu savunan felsefî akım.

disamis. Klâsik mantıkta, büyük önermesi ve sonucu tikel olumlu, küçük önermesi ise tümel olumlu olan, üçüncü şekilden tasım kalıbı. Bazı *M*'ler *P*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

diskürsif. Gidimli. Mantıksal sonuçları ya da vargıları, ilkelerde, dolayımsız bir biçimde kavrayan sezgisel düşünceye karşıt olarak, ilke-

lerden sonuca geçen, bir dizi çıkarım yoluyla oluşan düşünce için kullanılan sıfat.

dissoi logoi. Antik Yunan'da, göreliliğin herşey için ve her alanda geçerli olduğunu göstermek amacıyla oluşturulmuş, her konunun ve her problemin iki ayrı yanı olduğuna işaret eden çift taraflı sözler, iki yönlü akılyürütmeler.

divinasyon. **1** Deneysel bilimle beslenen aklın, henüz bilinmeyen, doyurucu bir bilgiye sahip olunmayan konularda, varolan bilgi ve verileri dikkatle değerlendirerek, belli bir yargıya ulaşma yöntemi. **2** Deneysel bilimin yeterince gelişmediği ya da bilimsel bilgiye pek değer vermeyen toplumlarda, bilinmeyen konularla ilgili olarak, bir yargıya tanrısal esin ya da doğaüstü güçler yardımıyla ulaşma anlayışı ya da kehânet.

diyalektik. **1** Genel olarak, Yunanca tartışma sanatı anlamına gelen *dialektike tekhne*'den türeyen bir terim olarak, genelde akılyürütme yoluyla araştırma ve doğrulara ulaşma yöntemi. **2** Bir tez ya da görüşü, onun mantıksal sonuçlarını incelemek yoluyla çürütme metodu. **3** Sofistik akılyürütme, cinsleri türlere bölme ya da cinsleri türlerine ayırarak mantıksal bir biçimde analiz etme yöntemi. **4** En genel ve soyut fikirleri, tikel örnek ya da hipotezlerden hareket edip bu fikirlere götüren bir akılyürütme süreciyle araştırma metodu. **5** Yalnızca olasılı olan ya da genel olarak kabul edilmiş bulunan öncülleri kullanarak akılyürütme ya da tartışma usulü. **6** Yanılsama mantığının, aklın deneyime aşkın nesneleri konu alırken, deneyimin sınırlarını aştığı zaman düştüğü çelişkilerin gözler önüne serilmesi suretiyle, eleştirilmesi. **7** Düşüncenin ve gerçekliğin bir tezle antitezden, söz konusu iki karşıtın bir sentezine varmak suretiyle gelişmesini gösteren varlık ve düşünce yasası .

diyalog. **1** İki ya da daha fazla kişi arasında geçen felsefî tartışma. **2** Felsefî tez ve tavırları, yazarın düş gücünün ürünü olan konuşmalar aracılığıyla karşı karşıya getiren, kurgusu özel olarak oluşturulmuş anlatım tarzı.

Diyonisos ruhu. Nietzsche'nin uyum, düzen ve ölçünün ifadesi Apollonca olanla karşıtlaştırarak, insan varlıklarında varolduğunu söylediği yaşama isteği ve gücünün dinamik ve tutkulu dışavurumu olarak tanımladığı hâl, insanın kendisini esrime ya da sarhoşluk hâli içinde içtepi ve atılımlarına bırakması durumu.

diyorizm. 1 Platon'da bölme. 2 Aristoteles'te ayırım, tanım. 3 Günümüzde, matematikte, bir problemin çözümü için gerekli şartların ortaya konuşuyla ilgili olma durumu.

dizi. 1 Matematikte, birbirlerini belli bir kurala göre izleyen, belli bir ölçüte göre birbirlerinin ardından gelen şeylerin meydana getirdiği bütün. 2 Felsefede veya Sartre'ın varoluşçuluğunda, bireylerin zamansal ve raslantısal yapılar içindeki toplamı, tecrit edilmiş bireylerden meydana gelen çokluk.

docta ignorantia. İnsanın yaratıcısına veya Tanrı'ya ilişkin bilgisini ifade etmek için kullanılan Latince terim: Cahilin bilgisi ya da âlimce bilgisizlik.

dogma. 1 En genel olarak, sıkı sıkıya, büyük bir güçle inanılan, otoriteye dayandıktan başka, olgulardan ve diğer deneysel desteklerden bağımsız olarak kabul edilen inanç ya da tez. 2 Dinî bir çerçeve içinde, tanrısal bir otoriteye dayanan ve inkâr etmenin sapkınlıkla eşanlamlı olduğu değiştirilemez ve sorgulanmadan benimsenen temel inançlar, temel işlevleri Tanrı'nın kendisini insana gösterdiği ve bildirdiği vahyin anlamını kavramsal terimlerle açıklamak olan dinî öğreti; dinî otorite tarafından tanımlanan ve en temel dinî kurum tarafından desteklenen doktrin. 3 Büyük bir düşünürün otoritesine dayanılarak kabul edilen ilke, önerme. 4 Antik felsefede, göreli değil de, mutlak ve nihaî bir doğruluk iddiasında olan aksiyom, maksim, ilke.

dogmatizm. 1 *Genel olarak*, kimi öğretilere en küçük bir eleştiriye izin vermeden, rasyonel ve mantıksal kanıtlar yerine, salt duygulara veya kişisel eğilimlere dayanarak körü körüne inanma, onları sorgusuz süalsiz bir biçimde benimseme. Bir düşünce, bir iddia ya da bir teoriye ilişkin bir incelemeyi reddetme ve düşünce, iddia ya da teorinin, her tür eleştiri ve sorgulamadan bağımsız olarak, otorite temeli üzerinde doğru olduğunu ileri sürme tavrı. 2 *Epistemolojide*, kuşkuculuğun tam karşıtı olan ve insan zihninin varlığın kendisinin ve varlığın ilk nedenlerinin nesnel bilgisine sahip olabileceği iddiasını, her türlü eleştirel düşünceden önce kabul ettiği ilkelerin bir gereği olarak benimseyen yaklaşımı ifade eden görüş; varlığın bizzat kendisini bildiğimizi, cismin birincil niteliklerini gerçekte olduğu şekliyle algıladığımızı, temel ilkelerin, zorunlu doğruların yalnızca zihin ve düşüncenin değil, fakat varlığın da yasası olduğunu kabul eden felsefî akım. 3 *Bilim* ya da *bilim felsefesinde*, bilimsel araştırma sırasında gerçekleştirilen keşiflerin, üretilen teorilerin, kullanılan yöntemlerin sonuçta elde edilen

bilgilerin bağlamlarından soyutlanarak, sorgusuz süalsizce evrensel geçerliliğe sahip hakikatlar olarak algılanması ya da bilimin mutlaklaştırılması tavrı. **4** *Metafizikte*, aklın mutlak ve değişmez bir değeri olduğu, varlığa dair kesin hakikatlere erişebileceği kabulüyle, birtakım *a priori* ilkelerden, apaçık olduklarına inanılan bazı temel ve değişmez inançlardan hareketle ve spekülatif yöntemleri kullanarak, varlıkla ilgili genel sonuçlar çıkarma tavrı. **5** *Yine metafizikte*, Fichte ve diğer Kant-sonrası filozoflar açısından gerçekliğin bilinçten bağımsız olduğu ve deneyimin, tecrübenin temelini meydana getirdiği ilkesi.

6 (*Yöntem dogmatizmi* anlamında) tek bir aklın, yani bilimsel aklın; tek bir bilgi türünün, yani bilimsel bilginin bulunduğunu; söz konusu bilimsel bilginin doğa bilimlerinde kazanıldığını; bilimsel bilginin de yönteme dayalı bir bilgi olduğunu öne sürüp, doğa bilimlerinin yöntemini mutlaklaştıran ve bu yöntemin kapsamını, onu insan bilimlerine de uygulayacak şekilde genişleten rasyonalist ve pozitivist yaklaşımın tavrı, ideolojisi.

doğa. **1** Bir organizmanın doğuştan getirdiği ya da miras aldığı varsayılan özellik ya da karakteristiklerinin bütünü. **2** Bir insanın ya da bireyin, karakteristik davranış tarzları, temel nitelik ve tutumları. **3** Bir şeyin, onu her ne ise o şey yapan özü, özsel özellikleri bütünü. **4** Maddî evren; zaman ve mekân içinde bulunan şeylerin oluşturduğu sistem; olayların, güçlerin ve fenomenlerin, bilebildiğimiz evreni meydana getiren, kompleksi.

doğacılık. Davranış, beslenme ve yaşam biçiminde tek yol gösterici olarak doğayı kabul etme eğilimi. Doğayı aşan, yaratıcı bir nedenin varlığını inkâr eden, doğanın kendinden varolduğunu öne sürüp, doğayı temel alan, doğayı kutsayan ve her tür ölçüyü doğada bulan öğreti.

doğa felsefesi. Tarihsel bir çerçeve içinde, **1** öncelikle Antikçağda veya Hellenik dönemde, M. Ö. 6. ve 5. yüzyılların salt doğayı konu alan felsefesi., sonra da Yunan ve Hristiyan Avrupa'da, genel metafizik sistemlerin doğaya ilişkin açıklamadan meydana gelen dalları. **2** Rönesans döneminde ve doğa bilimlerinin bir süre sonra kaydedeceği hızlı gelişmenin hemen öncesinde, tabiat alanını Tanrı'dan bağımsız bir biçimde, kendi içinde kapalı bir sistem olarak gören ve böylelikle de modern bilimin teorik ve ontolojik temellerini hazırlayan Telesio, Campanella ve Bruno gibi düşünürlerin felsefesi. **3** Romantizmin pozitivist bilim eleştirisinin doğanın modern bilimin yabancı kaldığı fenomenlerini konu alan spekülatif teorileştirme etkinliği. Schelling ve Go-

ethe gibi düşünürlerin doğanın modern bilimin kavrayamadığı, yabancı kaldığı unsurlarını konu alan felsefeleri. **4** Bir gerçeklik olarak doğanın temel yön ve boyutlarına ilişkin araştırmadan meydana gelen ve kendi içinde fizik felsefesi ve biyoloji felsefesi olarak ikiye ayrılan felsefe dalı.

doğa filozofları. **1** Felsefî araştırma ya da spekülasyonlarının konusu doğa olan Sokrates-öncesi filozof ya da fizyologlar. **2** Fiziksel olgulara ve süreçlere ilişkin araştırmaları yeniden canlandıran Rönesans filozofları.

doğa hâli. Modern sivil topluma ilişkin görüşlerin temelinde yer alan ve çoğunluk sivil toplumu temellendirmek için kullanılan ve insanın, hiçbir siyasî örgüt ya da yönetimin olmadığı zamanki durumunu dile getiren ya da insanın toplum dışında, bozulmamış bir hâlde olma durumuna işaret eden fikir.

doğal ayıklanma. Yaşama savaşında, daha az uyum sağlayan, daha az yetenekli bireylerin elenerek, daha iyi uyum sağlayanların, daha yetenekli olanların hayatta kalması durumu. Evrimi doğadaki koşullara daha iyi uyum sağlayabilmenin sonucu olarak gören ve akraba türlerde bulunmayan özel uyum mekanizmalarıyla donatılmış türlerin çevre koşullarına daha iyi uyum sağlayacağını, ve dolayısıyla yaşamlarını sürdürme şansının daha yüksek olacağını savunan Darwin'in öğretisinde, doğada hüküm süren ve yaşama savaşında en başarılı olanların, varoluş koşullarına en iyi şekilde uyum sağlayanların ayakta kalmasını sağlayan süreç.

doğalcılık. **1** *Genel olarak*, varolan ya da olup biten herşeyin, doğa bilimlerinde örneklenen yöntemler tarafından açıklanabilme anlamında, doğal olduğunu, varolan herşeyin doğanın bir parçasını meydana getirdiğini savunan anlayış. **2** *Mantıkta*, psikolojizme özdeş olan bir öğreti olarak, mantık yasalarının *a priori* olmadığı, bu yasaların geçerliliğinin zihnine ilişkin empirik ya da tecrübî olgulara dayandığını öne süren görüş. **3** *Epistemolojide*, **a)** bilgiyi doğal nesne, olay ve süreçlerin bilgisiyle sınırlayan, **b)** bilgi teorisinin *a priori* bir disiplin olmayıp, deneysel bilimin bir parçası olduğunu öne süren görüş. **4** *Zihin felsefesinde* ise, fizikalizmle özdeş bir öğreti olarak, bir tür materyalizmi ifade ederken, zihne dair söylemin, zihin hâlleriyle ilgili önermelerin zihinsel terimler ihtiva etmeyen önermelere indirgenmesi gerektiği görüşü. **5** *Ahlâk felsefesinde*, ahlâkın empirik bir disiplin ya da doğal veya toplumsal bir bilim olduğunu, ahlâkî kavram ve terimlerin doğa bilim-

lerinin kavram ve terimlerine indirgenebileceğini savunan, bir eylemin doğruluğunu ya da yanlışlığını belirlemek için, söz konusu eylem tarafından haz elde edilip edilmediği, hedeflenen amaçlara ulaşılıp ulaşılmadığı, eylemin birlik ve uyuma yol açıp açmadığı olgularını hesaba katmak gereği bulunduğunu söyleyen öğreti.

6 *Metaetikte*, ahlâkî yargıların, Hume'dan beri bilinen olgu/değer ayırımına rağmen, olgusal doğru ya da önermelerden türetilebileceğini iddia eden, ahlâkî kavramların doğal olgu ya da özelliklere indirgenmek suretiyle analiz edilebileceğini öne süren görüş. **7** *Toplum bilimlerinde*, sosyolojinin bir bilim olduğunu veya olabileceğini, ancak bunun sosyologların doğa bilimlerinin deney, tümevarım, öndeyi, istatistiksel analiz gibi yöntemlerini kullanmasıyla mümkün hâle gelebileceğini dile getiren anlayış. **8** *Din felsefesinde* de, vahye dayalı dini ve mucizeleri reddederek, aklın eseri olan bir dini savunma, dini akla ve insan doğasına dayandırma tavrı. **9** *Estetikte*, sanatın gerçek konusunun doğa olduğunu, sanatçıyı ilgilendiren tek şeyin fiziksel çevrenin özelliklerini ve davranışını gözlemlemek ve kaydetmekten ibaret bulunduğunu savunan görüş. **10** *Hukuk felsefesinde*, doğal hukuk teorisi ve söz konusu teoriye bağlanma tavrı.

doğal haklar öğretisi. 17. ve 18. yüzyıllarda, İngiltere, Fransa ve Amerika'da, özellikle de güçlü bir orta sınıfın doğuşu ve gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan, ve bireysel insan varlıklarının, yaşama, ibadet, düşünce, konuşma, yayın özgürlüğü, yasa karşısında eşitlik, mülkiyet, mutlu olma hakkı türünden birtakım vazgeçilemez, değiştirilemez, ortadan kaldırılamaz, bir başkasına devredilemez temel haklara sahip olduğunu savunan öğreti.

doğal hukuk. Hukuğu bir bütün olarak haklı kılan ve her tür hukuk sisteminden önce gelen *a priori* öge, her tür hukuğun ideal kaynağı ve bu idealden türeyen pozitif hukuğu sınama ölçütü, değişen kurallar ve yasalar karşısındaki değişmez hukuk kuralları bütünü olarak, insan ya da toplumun özsel, temel, aslî doğasında temellenen, ve uzlaşımdan, toplum tarafından sonradan koyulan yasalar ve başka kurumsal değerlerden bağımsız olan hukuk.

doğanın düzenliliği ilkesi. Tümevarımın temelinde yer alan ve dolayısıyla, tümevarımın geçerliliği ve bilimin işleyişi için olmazsa olmaz olan temel ilke, geleceğin de geçmiş gibi olacağını dile getiren prensip.

doğaüstücülük. Maddî ya da doğal varlık alanının üstünde ve ötesinde olan bir varlık ya da varlık alanına veya aşkın bir Tanrı'ya, başka bir dünyada varolan ve evrenden bütünüyle farklı olan bir doğaüstü güce duyulan inanç; evrenin ötesinde, evrendeki olaylara müdahale eden, evrendeki olayların seyrini değiştiren güçler bulunduğu inancı; en geniş anlamı içinde, doğa dediğimiz şeyden herhangi bir bakımdan daha üstün ya da daha yüce bir varlığın (ya da varlıkların) bulunduğunu kabul eden görüş.

doğanın ve tarihin diyalektiği. Diyalektik materyalist görüş tarafından, sırasıyla, insanî olmayan düzendeki, doğa ya da maddî varlık alanındaki çelişkilerin gelişimini ifade eden diyalektikle, zaman içinde insanî ilişkilerdeki çelişkilerin gelişime karşılık gelen diyalektiğin birliği.

doğru. 1 *Genel olarak*, hakikate, uzlaşımlara, uzlaşımsal bir sisteme, bir kural ya da ölçüye, vb. uygun olan bilgi, hesaplama, düşünce. Gerçekliğe karşılık gelen, çelişki içermeyen, akıl tarafından yadsınamayan iddia ya da fikir.

2 (*Akıl doğrusu anlamında*) Alman rasyonalist düşünürü Leibniz'in felsefesinde, veya genel olarak akılcı gelenekte, her yerde ve tüm mümkün dünyalarda doğru olan önerme; mantık, düşünce yoluyla bilinen, kendisini inkâr etmenin çelişkiye düşmekle eş anlamlı olduğu zorunlu ve apaçık düşünce ya da tümce. **3** (*Zorunlu doğru* anlamında) çelişkiye düşülmeden inkâr edilemeyen önerme, iddia. **4** (*Olgusal doğru anlamında*) olgularla ilgili olumsal hakikat; ilk kez Leibniz'in yaptığı ayrıma göre, deneyim yoluyla bilinen ve bir neden olmadan hiçbir şeyin ortaya çıkamayacağını belirten yeter neden ilkesine dayanan, zorunlu değil de olumsal olan, yani karşıtını düşünmenin mümkün olduğu, dış dünyayla ilgili *a posteriori* önerme, bilgi, iddia. **5** (*Olumsal doğru* olarak) kendisini inkâr etmenin veya olumsuzlamanın hiçbir çelişkiye yol açmadığı doğru.

doğrulama. Bir tümcenin ya da önermenin doğruluğunu deneysel yöntemlerle belirleme işlemi; bir tümce ya da önermeyi, doğruluğunu tahkik etmek amacıyla, bilimsel olarak test etme, sınama işlemi.

doğrulamacılık. Viyana Çevresi düşünürleri tarafından ileri sürülen, temelinde doğrulanabilirlik ilkesinin bulunduğu ve felsefî problemleri anlamla ilgili problemler olarak değerlendirip, felsefenin temel amacının felsefeden kurtulmak olduğunu savunan görüş, tavır ya da akım. Bir anlam görüşü, anlamı belirleyen unsur ya da unsurlara dair bir

teori olarak, bir cümle ya da önermenin anlamının onun doğrulanma yöntem ya da yöntemlerinden meydana geldiği görüşü.

doğrulanabilirlik ilkesi. Mantıkçı pozitivistlerin, bir tümcenin anlamlı olabilmesi için, ya analitik olması ya da deneysel olarak doğrulanabilir olması gerektiğini savunan ünlü ilke ya da öğretisi.

doğruluk. Genel olarak, bir önerme, inanç, düşünce ya da kanaatin, bazı temellere ya da ölçütlere göre veya bağlı olarak sahip olduğu doğru olma özelliği.

Belli başlı dogruluk görüşleri: **1** (*klâsik doğruluk anlamında*) düşüncemizin gerçeklikle uyuşması, düşüncemize bir dış gerçekliğin tekabül etmesi ya da karşılık gelmesi durumu. **2** (*Tutarlılık olarak doğruluk* anlamında) bir yargı ya da önermenin bir bütün olarak evren hakkındaki inançların genel yapısıyla uyuşması, onun evren hakkındaki tüm diğer inanç ve bilgilerin genel yapısıyla tutarlılık içinde olması hâli. **3** (*Pragmatist doğruluk anlayışı* anlamında) inançlarımızın, düşüncelerimizin amaçlara ulaştırması durumu. **4** (*Apaçıklık olarak doğruluk* anlamında) bir şeyin en küçük bir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, çok açık bir biçimde görülmesi; hem açık ve hem de seçik olanın, doğruluğu kolaylıkla ve zihinde en küçük bir kuşkuya yer bırakmadan bilinebilmesi durumu. **5** (*Tümel uyuşma olarak doğruluk* anlamında) bir inancı, bir önermeyi onu anlayan herkesin tasdik etmesi durumu. **6** (*Mutabakatçı doğruluk anlayışı* anlamında) önermelere, teorilere bir dayatmanın sonucu olarak değil de, evrensel bir mutabakatın sonucunda doğru denmesi.

doğruluk çizelgesi. Bileşik bir önermenin, kendisini meydana getiren bileşensel önermelerin mümkün tüm doğruluk değerlerine karşılık aldığı doğruluk değerini gösteren tablo.

doğuştancılık. **1** *Genel olarak*, belirli insanî özelliklerin sonradan kazanılmış olmayıp, doğuştan getirildiğini öne süren anlayış. **2** Daha özel olarak da *epistemolojide*, bilgimizin en azından bir bölümünün ya da bilgi için temel oluşturan kavram, ilke ve fikirlerin doğuştan olduğunu, insan zihninin dış dünyaya ilişkin deneyim ve gözlemden elde edilemeyecek, soyutlama yoluyla kazanılamayacak ilke, kavram ve düşüncelerle dünyaya geldiğini savunan öğreti. **3** Noam Chomsky tarafından öne sürülen ve insan varlıklarının birtakım temel dilsel yapıları doğuştan getirdiğini öne süren görüş. **4** Birtakım entellektüel eğilim veya davranış yönelimlerinin genetik olarak miras alındıklarını ve dolayısıyla da doğuştan olduklarını iddia eden öğreti.

doğuştan düşünceler. Deneyimden, duyu-deneyinden hiçbir şekilde elde edilemeyen, fakat zihinde daha önceden beri varolan, insan ruhunda yerleşik olarak bulunan ide, bilgi, kavram ve inançlar. Bilgiye temel olan kimi genel ilkelerin, zihinde, apaçık doğrular olarak, doğuştan bulunması. Zihinde potansiyel olarak doğuştan varolan ve belirli koşullar altında bilinç yüzeyine çıkan düşünce, kavram ve ilkeler. Zihinde belli bir şekilde düşünme eğilimi ya da yatkınlığı olarak varolan ideler, düşünce ve fikirler.

doktrin. Öğreti. Savunulan ve öğretilen bir öğretim ya da ilke; dinî, felsefî ya da siyasî bir sistem veya öğretimdeki inanç ve kavramların bütünü; bir konu ile ilgili fikirler toplamı; bir düşünür ya da filozofun düşüncelerinin bütünü.

dolorizm. Yaşamdaki, hazza karşıt olumsuz duyum ya da öge olarak acı ya da elemin insana fizikî ve manevî bakımdan bir güç ve direnç kazandırdığı gibi, insan varlığını arındırdığını ve zenginleştirdiğini savunan görüş.

domuz felsefesi. Ahlâk felsefesinde, insanın bedensel yanını ön plâna çıkartan hazcı felsefeler, özellikle de niceliksel ya da egoist hazcılık için kullanılan deyim. Hazzı yaşamın tek amacı yaptığı, mutluluğun duyumsal keyiflerden, şu anlık hazlardan meydana geldiğini söylediği, bu durumun da tinsel ya da entellektüel değerleri, kültürel bakımdan rafine olmayı hiç dikkate almama sonucuna yol açtığı için, hazcılığın insan varlığını hayvanla ya da domuzla bir tuttuğunu ima eden ifade.

doxa. Platon'da, nesneleri İdealar olan *episteme* ya da bilgiyle kıyaslandığında, daha aşağı bir biliş türüne karşılık gelen sanı ya da kanaat.

dönemleştirme. Tarihsel ve sosyolojik araştırmaların, ya da daha doğru bir deyişle, bu alanlarda çalışan ve düşünen araştırmacı ya da düşünürlerin olay dizilerini, çoğunluk bir ölçüte dayanarak, ardışık dönem ya da evrelere ayırmaları, sınıflama işlemleri.

döngüsellik. Bir düşünce ya da tanımın kendi kendisini tekrarlaması veya başladığı yere geri dönüp gelmesi, bir akılyürütmenin kanıtlanmak durumunda olan sonucu önceden doğru kabul etmesi, kanıt olarak öne sürülenin gerçekte temellendirilmeden varsayılması durumu.

dönüştürme. Klâsik mantıkta, dört standart form kategorik önerme formunda değişiklik yapma, bu dört önermeden her birinin öznesinin ya da yükleminin yerini veya önermenin niteliğini değiştirerek yeni bir önerme elde etme işlemi.

dönüşümcülük. Biyolojik türlerin sabit ve değişmez olmadığını, fakat yavaş yavaş kaybolan daha önceki türlerden çıktığını, bitki ve hayvanların bulundukları ortama uyarak değiştiklerini savunan görüş. Canlı varlıkların bir dönüşüme uğradıklarını, bu dönüşümlerin türün yavaş yavaş gelişmesinin ya da genler ve kromozomlarda ortaya çıkan anî değşinimlerlerin sonucu olduğunu öne süren öğreti.

dört neden öğretisi. Bilimsel bilginin nedenlerin bilgisi olduğunu savunan ünlü İlkçağ Yunan filozofu Aristoteles'in, varlıkların ya da bir şeyin niçin olduğu gibi olduğunu açıklayan dört temel nedenle ilgili öğretisi, **1** maddî, **2** fail, **3** formel ve **4** ereksel nedenleri ortaya koymayla ilgili ünlü nedensellik anlayışı.

dört öge. Yunan filozofları tarafından evrenin temel bileşenleri ya da maddeleri olarak görülen toprak, hava, su ve ateş.

durum. 1 Genel olarak, bir şeyin içinde bulunduğu hâl, belli bir varlığı belirleyen koşullar. İnsanın toplum içindeki yeri. **2** Daha özel olarak da, varoluşçu felsefede insan varlığının yeryüzündeki ilk hâli, yani herhangi bir bilgi, refleksiyon ve bilinçli düşünmeden önceki hâli. Kişinin takındığı tutuma karşıt olan hâl.

duyarlık. 1 İnsanın duyusal izlenimler, duyumlar alma kapasitesi. **2** Zihnin duygusal faaliyet ve fonksiyonuyla ilgili olan yönü, duygulanma ve heyecanlanmayla ilgili olan boyutu. **3** Duyu organlarının, izlenimleri kaydetme gücü ya da yetisi.

duygu. Duyduğumuz, duyumsadığımız herşey; özellikle de tüm tutkularımızın, hafif veya ortalama şiddetteki heyecanlarımızın, aşk, sevgi gibi genel hâllerimizin, genel ve içgüdüsel eğilimlerimizin toplamı.

duygudaşlık. İki insanı, iki kişiyi birbirine çeken, birbirine bağlayan doğal eğilim, iki kişi arasındaki doğal uyum ve kaynaşma hâli. Başkasının hâlinden anlama, başkasının duygularına, sevinç ve özellikle de üzüntülerine katılma durumu. Çok derinliğine bilinmeyen, ayrıntılı olarak tanınmayan bir kişiye karşı duyulan ve mantıksal açıklaması olmayan doğal yakınlık. Bir başkası için, tıpkı kendimiz için olduğu şekilde davranmak durumu.

duygulanım. Her türden teesürî duyarlık ya da duygusallık hâli; akıl ya da bilinç alanına giren şeylere karşıt olarak, gönül alanına giren herşey, belli bir edilginlik niteliği sergileyen duygular bütünü.

duyu. Bir insan organizmasının kendisinin dışında, zaman ve mekân içinde bulunan fizikî ya da kimyasal nitelikli ögelere ilişkin bilgi edinmesini sağlayan psiko-fizyolojik fonksiyonlar bütünü; bir canlı ya da insan varlığının dış dünyadaki fizikî veya kimyasal nitelikli ögeleri ve değişimleri, iç dünyadaki oluşumları, özelleşmiş birtakım yapıların uyarılması yoluyla algılaması.

duyu-algısının göreliliği. Duyu algısının nesnel değil de, öznel olup; **1** aynı şeyin zaman zaman aynı kişiye farklı görünmesinden, **2** aynı şeyin zaman zaman farklı kişilere farklı görünmesinden, **3** renk, ses, koku gibi duyumlanan niteliklerin, algıladığımız nesnelerde varolmaya devam eden sürekli ve kalıcı nitelikler olmayıp, duyu organlarımızın yapılarına göreli olan nitelikler ya da görünüşler olmasından, **4** algının ortaya çıkışı için belli bir zamanın geçmesinden, ve bu süre içinde de algılananan nesnenin değişmesinden ve bundan ötürü de, algıladığımız şeyin algıladığımız nesneye benzer olmamasından dolayı, kişinin içinde bulunduğu koşullara ve kişilere bağlı olması durumu.

duyum. Duyu organlarını harekete geçiren bir dış uyaranın sinirler yoluyla sinir merkezine iletilmesi sonucunda meydana gelen dolayımsız zihinsel ürün. Bir duyu organının, duyu siniri veya beyindeki bir duyu bölgesinin uyarılmasından kaynaklanan somut, bilinçli deneyimi.

duyumculuk. **1** *Genel olarak*, tüm bilgilerimizin duyumlardan türediğini; bir başka şeye indirgenemezcesine, gerçekten ve en yüksek bir biçimde varolan, başka herşeyin kendisine indirgenebildiği tek şeyin duyum olduğunu savunan görüş. Bütün zihin hâllerinin, tüm bilinç içeriklerinin, birleşim ya da çağrışım yoluyla duyumdan türediğini, duyumlarımızın inançlarımızın biricik kaynağı ve dayanağı olduğunu, dünya ile ilgili bütün önermelerin hiçbir anlam kaybı olmadan duyumlarla ilgili önermelere indirgenebileceğini savunan öğreti. **2** Duyumlar nesnel bir gerçekliğin yansımaları olarak görüldüğü zaman, materyalizmle, buna karşın temellerinde ne olduğu bilinmeyen zihin hâlleri olarak değerlendirildiğinde de, öznel idealizmle sonuçlanan görüş. **3** *Psikolojide*, tüm zihin içeriklerini birlikli duyumlara indirgemeye çalışan, duyumla gelen malzemeden türeyen bilgiyi çağrışım yasalarıyla açıklayan çağrışımcılıkla birleşen görüş. **4** Gerçekliğe ilişkin bir öğreti olarak değerlendirildiğinde, fenomenalizmle özdeşleşen ve duyularımıza görünen dışında hiçbir şeyin bilinemeyeceğini öne süren öğreti. **5** *Ahlâkî ve estetik anlamda*, yaşamın nihaî ve en yüksek amacıyla, güzelliğin özünün

hazdan ve son çözümlemede, duyuların sağladığı zevkten ibaret olduğunu dile getiren öğreti.

duyusal dünya. 1 Platon'un iki dünyalı metafiziğinde, hem varlıktan, yani İdealardan ve hem de yokluktan pay aldığı için, hem var ve hem de yok olan, değişen, varlığa gelen, daha sonra yok olup giden ve duyularla algılanan bireylerin ya da 'şu' diye gösterdiğimiz somut varlıkların duyu yoluyla algılanan dünyası. 2 Kant'ta duyu deneyine konu olan dünya, fenomenler dünyası.

duyu-verisi. Duyumların özel, doğrudan, değiştirilemez, düzeltilemez ve başka bir şeye indirgenemez olan içeriği. Algının doğrudan ve aracısız nesnesi olan özel izlenim ya da görünüş.

duyu-verisi teorisi. Duyu-verisiyle gerçek nesneyi birbirinden ayıran bir ikicilik temeli üzerinde yükselen ve insanın, algıda doğrudan ve aracısız olarak tecrübe ettiği şeylerin, nesnelerin bizatihi kendileri değil de, duyu-verileri olduğunu öne süren görüş. Doğrudan ve aracısız olarak görülen nesnelerin varolan duyu-verileri olduklarını, söz konusu duyu-verilerinin de, fizikî dünyadaki gerçek nesnelerden ayrılmak durumunda bulunduklarını; örneğin, insanın gördüğü ayın, gerçek aydan en azından büyüklük olarak farklı, fakat bir yandan da onunla ilişkili olduğunu öne süren öğreti.

dünya görüşü. Bir bireyin, ya da bir grup insanın evren, Tanrı, insanlık, gelecek, ve benzeri konularda sahip olduğu inançlar, düşünceler, tavırlar ve değerler bütünü; bizi çevreleyen dünya ve içinde yaşadığımız toplumla ilgili felsefî, sosyopolitik, estetik, bilimsel görüşlerin toplamı.

Kişinin, hayatı ve evreni konu alan, ve kendisine ilişkilerini ve faaliyetlerini düzenleme ve açıklama imkânı veren kuşatıcı ve geniş kapsamlı bakış açısı olarak dünya görüşü, bir toplumsal sınıf, grup, kuşak ya da dinî topluluğa özgü olup, ona dünyaya belli bir açıdan bakma imkânı veren inançlar bütünü olmak durumundadır.Bir dünya görüşü kişinin bilinçli çabalarının, çalışma ve araştırmalarının sonucu olarak benimsenebildiği gibi, bir koşullanma sürecinin sonucunda da oluşabilir. İşte bu bağlamda dünya görüşü, kişinin dünyaya baktığı ve dünyayı yorumladığı genel pencereye, genel perspektife karşılık gelmektedir.

dünya içindeki varlık. Varoluşçu felsefede, insanın **a)** biyolojik ve fizikî, **b)** insanî ve toplumsal, ve nihayet **c)** kişisel ögeler içeren varoluşu, insanın gerçekliğini meydana getiren doğrudan ve kaçınılmaz fe-

nomenler tarafından ortaya konan bütünlüğü; nesneler âlemi olarak dünyadan kopuk, dünya ile sadece araçsal bir bilme ilişkisi içinde bulunan modern Kartezyen özne kavramından farklı bir biçimde, dünya içinde konumlanmış olan, dünyadan ayırılmaz varlık olarak insan.

dünyanın ötesindeki varlık. Varoluşçu felsefede, insanın, varoluşunun sınırlı ve anlık gerçekliklerinin ötesine geçme imkhanı ve dolayısıyla, sorumluluğu bulunduğunu ifade eden fikir. Bu imkânları gerçekleştirememe, varoluşçuluğa göre, suçluluk duygusuna yol açar.

dünya ruhu. Varolan herşeydeki yaşam ve düzenden sorumlu olduğu varsayılan, evrene içkin neden. Bireysel insan ruhuyla analoji kurularak, bireysel insan ruhunun beden üzerindeki etkileyici, düzenleyici, denetleyici gücünden ve hayat kaynağı olmasından hareketle varlığı öne sürülen etkin tinsel güç.

dünyevileşme. Dinî inançlarla uygulamaları, yalnız kişisel değil, fakat toplumsal karar alma ve eylemde yol göstericiler olarak değerlendirmeme tavrı ya da süreci; dinî düşünce, uygulama, inanç ve kuralların toplumsal anlam ve önemini yitirmesi durumu; kentli toplum yapısıyla endüstri toplumunun gerçekleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal değişmelerin sonucu olan genel durum.

düş. Uyku sırasında oluşan, bilincin ve irâdenin denetiminden bütünüyle bağımsız bir biçimde oluşan ruhsal hayaller.

düşünce. **1** *Genel olarak*, insana özgü olan düşünme faaliyetinin, iç ya da dış uyaranlara yanıt olarak gelişen düşünme ediminin ürünü; insanın zihinsel faaliyetleri ile dış uyaranlar arasında kurduğu bağlantının sonucu olan zihinsel ürün.

2 (*Sözcük öncesi bir süreç olarak düşünce* anlamında), yalnızca içsel uyaranların etkisiyle belirlenen, çoğunluk bilinçli olmayan, sözcüklere dökülmemiş ve simgeselleşmemiş fikir. **3** (*İçe yönelik düşünce* anlamında) çoğunluk kişinin istek ve fantazilerine bağlı olarak, dış koşullar ya da yer, zaman, nedensellik bağıntıları dikkate alınmadan gelişen zihinsel etkinlik. **4** (*Gerçeklik ilkesine bağlı olarak gelişen düşünce* anlamında) dış nesnelerin gerçekliğini dikkate alan, söze dökülen ve dilin kurallarıyla mantık kurallarına uyan zihinsel süreç. **5** (*Mantık öncesi düşünce* anlamında) mantıksal ilkelere uygun olmayan düşünce tarzı ya da fikir. **6** (*Mantıksal düşünce* anlamında) yaşanan deneyimlerin sonuçları arasında bağ kurmayı amaçlayan akılyürütmenin yönlendirilmiş ve yapılandırılmış biçimi.

7 (*Realist düşünce* anlamında) fikirlerin belli bir amaç doğrultusunda bir araya getirilmesi ve düzenlenmesine yönelik nesnel, mantıklı düşünce. **8** (*Felsefî düşünce* anlamında) en genel anlamı içinde, soru sormanın sonucu olan ve insanla, insan yaşamıyla ilgili problemlere karşı ilginin gelişmesiyle başlayan düşünce türü; kuşatıcı cevaplar getirmeye çalışan, şeylerin niçin oldukları gibi olduklarını merak eden, hayatı bütün boyutlarıyla görmeyi, yaşamın bütün boyutlarını göz önünde bulundurmayı bilen açık ve sorgulayan bir zihnin ürünü, akıl temelli soruşturma ve refleksif bir düşünme yönteminin sonucu olan; hem çözümleyici ve hem de kurucu unsurları bulunan düşünce türü. **9** (*Özgür düşünce* olarak) dinî inançlardan, batıl itikadlardan bağımsız olan ve otorite ya da otoritelere güvenmeyip, yalnızca bireysel araştırmanın sonucu olan düşünce türü; dinî ilkelerden bağımsız olup, dinin dogmalarıyla sınırlanmayan, mantık kuralları, bilimsel metodoloji ve epistemolojiye uygun olarak gelişirken, ilerlemesi için hiçbir sınır tanımayan düşünce, araştırma, bilim ve felsefe. **10** (*Söylencesel düşünce* anlamında) hemen hemen her kültür için geçerli olan ve rasyonel düşünüş öncesinde yer alan düşünce tarzı; doğal olayları doğal nedenlerle açıklayan felsefî ya da bilimsel düşünceden önce gelen ve bilimsel düşünceden farklı olarak, doğal olayları insanüstü ya da doğaüstü güçlerle açıklayan, insanın dış gerçekliğe ilişkin algılarını olgusal temeli olmayan sanatsal bir sezgi, imgeleme ve tasarımla ifade eden düşünce tarzı.

düşünce deneyi. Laboratuvarda, pratikte değil de, salt düşünce düzeyinde gerçekleşen, araştırmacıya, görüşte veya teoride ufak tefek değişikler yaptığı takdirde, ortaya çıkabilecek mümkün sonuçları görme imkânı sağlayan spekülatif deney. Bir hipotezi, hayalî bir durum tasarlamak ve bu durumda ona ne olacağını ölçüp biçmek suretiyle test etme tekniği.

düşünme. Kişinin öğrenme süreci içinde kazandığı kavramlar, kullandığı imgeler, düşünce ve hareketler, sözcük ve terimler gibi simgeler aracılığıyla gerçekleştirilen zihinsel faaliyet; çıkarsama, akılyürütme, anımsama, kuşku duyma, isteme, hissetme, anlama, kavrama gibi, bilinçli bir biçimde gerçekleştirdiğimiz zihinsel faaliyetlerin herhangi biri; karşılaştırmalar yapma, analiz, sentez, bağlantı kurma ve kavram gibi işlemlerden oluşan zihinsel süreç.

düzanlam. 1 Bir terimin kendilerine yüklenebildiği özneler toplamı; bir kavramın kaplamı, gösterenin belirttiği nesneler sınıfı. **2** Bir

göstergenin, bir terim ya da kavramın, yananlamına karşıt olarak, ilk anlamı; bir dilsel birimin mantıksal, bilişsel ve nesnel anlamı.

düzeltilemez. Düzeltilmeye elverişli olmayan, doğruluğu kesin ve değişmez olan, kendisini yanlışlayacak bir kanıtın bulunmadığı şey ya da önerme türü. Mutlak ve kesin bir biçimde doğru olan, başka bir sınama gerektirmeyen ve doğrudan doğruya ve kesin sonuçlu bir biçimde doğrulanan yargı ya da önerme.

düzen. Birçok öge arasında, çeşitli açılardan (zaman, mekân, mantık, estetik, ahlâk, varlık, v.b.g., bakımından) kurulan ahenkli bağlantı; belirli bir metodolojik ya da mantıksal plân gerektiren sistemden farklı olarak, bir şeye ilişkin formel ya da düzgün düzenleme; bir şeyin bir hiyerarşi ya da dizi içindeki yeri.

düzen ve amaç kanıtı. Din felsefesinde, düzen verici bir yetkin varlık olarak Tanrı'nın varoluşunu evrendeki düzenden yola çıkmak suretiyle gösteren empirik kanıt.

düzsöz edimi. Ünlü İngiliz dil felsefecisi J. Austin'in sınıflamasında yer alan ve ağızdan anlamlı sözler çıkarmaktan oluşan edim; belli bir anlamı ve dış karşılığı olan bir tümce oluşturmak suretiyle gerçekleştirilen fiil. Austin'e göre, bir şey söylemek, bir düzsöz edimi gerçekleştirmekle aynı şeydir; başka bir deyişle, bir düzsöz edimi gerçekleştirmeksizin bir söylemek mümkün değildir. Öte yandan bir düzsöz edimi, üç alt edimin bir birlikteliğinden meydana gelir. Bunlar da sırasıyla, seslendirme, dillendirme ve anlamlandırma edimleridir.

dynamis. İlkçağ Yunan felsefesinde, değişmeye neden olma, bir değişmeyi başlatma güç, kuvvet ya da enerjisi; bir şeyin belli bir değişime yol açma, olduğundan başka bir şey olma potansiyeli; bir şeyin faaliyetini başka bir şeye aktarma kudreti.

E

edebiyat felsefesi. Edebiyatı konu alan, bir söylem biçimi olarak edebî söylemin mahiyetini ortaya çıkarmaya çalışan, felsefeyle edebiyat ilişkilerini araştıran felsefe disiplini.

edimsel. Aktüel. Gerçekdışı olana karşıt olarak, gerçek ya da olgusal olma hâli; mümkün ya da gizil olana karşıt olarak, imkânlarını, gizilgücünü gerçekleştirmiş bir şeyin durumu. Eylem içinde, fiil hâlinde olanın, gerçekleşmekte bulunanın özelliği.

edimselcilik. **1** Aktüel, edimsel olanın, fiilen varolanın gerçekten varolduğunu, fakat salt mümkün, olumsal olanın hiçbir şekilde varolmadığını öne süren metafizik öğreti. **2** Bir eylemin ahlâkî doğruluğuna karar verirken dikkate alınacak ölçütün, eylemin muhtemel, beklenen sonuçları değil de, fiili sonuçları olduğunu öne süren ahlâk görüşü.

edimsel dil. 'Söz veriyorum', 'davranışımdan dolayı özür diliyorum' türünden anlamını ağızdan çıkartıldığı anda, söylenme ediminden alan; yapı bakımından bir bildirime benzemekle birlikte, olguları, dış dünyada olup bitenleri betimlemeyen; dolayısıyla, doğru ya da yanlış değil de, başarılı ya da başarısız olabilen eylemsel nitelikli dil.

edimsel sözcelem. Ünlü dil filozofu J. Austin'in klâsik felsefenin mitleştirerek üzerinde çok durduğunu söylediği 'evetleme'nin karşısına koyduğu sözce, sözcelem türü. Kendi çözümlemelerinde evetleme terimini kullanmaktan kaçınmak amacıyla, bir olgu durumunu betimleyen söylenim ya da sözcelemlere gözlemleyici sözcelemler adını veren Austin'de, gözlemleyicilerin aksine, doğru ya da yanlış olmayan sözcelem türü.

edimsöz edimi. Söyleyerek, konuşma eyleminde bulunurken yapılabilecek olan eylem ya da faaliyet; düpedüz bir şey söylemek dışında, bir şey söylerken gerçekleştirilmiş olan edim ya da fiil.

edimsöz gücü. Ünlü çağdaş dil filozofları J. Austin ve J. Searle'in öğretilerine göre, belli bir iletişim ortamında, edimsöz veya söyleyerek yapma fiilini belirleyen niyet ya da bu fiilin yapılabilme değeri; bir söylenim ya da sözcelemin anlamından ve göndergesinden ayrı olarak taşıdığı üçüncü bir değer.

efendi ahlâkı. Alman filozofu Friedrich Nietzsche'nin köle ahlâkıyla birlikte varolduğunu söylediği ve tercihini kendisinden yana kullandığı güç ya da güçlünün, kendisini değerleri belirleyen, değerleri yaratan kişi olarak gören aristokratın ahlâkı.

ego cogito. 1 Genel olarak, düşünen ben. 2 Descartes'ta, hakikate götüren yolun sağlam ve tartışılmaz çıkış noktasını oluşturan, tarihten, kültürden, bağlamdan yalıtlanmış, kendisini hayalgücünün, geleneğin, insanî güdülerin, ideoloji, önyargı ve değerlerin sultasından kurtarmış tarafsız ve nesnel bir varlık olarak akıl; 3 Descartes'tan sonra da, bilimsel bilginin dayanağı, doğal alanla toplumsal alanın matematizasyonunun temeli yapılan, sosyal fizik ya da sosyolojiye doğa bilimleri aracılığıyla bir temel sağlama girişimi içinde olan düşünen varlık.

egoizm. 1 (*Psikolojik egoizm anlamında*) egoizm konusunu felsefî ve kural koyucu bir yaklaşımla ele alan ahlâkî egoizmden farklı olarak, egoizm konusunu bilimsel ve betimleyici bir yaklaşımla ele alan görüş; insan varlıklarının özleri ya da doğaları itibariyle, kuruluşları ya da yapıları gereği kendi çıkarlarını gözeterek eylediklerini savunan öğreti. 2 (*Etik egoizm anlamında*) her insanın kendi iyiliğini gözetmesi ve kendi çıkarlarını hayata geçirmesi gerektiğini, yaşamdaki en yüksek iyinin, kişinin kendisi için mümkün tüm tatminleri (arzuları, istekleri, ihtiyaçları, hazları ve amaçları) karşılaması ya da gerçekleştirmesi olduğunu, kişinin kendi tatmin, başarı ve mutluluğunun ilk, en yüksek ve nihaî değer olduğunu, kalan tüm değerlerin bundan çıktığını savunan anlayış. 3 (*Özgeci egoizm olarak*) egoizmle özgeciliğin çelişik olmadığını; tam tersine, kişinin kendi çıkarını ve iyiliğini gözeten bir bakış açısı ve eylem tarzıyla, başkalarının çıkarını ve iyiliğini gözeten bir bakış açısı ve eylem tarzının birbiriyle uyuşup, birbirini desteklediğini; başkaları için çaba gösterir ve çalışırken, kendi çıkarımızı da hayata geçirdiğimizi; başka insanların mutluluğu için çalışmanın bize mutluluk verdiğini; başkalarının mutsuzluğunun bizim mutluluğumuza gölge düşürdüğünü savunan anlayış.

4 (*Pratik egoizm* anlamında) pratik alanda, beni, bireyi, kişinin çıkarlarını başka herşeyi göz ardı etmek pahasına ön plâna çıkartan, ve

kendi içinde *mantıksal*, *estetik* ve *etik* egoizm diye üçe ayrılan yaklaşım. **5** (*Teorik egoizm* anlamında) öznel idealizm ya da tekbencilik olarak da adlandırılan ve kişinin, yalnızca kendi içkin küresini, kendi zihninin içindekileri bilebildiği, bilgisi kendi varlığının çeşitli hâllerinin bilgisini aşamadığı ve dolayısıyla başka varlıkların da varolduğunu öne sürebilmek bakımından geçerli bir dayanağı olmadığı için, mantıksal olarak varolduğunu iddia edebileceği tek varlığın, kendi bireysel beni olduğunu ileri süren öğreti.

eğilim. 1 Bir şeyde, bir nesnede potansiyel olarak bulunan nitelik. **2** Bir cismi herhangi bir nesneye doğru harekete geçiren güç ya da etki. **3** İnsanın etkinliğini, çoğunluk haz sağlayan amaçlara doğru yönelten güç. İnsan varlığında, gerçekleşmesi için kimi şartların varoluşunun zorunlu olduğu, belli bir davranışta bulunma potansiyeli, yönelimi. İnsanları belli davranışlara yönelten duygu ve güç.

eğitim. 1 Bir toplumun kültürünün, yani değer yargıları ile bilgi ve beceri birikiminin yeni kuşaklara aktarılması süreci; bu sürecin okul benzeri kurumlarda gerçekleştirilmesi faaliyeti. **2** Kişinin kendisini bir bütün olarak gerçekleştirmesine, insan varlığının bütün gizil güçlerini hayata geçirmesine imkân veren süreç. Kişinin, insanlığın özellikle tinsel mirasını özümsemesi yoluyla, toplum değerlerine ve kabul görmüş yaşam tarzlarına sağlıklı bir biçimde intibakını temin eden süreç. **3** Daha özel olarak da, kişinin belli bir alanda iyi yetişmesini veya onun belli bir yetisi ya da melekesinin birtakım araç ya da yöntemlerle gelişmesini sağlayan etkinlik.

eğitim felsefesi. Felsefenin, eğitimin imkânı, doğası, amaçları ve yöntemleri ile ilgili problemleri, felsefeye özgü yöntemlerle konu alan dalı. Eğitimin mümkün olup olmadığı, eğitimin bir ideoloji ya da öğreti aktarmaktan bağımsız olup olmadığı, eğitimde bir öğretmene gerek duyulup duyulmadığı, eğitimde temel amacın bilgi aktarmak mı, yoksa bilgilenme yeteneği kazandırmak mı olduğu, eğitimin olguları konu alması yoksa almaması mı gerektiği, bilgiyi amaçlayan eğitimin eyleme yönelen eğitimden farklılık gösterip göstermediği benzeri soruları yanıtlamaya çalışan felsefe dalı.

eğretileme. Metafor. 'Bir yerden bir yere taşıma' anlamına gelen Yunanca '*metapherein*'den türeyen bir terim olarak, özellikle şiir dilinin temelini meydana getiren söz sanatı. Nitelikleri ya da anlamı belli bir gerçeklik düzeyinden bir başkasına taşımak, bilineni bilinmeyene aktarmak suretiyle gerçekleşen; bir benzerliğe işaret etmekten baş-

layıp bir çağrışımlar yumağı meydana getirmeye kadar genişleyebilen yaratıcı söz sanatı.

eidola. 1 Demokritos ve Epiküros tarafından savunulan atomcu doğa anlayışında, fizikî nesnelerden akan ve bilginin kaynağında bulunan duyumlar ve algıları oluşturacak şekilde duyu organlarını uyaran ve harekete geçiren parçacık öbekleri. 2 Sanatta, aktüel olarak varolan şeylerin insan tarafından yaratılmış olan suretleri, bir heykelde olduğu gibi, bir şeyin özelliklerinden birçoğunu yansıtan ya da taklit eden bir kopya.

eidos. Platon'un, görünüşler dünyasının üstünde ayrı bir dünya meydana getiren akılla anlaşılabilir İdealar ya da Formlar için kullandığı Yunanca terim.

eigenwelt. Almancada benin kendi dünyası anlamına gelen, fakat varoluşçu felsefede benin, her kişinin kendi kendisiyle olan ilişkisini tanımlamak için kullanılan terim.r.

eklem. Genel olarak, belli sayıda önermeden yeni bir önerme kurmaya yarayan deyim; bir ya da daha fazla değişmez ya da formdan, yeni bir değişmez ya da form meydana getirmek için kullanılan sembol.

1 (*Değilleme eklemi anlamında*) Doğru bir önermeden yanlış bir önerme, yanlış bir önermeden de doğru bir önerme elde eden birli eklem. 2(*Tümel-evetleme eklemi olarak*) yalnızca tüm bileşenleri doğru olduğu takdirde doğru, buna karşın tüm diğer alternatiflerde yanlış olan bileşik önermeyi oluşturan ve 've' bağlacıyla ifade edilen deyim. 3 (*Tikel-evetleme eklemi olarak*) bileşik önermeyi, yalnızca iki bileşeni de yanlış olduğu zaman, yanlış hâle getiren bağlaç. 4 (*Koşul eklemi anlamında*) yalnızca önbileşeni doğru, ardbileşeni yanlış olduğu zaman yanlış olup, tüm diğer alternatiflerde doğru olan bileşik önermeyi oluşturan ve 'ise' terimiyle ifade edilip, –> işaretiyle gösterilen sembol. 5 (*karşılıklı koşul eklemi olarak*) "ancak ve ancak... ise" diye okunan ve ana bileşenlerinin aynı doğruluk değerini taşıması durumunda doğru olan bileşik önermeyi meydana getiren önerme eklemi.

eklemleme. 1 Dilde, akciğerlerden gelen havanın belli birtakım konumlara sokularak, ses yolunun kimi bölgelerde daralması ya da kapanması yoluyla, sesler meydana getirip ağızdan çıkarma edimi. 2 Daha özel olarak da, iki farklı öge ya da unsurun belirli özgül koşullar altında birbirlerine bağlanmasına, birbirleriyle temas kurmasına imkân veren ilişki türü ya da tarzı.

ekonomizm. 1 *Toplum ve siyasî tarihe ilişkin açıklamada*, diğer faktörleri büyük ölçüde göz ardı ederek, tümüyle ekonomik gelişmeleri vurgulama, ön plâna çıkarma anlayışı. Her tür toplumsal, siyasî ve kültürel faaliyeti ekonomik temel yoluyla açıklayan, üstyapının kendisinin bağımsız bir anlamı olabilmesini kabul etmeyen indirgemeci görüş. 2 *Marksizmde*, işçilerin, siyasî mücadeleyi politik partilere bırakarak, yalnızca doğrudan ekonomik çıkarları için mücadele etmeleri gerektiği şeklindeki sendika anlayışı, sosyalizmin yalnızca ekonomik eğilim ve yönelimlerin gelişimine bağlı olarak neredeyse kendiliğinden ortaya çıkan bir evrimin sonucu olacağını savunan hareket.

ekzoterik. Ezoterik değil de, herkese açık olan. Gizli olup, yalnızca seçkin ve üstün yetenekli birkaç kişiye ayrılmış olmak yerine, halk tarafından, herkesçe anlaşılabilir olan. Düşüncelerin, inanç ve öğretilerin uzman olmayan sıradan insanların anlayacağı şekilde sunuluşuyla ilgili olan. Aristoteles'in okulun dışındaki insanlar için yazılmış, kolayca anlaşılacak eserlerine işaret eden sıfat.

Elea Okulu. İlkçağ Yunan felsefesinde, Parmenides tarafından, Güney İtalya'da bulunan Elea kentinde kurulmuş olan okul, ya da varlığın birliğini ve değişmezliğini savunan Parmenides'le, izleyicilerinin görüşlerinin oluşturduğu genel öğreti.

elenkhos. İlkçağ Yunan felsefesinde, itiraz edilen bir önermenin çelişiğini ortaya koyan tasım veya çürütme; daha özel olarak da, Sokrates'in karşısındaki tartışmacılara uyguladığı çürütme yöntemi.

eleştirel akılcılık. 1 Bir rasyonalist olmakla birlikte, Spinoza, Descartes ve Leibniz'in felsefede matematiksel yöntemleri benimseyen, insan zihninin gerçekliği rasyonel analiz yoluyla bilebileceğini savunan klâsik akılcılığına karşı çıkan Alman filozofu Kant'ın, önce aklın güçlerini analiz ederek, onun neyi bilip neyi bilemeyeceğini araştırarak geliştirmiş olduğu akılcılık türü. 2 Eleştirel akılcılık deyimi, aynı zamanda Popper'ın bilimsel bilginin doğrulama yoluyla ve birikerek değil de, sınama yanılma ve dolayısıyla eleştiriye dayanan bir yanlışlama yoluyla ilerlediğini savunan ve klâsik pozitivizmin akılcılığını ve doğrulamacılığını dogmatik bulan bakış açısı ve yaklaşımı için kullanılır. Tıpkı Kant'ta olduğu gibi, burada da eleştirel akılcılık, empirizmden ziyade, dogmatik bir akılcılığa karşıttır. Popper'ın söz konusu eleştirel akılcılığına göre, bilgiye yönelik araştırma mümkün olmakla birlikte, yöntemi itibariyle farklılık gösterir. Bilimsel bilginin yolu, hipotez işlevi

görecek cesur tahminler yapmaktan ve daha sonra bu tahminleri ciddî ve sıkı bir sınamaya tâbi tutmaktan geçer.

eleştirel bircilik. 1 *Ontolojide*, gerçekliğin sayıca bir olduğunu ve birliğin görünüşteki çokluğu aştığını ve kucakladığını savunan gerçeklik görüşü. İnsanın gerçekliğe ilişkin deneyimlerinde içerilen çok sayıda ögeye karşın, gerçekliğin özü itibariyle bir olduğunu savunan metafiziksel anlayış. 2 *Epistemolojik bir çerçeve içinde* ve bilgi ilişkisi söz konusu olduğunda, özne ya da algılayan bireyin, nesnel olarak varolan ve algılanan nesneyle bir olduğunu, öznenin nesneye onda bulunmayan nitelikler kattığını savunan görüş.

eleştirel doğalcılık. Doğalcı bakış açısını korumakla birlikte, tümüyle mekanik ya da materyalist bir gerçeklik yorumunun yetersiz olduğunu, gerçekliğin zihin, yaşam ve değer türünden yüksek düzeylerinin yalnızca hareket hâlindeki maddeyle açıklanıp yorumlanamayacağını savunan ve daha yüksek ürün ve değerlere ilişkin sağlam bir açıklama ve yorum için evrim fikrine dayanan doğalcılık anlayışı.

eleştirel hermeneutik. Frankfurt Okulu düşünürlerinden Jürgen Habermas'ın temsilciliğini yaptığı hermeneutik türü. Kökü onsekizinci yüzyıla kadar uzanan bir ideoloji eleştirisi geleneğini devam ettiren söz konusu hermeneutik türü, varolan toplumsal, politik ve kültürel koşulları, bir tür gizemsizleştirme etkinliğine eşdeğer olan yorumlarla eleştirmeyi amaçlar.

eleştirel idealizm. Epistemolojide, empirizmle akılcılığın bir sentezini yapan ünlü Alman filozofu Kant'ın kendi bilgi teorisinin fenomenal düzeyde sergilediği idealizm. Bilgi anlayışında özneden yola çıkan, öznenin nesneleri yansıttığını değil de, nesnelerin zihnin kalıplarına uyduğunu ve dolayısıyla insanın ancak ve ancak kendi yarattığı fenomenleri bilebileceğini savunan Kant'ın bilgi teorisine, o felsefesine önce eleştirel bir analizle, insanın neyi bilip neyi bilemeyeceğine ilişkin bir araştırmayla başladığı için bu ad verilir.

eleştirel metafizik. İngiliz filozofu Hume'la ünlü Alman düşünürü Kant'ın geleneksel metafiziğe şiddetle karşı çıkan, spekülatif metafizik karşısında eleştirel bir tavır takınan metafizik anlayışları ya da konsepsiyonları.

eleştirel realizm. İnsan zihninden, insanın algı ya da kavrayışından bağımsız olan nesnel bir dünyanın varolduğunu kabul eden, fakat bilme ilişkisinde herşeyin nesnel olduğunu öne sürmenin önemli birta-

kım güçlükler içerdiğini vurgulayarak, naif bir realizmden ayrılan bilgi görüşü.

eleştirel teori. Yirminci yüzyıl düşüncesinde, Frankfurt Okuluyla birleştirilen toplumsal analiz tarzı. Tüm kapalı sistemleri eleştiri yoluyla çözmeyi ya da yıkmayı amaçlayan eleştirel teori, öncelikle toplumsal çıkarların, çatışma ve çelişkilerin düşüncede nasıl ifade edildiği ve baskı sistemlerinde nasıl üretildiğiyle ilgilenir. O yüklendiği varolan yapıları eleştirme görevine ek olarak, insanın özgürleşimi için radikal bir toplumsal değişmeyi başlatma amacı güder. Bununla birlikte, eleştirel teorinin esas hedefi araçsal akılcılık, ve özellikle de doğa bilimlerinin gerçek bilginin tek geçerli türü olma iddiasıdır. İşte o bundan dolayı, son çözümlemede bilimin ve kapitalizmin temellerine ilişkin bir eleştiri ve analiz olarak karşımıza çıkar.

eleştiricilik. Alman düşünürü Kant'ın felsefesinde, aklın ve bilginin doğasını konu alan araştırma ve insanın bilgi yetisini sorgulama tavrı.

eleştiri çağı. 1 İlkçağ Yunan felsefesinde, iki yüzyıllık bir doğa felsefesinin ardından, insan felsefesine geçişle birlikte, Sofistlerin, o zamana dek hiçbir şekilde sorgulanmamış olan kurumlara, toplumun siyasî ve hukuksal temellerine ve dine yönelttikleri eleştiriyle belirlenen dönem. 2 Sofistler ve Sokrates tarafından temsil edilen insan felsefesinin ardından başlayan ve Platon'la Aristoteles'in daha önceki doğa ve insan felsefelerini sorgulayan eleştirici felsefelerinden oluşan sistematik dönem.

eleştiri yönelimli bilimler. Frankfurt Okulu düşünürlerinden Jürgen Habermas'ın empirik-analitik bilimlerle tarihsel-hermeneutik bilimlerden ayrı ve bağımsız olarak varoluşlarını saptadığı veya ayrı bir bilim kategorisi olarak vazgeçilmez olduklarını düşündüğü bilimler: Özgürleştirmeye dönük bir ilgi/çıkara hizmet eden ve modelleri psikanaliz olan bu bilimler, tikel bildirimlerin nedensel bağlamıyla ilgilenip, söylemi tahrif eden ideolojik formları açığa çıkarmakla yükümlüdürler.

empati. Kişinin başka bir kişinin istek ve duygularını anlayabilmesi, başka bir kimsenin hâlini kavrayabilmesi durumu. Kişinin kendisini başka bir bilincin yerine koyarak, söz konusu bilincin duygularını, isteklerini ve düşüncelerini, onun bu yaşantılarını o anda tecrübe etmeksizin, anlayabilmesi yeteneği. Kişinin, kendi zihninde ya da içinde, başka bir kişinin rolünü kabul edip, benimsemesi hâli.

emperyalizm. Gelişmiş ülkelerin zayıf ya da az gelişmiş ülkeleri ekonomik, politik ve kültürel bakımdan baskı altında tutması, onları hâkimiyeti altına alması süreci ya da işlemi.

empirik. Deneyimsel. **1** Deneyime, gözleme, olgulara ve duyuma dayanan, somut durumlarla, gerçek olaylarla ilgili olan; **2** rasyonel olmama, salt akılla ilgili bulunanın dışında kalma; **3** tecrübeyle, hem genel deney, ve hem de kişisel deneyimle ilgili olma hâli; **4** Kimi işlemlerin bir teoriden bağımsız olarak, herhangi bir teori dikkate alınmadan gerçekleştirilmesi durumu için kullanılan sıfat.

empiriyo-kritisizm. Epistemoloji alanında söz konusu olan empirik ve pozitivist yaklaşım; bilimsel bilginin yalnızca özel ve bağıntılı bir bilgi olup, bilimsel teorilerin kullanım değeri olan araçlardan başka bir şey olmadıklarını öne süren, bilgide saf deneyime dayanırken,. fiziksel olanla psişik olan, nesneyle özne ve varlıkla bilinç arasında bir ayırım ve farklılık bulunmadığını iddia eden metafizik karşıtı görüş.

empirizm. **1** Özellikle, deneysel bilimin onaltıncı yüzyıldan itibaren kazandığı önem ve kaydettiği başarıların bir sonucu olarak, F. Bacon, T. Hobbes, J. Locke, G. Berkeley ve D. Hume gibi İngiliz düşünürleri tarafından savunulan, tüm bilgilerin deneyime, duyu algısına dayandığı görüşü.

2 (*Genetik empirizm anlamında*) insan zihninin doğuştan hiçbir şey getirmediğini, zihnin doğuşta boş bir levha olduğunu, herşeyin duyular, izlenimler tarafından sağlanan malzemeden türediğini savunan bilgi öğretisi. **3***Yöntem teorisi* bakımından, bilgiye ulaşmak için, deneyimi kullanmanın, deneysel araştırmanın önemini vurgulayan, deneyim yoluyla veri toplayarak, verileri değerlendirmenin, gözlemden başlayan tümevarımsal akılyürütmenin gerekliliğine işaret eden yaklaşım. **4** *Sosyolojide*, test edilmemiş teorik spekülasyondan sakınan, teori yerine niceliksel ve deneysel verilere önem veren, fakat bir yandan teorinin önemini küçümsediği, öte yandan sağlam ve güvenilir veriler toplamanın içerdiği teknik ve kuramsal güçlükleri göz ardı ettiği için eleştirilen tavır. **5** *Ahlâk felsefesi*nde karşımıza önce ahlâk duyusu öğretisi, sonra da yararcılık olarak çıkan ve ahlâkî ilkelerin, apaçık olmadıklarına inandığı için, ahlâkın mutluluk üretme gücüyle haklı kılındığını öne süren tavır; insanın doğal yönünden, duyularından ya da daha çok duygularından hareket eden, ahlâkî eylemin temelinde bulunan ahlâk kurallarının, doğuştan getirilmeyip sonradan deneyim yoluyla kazanıldığını öne süren görüş.

6 (*Bilimsel empirizm* anlamında) mantıkçı pozitivizm akımıyla başlayan, fakat bünyesi içinde başka grup ve kişilerin de yer aldığı felsefî akım; mantıkçı empirizmle benzer görüşlere sahip olmakla birlikte, mantıkçı empirizm dışında kalan W. Dubislav, O. Helmer, C. G. Hempel, A. Herzberg, H. Reichenbach, A. J. Ayer, M. Boll, K. Popper, E. Nagel, W. V. Quine gibi bireyleri kapsayan, ve bilimin birliği fikri üzerinde duran, dilsel analizi bilim felsefesinin temel yöntemi olarak gören, dilin ve bilginin biyolojik ve toplumsal boyutlarını da hesaba katan daha geniş hareket. **7** (*Ilımlı empirizm* anlamında) bilginin kaynağında deneyimin olduğunu öne sürmekle birlikte, matematiğin aksiyomlarının bile deneyime dayanan iddialar olduğunu savunan radikal empirizmden, kendilerine mantık ve matematikte bir yer bulan *a priori*, yani deneyime dayanmayan kavram, sav, iddia ve önermelerin varolduğuna inanmak bakımından farklılık gösteren görüş.

8 (*Pasif empirizm* anlamında) insan zihninin doğuşta boş bir levha olduğunu, zihinde, daha önce duyularda olmamış olan hiçbir şey bulunmadığını, bilginin deneyim yoluyla geldiğini, bilginin kaynağında duyu deneyinin bulunduğunu savunan, fakat bilgide zihnin görevini en az indirgeyen, bilgilenme sürecinde zihni pasif bir alıcı olarak gören empirist anlayış. **9** (*Radikal empirizm* anlamında) dış dünyada tikeller kadar, bağıntıların da varolduğunu, her tür bilginin tek kaynağının doğrudan ve aracısız deneyim olduğunu, haklı kılınan her iddianın doğrudan ya da dolaylı olarak, deneyime dayanması gerektiğini, tecrübeyle en az ilişkili gibi görünen önermelerin, hatta matematiğin aksiyomlarıyla mantığın ilk ilkelerinin bile deneysel iddialar olduğunu savunan ve çoğunluk duyumculukla birleşen bilgi anlayışı.

energeia. Aristoteles'in felsefesinde, kendi özüne, edimselliğine, entelekyasına tam olarak sahip olan bir şeyin varoluş tarzı, potansiyel olanı aktüel olana dönüştüren güç. Saf edim. Potansiyaliteden, gizil güçten tümüyle yoksun bulunan varlık.

enerji. Bir değişme meydana getirebilme, hareket etme ve eyleme neden olma kapasitesi. Tüm fenomenlerin varoluşları için kendisine bağlı oldukları temel fiziksel gerçeklik.

enerjizm. 1 19. yüzyılın sonlarında, Ostwald ve Mach gibi bazı doğa bilimcileri ve düşünürler tarafından savunulan, yalnızca fenomenlerin varolduğunu, töz ve madde gibi terimlerin, enerji alışverişi açısından hiçbir anlam taşımadığını dile getirerek, tüm doğal fenomenleri, maddî yönü bulunmayan enerjideki değişmelerle açıklayan görüş. **2** *Etik*

alanında, niyet yerine eylemi ön plâna çıkaran ve doğru eylemin, kişinin kendi normal yeti ve kapasitelerini tam olarak hayata geçirmesinden meydana geldiğini, ahlâkî eylemin amacının, mutluluk ya da haz değil de, kişinin kendisini tam olarak gerçekleştirmesi olduğunu, en yüksek iyinin faaliyetten başka bir şey olmadığını savunan görüş.

en iyi ilkesi. Platon'un, Sokrates'in 'tüm insanların her zaman iyi ya da iyi olanı seçtikleri' (kötü olduğunu düşündükleri bir şeyin peşinden asla gitmedikleri) ve 'kötülük ya da yanlışın yalnızca bilgisizlikten kaynaklandığı' düşüncesinden hareketle oluşturduğu, ve varolan herşeyin, kendisi için en iyi olanı gerçekleştirecek şekilde eylediğini, kendi iyisine ulaşma yönünde içsel bir eğilime sahip bulunduğunu, evrendeki herşeyin, rasyonel bir plâna göre, hem kendisi ve hem de bütün için en iyi olacak şekilde düzenlendiğini dile getiren ilkesi.

enkrasia. Platon ve Aristoteles'in, irâdenin akıldışı eğilimlere karşı koyarak, doğru ya da iyi olanı seçebilme, hayata geçirebilme gücü için kullandıkları Yunanca terim.

ens. **1** *Felsefede*, terimin en genel anlamı içinde varlık; olabildiğince az özelliği olan, en az belirleme almış olan varlık; yani, varlık olmak bakımından varlık. **2** *Telojide*, özü ve varoluşu özdeş olan Tanrı.

entelekya. **1** Aristoteles'in felsefesinde, özü tam olarak gerçekleşmiş olan bir şeyin varlık tarzı, formu ya da özü; potansiyaliteye karşıt olarak edimsellik. **2** Monadlarda yetkinlik bulunduğunu, eylemlerinin kaynağı olan bir yeterlilik bulunduğunu dile getiren Leibniz'in monadları karakterize ettiğini söylediği kudret, güç. **3** Dirimselcilerde hayatiyet gücü, yaşam kaynağı ya da canlılık ilkesi.

entellektüalizm. **1** *Genel olarak,* zihni, bilginin ve eylemin tek gerçek ilkesi olarak gören öğreti, zihinsel fenomenlerin duygular ve irâde karşısında önce ve üstün olduğunu öne süren anlayış. **2** İnsan zihninin daha soyut ve daha kavramsal bir düzeyde gerçekleşen bilişsel yeti ya da parçasını her alanda temele alan, ön plâna çıkaran yaklaşım. **3** Varolan herşeyin, en azından ilke olarak fikirlere, yani zihinsel gerçeklere indirgenebileceğini savunan anlayış; tüm psikolojik olayları fikir, düşünce ve yargılara bağlayan felsefe görüşü. **4** *Epistemolojide*, bilgiyi tümüyle saf akıldan türeten öğretiyi ifade eden ve dolayısıyla, akılcılıkla bu çerçeve içinde özdeş olan öğreti, aklın bilginin tek ya da biricik kaynağı olduğunu, akla dayanan bilginin dış dünyadan duyular aracılığıyla alınan izlenimlerden bağımsız olduğunu öne sürdüğü için, duyumculuğun tam karşısında yer alan görüş. **5** *Psikolojide*, psikolojik olay ve

durumlarda yalnızca tasarımı bulan yaklaşım. **6** *Ahlâk felsefesinde*, ilk kez olarak Sokrates tarafından savunulan ve irâdeyi, duygu, arzu ve eğilimleri hiç dikkate almadan, bilginin kendi başına eylemi belirlemek için yeterli olduğunu iddia eden öğreti. **7** *Teolojide*, dinin kaynağı ve doğasıyla ilgili problemlerde, irâdeyi, duyguları, arzuları tümüyle göz ardı ederek, yalnızca düşünceyi ön plâna çıkartan yaklaşım.

entellektüel. Geleneksel anlamı içinde, düşünsel veya zihinsel etkinliğe yönelmiş, bilgili, değerlendirme ve eleştiri gücü yüksek, topluma öncülük etme misyonu yüklenmiş aydın, çağdaş varoluşçu filozof Camus'nün deyimiyle 'zihni kendi kendisini gözleyen kişi'.

epifenomen. Bir sürece eşlik eden, aynı sürecin daha sonraki gelişiminde hiçbir rolü bulunmayan, sürece özsel hiçbir katkısı olmayan ikincil öge ya da yan ürün; başka bir olayla birlikte varolsa, başka bir sürece eşlik etse de, o olayın ortaya çıkışında veya o sürecin oluşumunda hiçbir katkısı bulunmayan olay.

epifenomenalizm. Zihin-beden ilişkisi konusunda, 19. yüzyılın sonlarına doğru, karşılıklı etkileşim ve paralelizm öğretilerine alternatif olarak öne sürülen teori; bilinci, beyindeki molekül hareketlerinin bir epifenomeni ya da yan ürünü olarak gören ve tüm zihinsel olayların fiziksel olayların sonuçları olduklarını, dolayısıyla fiziksel olaylara da başka zihinsel olaylara da neden olamayacaklarını savunan öğreti.

Epikürosçu Okul. Hellenistik felsefenin en önemli düşünürlerinden biri olan Epiküros tarafından M. S. 306 yılında Atina'da kurulmuş felsefe okulu. Bilgi teroisi bakımından duyumcu, varlık görüşü bakımından da atomcu ya da materyalist bir bakış açısı benimsemiş, ahlâk konusunda ise hazcı bir görüş geliştirmişolan felsefe mektebi.

episteme. 1 İlkçağ Yunan felsefesinde, sanı, kanaat ya da inanç anlamına gelen doksadan farklı olarak, doğru bilgi, bilimsel ya da sistematik bilgi, ilk ilkelerden hareketle kanıtlanabilir olan zarurî bilgi için kullanılan terim. *Episteme* örneğin Platon'da, empirik bilgiden farklı olarak, kendi içinde diskürsif bilgiyle (*dianonia*) İdealara ilişkin doğrudan kavrayışı (*nous*) içeren, deneyimden bağımsız, doğru, ezelî-ebedî ve zorunlu *a priori* bilgiye karşılık gelir. **2** *Episteme* ayrıca Michel Foucault tarafından oldukça farklı bir anlamla, belirli bir toplumsal ve entellektüel ortam ya da bağlamda düşünülebilecek veya söylenebilecek olanı belirleyen tarihsel düşünce yapıları için kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, bir episteme zamana ve kültüre bağlı olan bir söylem çerçevesi meydana getirir.

epistemik genellik. İçrekliğe, yani kişiye özgü olup, başkalarına aktarılamayan bilgiye karşıt olarak, genel ve herkese açık olan, yani aktarılabilen, paylaşılabilen, test edilebilen, birçok insan tarafından doğrulanabilen bilginin, birçok insan tarafından doğrudan ve aracısız olarak bilinen nesnelere ilişkin bilginin özelliği.

epistemoloji. Felsefenin, bilişsel süreçlerin oluşumlarından ziyade, bilgiyi genel olarak ele alan, bilgiyle ilgili problemleri araştıran, bilginin kaynağını, doğasını, doğruluğunu, sınırlarını inceleyen dalı. Temel sorunsalları, **1** bilginin imkânı, **2** bilginin doğruluğu, **3** bilginin kaynağı, **4** bilginin sınırları problemleri olan; bilgi inanç ilişkisiyle bilginin nasıl haklılandırılabileceğini araştıran felsefe disiplini.

epistemolojik engel. Çağdaş Fransız filozofu Bachelard'ın epistemolojik kopma tezinin temelinde yer alan ve bilimsel ilerlemeyi epistemolojik kopmayı, bir teoriden diğerine geçişi engelleyen bilimsel kavram teori ya da görüş. Eski düşüncelerin, köhnemiş düşünce kalıplarının bilimsel gelişmenin önüne geçmesi durumu.

epistemolojik edim. Bachelard'da epistemolojik engelleri ortadan kaldırma teşebbüsü, bilim adamının dehasının, bilimsel gelişmenin seyrine beklenmedik şekilde ivme kazandıran, atılım ya da sıçramaları.

epistemolojik kopma. Çağdaş Fransız bilim tarihçisi ve filozofu Bachelard'da, bilimsel bilginin sağduyudan ayrılması, farklı bilimsel kavramsallaştırmalara karşılık gelen bilimsel teorilerin mukayese edilemez olması durumu.

epokhe. Antik Yunan felsefesinde, kuşkucular tarafından savunulan, hiçbir konuda nihaî ve kesin bir yargı beyan etmeyip, bir yandan araştırmaya devam ederken, bir yandan da yargıyı askıya alma, hüküm vermeme tavrı.

erdem. Ahlâkî bakımdan her zaman ve sürekli olarak iyi olma eğilimi, iyi ve doğru eylemlerde bulunmaya yatkın olma durumu. İnsan varlığına en zengin, en gerekli ve dolgun anlamını veren ahlâkî niteliklerin toplamı. İnsan irâdesinin gerektiği takdirde büyük özverilerde bulunmak ve ciddî engelleri aşmak pahasına, ahlâkî iyiliği amaçlama, iyilik uğruna hareket etme gücü.

ereksel nedenler öğretisi. Aristoteles ve Leibniz tarafından savunulan, dünyadaki şeylerin ve olayların en iyi bir biçimde, ancak kendisine yönelinen bir amaç, erek ya da ereksel nedene başvurmak suretiyle açıklanabileceği görüşü.

eristik. Tartışmayı, belli bir konuda doğru sonuçlara veya bilgiye ulaşmanın aracı olarak değil de, kendi içinde bir amaç olarak gören argüman; kanıtlama biçimi ve özel tartışma teknikleriyle, tartışmak için tartışma amacı güden düşünce alış verişi; kurnazlığa dayanan ustalıklı, ama aldatıcı akılyürütme biçimi.

erkekmerkezcilik. Erkekmerkezli, erkeği temele alan, erkeğin ilgilerini, çıkarlarını ve bakış açısını ön plâna çıkartan anlayış, felsefe.

eros. 1 Yunan mitolojisinde, aşk tanrısı. **2** İlk kaostan doğan yaratıcı tanrılardan ve dünyanın temel ögelerinden birine, Sokrates ve Platon'da, ne tanrı ne de insan olup, tanrılarla insan arasında bulunan, aradaki mekânı doldurup, bütünü kendisinde birleştiren ve insanların onun sayesinde bir tür tanrısallıktan ve ölümsüzlükten pay aldıkları yaratıcı güç. **3** Yine Yunan felsefesinde, güzelliğe duyulan aşk; duyumsal ve cinsel cazibe; fiziksel aşk.

erotetik. Soru yanıt yoluyla tartışma anlamında bazı diyalektik türleri için kullanılan, sorularla, sorgulamayla, soru sormayla ilgili olma durumu. Sorulara ilişkin mantıksal analizle, sorulardan yararlanarak kanıt toplama ya da öğretim yöntemiyle bağlantılı olma hâli.

esir. İlkçağ doğa biliminde, toprak, hava, su ve ateşe ek olarak varlığı kabul edilen beşinci öge, yaklaşık yüz yıl öncesine kadar, mekânı doldurduğu varsayılan esnek madde ya da ortam.

eskatoloji. Teolojinin, ölümü, insanın ölümden sonraki yazgısını, cennet ve cehennemi, tarihin son anını ve dünyanın sonunu konu alan dalı. İnsanın akibetine, ölümden sonraki hayatına ve dünyanın nihaî akibetine ilişkin dinî teori.

esse. Varlıktan, varlık durumundan farklı olarak, var olma eylemi, bir özün aktif ifadesi için kullanılan Latince terim.

esse est percipi. Berkeley'in, şeyler ya da nesneler için 'varolmanın algılanmış olmak' anlamına geldiğini, nesne ya da şeylerin yalnızca, onları algılayan tinsel varlıkların zihinlerinde basit idelerden meydana gelen kompleksler olarak varolduklarını öne süren idealist tezi.

essentia. Varoluş anlamına gelen existentia terimine karşıt olarak öz ya da mahiyet, bir şeyi her ne ise o şey yapan şey özellik anlamına gelen Latince terim.

estetik. Sanat ya da güzellik alanında söz konusu olan değerleri konu alan felsefî disiplin; felsefenin güzeli ya da güzelliği konu alan, iyi, çirkin, hoş, yüce, trajik gibi güzellikle yakından ilişkili olan kav-

ramları araştıran, doğal nesne ya da insan yaratısı olan ürünlerde sergilenen güzelliklerle ilgili yargı ve yaşantılarımızda söz konusu olan değerleri, tavırları, haz ve tadları analiz eden dalı; estetik nesnelere, estetik tecrübenin nesnelerine yönelen temaşada söz konusu olan problemlerin çözümü ve kavramların analiziyle ilgili olan felsefî disiplin.

estetikçilik. 1 Felsefî temelleri, 18. yüzyılda estetik ölçütlerin, ahlâk ya da yararlılık karşısında mutlak bir özerkliğe sahip olduğunu savunan ünlü Alman filozofu Kant tarafından atılan, ve estetik deneyiminin, güzellik yaşantısının insanın sahip olabileceği en yüksek deneyim formu ve yaşantı olduğunu, tüm diğer deneyimlerin estetik deneyim için yalnızca bir araç olacağını, ahlâkın şu ya da bu şekilde sanatın kölesi olduğunu, ahlâki davranışın değil de, estetik yaşantının, insan yaşamındaki en yüksek iyi olduğunu savunan görüş. 2 Sanat için sanat (*L'Art pour l'art*) görüşünde ifadesini bulan ve sanatın temel, aslî bir değere sahip bulunduğunu ve başka amaç ve işlevlere göre değil de, bizatihi kendi içinde ve kendi başına değerlendirilmesi gerektiğini öne süren sanat görüşü. 3 Daha özel olarak da, olgusal alandan ayrı ve bağımsız bir alan olarak estetiğin kendi dünyasına kapanmak yerine, estetiği gerçekliğin tümünü kapsayacak şekilde genişletme tavrı.

estetik tavır. İnsanın, belli bir estetik değere sahip nesne ya da sanat eserlerine, sanatın bizatihi kendisine, onun aslî değer ve algısal niteliklerine kıymet takdir edecek ve sonuçta estetik bir yaşantı içinde olacak şekilde yaklaşma imkânı veren, çıkardan bağımsız, anlam ve temaşa zevki arayışıyla belirlenen duruş ya da zihin hâli.

eşadlı. Başka bir adla aynı form ya da sese sahip olan, fakat anlam bakımından farklılık gösteren, gösterilenleri ayrı, ama gösterenleri özdeş olan sözcükler; aynı şekilde telaffuz edilen ya da okunan fakat farklı etimolojileri ve dolayısıyla farklı anlamları olan ifadeler için kullanılan sıfat.

eşanlamlı. Anlamları tümüyle aynı, ya da birbirlerine çok yakın olan sözcük ya da terimlerin niteliği; iki ya da daha fazla sayıda göstergenin aynı anlama gelme durumu, ayrı gösterenlerin aynı gösterilenleri belirtme özelliği.

eşbiçimlilik. 1 Biçim, form, model ve düzen bakımından aynı durumda olan ya da yapısal bir benzerlik sergileyen iki şeyin durumu. 2 Bir şeyin yapısıyla başka bir şeyin yapısı arasında, tam bir benzerlik, hatta bire bir karşılıklılığın bulunması durumu. 3 Matematik ve mantıkta, ögeleri arasında bire bir tekabüliyetin bulunduğu, ve aralarında,

birinin ögeleri için geçerli olan bir bağıntının, diğerinin karşılık gelen ögeleri için de geçerli olması anlamında, bağıntı özdeşliği bulunan iki sistem arasındaki ilişki.

eşdeğerlik. İki önermenin doğruluk değerlerinin aynı olması durumu; aynı doğruluk değerine sahip olan ya da mantıksal olarak birbirlerini içeren iki tümce ya da önerme arasında söz konusu olan ilişki.

eşdeğerlik çıkarımları. Klâsik mantıkta, dört standart form kategorik önerme kalıbında yapılan bazı değişikliklerin sonucu olarak, önermenin ilk hâli ile değiştirilmiş hâli arasında söz konusu olan eşdeğerliğe bağlı bulunan doğrudan çıkarımlar.

eşitlik. 1. Ahlâkî ve toplumsal bir ideal olarak, insanların birbirleriyle, aynı insan doğasına sahip olmak bakımından, aynı konum ve değerde olmaları hâli. İnsanların birbirleriyle eşdeğerde olduğunu, bundan dolayı insanlar arasında ayırım gözetilmemesi gerektiğini dile getiren ilke. **2** *Hukuk felsefesi*nde, temelinde insan varlıklarının her zaman, bir araç olarak değil de, bir amaç olarak görülmeleri gerektiğini ifade eden ahlâkî ilke bulunan, ve tüm insanların yasa karşısında aynı konumda bulunması ve aynı muameleye tâbi tutulması gerektiği düşüncesi; **3** 'Bir insan, bir oy' ilkesiyle belirlenen, ve insanlar her ne kadar politik bilgi ya da bilgelik bakımından farklılık gösterebilseler bile, insan olma olgusunda, insana yönetimde sesinin olması hakkını veren mutlak bir şeyler bulunduğu, ya da kendisi için neyin iyi olduğunu en iyi insanın kendisi bilse de, bir seçimde çoğunluğun, seçilecek en bilgece politikayı tespit edebileceği düşüncesi. **4** *Mantıkta*, iki kavram ya da sınıfın tam tamına aynı kaplama sahip olması durumu.

eşitlikçilik. Genel olarak, tüm insanların eşit oldukları ve özgürlükleri, hakları, değerleri ve elde edecekleri fırsatlar bakımından eşit muamele ve kabul görmeleri gerektiğini savunan görüş. Tüm insanların toplumsal ve siyasal (ve bazen ekonomik) olarak eşit oldukları inancı. Bütün insanlarda bulunan ortak bir özelliğin ya da yetinin, insanlar arasında bir ayırım gözetilmemesini, insanların aynı muameleye tâbi tutulmalarını gerektirdiği görüşü.

eşseslilik. Bir dilde, yazılışları ya da okunuşları aynı olup da, anlamları farklı olan sözcüklerin sergilediği özellik.

eşzamanlılık. 1 Bir şeyin ya da olgunun, zaman içerisindeki değişiminden bağımsız olarak, belli bir noktadaki durumuyla ele alınması hâli. **2** Daha özel olarak da, dilin kendine özgü orijinal yapısının belirli

bir dönemde, onun zaman içinde geçirmiş olduğu evrimden bağımsız bir biçimde ele alındığı dil durumu.

etik. 1 (*Genel olarak*) ahlâk felsefesi; felsefenin, 'ödev', 'yükümlülük', 'sorumluluk', 'gereklilik', 'erdem' gibi kavramları analiz eden, 'doğruluk' ya da 'yanlışlık'la 'iyi' ve kötü'yle ilgili ahlâkî yargıları ele alan, 'ahlâkî eylem'in doğasını soruşturan ve iyi bir yaşamın nasıl olması gerektiğini açıklamaya çalışan dalı. Temelde iyi ve doğru gibi iki etken tarafından belirlenen ve iyi ve doğru olana, neyin iyi ve doğru olduğuna ilişkin araştırmadan oluşan pratik felsefe. Neyin iyi ve doğru, neyin kötü ve yanlış olduğunu; insan yaşamının amacının ne olması gerektiğini; ahlâklı ve erdemli bir yaşayışın hangi ögeleri içermesi gerektiğini araştıran disiplin.

2 (*Analitik etik* anlamında) metaetik olarak da adlandırılan ve kural koyucu ya da tasviri olmaktan çok, çözümlemesel olan, yani ahlâk dilini analiz eden, örneğin 'iyi' sözcüğünü kullandığımız zaman, bu sözcükle ne anlatmak istediğimizi araştıran, ahlâk sistemlerinin rasyonel temellerini, çeşitli ahlâk düşünürlerinin çıkarımlarını ya da mantığını analiz eden, kural koymayıp, kural koyan ahlâk sistemlerinin temellendirilmeleri, mantıksal yapıları ve dilleriyle ilgilenen felsefî analiz türü ya da disiplin. **3** (*Betimleyici etik* anlamında) ahlâkî yargıların, yalnızca betimleyici bir anlama sahip olduklarını, dolayısıyla tam anlamıyla ve gerçekten olgusal olan tümcelerden çıkarsanmak suretiyle kanıtlanabileceklerini öne süren görüş **4** (*Normatif etik* anlamında) insan varlıklarına, neyin doğru ve neyin yanlış, neyin iyi ve neyin kötü olduğuyla, belirli durumlarda, ne yapıp ne yapmamaları gerektiğiyle, yaşamda hangi nihaî ve en yüksek amacın peşinden gitmek durumunda olduklarıyla, yaşamlarını nasıl sürdürmeleri ve başkalarına karşı nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili bilgi veren, insanların ahlâkî eylemleri için norm ve düzenleyici ilkeler getiren ahlâk felsefesi türü. Betimleyici etiği varsayan, fakat, örneğin psikologun yapmış olduğu tasvir ya da betimlemelerin ve ulaştığı sonuçların ötesine geçerek, insanların nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili olarak kural koyan, insanlara nasıl davranacaklarını buyuran ahlâk felsefesi sistemi.

5 (*Determinist etik* anlamında) irâde özgürlüğünden yola çıkan etik anlayışlarından farklılık gösteren ve bağdaşabilircilik olarak da bilinen etik görüşü; insanın eylem düzeyinde özgür olabileceğini düşünen görüşlerin yanıldığını savunan ve dolayısıyla, etiğe düşenin, gerçekte belirlenmiş bir alan olan ahlâksal yaşamın nedensel yoldan açıklanması

olduğunu dile getiren etik görüşü. **6** (*Duygucu etik* anlamında) ahlâkın akla dayanmadığını, ahlâkî ilke ya da önermelerin, onları ortaya koyan insanların bir kişi ya da varlığa karşı olan beğeni, ilgisizlik ya da nefretini ifade ettiğini ve başka insanlarda da aynı duyguları doğurmak fonksiyonunu yerine getirdiğini savunan etik görüşü. Ahlâkî bilginin olgusal, kavramsal, mantıksal ya da bilimsel bilgiden kesinlikle farklı olduğunu; iyi ve kötü, doğru ve yanlış gibi değer bildiren sözcüklerin, '–meli'; '–mek gerekir' gibi ödev bildiren deyimlerin, **a)** şeylerin nitelikleriyle ilgili olmadığını, **b)** doğru ya da yanlış olamayacağını, **c)** mantıksal bir sistem içinde, birtakım çıkarımlarla kanıtlanamayacağını ve d) deney ve gözlem gibi yollarla empirik olarak test edilemeyeceğini, ahlâkî sözcük ve tümcelerin **I** başkalarının eylemlerini etkilemek, **II** duygu, his ve tavırları ifade etmek ve **III** benzer duyguları uyandırmak işlevini yerine getirdiğini iddia eden etik anlayış. **7** (*Erdem etiği* anlamında) erdem kavramının, iyi karakterin merkezî bir rol oynadığı ahlâk felsefesi anlayışı ya da görüşü. İnsana özgü yetkinlik, ahlâkî bakımdan iyi olan bir karakteri şekillendiren ahlâkî nitelik olarak erdem kavramına dayanan, ve ahlâkî kural ya da yasaları temele alan, ödeve dayalı ahlâk teorilerinin tam karşıtı olan etik görüşü.

8 (*Formel etik* anlamında) evrensel ahlâk kurallarının, tüm insanların, eylemlerinin doğuracağı sonuçları hiç dikkate almadan, uymakla yükümlü oldukları kurallar olduğunu; doğru ahlâkî seçim ve eylemlerin temelinde her ne kadar iyilik, yardımseverlik, aşk, dostluk ve uzgörü gibi motif ve standartlar olsa da, en yüksek motif ve standartın, bir ödev duygusu, evrensel ahlâk kuralına ya da yasasına uyma yükümlülüğü olduğunu savunan etik anlayış. **9** (*İdio-psikolojik etik* anlamında) ahlâkın ve ahlâklılığın bir bireyin kendisine özgü psikolojik ya da tinsel kişilik özellikleriyle ilgili bir konu olduğunu ifade eden, ahlâkî bakımdan doğru ya da yanlış olanın, sonuçlardan bağımsız olarak, ahlâkî bilinç yetisiyle sezildiğini öne süren görüş. **10** (*kapalı etik* anlamında) çağdaş Fransız filozofu H. Bergson'un *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion* [Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı] adlı eserinde sözünü ettiği, katı toplumsal tabulara dayanan, toplumsal alışkanlıkları korumayı amaçlarken, bireysel olanla toplumsal olanı bağdaştırmayı hedefleyen, doğal müttefiğinin statik din olduğu ahlâk anlayışı.

11 (*Kendini gerçekleştirme etiği* anlamında) Platon, Aristoteles, T. H. Green, F. Bradley gibi filozoflar tarafından savunulan ve bir birey için en yüksek iyi ya da ahlâkî idealin, doğuştan getirilen potansiyeller

ve, özel kapasite ve yeteneklerle birlikte, gerçek doğa ya da beninin aktüelleşmesi, gerçekleşmesi olduğunu dile getiren sonuççu etik anlayışı. **12** (*Metafiziksel etik* anlamında) ahlâk felsefesi ya da etiği metafiziğin bir dalı olarak gören, ahlâkî ilkelerin metafiziksel ilkelerden türetildiklerini, ahlâkî kavramların metafiziksel kavramlarla tanımlandığını savunan etik görüşü. **13** (*Niyet etiği anlamında*) ahlâkî eylemde, sonuçtan çok niyetin önemli olduğunu, sonucun insanın etki alanı dışında kalabilirken, niyetin belirleyici olduğunu öne süren ve dolayısıyla sonuççu ya da teleolojik bir anlayışın karşısında yer alan etik görüş; deontolojik ahlâk anlayışı olarak da bilinen ve hiçbir eylemin kendinde ve kendi başına kötü olmadığını, eylemi iyi ya da kötü bir eylem yapan şeyin, eylemi gerçekleştiren öznenin niyeti, ahlâkî durumu, motifi olduğunu iddia eden etik anlayış.

14 (*Ödev etiği* anlamında) ahlâkî bir eylemin doğruluğu ya da yanlışlığının, eylemin sonuçlarından bağımsız olarak, birtakım ahlâkî ödev ya da davranış kurallarını yerine getirip getirmemesi tarafından belirlendiğini, etikte eylemin sonucundan çok, eylemin temelindeki ilke ve ödevin önemli olduğunu savunan, insanın, akıllı ve sorumlu bir varlık olarak, yerine getirmek durumunda olduğu birtakım ödevleri olduğu düşüncesinden hareketle, etiğin temeline ödevi yerleştiren ahlâk anlayışı. **15** (*Söylem etiği* olarak) Frankfurt Okulunun ünlü düşünürlerinden Jürgen Habermas tarafından geliştirilen, ve ideal koşullar altında gerçekleşecek bir iletişim sürecini, insanlar arasında sağlıklı bir bilgi ve kanaat mübadalesini, güç ya da hükmetme ilişkilerinden bağışık olan mutabakata dayalı gerçek bir etkileşim ve söylemi mümkün kılması beklenen doğru ahlâkî ve politik koşulları ortaya koymayı amaçlayan teori ya da etik anlayışı. **16** (*Teleolojik etik* olarak) ahlâkî eylemin sonuçlarının, eylemin değerini ve doğruluğunu belirleyen tek öge olduğunu savunan, ahlâkî yasa, ödev, doğru davranış ya da ahlâkî yükümlülüğü, iyiye ya da insan tarafından arzu edilene tâbi kılan ahlâk görüşü. Ödev kavramının iyi kavramından mantıksal olarak bağımsız olup, bir eylemin ahlâkî değerini belirleyen ögenin eylemin kendisinin sonucu olduğu ilke ya da ödev olduğunu öne süren deontolojik etik anlayışından farklı olarak, bir kimsenin son derece iyi niyetli olabilmekle ya da yüksek ahlâkî ilkelere uyabilmek, ödevin sesini dinleyebilmekle birlikte, ahlâkî eylemin sonucunun kişiye ve eylemden etkilenenlere zarar veren kötü ve olumsuz bir sonuç olması durumunda, bir eylemin ahlâkî ba-

kımdan kesinlikle yanlış olacağını, bundan dolayı sonucun daha önce geldiğini savunan etik anlayışı.

17 (*Uygulamalı etik* anlamında) özel ve kamusal yaşamda karşılaşılan problemlere, ahlâkî bir bakış açısından harcketle, uygulanan felsefî değerlendirme, inceleme ve tartışma; ahlâkın soyut ve spekülatif bir disiplin olmaktan çıkarılarak, bir ahlâk sisteminin belirli bir alana, ahlâkî kural ve ilkelerin de somut ahlâkî problemlere uygulanması durumu. **18** (*Varoluşçu etik* anlamında) insanı bir varlık olarak alan, insanın ahlâkî yaşamını önce varlığı anlamaya çalışarak betimleyen diğer ahlâk tiplerine bir tepki olarak gelişen ve, özgürlüğü insanın belirlenmiş varlıksal konumuna göre değil de, onun kendi kendisini şekillendirmesi ve gerçekleştirmesi açısından tanımlayan etik anlayışı.

etkileşimcilik. Zihin ve bedenin, birbirinden tümüyle farklı, birbirine hiçbir şekilde indirgenemez iki ayrı töz olduğunu; tözlerden her birinin, yani hem zihnin ve hem de bedenin, diğerini nedensel olarak olarak etkilediğini; zihinsel ve bedensel, tinsel ve fizikî olaylar arasında nedensel bir etkileşim bulunduğunu savunan görüş.

etkisöz edimi. İkna etmek, söz vermek türünden söz edimleri; bir şeyler söyleyerek, ağızdan birtakım sözcükler çıkararak gerçekleştirilen edimler. Söyleme ediminin, anlamlı tümceler kurmakla gerçekleştirilen fiilin dinleyen kişi üzerinde oluşturduğu etkiyi, sözü söyleyen, konuşan kişiye bağlayan eylem; konuşan kimsenin bir tümce kurarken, bilerek ya da bilmeyerek karşısındaki kişinin duygu ve düşüncelerinde meydana getirdiği etki.

etnometodoloji. İnsanların, gündelik hayatları içinde, tam olarak bilincine varmadan kendiliklerinden kullandıkları yöntemlerin ya da eylem kurallarının bilimi, sosyal sınıfların, toplumsal kümelerin üyeleri olarak biz insanların sosyal gerçekliği nasıl anlamlandırdıklarının bilgisi.

eudaimonia. Mutluluk. İlkçağ Yunan felsefesinde, herşeyin insanın kişisel daimon'uyla, yani yazgısı ya da doğasıyla uyum içinde olduğu, kişinin alınyazısı ya da doğasının iyi düzenlenmiş, yapı ve dengesinin de olması gerektiği gibi olduğu, kişinin doğası gereği olmak zorunda olduğu gibi olmuş olduğu hâl. Genel olarak, iyi-olma hâli. Kişinin ihtiyaçlarını karşılamasının, doğasını gerçekleştirmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan durum. İnsanın nihaî ve en yüksek hedefi olan kendini tam olarak gerçekleştirme ve mutluluk hâli.

evirme. Klâsik mantıkta, belli bir önermeden, söz konusu önermenin niteliğini ve niceliğini bozmaksızın, öznesi ilk önermenin yüklemi, yüklemi de ilk önermenin öznesi olan başka bir önerme elde etmekten oluşan doğrudan çıkarım türü.

evren. **1** Varolmuş olan, varolan ve varolacak olan herşey. Bütün bir doğal dünya. **2** Gözlemlenen ya da varolduğuna inanılan madde ve enerjinin tümünü birden içeren fizikî sistem. Yıldızları, gezegenleri, yeryüzünü, gaz ve bulutları, v.b.g. kapsayan, maddeyle dolu mekânın bütünü. **3** Tikellerden ve tümellerden meydana gelen bütün. Kendisine aşkın olan Tanrı dışında, varolan herşeyi kapsayan sistem.

evrenselcilik. **1** *Genel olarak*, geçerliliğin ve doğruluğun ölçütü olarak tüm insanların onayını temele alan, tüm insanların onayı dışında hiçbir otorite kabul etmeyen görüş. **2** *Ahlâkî* açıdan, hazzın aslî ve çok temelli bir değere sahip olduğu, ve hazza sahip olan kişiden kişiye değişmediği ilkesini temele alarak, her bireyin tüm insanların iyilik, mutluluk ve refahını amaçlaması gerektiğini öne süren etik öğreti. **3** *Teolojide*, hiçbir ulus, halk ya da ırkın, Tanrı'nın koruma ve kayrasına mazhar olmak bakımından, ayrıcalığı olmadığını, Tanrı'nın tüm halkların babası olduğunu, kurtuluşa ermek bakımından tüm insanların aynı ve eşit olduğunu öne süren görüş.

evrenselleştirilebilirlik. Kant'ın felsefesinde, ahlâklılığın, ahlâklı olmanın temel ilkesi. Aynı zamanda koşulsuz buyruk olarak da geçen evrenselleştirilebilirlik ilkesi, 'Başkalarının sana yapmalarını istediği şeyleri yapmalısın!' diyen altın kuralın Kant'taki versiyonudur: 'Yalnızca, aynı zamanda evrensel bir yasa hâline gelmesini isteyebileceğin maksime göre eyle!'

evrensizcilik. Varlık ve gerçekliğin nihaî ve en yüksek doğasıyla ilgili bir öğreti olarak, deneyim yoluyla bilindiği şekliyle, evrenin yalnızca bir görünüş ya da bir yanılsama olduğunu savunan akım; fizikî bir dış dünyanın varolmadığını, insan tarafından tecrübe edildiği ve bilindiği şekliyle evrenin, kendi içinde hiçbir gerçekliği olmadığını, fakat evrenin gerisinde yatan gerçek bir varlığa bağlı bulunduğunu, bu varlığın bir tezahürü ya da görünüşü olduğunu öne süren görüş.

evrim. **1** Bir şeyin, bir değişim ve gelişimler dizisi, derece derece gerçekleşen bir değişme süreci içinde, daha kompleks, daha farklı bir organizma ya da organizasyona doğru gelişmesi, dönüşmesi. **2** Bir şeyin potansiyelinin belli bir sonuç, hedef ya da amaç yönünde gelişmesi. Değişme ya da oluş türlerinden biri olarak, ağır ağır, yavaş yavaş, farkına

bile varılmadan gerçekleşen değişim. **3** *Biyolojide*, canlı varlıkların yeryüzünün tarihi boyunca geçirdikleri dönüşümlerin tümü. Canlı varlıklar ve doğal çevreleri söz konusu olduğunda, canlılara ve kalıntılarına ilişkin empirik gözlemden çıkan bir sonuç olarak, basitten karmaşığa, homojenlikten heterojenliğe geçiş süreci.

4 (*Doğurucu evrim* anlamında) Yeryüzündeki yaşam biçimlerinin evrimini konu alan, evrendeki evrim sürecinin genel çizgilerini ifade etmeyi ve evrimin, kendisini meydana getiren ögelerde bulunmayan yeni özelliklerin ortaya çıkışıyla oluştuğunu öne süren tekamül anlayışı. **5** (*Tutucu evrim* anlamında) Aristoteles tarafından öne sürülüp, İslâm âlimleri tarafından olduğu kadar, Hristiyan düşünürler tarafından da benimsenen, doğada yeni hiçbir şeyin ortaya çıkmadığını, herşeyin daha önceden varolan potansiyel güç ya da ögelerin dış nedenlerin etkisiyle açımlanması, aktüelleşmesi ya da tezahürü olduğunu savunan değişme teorisi. **6** (*Yaratıcı evrim* anlamında) evrime inanmakla birlikte, bu evrimin Darwin'in evrim anlayışı gibi, mekanik bir doğal ayıklanma teorisine dayanmayıp, yaratıcı olduğunu savunan Henri Bergson'un evrim anlayışı.

evrimcilik. Çoğu zaman ilerlemeye duyulan inançla birlikte ortaya çıkan ve evrimin, evrendeki en temel değişme tarzı olduğunu savunan görüş. Evrim düşüncesi, yani tüm tezahürleri ve görünüşleri içinde evrenin ve yaşamın, tüm boyutlarıyla doğanın, bir gelişme sürecinin ürünü olduğu düşüncesi üzerine kurulan sistem; tanrısal düzen ve yaratılış düşüncesinden farklı olarak, türlerin çeşitliliğini, evrende hüküm süren değişim, dönüşüm, çevre koşullarına uyum sağlama ve gelişmenin sonucu olarak gören öğreti, çeşitli hayvan türlerinin evrim yoluyla dönüşüme uğradıklarını öne süren kuram.

ex falso quodlibet. Yanlıştan, mantıksal olarak çelişik olan bir önermeden her türlü sonucun çıktığını ya da çıkabildiği mantıksal ilkesinin Latince ifadesi.

exclusi tertii principium. Ortaçağda, mantıksal düşünmenin temel ilkelerinden olan üçüncünün olanaksızlığı ilkesine verilen Latince ad.

ex nihilo nihil fit. Özellikle dinlerde söz konusu olan Tanrı'nın varlığı hiçten yaratması (*creatio ex nihilo*) inancına karşıt olarak, hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağı görüşü.

experimentia est optima rerum megistra. Bacon'dan başlayarak gelişen ve Claude Bernard'da en yüksek düzeye ulaşan ve otorite yöntemine, gerçeklikte hiçbir temeli olmayan akla dayalı spekülasyonlara karşı çıkan, araştırmada *a priori* olarak akılyürütme yerine, doğaya gidip deney yapmayı öneren deneysel yöntemin Latince ifadesi: Deney, en iyi öğreticidir.

experimentum crucis. Birden fazla hipotez arasından hangisinin doğru olduğunu kesin sonuçlu olarak gösteren deney için Francis Bacon tarafından kullanılan Latince terim.

eylem. **1** *Genel olarak,* Bir şey yapma, bir işlemi gerçekleştirme, bir etkinlikte bulunma, bir işlevi yerine getirme. Bir şey üzerine etkide bulunma. Bir iş, davranış ya da olayla sonuçlanan, güç ya da enerji uygulama durumu. **2** (*İradî eylem anlamında*) irâdeden kaynaklanan, irâdenin sonucu olan davranış tarzı; öznenin gerçek arzu, istek ve niyetlerine aykırı bir biçimde gerçekleşen ve dıştan gelen bir zorlamanın eseri olan eylem tarzından farklı olarak, arzu, istek, düşünce ya da motif türünden içsel bir olay ya da belli bir bilinç hâlinin yol açtığı, niyetli, amaçlı ve kendi kendisini belirleyen eylem türü. Bilerek isteyerek yapılan ve başka türlü de gerçekleştirilebileceği hâlde, eylemi gerçekleştiren kişinin seçmiş olduğu tarzda yapılan ve kişiye sorumluluk yükleyen ve her zaman bir yargı, bir karar tarafından başlatılan eylem. **3** (*Niyetli eylem anlamında*) Amaçlı, irâdî eylem; istemeyerek gerçekleştirilmiş ya da zorla yapılmış davranışlara, bilinçsizce ve kendiliğinden gerçekleşen faaliyetlere karşıt olarak, isteyerek yapılmış, bir amaç gözetilerek ve bilinçli olarak gerçekleştirilmiş fiil. **4** (*İletişimsel eylem anlamında*) Habermas'ın eylem kategorizasyonunda, iş ya da emekten sonra gelen temel insanî etkinlik türü; özneler arasındaki karşılıklı anlama ölçütüne göre tanımlanan, ahlâkî normlara bağlı olup, karşılıklı beklentileri tanımlayan ve eylemde bulunan asgarî iki özne tarafından anlaşılması ve kabul edilmesi gereken bağlayıcı mutabakat normları tarafından yönetilen eylem türü.

eylemcilik. Genel olarak, gerçek doğrulara ve yapıcı bir toplumsal değişmeye götüren tek yolun, spekülasyon ya da gerçeklikten kopuk teoriler üretmek değil de, eylem olduğunu savunan inanç. Daha özel olarak da, etkinliğin (değişme, süreç ve eylemin) gerçekliğin özsel ve zorunlu bir parçası olduğunu öne süren metafizik öğreti, ya da etkinliği, özellikle de tinsel etkinliği, gerçekliğin özü olarak gören felsefî teori.

eylem felsefesi. **1** *Genel olarak*, spekülasyonu, düşünceyi ve teoriyi değil de, eylemi temel alan, eylemin önemini vurgulayan pragmatizm, aletçilik, hümanizm gibi felsefeler için kullanılan terim. **2** Eylem felsefesi daha *özel olarak* da, Fransız filozofu Blondel'in, düşüncenin eylemle ilişkisi söz konusu olduğunda, entellektüalizm ve pragmatizm karşıt uçlarını birbirine yaklaştırmaya çalışan idealist ve irâdeci felsefesi.

ezelî-ebedî. Zamanın bitimsiz olması, sonunun gelmemesi durumu. Bütünüyle zamandışı olma hâli. Zamanı içerme, fakat zamanı, bir anlamda aşma durumu.

Ezelî-ebedîlik zamanın karşısında olup, ezelî-ebedî olan, zaman içinde olmayanı, zaman içinde başlangıcı ve sonu olmayanı gösterir. Varlığa gelen herşeyin, her türlü sonlu varlığın zaman içinde varolduğu yerde, ezelî-ebedî varlık, varlığa gelmeyen, yaratılmamış ve yok edilemez olan, önce ve sonra kabul etmeyen, bir bütün olarak zamanın dışında olan varlıktır.

ezoterik. Kamuya açık olmayan, herkesin anlaması için yazılmamış, yalnızca bir kurum ya da bir okulda, bir mezhepte veya belli bir alanda, oldukça ileri bir düzeye ulaşmış kişiler için saklanmış, yalnızca onlar tarafından anlaşılabilir olan gizli inanç, ideoloji ya da öğretiler için kullanılan terim.

F

fail. **1** Genel olarak, belli bir otorite ya da iktidara, eylemde bulunma gücüne ya da nedensel etkiye, toplumsal ilişkiler sistemi üzerinde eylemde bulunma kudretine sahip olan kimse, birey. **2** Felsefe ve sosyolojide, yapıya karşıt ve eylemle de eşanlamlı olarak, yapısalcı teorilerin determinizminin tersine, insan varlığının belirlenmemiş özü.

farklılık metafiziği. Kimi postyapısalcı Fransız düşünürlerinin Batı'nın yüzlerce yıllık özdeşlik ya da mevcudiyet metafiziğine yerine ikame etme teşebbüsü içinde oldukları, 'farklılığı temel varlık kategorisi olarak gören,' metafizik anlayışı.

farklılık politikası. Ötekinin varlığını ve özgüllüğünü reddeden, kadını erkeğin yokluğu ve eksikli ötekisi olarak olumsuz bir biçimde tanımlarken, Batılı olmayan boyları yoksayan veya onların farklılıklarını tanımayıp, diğer kültürleri Batı uygarlığının adî yansımaları diye değersizleştiren Avrupa veya erkekmerkezci yaklaşıma karşı, postmodernizm ve feminizm tarafından geliştirilen ve öteki'nin farklılığını, özgünlük ve özgüllüğünü olumlamaya dayanan yaklaşım ya da strateji.

farklılıktaki aynılık ilkesi. Şeylerin birbirleriyle olan tüm farklılıklarına karşın, evrendeki bir şeyin başka bir şeyle en azından bir bakımdan (örneğin, varolma, mekânda bir yer işgal etme, zaman içinde varolma bakımından) özdeş olduğunu, hiçbir iki şeyin her yönden farklı olamayacağını dile getiren ilke.

faşizm. **1** Birinci dünya savaşını izleyen yıllardaki toplumsal ve ekonomik krizlerin sonucu olan milliyetçi ve otoriter politik harekete, saldırgan bir ulusçuluğu, tutkulu bir demokrasi karşıtlığıyla birleştiren ve üstün güçleri olan bir liderle seçkin bir grubun yönetimde bulunmasını isteyen siyasî yönetim modeli. **2** Ekonomik bir açıdan ve

Marksist terminoloji içinde, siyasî iktidar yolunu işçi sınıfına kapatan burjuvazinin diktatoryası

felapton. Klasik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu, sonucu ise tikel olumsuz olan, ve başındaki f harfinin de gösterdiği gibi, birinci şekilden ferio'ya indirgenebilen üçüncü şekilden tasım kalıbı. Hiçbir *M P* değildir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

felsefe. Yunanca 'seviyorum, peşinden koşuyorum, arıyorum' anlamına gelen *phileo* ve 'bilgi, bilgelik' anlamına gelen *sophia* sözcüklerinden türeyen terimin işaret ettiği entellektüel faaliyet ve disiplin. İnsanın soru sorabilme yeteneğine dayanan ve belirli türden sorular hakkında belirli bir türden düşünme faaliyeti olan ve tüm diğer disiplinlerden, bu türden sorular üzerinde düşünürken, mantıksal argüman ya da akılyürütmeye dayanmak bakımından ayrılan disiplin.

felsefenin disiplinleri. Felsefeyi meydana getiren, felsefeyi belirleyen temel disiplinler, felsefenin alt dalları: **1** Ahlâk felsefesi, **2** siyaset felsefesi, **3** din felsefesi, **4** epistemoloji, **5** varlık felsefesi ya da metafizik. Mantık ise, söz konusu disiplinleri meydana çıkaran düşünce tarzının kurallarını koymak bakımından tüm felsefe disiplinlerinin temelinde yer alan disiplin ya da araç olmak durumundadır.

felsefe tarihi. Geçmişte yaşamış olan filozofların düşüncelerini ya da geçmişin felsefî sistemlerini inceleyen tarih ya da daha ziyade felsefe dalı.

Felsefe tarihi, genel bir anlayış çerçevesi içinde, İlk ve Ortaçağ felsefesi, modern felsefe ve çağdaş felsefe olarak dörde ayrılır. Bu bağlamda, her çağın felsefesini çok derinden etkilemiş olan bir temel etkenin olduğu söylenmelidir. Bu etken, örneğin Ortaçağ felsefesi söz konusu olduğunda din, modern felsefe söz konusu olduğunda ise bilimdir. Hiçbir filozof boşlukta düşünmediği ve bir filozofun görüşleri, **1** daha önceki felsefelerin, **2** filozofun içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal koşulların ve nihayet **3** filozofun mizacının ve kişiliğinin belirlediği etkilerin bir sentezi olduğu için, felsefe tarihi yazımında, **a)** mantıksal, **b)** toplumsal ve **c)** bireysel etmenler aynı ölçüde dikkate alınmalıdır.

felsefî antropoloji. İnsanın özüyle ilgili problemleri konu alan felsefî bilim, somut yaşamı ve gerçeklikteki yeri itibariyle, insanın özü ve özünün kuruluşuyla ilgili öğreti; bilimlerin sağladığı bilgileri, birlikli bir insan idesinde birleştirmeye, tin bilimleri ile doğa bilimleri

arasında bir bağ kurmaya çalışan, bilimlerden elde ettiği bilgilerden de yararlanarak, kendi felsefî analiz ve açıklamalarıyla, insan varlığının özünü kavramaya ve insan varlığının anlamını metafizik açıdan yorumlamaya çalışan felsefe türü.

feminist epistemoloji. 1980'li yıllarda, özellikle Fransa'da feminist düşünürler tarafından geliştirilen epistemoloji türü; bir teori ya da bilgi iddiasının geçerliliğinin onun kimin tarafından öne sürüldüğüne bağlı olduğunu, geleneksel hakikat, nesnellik ve değerden bağımsızlık kavram ve ideallerinin erkek egemenliğinin tesisine hizmet ettikleri için reddedilmeleri gerektiğini savunan yeni bilgi teorisi .

feminist metodoloji. Toplumu anlamak ve onunla ilgili doğru teorilere ve sağlam analizlere ulaşmak için, topluma kadının bakış açısından, dişilin perspektifinden yönelinmesi gerektiğini, zira dişinin bilenle bilinen, benle öteki, zihinle beden, özneyle nesne arasında daha az ayırım yaptığını, ve dolayısıyla, bastırılmış ve tâbi kılınmış bir grup olarak kadınların, sosyal gerçekliğin doğru bir yorumu ve temsiline erişmek açısından, kontrol amacının gözlerini kör ettiği erkeklerden daha iyi bir konumda bulunduklarını öne süren yöntem teorisi.

feminist felsefe. Rasyonaliteyi erilliğe, duygusallığı ise dişilliğe eşitlediğine, kadını erkeğin yokluğu, eksik ötekisi olarak tanımladığına inanılan bütün bir Batı felsefesi geleneğine şiddetle karşı koyarken, ontolojik ikiciliğin her türünü reddeden; kadınların niçin bastırıldıklarını açıklarken, hakikî anlama ve açıklamanın bastırılanın, tahakküm altına alınanın sesine kulak vermekle mümkün olacağını savunan; kısacası kadının ilgi/çıkarlarını, kimliğini, konu ve duyarlılıklarını ciddiye alan, kadına özgü varlık, düşünme ve eyleme tarzlarının değerini ve önemini vurgulayan felsefe türü.

feminizm. Kökleri 19. yüzyılda bulunmakla birlikte, daha ziyade 1960'lı yıllarda gelişen, ve kadınlar için erkeklerle eşit sosyal ve politik haklar talep eden hareket veya öğreti. Erkeklerin kadınlar üzerindeki, bir işbölümüyle sonuçlanan cinsel farklılıklardan kaynaklanmış, tahakküm ve sömürüsünün oldukça uzun bir tarihi olduğunu öne sürerken, en ılımlı düzeyde cinsel ayırımcılığın öncelikle son bulmasını isteyen, kadınları erkeklerle ilişki içinde, kaçınılmaz olarak oldukça dezavantajlı bir konuma yerleştiren hayli derinlere kök salmış ideolojik yapılara yönelen hareket.

fenomen. **1** Genel olarak, algının nesnesi, algılanan gözlemlenebilir olan olay ya da olgu. **2** İnsan varlıklarına, doğrudan ve aracısız dene-

yimde, tecrübede görünen şey. **3** insan varlıklarına bilindiği şekliyle nitelik, ilişki, durum, olay. **4** (*Duyusal fenomen* anlamında) fizikî bir oluşum, bir olgu, varlığı saptanan olay. **5** (*Bilinçli fenomen* anlamında) kişinin ayırdında olduğu içsel deneyim ya da yaşantı. **6** *İlkçağ Yunan felsefesinde*, akıl tarafından kavranan gerçek nesnenin tersine, duyularla idrak edilen ya da kavranan nesne, duyusal görünüş. **7** *Kant'ta*, mümkün deneyimin sınırları dışında kalan ve bundan dolayı da teorik olarak bilinemez olan numen'in tersine, form ve düzeni duyarlığın sentetik formlarına ve anlama yetisinin *a priori* kategorilerine bağlı olup, varoluşu özneden bağımsız olmayan, dolayısıyla özne tarafından belirlenen varlık, özne tarafından kurulan nesne.

fenomenalizm. Bilginin fenomenlerin bilgisiyle sınırlı olduğunu; fenomenlerin, nesnelere ilişkin duyu verilerinden hareketle kurulan mantıksal yapılardan başka hiçbir şey olmadıklarını; yalnızca, bilinçte ortaya çıktığı şekliyle duyu-deneylerinin, bilince göründükleri şekliyle fenomenlerin bilinebileceğini; gerçekliğin kendisinin, bilinçten bağımsız olan varlığın, kendinde şeylerin hiçbir şekilde bilinemeyeceğini; dış dünya hakkında bilebileceğimiz herşeyin bize duyu-deneyi ile aktarılan verilerden ibaret olduğunu öne süren empirist bilgi görüşü.

fenomenler dünyası. 1 *Genel olarak*, duyu yoluyla gözlemlenebilir olan şey ya da varlıklardan meydana gelen duyusal dünya. **2** *Platon'da* akıl yoluyla bilinebilir olan İdealar dünyasından farklı olarak, duyu yoluyla algılanabilir olan ve sürekli bir değişme içerisinde bulunan görünüşler alanı. **3** *Kant'ta* bilinemez olan kendinde şeyden, gerçekte olduğu şekliyle dünyadan farklı olarak, insan tarafından bilindiği şekliyle dünya.

fenomenoloji. 1 Genel olarak fenomenlerin bilimi, özel olarak da çağdaş Alman filozofu Edmund Husserl tarafından kurulmuş olan, bilincin çok çeşitli formlarıyla, dinî, estetik, ahlâkî ve duyusal her tür doğrudan deneyimini analiz edip betimleyen felsefe anlayışı ya da yaklaşımı.; deneyim ya da tecrübemizi, kökenlerinden ve gelişiminden ayrı, ve tarihçi, sosyolog ya da psikologların sunduğu nedensel açıklamalardan bağımsız olarak, gerçekte olduğu şekliyle ve dolayımsız bir tarzda betimleme teşebbüsü.

2 (*Transendental fenomenoloji* anlamında) Husserl'in fenomenolojisinin, doğası itibariyle yönelimsel olan bilincin temel, özsel ve birbirleriyle ilişkili yasalarını gün ışığına çıkarmayı amaçlayan yönü, ya da daha doğru bir deyişle bu fenomenolojinin ilk ve en önemli evresi. **3**

(*Varoluşsal fenomenoloji* anlamında) Fenomenolojinin, kendi tarihsel gelişimi içinde, transendental fenomenolojiden sonra gelen, ve bilginin transendental koşullarına ilişkin bir araştırma yerine, gündelik dünya içinde ortaya çıkan, kendisini aktüel varoluş içinde gösteren varlığın doğasına ilişkin bir araştırmanın önemini vurgulayan ikinci evresi.

feodalizm. Batı Avrupa'da ortaya çıkıp Ortaçağ boyunca egemen olmuş olan tarıma dayalı üretim tarzıyla belirlenen ekonomik sistem ve toplum türü. Marksist terminolojide, köleliğe dayanan ekonomik sistemi izleyip, kapitalizmden önce gelen ve derebeylerin egemenliği ve serflik düzeniyle belirlenen ekonomik ve toplumsal sistem.

ferio. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu, sonucu tikel olumsuz olan birinci şekilden tasım kalıbı. Hiçbir *M P* değildir. Tüm *S*'ler *M*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

ferison. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu, sonucu tikel olumsuz olan üçüncü şekilden tasım kalıbı. Söz konusu tasım kalıbı, terimin başındaki *f* harfinin de işaret ettiği gibi, birinci şekilden ferio'ya indirgenir. *S* harfinin de gösterdiği üzere, indirgeme küçük önermeyi konu alan basit evirme yoluyla gerçekleşir: Hiçbir *M P* değildir. Bazı *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

fesapo. Klasik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu, sonucu ise, tikel olumsuz olan dördüncü şekilden tasım kalıbı: Hiçbir *P M* değildir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

festino. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu, sonucu ise tikel olumsuz olan ikinci şekilden tasım kalıbı. *F* harfi tasımın birinci şekilden *ferio*'ya indirgendiğini, *s* harfi ise indirgemenin büyük önermenin evriğinin alınması suretiyle gerçekleştirildiğini göstermektedir. Hiçbir *P M* değildir. Bazı *S*'ler *M*'dir. O hâlde, *S P* değildir.

fetişizm. 1 *Genel olarak*, doğaüstü bir gücü ve etkisi, büyülü ya da aşkın güçleri olduğuna inanılan tapınma objesine tapan dinî uygulamaların bütünü. **2** *Daha özel olarak da*, insan elinden çıkma ürünlerin, insanın yaratılarının bağımsız bir varoluşa sahipmiş gibi görünüp yaratıcı üzerinde, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, belli bir baskı uygulaması du-

rumu. **3** *Psikanaliz açısından*, belirli nesnelerden görme ya da dokunma duyusu yoluyla doyum elde etmeye çalışmaktan oluşan cinsel sapıklık.

fırsatçılık. Davranış ya da eylemin, birtakım değişmez ilkeler tarafından değil de, içinde bulunulan koşullar tarafından biçimlenmesine ya da belirlenmesine izin verme tavrı; olan ile olması gereken, olguyla değer arasındaki ayırımı hiç dikkate almadan ya da olması gerekeni bilinçli bir biçimde göz ardı ederek, uygun fırsatlardan, kişisel çıkar sağlama amacıyla, yararlanmaya çalışma eğilimi ya da kesin ve değişmez ilkeleri olmayan, hâl ve koşullara göre, kendisine en elverişli görünen fikirleri ve kararları benimseyen kişinin tutumu .

fideizm. **1** Genel olarak, inancılık. Temel dinî dogma ve öğretilerin akıl yoluyla kanıtlanamayacağını, fakat yalnızca inanç, iman yoluyla kabul edilebileceğini savunan anlayış. Dinî hakikatin, akla ya da akılyürütmeye değil de, inanca dayandığını savunan görüş. **2** Bir bilgi kaynağı olarak inancın, akıl ya da bilimden üstün olduğunu iddia eden, aklın ve bilimin değerini yadsıyan, yadsımadığı zaman ise, inanca tâbi olması ve inancı desteklemesi gerektiğini savunan öğreti.

filoloji. **1** Eski kültürleri bu kültürlerden kalan yazılı belgelere dayanarak inceleyen bilim. **2** Eski zaman ya da kültürlerden kalan yazma eserlerin kritik edisyonunu yapma sanatı veya yöntemi. **3** Dil ve edebiyat incelemelerinden oluşan bilim dalı; bir dili, o dildeki yazılı metinlerin eleştirel analizine dayanarak inceleyen disiplin.

filozof. Eserlerinin 13. yüzyıldan başlayarak, Arapça ve Yunanca'dan Latinceye tercüme edilmesiyle birlikte, Ortaçağ Hristiyan dünyasında tanınmaya başlayan Aristoteles'e Ortaçağ Avrupa'sında, araştırmacı ve düşünürler tarafından verilen ad.

filozof-kral. Yaşadığı dönemin, hocası Sokrates'i haksız yere ölüme götüren siyasî düzeninin bozulup yozlaştığını savunan Platon'un, toplumlar için kurtuluşun, ancak ve ancak filozofların kral ya da kralların filozof olmasıyla mümkün olduğu inancını dile getiren deyim. Onun bir seçkinler aristokrasisi olarak betimlenebilecek olan siyasî sisteminde, yönetici sınıfın başında olan bilge kişi.

finalizm. **1** Erekselcilik. Fizikî dünyadaki tüm olaylarda bir amacın bulunduğunu, doğada hiçbir şeyin boşuna olmayıp, her varlık ve olayın bir amaca göre meydana geldiğini, doğada bir amaçlılık, ereklilik bulunduğunu savunan akım. **2** (*Dış finalizm anlamında*) bütün varlık ve olayların, evrende, genel bir plânı, düzen ve ahengi gerçekleştirmek

amacıyla varlığa geldiğini söyleyen görüş. **3** (*İç finalizm anlamında*) canlı varlıklarda her organın belirli bir amacı, belirli bir doğrultuya yönelmiş bir hedefi olduğunu ve organlar arasında tam ve kusursuz bir uyumun bulunduğunu savunan görüş.

fizikalizm. **1** *Bilim felsefesinde*, mantıkçı pozitivistler, kimi Viyana Çevresi düşünürleri, ama özellikle de terimi 1931 yılında felsefî terminolojiye armağan eden Otto Neurath tarafından savunulan, bilimin dilinin maddî, fizikî nesnelere gönderimde bulunan ve tüm temel yüklemleri fizikî bir nitelik arzeden bir dil olduğu görüşü; tüm bilimsel önermelerin fizik biliminin ya da fizikî bilimlerin terminolojisiyle ifade edilmek durumunda olduğunu savunan teori. **2** *Metafizikte*, klâsik materyalizmin modern ya da çağdaş versiyonu olarak, varolan herşeyin fizik bilimlerinin temel saydığı şey ya da nesnelerden meydana geldiği ve temel fizikî unsur ya da nesnelerin davranışını yöneten yasa ve düzenlilikler dışında ve onlardan bağımsız hiçbir yasa olmadığı görüşü. **3** *Zihin felsefesinde*, zihinsel özelliklerin fizikî özellikler tarafından belirlendiği anlayışı. **4** *Zihin-beden ilişkisi konusunda*, zihinsel olayların tam olarak fizikî olaylar, çoğu zaman da beyindeki olay ve süreçler aracılığıyla açıklanabileceğini savunan görüş.

fizikçiler. M. Ö. 6. yüzyılda, doğayı, yani *physisi* konu aldıkları, doğaya ilişkin araştırmalarında akıl yanında gözlemi kullandıkları ve *physisi* açıklamak için, ortak olarak herşeyin kendisinden çıktığı maddî bir varlık olarak *arkhe* aradıkları için, Thales tarafından kurulmuş olan Milet Okulu filozoflarına verilen ad.

fizikî. **1** Doğanın ya da evrenin bir parçası olan bir varlık ya da nesnenin; maddî bir şeyin; zaman ve mekân içinde ortaya çıkan bir şey olarak analiz edilebilen ve insan zihninden bağımsız bir biçimde varolan bir nesnenin özelliği. **2** Maddenin, enerjinin, v. b. g., özellikleriyle ilgili olma hâli. **3** Teşmil ya da anlam genişlemesi yoluyla doğanın maddî yönünün ve nihayet insan bedeninin temel niteliği.

fiziko-teoloji. **1** *Genel olarak*, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda, doğanın aşikâr amaçlılığından söz eden görüşler için kullanılan genel tanımlama. **2** *Kant'ta*, Tanrı'nın varoluşunu, öncül olarak aldığı, evrenle ilgili olgulardan (örneğin, evrende söz konusu olan düzenden) ve empirik gözlemden hareketle ispatlamaya çalışan kanıtlama türü.

flatus vocis. Ortaçağın ünlü tümeller kavgasında, kavram realizmine olduğu kadar, kavramcılığa da karşı çıkan nominalistlerin, tümel-

lerin, genel kavramların gerçekliği olmadığı, onların 'yalnızca ağızdan çıkan bir ses' olduklarını dile getirirken kullandıkları Latince terim.

fonem. Sesbirim. Bir doğal dilde, bir dizi ayırıcı özellikle belirlenen en küçük, müstakil, kesintili öge; bir dilde anlamı değişik iki bildirimi ayırt etmeye yarayan ses unsurları bulunduğu görüşünün sonucu olan, kendi başına anlamdan yoksun unsur.

fonksiyon. **1** İşlev. Bir nesnenin, bir şeyin ya da bir kişinin ait olduğu bütün ya da bir sistem içindeki kendine özgü faaliyeti. Bir şeyin, ait olduğu sınıfa özgü olan tarzda eylemde bulunma yetisi ya da gücü. **2** Bir organın, parçaları birbirine bağımlı bir bütün içinde oynadığı kendisine özgü ve belirleyici, karakteristik rol. Bir şeyin kendisine özgü doğal eylemi. **3** Aralarında bağımlılık ya da karşılıklılık ilişkisi bulunan düzenli nesne kümeleri arasındaki ilişkiler.

fonksiyonalizm. İşlevselcilik. **1** *Genel olarak,* bilimsel açıklama ve yorumun temel aracı olarak, yapı yerine işlev ya da fonksiyonu ön plâna çıkartan; bilimsel düşünceyi zamansal bir perspektif içine oturtan; terim ve tözlerin yerine, bağıntı ve etkinlikleri, sürekli bir form yerine, dönüşümü geçiren; aslî ve değişmez öze karşı, oluş ve gelişmenin, statik bir düzene karşı, dinamik bir modelin, değişmez ögelerin formel bir bileşimine karşı da, çatışma ve bütünlenme süreçlerinin önemini vurgulayan yaklaşım. **2** *Sosyal bilimlerde,* bir toplumsal kurum ya da pratiğe dair açıklamada, onun kökenini değil de, yerine getirdiği işlevini, o kurum ya da pratiğin, bir parçası olduğu daha büyük bir sosyal bütünün işleyişine, gelişimine ya da bekasına yaptığı katkıyı temele alan öğreti. **3** *Psikolojide,* tutum ve davranışların öncelikle yerine getirdikleri fonksiyonla belirlendiğini, zihne ve davranışa ilişkin analizin temelinde, içerik yerine, fonksiyon veya yararın bulunması gerektiğini savunan anlayış; davranışlarla zihinsel fenomenlerin yalnızca organizmanın biyolojik ya da toplumsal çevreye uyarlanma stratejileri olarak açıklanabileceğini öne süren öğreti. **4** *Zihin felsefesinde,* bir zihin hâlini her ne ise o (bir acı deneyimi, yeme-içme arzusu) yapan şeyin sergilediği fonksiyonel rol olduğunu öne süren, zihin hâllerini fonksiyonel durumlar olarak gören öğreti. **5** *Sosyolojide,* toplumun her ögesinin belli bir fonksiyonunun bulunduğunu, toplumu meydana getiren bu ögelerin karşılıklı bir etkileşim ve bağlantı içinde olduğunu savunan, tıpkı kalbin fonksiyon ya da işlevinin kan dolaşımını sağlamak olması gibi, bir organizma olan toplumda, kurumların bütün için ve bütün adına gerçekleştirecek işlev ya da fonksiyonları olduğunu öne süren an-

layış. **6** *Dilbilimde*, tüm dilsel ögelerin, kendisi de yerine getirdiği iletişim fonksiyonuyla varolan bir dil sistemi içindeki fonksiyonlarıyla anlaşılması gerektiğini dile getiren anlayış.

form. 1 Bir şeyin şekli ya da yapısı. **2** Bundan biraz daha özel ve felsefî bir anlam içinde, bir şeyin özü, bir şeyi her ne ise o şey yapan şey. **3** Ve nihayet estetikte, içeriğe karşıt olan şey, bir estetik nesnenin duyularla algılanan görünüş şekli.

4 (*Mantıksal form anlamında*) mantıkta, bir önerme, argüman ya da akılyürütme sürecinin, içeriğine, konusuna ya da anlamına karşıt olarak, yapısı veya modeli; bir argümanın, çıkarımın, sembolik bir dille ifade edilen, ve yapısından, benimsenen akılyürütme işleminin niteliğinin açıklıklıkla ortaya çıktığı form. **5** (*Tözsel form* anlamında) bir doğayı, yani bir türü ya da cinsi meydana getiren form; varolmak için maddeye ihtiyaç duymayan kendinden-kaim formdan farklı olarak, kendisini göstermek, gerçekleştirmek, potansiyel güçlerini hayata geçirmek için maddeye ihtiyaç duyan, fakat aynı anda maddeyi tikel bir varlık hâline getiren form.

formalizm. 1 *Genel olarak*, açıklama ya da değer biçmenin anlamlı ya da nihaî temeli olarak formun (ilkelerin, yasaların) önemini vurgulayan, form fikrine madde fikrinin çok daha üstünde bir yer veren, içerikten çok, düzenleme, tutarlılık ve formel ilkelerin gelişimi üzerinde duran sistem ya da anlayış. **2** *Metafizikte*, doğanın anlaşılabilirliğini forma veya düşünce yasalarına bağlayan öğreti. **3** *Sanat alanında*, formu içerikten yalıtlayarak sanat eserlerinde formun özerklik, bağımsızlık ve önceliğini vurgulayan akım, içeriği değil de, formun önemini vurgulayan anlayış. **4** *Bilimsel hakikatin*, her türle deneyimden bağımsız olarak, bir yorumlama sisteminin yasalarına ve kurallarına bağlı olduğunu öne süren görüş. **5** *Matematikte*, D. Hilbert'in öncülük ettiği, matematik için gerekli olan tek şeyin, matematiğin formelleştirilmesi ve meydana getirilen sistemin tutarlı olduğunun kanıtlanması olduğu görüşü. **6** *Etikte*, bir eylemin ahlâkın gereklerine, ahlâklılığın taleplerine uygun bir eylem olup olmadığını belirleyen şeyin, öznenin irâdesinin, içeriği değil de, formu olduğunu öne süren ahlâk öğretisi.

7 *Sosyolojide*, toplumsal yaşamın (örneğin, ailelerden, eğitim, siyaset, sanayi, v. b. g.den meydana gelen) içeriğini, toplumsal yaşamı şekillendiren, onun temelini oluşturan 'çatışma' benzeri formlardan veya yapılardan ayıran ve böylelikle de toplumsal ilişkilerin temel biçimlerini yakalayarak toplumsal yaşamın bir geometrisini meydana getir-

meye çalışan sosyoloji anlayışı. **8** *Edebiyatta*, eseri, felsefî, toplumsal veya psikolojik yapılara erişmeyi sağlayacak bir araç olarak görmek yerine, bizatihi kendi başına bir değer olarak değerlendirip, onu içkin olarak yorumlayan, edebî form ve üslûplara, edebiyatın salt kendisine özgü olana dair incelemeyi ön plâna çıkartan yaklaşım. **9** *Edebiyat eleştirisinde*, Roman Jakobsan'dan esinlenen ve öznel yorumdan sakınırken, anlatı teknikleri, metnin fonetik ve semantik boyutları arasındaki ilişkiler ve onun çeşitli yapısal özellikleri üzerinde odaklaşan metinsel analiz ve eleştiri yöntemi.

formel olmayan yanlış. Mantıksal ya da formel veya tümdengelimsel çıkarımdan ziyade tümevarımsal akılyürütmede söz konusu olan yanlış; biçim ya da formla değil de, içerikle ilgili olan akılyürütme hatası.

1 (*Acele genelleme yanlışı* anlamında) bilimsel ya da kritik zihniyete, eleştirel bir gözle değerlendirme tavrına aykırı düşen bir hata olarak, sınırlı bilgiden, yetersiz verilerden, sonucu doğrulamaya yetmeyen öncüllerden ya da temsil gücü yüksek olmayan bir örneklemden hareketle sonuca geçmekten, sınırlı sayıda örnekten sınırlanmamış bir genellemeye atlamaktan oluşan yanlış. **2** (*A dicto secundum quid ad dictum simpliciter* olarak) özel durumlardan, özelliği olan istisnaî hâller için geçerli olan özelleme ya da kurallardan genel ilkelere sıçrama yanlışı; örneğin, 'Meşrû müdafaa amacıyla adam öldürmek yanlış değildir' öncülünden ya da sınırlanmış durumundan, 'Adam öldürmek yanlış değildir' genel sonucuna sıçramak yanlışında olduğu gibi, koşullu, belirli durumlarla sınırlanmış ilkelerden ya da özel durumlardan sınırlanmamış genellemelere, genel ilkelere geçmekten meydana gelen yanlış. **3** (*A dicto simpliciter ad dictum secundum quid* olarak) genel ilkelerin istisnaî durumlar için de geçerli olduğunu düşünme yanlışı. Örneğin 'Hiç kimse yalan söylememelidir' genel ilkesinden, 'Bir cani, işleyeceği başka bir cinayet için bilgi almak üzere, üstüne gelirse eğer, yalan söylememelisin!' örneğinde sergilendiği üzere, genel bir kural ya da ilkeyi, uygulanamayacağı özel bir duruma uygulamaktan oluşan formel olmayan yanlış.

4 (*Ak ve kara yanlışı* anlamında) düşüncede ve düşüncenin ifadesinde, yeterli olgusal ya da kavramsal desteğe sahip olunmadığı hâlde, keskin ayırımlar kullanmaktan; sağlam temeller, yeterli dayanaklar olmadan, aralarında bir ortaya, ara kavramlara izin vermeyen karşıt uçlu ayırımlar yapmaktan, ak ile kara arasındaki gri tonları görmezden gelmekten

oluşan hata. **5** (*Argumentum ad baculum* olarak) 'Güç kullanan akılyürütme ya da argüman' anlamına gelen ve kişinin bir konuda karşıtıyla tartışması, doğruları birlikte araması yerine, ona karşı güç kullanmasından ya da sopa göstermesinden oluşan affedilmez hata. **6** (*Argumentum ad hominem* olarak) Latince bir insana karşı akılyürütme anlamına gelen ve bir kişinin görüşlerine, söz konusu görüşlerin niçin yanlış olduğunu ortaya çıkaran kanıtlar bularak değil de, o kişinin karakterine, kişiliğine, niyetine ya da niteliklerine saldırarak karşı çıkmaktan oluşan hata.

7 (*Argumentum ad ignorantiam* olarak) Latince 'bilgisize karşı akılyürütme' anlamına gelen ve dinleyicinin bilgisizliğinden yararlanarak, ona hoş masallar anlatmaktan oluşan hatalı akılyürütme tarzı. **8** (*Argumentum ad judicium* olarak) kanıt, deney ve araştırmalara değil de, yalnızca insanlığın sağduyusuna ve insanların ortak hükümlerine dayanan yanlış akılyürütme tarzı. **9** (*Argumentum ad misercordiam* olarak) Latince 'acımadan yola çıkan akılyürütme' anlamına gelen hata; kişinin bir şeyi karşısındakine kabul ettirebilmesi için, bilgi ve bilgi temeli üzerinde karşılıklı olarak anlaşmaya değil de, onun acıma hissinden yararlanmaya kalkışması yanlışı. **10** (*Argumentum ad personam* olarak) 'kişiyi ilgilendiren şeye başvurarak akılyürütme' ya da tartışma anlamına gelen hata türü; bir şeyi kabul ettirebilmek için, nesnel kanıt ve bilgilere değil de, başkalarının tercihlerine, önyargılarına, kişisel eğilimlerine müracaat etmekten meydana gelen yanlış.

11 (*Argumentum ad populum* olarak). Latince 'halka ya da çoğunluğa dayanan akılyürütme ya da tartışma' anlamına gelen hata; bir tezi, bir politikayı, onu akıl yoluyla haklı kılmak yerine, dinleyicinin duygularına, hislerine başvurarak kabul ettirmeye çalışma yanlışı. **12** (*Argumentum ad verecundiam* olarak) Latince 'otorite ya da saygıya dayanan akılyürütme' anlamına gelen ve **a)** tartışılan konuda, bir şeyi kabul ettirmek için, onunla ilgili sağlam kanıtlar getirmek yerine, başka insanların, geleneklerin, âdetlerin ve hatta kurumların otoritesine dayanmaktan veya **b)** bir tezi, bir görüşü kabul ettirmek için, aynı görüşü daha önce kabul etmiş olan kimseler ya da otoriteler için duyulan saygıdan yararlanmaktan oluşan yanlış. **13** (*Consensus gentium yanlışı* olarak) evrensel birlik yanlışı olarak da geçen ve bir fikir ya da tezin, insanların çok büyük bir çoğunluğunun ona inandığını ya da tüm insanların onu bütün zamanlar boyunca benimsediğini savunarak doğru olduğunu iddia etmekten oluşan hata türü.

14 (*Çokanlamlılık yanlışı* olarak) bir akılyürütme ya da argümanın, yanıltıcı bir sonucun çıkmasına neden olacak şekilde, genellikle birden fazla anlamı olan sözcük ya da tümceler ihtiva etmesi durumu. **15** (*Çok soru yanlışı* olarak) hiçbir şekilde basit olmayıp, tam tersine bir dizi yanıtı gerektiren, ve kendi içinde ayrı ayrı ele alınıp yanıtlanması gereken birçok soruyu barındıran bir soruya karşılık olarak, 'evet' ya da 'hayır' yanıtlarında ısrar etmeyle belirlenen hata. **16** (*Doğalcı yanlış* anlamında) **a)** Ahlâkî ya da ahlâk alanına giren tümceleri olgusal tümcelere, yani doğal olaylarla ilgili tümcelere indirgeme yanlışı; ahlâk alanına giren, ahlâkla ilgili olan tümceleri ahlâkla ilgileri olmayan tümcelerden çıkarsama ya da türetme hatası. **b)** Daha özel olarak da, ahlâkî terimleri ahlâkî olmayan terimlerle, olgusal terimlerle tanımlama yanlışı.

17 (*Fenomenolojik yanlış* anlamında) şeylerin nasıl göründüğünü, koktuğunu tasvir ettiğimiz zaman, betimlediğimiz şeyin, nesne ya da olayların içimizde bulunan sinemadaki aktüel nitelikleri olduğunu kabul etmekten oluşan hata. **18** (*Genetik yanlış* olarak) bir şeyin kökeninin ya da kaynağının, o kökenden türeyen şeyle özdeş olduğunu düşünmekten ve dolayısıyla, bir şeyin kaynağı bilinmediği ya da kuşkulu olduğu için, reddedilmesi gerektiğini iddia etmekten oluşan yanlış türü. **19** (*Gizleme yanlışı* anlamında) bir argüman, kanıtlama ya da teze ilişkin eleştiriyi, dikkatleri başka bir konuya çevirerek göz ardı etmekten oluşan gayrı formel olmayan hata. **20** (*Gözlemsizlik yanlışı olarak*) araştırılan konuyla doğrudan ilgisi bulunan, ve araştırmanın sonucunu doğrudan etkileyecek olan bir olguyu görmemekten ya da hesaba katmamaktan oluşan önemli bir formel olmayan yanlış türü.

21 (*Güvensizlik yanlışı* anlamında) bir insanın eylemlerinin savunduğu düşüncelerle tutarlı olmadığını gösteren deliller bulmaktan, bir kişinin görüşlerinin daha önceki inançlarıyla çeliştiğini ve bundan dolayı, o kişiye güvenilmemesi ya da onun görüşünün reddedilmesi gerektiğini iddia etmekten oluşan formel olmayan hata. **22** (*Hatalı nedenselik yanlışı* olarak) zaman içinde ardışıklığı gerçek nedensellik olarak görmekten, bir şeyin, salt zaman içinde ondan önce geldiği için, başka bir şeyin nedeni olduğunu düşünmekten oluşan gayri formel yanlış türü. **23** (*Hayalî düşman yanlışı* anlamında) bir karşıtın düşüncesini ya da bakış açısını, kolayca çürütülebilmesi için, olduğundan zayıf göstermekten ya da hatta çarpıtmaktan meydana gelen hata. **24** (*İki yanlışın bir doğru et-*

tiğini düşünme yanlışı olarak) iki yanlışı raslantısal olarak bir doğrunun izlediği durumlara işaret etmekten oluşan hatalı akılyürütme.

25 (*İlgisiz sonuç yanlışı* olarak) kanıtlanmak durumunda olan husus ya da tezi değil de, başka bir tezi kanıtlayan, kanıtlanacak tezi ne kanıtlayan ne de çürüten akılyürütmeyle belirlenen ve *ignaratio elenchii* olarak bilinen gayrı formel hata. **26** (*Özel mazaret yanlışı* olarak) gündelik yaşamda, felsefî tartışmada, kişinin, bir eleştiri ya da düşünceyi karşıtı için kabul edip, kendisi için reddetmesinden, ya da karşıtı için reddedip, kendisi için kabul etmesinden oluşan hata. **27** (*İndirgeme yanlışı anlamında*) karmaşık bir bütünün parçalarından ya da kendisini doğuran nedenlerden başka hiçbir şey olmadığına, onun söz konusu parça ya da nedenlerle özdeş olduğuna, karmaşık bir bütünün, parçalarına ya da nedenlerine ilişkin bir betim ya da tasvirle tam olarak açıklanabileceğine inanma hatası; bir fenomeni açıkladıktan sonra, fenomene ilişkin açıklamanın, fenomenin kendisinden daha gerçek olduğunu düşünme yanlışı. **28** (*Kategori yanlışı* anlamında) farklı kategorilere girdikleri için, aralarında hiçbir bağıntının bulunmadığı sözcükleri, sentaks ya da sözdizimi kurallarına uygun düşse bile, bir anlam ifade etmeyen, hatta saçma olan bir cümlede bir araya getirmekten oluşan hata; bir kategorinin kapsamı içinde kalan olguları, başka bir kategoriye özgü deyimlerle ifade etme yanlışı.

29 (*Kumarbaz yanlışı* olarak) olasılık teorisinde, her olay ya da oluşumun bir öncekinden bağımsız olduğu kabulünü reddederek, örneğin madenî bir paranın on kez tura geldikten sonra, onbirincide yazı geleceğini iddia etmekten oluşan yanlış türü. **30** (*Monte Karlo yanlışı* anlamında) bir şeyin geçmişte beklendiğinden daha az ortaya çıktığı için, yakın bir gelecekte ortaya çıkma şansının çok yüksek olduğunu kabul etmekten oluşan hata. **31** (*Olandan olması gerekene geçme yanlışı* anlamında) Betimleyici, tasvir edici önermelerden kuralkoyucu bir sonuca, olgulardan normlara geçen, olandan olması gerekeni çıkarsayan hata. **32** (*Önyargı yanlışı* olarak) bir teze duygusal olarak bağlanma; öncülleri, nesnel bir biçimde değil de, önyargılı olarak değerlendirme hatası.

33 (*Pragmatik yanlış* anlamında) bir şeyin insanlar üzerindeki olumlu pratik etkilerinden dolayı doğru olduğunu öne sürmekten meydana gelen hata. **34** (*Toplama yanlışı* olarak) takımın her üyesi (ya da bazı üyeleri) evli olduğu için, takımın kendisinin de evli olacağını iddia etme örneğinde olduğu gibi, bir bütünün her parçası ya da bazı parçaları için geçerli olanın, bütünün kendisi için de zorunlu olarak geçerli olaca-

ğını varsaymaktan oluşan hata. **35** (*Sakal yanlışı* anlamında) küçük ve önemsiz noktaların, ufak ayrıntıların hiçbir farklılık yaratmayacağını, en küçük bir önem taşımadığını iddia etmekten oluşan hata. **36** (*Sınırlı alternatif yanlışı* olarak) eylem sırasında, yeterince araştırmadan ya da elde sağlam veriler olmadan, tüm alternatiflerin tüketilmiş olduğu üzerinde ısrar etmekten meydana gelen yanlış.

37 (*Tutarsızlık yanlışı* anlamında) tutarsız öncüllerden ya da öncülleriyle sonucu arasında en küçük bir tutarlılık bulunmayan akılyürütme ya da çıkarımdan oluşan hata. **38** (*Varsayma yanlışı* anlamında) kendileri tartışmalı olup kanıtlanmaları gereken, fakat kanıtlanmadan doğru kabul edilen, doğru olduğu varsayılan öncüllerden sonuç çıkarma ya da sonuca veya sonucun bir bölümüne argüman ya da akılyürütmenin öncülleri arasında yer verme hatası . **39** (*Yüklü soru* yanlışı olarak) istenen yanıtı soruda varsaymaktan, ya da soruları istenen yanıtları alacak şekilde biçimlemekten, tartışmalı kabüllere dayanan sorular sormaktan oluşan ve aynı zamanda kompleks soru yanlışı olarak da geçen yanlış türü.

formel yanlış. Tümevarımsal değil de, salt tümdengelimsel çıkarımlarda söz konusu olan geçersiz akılyürütme; sonucun öncüllerden zorunlulukla çıkmadığı argümanlarda ortaya çıkan hata türü, geçersiz çıkarım.

Frankfurt Okulu. 1923 yılında, Frankfurt'ta kurulan; 1933 yılında Almanya'dan sürgün edildikten sonra, Amerika'ya yerleşen, fakat daha sonra, 1950'li yılların başında, Frankfurt'ta yeniden kurulan Sosyal Araştırma Ensitütüsü çevresinde toplanan ve görüşleri Eleştirel Teori başlığıyla ifade edilen, kimi önemli düşünürlerin meydana getirdikleri çağdaş akım ya da hareket.

Frankfurt Okulu düşünürleri, kültür ve modernizmle ilgili problemler üzerinde yoğunlaşmış ve bu bağlamda, kapitalist toplumun temel ilkesi olan araçsal akılcılığa karşı tavır almışlardır. Modern toplumda, bürokrasinin ve örgütlülüğün yayılması sonucu, araçsal aklın, eşdeyişle toplumsal yaşamın, araçları, önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda verimli olarak kullanmaya yönelik ilginin yayılması suretiyle daha çok rasyonelleştiğini dile getiren Frankfurt Okulu düşünürleri, ekonominin değil de, kültürün önemini vurgulamış ve müzik, edebiyat, ve estetik alanında önemli çalışmalar yapmışlardır. Frankfurt Okulu, tüm bu düşünceleri nedeniyle, yani klâsik Marksizmi, ekonomik determinizmini eleştirmek suretiyle, dönüşüme uğrattığı, Marksist te-

orideki kimi boşlukları, sosyoloji ve psikolojiden ödünç aldığı birtakım ögelerle kapattığı ve nihayet kapitalist toplumda, işçi sınıfının mücadelesi yoluyla gerçekleşecek devrimsel bir değişim olanağını yadsıdığı için, revizyonist bir hareket olarak görülür.

fresison. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu ve sonucu da tikel olumsuz olan dördüncü şekilden tasım kalıbı. Söz konusu tasımı kalıbı, basit evirme yoluyla birinci şekilden *ferio*'ya indirgenir: Hiçbir *P M* değildir. Bazı *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

fütürizm. Öncelikle estetik bir anlamı olmakla birlikte, aynı zamanda ahlâkî ve siyasî bir anlam da taşıyan ve eski formüllere, ahlâka, kitaplıklara ve tutucuların iyi ve güzel bulduğu herşeye sırt çevirerek, kuvvetin, hızın, geleceğe doğru atılımın, endüstriyel gelişmenin önemine işaret eden; savaşın, tehlikenin, makinenin, başkaldırı ve şiddetin türküsünü çağırmanın hem bireyler ve hem de halklar için gerekli olduğunu savunan akım.

G

geçerlilik. Bir akılyürütmede, sonucun öncül ya da öncüllerden zorunlulukla çıkması durumu; bir çıkarımda, öncülleri doğru kılan bütün yorumlarda, sonucun da doğru olması hâli; bir akılyürütmede, akılyürütmenin öncüllerinin doğru, sonucunun yanlış ya da öncüllerinin yanlış, sonucunun doğru olamaması, öncüller doğru olduğu takdirde, sonucun da zorunlulukla doğru olması durumu.

geçmiş. Geride kalan, şu anın öncesinde bulunan, olmuş bitmiş olayların yer aldığı zaman dilimi. İçinde bulunulan zaman kesitinden önce gerçekleşmiş, bitmiş, yaşanmış tüm olayları içeren dönem. Tarihi oluşturan olaylar, olgular bütünü.

geist. Alman felsefesinde, nihaî gerçeklik; varolan herşeyin kaynağı olan tinsel ilke. Doğada ve insanın dünyasında, kendi potansiyel güçlerini aktüelleştirmek ve kendi bilinç ve özgürlüğüne ulaşmak üzere, diyalektik bir yürüyüş gerçekleştiren tinsel güç, yaratıcı ilke, ruh ya da tin.

geisteswissenschaften. Tin bilimleri; Almancada, tarih, psikoloji, sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi ve ekonomi gibi, insanı, toplumu ve tarihi araştıran disiplinlere; doğa bilimlerinin yöntemlerinden kökten bir biçimde farklılık gösteren yöntemleri kullanan disiplinler olarak insan bilimleri.

gelenek. Gerçek ya da hayalî bir geçmişle olan sürekliliğin önemini ima ederken, belirli eylem normlarını kutsayan ve öğreten pratikler veya uygulamalar bütünü. Bir topluluğun, mevcut toplumsal yapısını ve değer sistemini çok büyük sarsıntılar yaşamadan koruyup devam ettirmek amacıyla, kendinden önceki kuşaklardan devraldığı, belli bir dönüşüme uğratarak sonraki nesillere aktardığı, başta inançlar, düşünüşler ve kurumlar olmak üzere, her tür sosyal pratik.

gelenekçilik. 1 *Genel olarak*, geleneğe dayanan inanç sistemine, gelenekler yoluyla aktarılan âdet ve düşünce tarzlarına bağlılıkla belirlenen tavır; geleneksel ve yerleşik veya kurumsallaşmış olanı yeni ve modern olana tercih etme tutumu; geleneksel değerlerin korunup yaşatılması gerektiğini savunan yaklaşım. 2 Özellikle Alman düşünürü *Hans Georg Gadamer'de* doruk noktasına çıkan hermeneutik yaklaşımda, her tür anlama ediminin özsel ve ayrılmaz bileşeni olarak geleneğin önemini vurgulama tavrı. 3 Biraz daha özel bir çerçeve içinde, *Hristiyan teolojisinde*, insanın vahiy dışında bir yolla, Tanrı'yı tanımasına ve Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamasına imkân bulunmadığını ifade eden öğreti. 4 *19. yüzyıl Fransız felsefesinde*, öncelikle Joseph de Maistre tarafından savunulan, hakikatin özellikle de dinî hakikatlerin bir birey tarafından asla keşfedilmeyip, sadece gelenek içinde bulunduğu görüşü. Hakikatin, tarihin akışı içinde yavaş yavaş geliştiği ve dilde cisimleştiği için, bireyüstü olup, geleneğinden kopmuş bireyler tarafından keşfedilemeyeceği, kavranamayacağı anlayışı.

gelenek hermeneutiği. Bilinen en iyi temsilcisi Hans Georg Gadamer olan, ve yüzeyde olanın gerisine gizlenmiş örtük mesaja nüfuz etmek amacıyla, iletilmiş olana kulak vermekten, ona bağlanmaktan meydana gelen hermenmeneutik türü.

geleneksel değer. Bir toplumun aktüel varoluşunun temelinde olduğu kadar, geleceğinin inşasında da hareket noktası kabul edilen geçmiş yaşantı, tecrübe ve alışkanlıkların meydana getirdiği normatif unsurlar kümesi.

geleneksel teori. 1 *Genel olarak*, kadîm bir dünya görüşünün, eski bir evren anlayışının, dünyayı açıklamak, anlaşılır kılmak için kullanılan, geniş kapsamlı ve kuşatıcı teorisi. 2 *Daha özel olarak da*, modern doğa bilimlerinin, modern bilim ve felsefede pozitivizm/empirizm şeklinde ifade edilen açık ya da örtük dünya görüşü.

gelişimbilim. Modern dünyadaki gelişme sürecini hızlandıran ve kolaylaştıran teknik, bilimsel, iktisadî ve toplumsal nedenlerle, bu nedenlerin yol açtığı etkileri konu alan, olandan hareketle, gelecekle ilgili olarak bütünsel bir görüş elde etmeye çalışan pratik bilim.

genel irâde. Halkın irâdesi; genelin, çoğunluğun çıkarını gözeten egemen güç. Toplum ya da devletin sahip olduğu, o toplumdaki bireylerin ya da bireylerden meydana gelen grupların eylemlerini başlatan, yönlendiren ve eylem tarzlarıyla ilgili kararları veren, özerk ve egemen kişilik ya da güç. Her bir insanın irâdesini yansıtmak ya da ifade etmekle

birlikte, insanların irâdelerine aşkın olan ve bütünün iyiliğini gözeten siyasî bilinç. Bir toplumu meydana getiren insanlar arasında söz konusu olan, ahlâkî, siyasî, toplumsal ve ekonomik değer ve amaçlarla ilgili görüş birliği. Toplumdaki insanlar arasında varolan ve siyasî ve ahlâkî kararların temelini oluşturan genel ve nesnel uzlaşım.

genelleme. 1 Genel olarak, nesnelerin, olayların ya da fenomenlerin bütün bir sınıfı için geçerli olan bir yargı oluşturma ya da karar verme işlemi. 2 Daha özel olarak da, çok sayıda nesnede varolan ortak karakter ya da özelliklerden hareketle, bu karakteristikleri tek bir kavram altında toplama imkânı veren mantıksal işlem. 3 Sınırlı sayıda bireyde gözlemlenmiş olanı söz konusu bireylerin de içinde yer aldıkları bütün bir sınıfa yayma süreci, onun sınıfın tüm üyeleri için geçerli olduğunu öne sürme tavrı. 4 Bir sınıfa, başka bir sınıf için geçerli olduğu gözlemlenen şeyi, iki sınıf arasındaki kimi benzerliklere dayanarak yayma, teşmil etme işlemi. 5 Bu tür işlemlerin, yani başta tümevarımsal olmak üzere, analoji, v.b.g., türünden akılyürütmelerin sonucu olan genel kavram, fikir veya kavrayış.

6 (*Sınırlanmamış genelleme* anlamında) olayların veya olguların sergilediği düzenlilik ya da ilişkileri ortaya koyan tümel, küllî önerme. 7 (*Tümevarımsal genelleme* anlamında) bazı şeylerde gözlemlenen ortak özelliklerden hareketle, söz konusu şeyler sınıfının tüm üyeleriyle ilgili genel bir sonuca ya da tümel önermeye ulaşan tümevarımsal akılyürütme; sonucu öncüllerinin kapsamını aşan, bu yüzden mantıksal bir zorunluluğu değil de, içeriksel bir olasılığı ifade eden genel düşünce.

genetik epistemoloji. Ünlü Fransız psikologu Jean Piaget ve izleyicileri tarafından geliştirilen, ve çocukların kavramları, bilgiyle birtakım zihinsel yetenekleri nasıl kazandıklarını araştıran ve bundan dolayı, felsefeden çok, psikolojinin kapsamı içinde kalan epistemoloji türü. Bilginin giderek artan ölçüde düzenlenme ve kişinin çevresine uygulanma anlamında geliştiğini; bu gelişme sürecinin, doğuştan düşüncelere dayanmayıp, bireyin aktif katılımını ve kurgulamasını gerektirdiğini; ve bunun da karşılaşılan çelişkileri aşma çabasının bir sonucu olarak ortaya çıktığını dile getiren bilgi görüşü.

genus. İlkçağ Yunan felsefesinde, ya da daha doğru bir deyişle, Aristoteles'in mantığında, cins; yani 1 bir şeyin özünün, ondan tür bakımından farklılık gösteren başka şeylere de ait olan, parçası; 2 bir ve aynı karaktere sahip olan ve iki ya da daha fazla sayıda alt sınıf veya türden meydana gelen nesneler sınıfı.

gerçeklenme. Bir hipoteze, ilgili veriler tarafından sağlanan somut destek. Tam, mutlak ve kesin bir doğrulama değil de, kısmen doğrulama.

gerçeklik. 1 En genel anlamı içinde, dış dünyada nesnel bir varoluşa sahip olan varlık, varolanların tümü, varolan şeylerin bütünü; bilinçten, bilen insan zihninden bağımsız olarak varolan herşey. 2 Daha dar ve özel bir anlam içinde, fizikî evrenin doğrudan ya da dolaylı olarak ölçümlenebilen, nesnel, kamusal ve güvenilir bir biçimde analiz edilebilenle sınırlanan yönleri. 3 Doğal ayıklanma ve kişilik türünden, mantıksal tümevarım ya da teorik analiz yoluyla oluşturabilir yapımlar toplamı. 4 Bireyin gerçekten varolduğuna inandığı ve gerçek varlığın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu düşündüğü Tanrı, ruh ve ideal nesneleri de kapsayan nihaî varlık alanı.

gerçeküstücülük. İki dünya savaşı arasında ortaya çıkmış olan ve normal bilince sunulmuş sıradan nesnelerin yapay dünyasının gerisinde gerçek bir dünyanın varolduğunu savunarak, bu gerçek dünyaya ulaşmaya çalışan sanat hareketi.

gerek koşul. 1 Yokluğunda belli bir olayın ortaya çıkamayacağı ya da belli bir şeyin varolamayacağı koşul. 2 Bir önermenin doğruluğunun kendisinin doğruluğuna bağlı olduğu önermenin diğer önerme karşısındaki durumu.

gerektirme. Biri diğerinden türetilebilir olan iki önerme arasında söz konusu olan ilişki.

Gettier problemi. Çağdaş epistemoloji ve analitik felsefe geleneği içinde, geleneksel bilgi anlayışının yetersizliğiyle ilgili olarak E. L. Gettier tarafından ortaya konan problem; üç adımlı standart bilgi analizinin bilgi konusunda yeterli olmadığının, bilgiyi mümkün kılan bu üç koşulun (doğruluk, inanma ve inancı haklı kılma koşullarının) gerekli olsa bile, yeterli olamayacağının karşıt örneklerle gösterilmesinden meydana gelen paradoks.

gevşeklik. Belirli bir açıklama ya da teorinin sağladığı açıklayıcı koşulların, açıklanmak durumunda olan kavramın uygulama alanından daha geniş bir alan için geçerli olması hâli.

girilmezlik. Cisimsel bir varlığı olan varlıkların, maddî nesnelerin temel ve belirleyici özelliklerinden biri olarak, mekânda bir nesnenin işgal ettiği yere başka bir nesnenin girememesi, iki ayrı nesnenin, mekân içinde aynı yerde olamaması durumu. Bir nesnenin başka bir nes-

nenin gözeneklerine girebilmek ya da boşluklarına nüfuz edebilmek, onu parçalara ayırabilmekle birlikte, o nesnenin bulunduğu yerde olamaması hâli.

gizemcilik. **1** Yalnızca düşüncede verilmiş olanı, doğrudan ve aracısız sezgi yoluyla gerçek kılma çabası, eşdeyişle akıl temeli olmayan muğlak ve belirsiz spekülasyonlar ortaya koyma tavrı. **2** Nihaî ve en yüksek gerçekliğe ilişkin bilginin, normal duyumsal ya da bilişsel süreçlerin dışında kalan yollarla kazanıldığını öne süren, eşdeyişle, gerçekliğin doğasının normal deneysel ya da rasyonel yollarla tecrübe edilemez, anlaşılamaz ve ifade edilemez olduğunu, bundan dolayı gerçeklikle ilgili kesin bilgi ve nihaî hakikate, deneyim ya da akıl yoluyla değil de, yalnızca mistik, gizemli bir tecrübe ya da akıldışı bir mistik sezgi yoluyla ulaşılabileceğini öne süren anlayış. **3** Doğru bilgiye akıl, akılyürütme yoluyla değil de, sezgi yoluyla ulaşılabileceğini savunan görüş. **4** Tanrı'dan bir parça olan ya da kendisinde tanrısal bir ateş ya da kıvılcım içeren insan ruhunun, uzun bir süre boyunca çile çektikten ve hazırlık yaptıktan sonra, bir, ezelî-ebedî, değişmez ve varolan herşeyin yaratıcısı olan tinsel bir güç olarak Tanrı'yla doğrudan bir temas içine girebileceğini, mistik bir birlik hâli içinde Tanrı'ya erişebileceğini savunan öğreti.

5 (*Sayı gizemciliği* anlamında) varlığın temeline sayıları yerleştiren, varolan herşeyi bir sayısından türeten Pythagorasçılarda gündeme gelen, çeşitli varlık, değer ve nitelikleri farklı sayılarla özdeşleştirme, sayıya gizemli bir varlık statüsü yükleme tavrı. **6** (*Spekülatif gizemcilik* olarak) Ortaçağ düşüncesinin sonlarına doğru, 14. yüzyılda, Tanrı'nın kendisiyle birleşme yoluyla kurtuluş ihtiyacını bir kıyıya atan realistlerle nominalistlerin, insan yüreğini hiçbir şekilde dönüştürmediğine, insanı Tanrı'ya daha fazla yaklaştırmadıklarına inanılan mantıksal ve soyut metafiziksel araştırmalarına bir tepki olarak gelişen gizemcilik ya da mistisizm türü.

gizemli deneyim. İnsanın, Platon'un İdealar dünyası benzeri daha yüksek bir gerçeklik alanıyla, veya Tanrı'yla, uzun bir hazırlık ve çile çekme döneminin ardından, çok kısa bir süre için, doğrudan ve aracısız bir temas içinde olma ya da birleşme yaşantısı. Benin varolan herşeyle özdeşleşmesi durumu.

gizemsizleştirme. **1** Genel olarak, dinî ya da siyasî bir öğretiyi, tarihsel bir görüşü, bir disiplini içerdiği mistik ögelerden arındırarak,

yeni baştan yorumlama. **2** Kitabı Mukaddes'in ihtiva ettiği mitolojik unsurlardan arındırılarak yorumlanması yöntemi.

gnoseoloji. Bilgiyi, insan varlığının bilişsel faaliyetlerini, genel olarak konu alan disiplin. Antik Yunan'da, bilginin kaynağı, sınırları, doğası ve geçerliliğiyle ilgili olan ve özel bilimlerin kabullerini, temel kavramlarını ve yöntemlerini konu alan metodolojiden farklılık gösteren bilgi teorisi.

gnosis. Antik Yunan'da, genel olarak bilgi anlamına gelen, fakat Milattan sonra birinci ve ikinci yüzyılda, belli bir mezhep ya da tarikatta oldukça ileri bir düzeye gelmiş seçkin müminlerin önemli dinî ve felsefî doğrulara ilişkin batınî bilgisini gösteren terim.

gnostisizm. Bir din çerçevesi içinde, özellikle de Hristiyanlıkta ortaya çıkan ve inanç yerine bilgiyi (*gnosis*) geçiren öğreti. İnanç yerine geçirdiği bilgide, araştırmaya dayalı bir bilgelik yerine, hakikate yönelik dolayımsız bir görüyle şekillenen bir bilgeliğin savunucusu olan, ve Tanrı'nın, kişiye Tanrı'yla birleşme ve Tanrı'nın doğasını, özünü kavrama olanağı veren gizemli bir aydınlanmanın sonucu olarak, tam anlamıyla bilinebileceğini savunan, ve dolayısıyla Kilise'den ayrılarak kişisel ve gizemli bir bilgiyi resmî dinin dogmalarından üstün sayan anlayış.

gnostikler. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde söz konusu olan, ve özü itibariyle, kadın ve erkeklerin kendilerinde tanrısal bir kıvılcım taşıdıklarını, fakat kaderin, doğum ve ölümün hüküm sürdüğü bir dünyaya düşmüş olduklarını, insanlardaki bu kıvılcımın ezoterik bir bilgi sayesinde yeniden canlandırılacağını ve böylelikle de insanın Tanrı'ya yeniden ulaşacağını savunan tarikatların üyeleri.

gnothi seauton. 'Kendini bil!' anlamına gelen, ve kişinin ahlâkî bakımdan gelişebilmesi ve kendisini gerçekleştirmesi için, önce kendisini tanıması, kendisine karşı dürüst olması gerektiğini belirten Sokrates'in ahlâk anlayışının temeline yerleştirdiği Yunanca söz.

görecilik. **1** *Genel olarak*, kişiden kişiye değişmeyen nesnel bir hakikat, herkes için geçerli olan mutlak doğrular bulunmadığını, hakikatin ya da doğruların bireylere, çağlara ve toplumlara göreli olduğunu savunan anlayış; kişiden kişiye, çağdan çağa, toplumdan topluma değişmeyen birtakım doğrular, evrensel hakikatler bulunduğunu reddeden tavır. **2** *Etikte*, evrensel olarak geçerli ahlâkî ilkeler bulunmadığını, tüm ahlâkî ilkelerin kültürlere ve bireysel tercihlere göreli olduğunu; tüm ahlâk

ilkelerinin bir kültür ya da toplumun uzlaşımları bağlamında geçerlilik kazandığını veya ahlâkî bir ilkenin geçerliliğini belirleyen şeyin bireysel tercihler olduğunu savunan anlayış. Değerler alanında, mutlakçılığın ve nesnelciliğin tam karşısında yer alan, ve bireylerin ahlâkî ilke ve değerleri arasında bir çatışma bulunduğu gözleminden hareketle, ahlâkî değerlerin ve ilkelerin kişiden kişiye, çağdan çağa ve toplumdan topluma değiştiğini savunan anlayış; mutlakların varolmadığını, ahlâklılığın kültürlere, gruplara ve hatta bireylere göreli olduğunu, mutlak hiçbir ilke ya da değer bulunmadığı için, her insanın kendi kural ya da değerlerini kendisinin belirlemesi gerektiğini savunan ahlâk görüşü.

3 *Epistemoloji* ya da *bilim felsefesinde*, **a)** evrensel bilgi ya da hakikat ölçütleri olmadığını, doğru olan ya da kabul edilenin yerel kültürlere, tarihsel veya sosyo-politik ilgilere içsel ve dolayısıyla göreli olan ölçütlerin bir fonksiyonu olduğunu iddia eden görüş. Ya da **b)** insan bilgisinin bilen insan zihnine, insan vücudunun ve duyu organlarının içinde bulunduğu koşullara göreli olduğunu veya bağlı bulunduğunu öne süren anlayış, bilen insan zihninden bağımsız gerçekliklerin nesnel bilgisi diye bir şeyin söz konusu olmadığını öne süren ve çoğunluk öznelci bir bilgi teorisiyle birleşen yaklaşım. **c)** insan bilgisinin, bizim, dış dünyaya, dış dünyada varolan şeylere ilişkin olarak, onların bizzat kendilerini değil de, yalnızca zihinlerimizde yarattığı etkileri bilebilmemiz anlamında, insan zihnine göreli olduğunu öne süren görüş; bizim hiçbir zaman tek bir şeyin bilgisine sahip olamayacağımızı, fakat bir şeyin bilincinde olduğumuz zaman, aynı anda ondan farklı, ama onunla ilişkili başka bir şeyin daha bilincinde olmak durumunda olduğumuzu savunan öğreti. **4** *Metodolojide*, bir teori ya da empirik inançlar kümesinin diğerinden daha iyi ya da doğru olduğu yargısına varma imkânı verecek, evrensel geçerliliği olan bilimsel bir metodolojinin olmadığını öne süren yaklaşım.

5 (*Kültürel görecilik anlamında*) Genel olarak, ilkel ve modern kültürlere ilişkin araştırmalardan, eşdeyişle antropolojiden hareketle, **a)** geleneklerin, yaşam biçimlerinin, tabuların, dinlerin, değerlerin, ahlâkların, gündelik alışkanlık ve tavırların bir kültürden diğerine farklılık gösterdiklerini, **b)** insan varlıklarının ahlâkî inanç, tavır ve değerlerini temelde kültür çevrelerinden kazandıklarını, insanların kendi kültürlerinde toplumsal olarak kabul gören ya da kutsanan değerleri içselleştirdiklerini, ve **c)** farklı kültürlerdeki insanların, yalnızca tek bir ahlâkın varolduğuna değil, fakat aynı zamanda tek doğru ahlâkın kendi ahlâkları

olduğuna inandıklarını savunan anlayış. **6** (*Sosyal görecilik anlamında*) ve de dilden hareketle, kavramların; neyin bilgi ve ahlâkî bakımdan doğru olduğuna, bilginin ve hatta gerçekliğin bizzat kendisinin neden meydana geldiğine dair fikirlerin toplumsal olarak kurulduğu veya inşa edildiği görüşü.

7 (*Nesnel görecilik anlamında*) algının nesnesinin, farklı perspektiflerin ürünü olan tüm görünüşlerine gerçek bir nesnellik yükleyen epistemolojik öğreti; aynı zamanda perspektif realizmi olarak da tanımlanan ve nesnenin algılayan bireylerin farklılıklarına, bakış açılarına bağlı olan farklı görünüşlerinin aynı ölçüde gerçek olduğunu, nesnel bir temeli bulunduğunu dile getiren anlayış. **8** (*Psikolojik görecilik* anlamında) bilincin mevcut içeriğinin, yapı ve karakterinin, organizmanın geçmiş ve şimdiki deneyimlerine göreli olduğunu ve söz konu deneyimler tarafından etkilendiğini savunan görüş. **9** (*Protagorasçı görecilik* anlamında) Protagoras'ın 'İnsanın, varolan şeylerin varolduklarının, varolmayan şeylerin varolmadıklarının ölçüsü olduğu' şeklindeki deyişinde ifadesini bulan görelilik anlayışı.

görünmez el. Adam Smith'in *The Wealth of Nations* [Ulusların Zenginliği] adlı kitabından çıkan ve bireylerin iktisadî hayatta ekonomik kazanç amacıyla kendi çıkarları için mücadele verirken, eylemlerinin bir güç sayesinde, toplumun genel çıkarına, refahına bulunacak şekilde gerçekleştiği ve geliştiği olgusuna gönderimde bulunan deyim.

Buna göre, toplumu meydana getiren bireylerin iktisadî eylemleri, onlar salt kendi kişisel çıkarlarını düşündükleri zaman dahi, devletin engellemesi ve müdahalesiyle karşılaşılmadığı sürece, toplumun yararına, genelin refah ve zenginliği için çalışır.

görünüş. 1 Görülen şey ya da kendisini bilince doğrudan ve aracısız bir biçimde sunan duyu içeriği. Gerçeklikte, dış dünyada varolan nesnenin farklı nesnel koşullara göre değişmekle birlikte, yine nesnel olan değişik görünüşleri. **2** İnsan zihninden ya da özneden bağımsız olarak varolan nesnenin koşullara göre değişen algılanabilirliği. Nesnenin tümüyle perspektif yasalarına göre belirlenen şekli. **3** Görüntü anlamında, gerçekliğin, tasarımlar, ideler, duyu-deneyleri ve algı içeriklerinden oluşan, zihindeki yansısı. **4** Gerçekliğin, algılayan öznenin durumuna, içinde bulunduğu koşullara göre, kaynağını zihinde daha iyi ya da daha kötü ifade edebilen yansısı. Kendisinden çıktığı gerçekliğe az ya da çok benzediği düşünülen duyu içeriği.

görünüş-gerçeklik ayırımı. Şeylerin, tüm ilişkilerinden bağımsız olarak, kendilerinde ve kendi başlarına sergiledikleri varlık tarzı (gerçeklik) ile bilen, algılayan ya da gözlemleyen özneye görünme tarzı arasında yapılan ayrım.

Ayırım, görünüşlerine ilişkin bilgimizden bağımsız olarak varolan bazı şeyler (belli bir gerçeklik) bulunduğu düşüncesiyle, bu şeylerin kendilerinde ne olduğunu (gerçekliğin bizzat kendisini) hiçbir zaman bilemeyeceğimiz veya ancak akıl yoluyla kavrayabileceğimiz ya da şeylerin kendileri hakkında (gerçekliğin kendisiyle ilgili olarak) yalnızca pek az bir şey bilebileceğimiz görüşünden oluşur.

gösteren. Gösterilenle birlikte bir gösterge meydana getiren ses ya da sesler bütünü, göstergenin maddî boyutunu oluşturan imge. Hep maddî bir varlık, yani duyu-organlarıyla algılanabilir bir şey olan gösteren ünlü dilbilimci Saussure'ün ifadesiyle, sadece süre içinde gerçekleştiği, özelliklerini süreden aldığı ve yayılım gösterdiği için, çizgiseldir.

gösterge. **1** *Genel olarak*, kendi dışındaki bir şeyi gösteren, kendisinden bağımsız bir gerçekliği yansıtan her tür varlık, nesne, olay, olgu. Bir faaliyeti, bir oluşum ya da anlamı onu anlayan birine gösteren, bir bağıntının yerine duran şey. **2** *Daha özel olarak da*, dilsel bir gösterenle gösterilenin birleşiminden doğan birim. Dili bir göstergeler sistemi olarak düşündüğümüzde, anlamın temel birimi olan şey, im, işaret.

gösterilen. Gösterenle birlikte, göstergeyi oluşturan içerik; göstergenin maddî değil de, kavramsal boyutu; göstereni anlama ya da yorumlama faaliyetinde kullanılan kavram, göstergenin gönderimde bulunduğu zihinsel içerik.

gözlem. Nesneleri ve olayları, onların niteliklerini ve somut ilişkilerini saptama, kendi zihinsel deneyimlerimizin, iç yaşantılarımızın doğrudan bir biçimde bilincinde olma edimi, olgu toplama işlemi. Bilimde, doğa koşullarına müdahalenin söz konusu olduğu deneyden önce gelen evre.

gözlemleyici sözcelem. Ünlü çağdaş dil filozofu J. Austin'e göre, bir 'şey durumu'nu betimleyen, olgular üzerine bir bilişi veya malûmatın dile getirilmesi olan sözcelem ya da söylenimler. Bunlar doğruluk değeri alan, yani doğru ya da yanlış değeri alan sözcelemlerdir.

grup. Birkaç ya da birçok benzer nesneden oluşan ve sayısal çokluk ya da niceliğin kendisinin özsel, belirleyici bir yönü olduğu toplam.

güç ahlâkı. Alman filozofu Friedrich Nietzsche'nin, üstünlüğü, güç ve yaratıcılığı temele alan, üstinsana götürmeyi amaçlayan evrimci ahlâkı. Batı kültürünü Yahudi-Hristiyan geleneğinin ahlâkî içeriğinden kopartan Nietzsche'nin, insanın yüceliğini bireycilikte bulan, güç, güç istemi ve yaratıcı ahlâkın özüne yerleştiren ahlâk anlayışı, efendi ahlâkı için kullanılan alternatif deyim.

güç istemi. Ünlü Alman düşünürü Nietzsche'nin felsefesinin fizik bağlamında kullanılan güç kavramının metafiziksel muadili olan temel kavramı. Evrende güçlü olma isteğinin hüküm sürdüğünü, güç istemi ilkesinin evrenin her yerinde iş başında olduğunu öne süren filozof, aynı ilkeyi insana da uygulamış ve güç istemini ikinci olarak, insan eylemlerinin kendisine tâbi veya bağlı kılındığı itki olarak tanımlamıştır.

gündelik dil felsefesi. Felsefenin ancak ve ancak gündelik dilde geçen sözcüklerin anlamlarının, yapı ve kökenlerinin analiz edilmesi suretiyle gelişebileceğini, felsefenin anlamsız ve sonuçsuz spekülasyonlardan, yalnızca gündelik dilin felsefî çerçevesinin ve gerçeklikle ilgili önkabüllerinin araştırılması yoluyla kurtarılarak, problemlerinin çözülebileceğini savunan felsefe anlayışı; geleneksel felsefe anlayışına ve metafiziğe karşı çıkarak, gündelik dilin felsefî amaçlar için fazlasıyla uygun olduğunu, bu dilin özü itibariyle doğru olan bir gerçeklik görüşüne dayandığını, çözülemez felsefî problemlerin, gündelik dilden uzaklaşıp, temeli olmayan metafiziksel bir dil yaratmaktan, gündelik dilde geçen sözcükleri yanlış kullanıp, anlamlarını çarpıtmaktan kaynaklandığını savunan görüş.

gündelik yaşamın estetizasyonu. Postmodernliği belirleyen bir durum ya da daha çok tez olarak, sanatla gündelik yaşam arasındaki ayrım ya da bölünmenin yok olup gittiğini, sanatla günlük yaşam arasındaki duvarın yıkıldığını; **1** Sanatçıların gündelik yaşantının sıradan nesnelerine yönelip, onları sanatın konusu yaptıklarını, **2** insanlarin, kılık kıyafet, görünüm ve ev döşemelerinde tutarlı bir stil ya da biçimi hedeflemek suretiyle, gündelik yaşamlarını genel bir estetik projenin temel parçası hâline getirdiklerini dile getiren tez.

güzellik. Bir nesnenin, öznede haz ya da estetik beğeni duygusuna yol açan temel bir özelliği. Görme ve işitme duyuları aracılığıyla beğenilen, hoşa giden ve hayranlık uyandıran biçim ve ölçülerin meydana getirdiği uyumlu ve düzenli bütün. Orantı, yetkinlik, basitlik, birlik ve ölçü yoluyla, duyuların ya da zihnin hoşuna giden, insanda estetik bir beğeni duygusu yaratan şey.

güzel sanatlar. İlk ve temel işlevleri, iktisadî ya da pratik değeri hiç dikkate almadan, salt estetik bir tecrübe, çıkar gözetmeyen bir güzellik deneyimi meydana getirmek, izleyicide estetik tepkiler üretmek olan, ve **1** görsel sanatlar, **2** işitsel sanatlar, **3** sembolik sanatlar ve 4 karma sanatlar olarak sınıflanan sanatlar.

H

hak. **1** *Genel olarak*, insan varlığına, bir kimseye varolan yasalarla, evrensel beyannameler ya da en azından sözlü bir gelenekle tanınan belli şekillerde hareket etme özgürlüğü, yetkisi ya da olanağı. İnsana Tanrı, kral, yasa, toplumsal bilinç ya da gelenek gibi bir otorite kaynağı tarafından verilen, desteklenen, kutsanan yetki, özgürlük ya da ayrıcalık. Bireylere toplumsal ilişkiler ve ahlâkî bakımından tanınan davranış özgürlüğü. **2** Biraz daha *özel olarak da*, toplumsal bir çerçeve içinde, hukukî düzenin, insan açısından korunmaya değer çıkarları koruyabilmek amacıyla insanlara tanıdığı yetki.

3 (*Doğal hak* anlamında) doğrudan doğruya insan doğasından çıkan ve bir insan varlığı olma olgusu tarafından öngörülen, her zaman ve her yerde geçerli olan, bir başkasına devredilemeyecek ve hiçbir şekilde vazgeçilemeyecek özgürlükler bütünü. **4** (*Ahlâkî hak* anlamında) kabul edilmiş standartlara uyduğu, Tanrı'nın isteklerine uygun düştüğü, ideallerimizi somutlaştırdığı; başkalarının çıkarlarına zarar vermediği; ve nihayet, kendisinin ahlâkî değeriyle ilgili sağlam kanıtlar bulunduğu için, belli eylem ya da faaliyetleri gerçekleştirme özgürlüğü. **5** (*Siyasî hak* anlamında) kişinin siyasî iktidarın kullanımına katılma amacına yönelik seçme, seçilme, siyasî parti kurma, ve partilere girme, siyasî iktidarı eleştirme, sansüre ya da kovuşturmaya uğramama gibi hak ve özgürlükleri. **6** (*Vatandaşlık hakları* anlamında) bir toplumun yurttaşlarına, o toplumun hukukî ya da yasa-koyucu güçleriyle verilen yetki ve özgürlükler bütünü.

7 (*İnsan hakları* anlamında) iyi bir eğitim, sağlık, meslek sahibi olma, uygun bir yaşam standardına ulaşma, baskı altında tutulmama, fırsat eşitliği gibi, bireylere toplum tarafından sağlanan temel hak ya da idealler toplamı. **8** (*Hukukî haklar* anlamında) hukukî sistemi, ithamlara karşı savunma, başkalarını suçlama, başkaları karşısında korunma,

yasaları değiştirme gibi işlerde kullanma, bütün bu konularda yasa karşısında eşit muameleye tâbi olma türünden ayrıcalık ve özgürlükler toplamı. **9** (*Kişisel haklar* anlamında) kişinin belirli yaşam alanlarının gizli tutulması amacına hizmet eden ve onun maddî ve manevî varlığıyla ilgili olup, bu varlığın geliştirilmesini hedefleyen ayrıcalık ve özgürlükler bütünü. **10** (*Pozitif hak* anlamında) doğuştan getirilen, insan olmaklığın özünde varolan doğal hakların tersine, insanlara pozitif hukuk tarafından bahşedilen hak türü.

hakikat. **1** *En genel anlamı içinde*, dinî, bilimsel, ahlâkî, v. b. g., hakikatler bağlamında, bir bilgi alanı ya da disiplinin konu aldığı varlık alanıyla ilgili temel doğrular bütünü. **2** *Özel olarak*, zaman zaman gerçeklik, zaman zaman da doğruluk anlamında kullanılmakla birlikte, gerçekte bir şeyin kendi özü içinde örtüsünü açarak vukua gelmesi ve insanın bunun farkında olması durumu.Varlığın gizinden çıkarak olagelmesi ve insanın bunun bilincinde olması hâli. **3** *Tasavvufta*, dört makamdan üçüncüsü ve *hakikat ehli* adı altında, Tanrı'nın gerçek özünü bilenler, gerçekten varolanın yalnızca Tanrı olduğuna inanarak, kendini Tanrı yoluna verenler, Tanrı'nın sırrına erenler. **4** (*Öznel hakikat* anlamında) pozitif bilimin nesnel, kamuya ve tartışmaya açık nesnel doğrularına karşıt olan doğru; öznel varoluş alanıyla ilgili hakikat.

hakikat rejimi. Fransız düşünürü Foucault'nun her toplumun hakikatle ilgili bir genel politikası, yani doğru diye kabul edip fonksiyonel hâle getirdiği söylem tipleri, insana doğruyla yanlış önermeleri birbirinden ayırma olanağı sağlayan mekanizmaları ve örnekleri, değerleri hakikate ulaşma hedefine göre ayarlanmış teknik ve prosedürleri olduğu, her toplumda doğru sayılan şeyi söylemekle yükümlü olanlara belli bir statü verildiği görüşü

haklılandırma. **1** *Genel olarak*, haklı kılma, temellendirme. Bir iddiayı, bir sonucu, bir önermeyi ya da belli bir davranış tarzını, yeterli nedenler, tatmin edici deliller ve sağlam dayanaklar göstererek savunma, destekleme. **2** *Mantıkta*, bir çıkarım ya da akılyürütmenin öncüllerinin sonuç için mantıksal bir kanıt meydana getirdiğini gösterme işlemi, kanıtlama. **3** *Çağdaş epistemolojide*, bilginin doğruluk ve inanma koşuluna ek olarak, üçüncü temel koşulu: Kişinin *P* önermesine olan inancını temellendirmesi, gerekçelendirmesi, doğru olduğuna inandığı önermeyle ilgili psikolojik durumuna epistemik bir nitelik yüklemesi.

hareket. **1** Genel olarak, bir cismin mekân içinde yer değiştirmesi. Cisimlerin mekân içindeki, birbirlerine göreli olan konum ya da durumlarının değişmesi. **2** Teşmil ya da anlam genişlemesi yoluyla, her tür değişmeye hareket; nicelik, nitelik, biçim, artma, azalma bakımından değişme durumu. **3** (*Kendiliğinden hareket* anlamında) hareket kaynağının, hareket eden şeyin, dışında değil de, kendi içinde olmasını, **4** (*Dış bir gücün eseri olan hareket* anlamında) bir şeyin, kendi dışındaki bir güç ya da etkinin sonucu olarak yer değiştirmesi hâli. **5** (*Göreli hareket* anlamında) kendisinin dışındaki bir hareket aracılığıyla, başka bir harekete gönderimle anlaşılan hareket türü. **6** *Sosyal bilimlerde*, belli bir alanda belli bir değişikliğin yapılmasını isteyen bireylerin ya kendi başlarına ya da belli kişilerin önderliğiyle gerçekleştirdikleri toplu gösteri. **7** Belli bir sonuca erişmek isteyenlerin örgütlü topluluğu.

hareket etmeyen hareket ettirici. Aristoteles'in doğa ya da evrene aşkın olan yetkin Tanrı'sı, varolan herşeyin saf formdan meydana gelen ereksel nedeni.

hassa. Bir türe ait olan ve zorunlu olarak ayırıma bağlı bulunup, ayırımı meydana getiren özelliklerden çıkarsanabilir olan özsel özellik. Hassa, Porphyros'a göre, **1** Türün bazı bireylerine ait olan hassa, **2** türün bütün bireylerine ait olan hassa, **3** türün bireylerine belli bir anda ait olan hassa, **4** türün tüm bireylerine ait olmakla birlikte daimi olmayan hassa olmak üzere, dört ayrı hassa şeklinde ortaya çıkar.

haz. Hoşa giden bir şeyin yarattığı, uyandırdığı duygu. Acının karşısında yer alan ve psikolojik bir olgu olarak, hoşumuza giden ve bizi çeken bir şeye sahip olmaktan doğan tatlı ve keyif verici duyum. Bir arzunun, isteğin tatmin edilmesinin ya da ihtiyacın karşılanmasının sonucu olan duygu. İrâdî bir tercihin hayata geçirilmesinden kaynaklanan hoşnutluk duygusu.

hazcılık. **1** *Genel olarak*, yaşamda gerçekten ve bizzat kendisi için istenen tek şeyin, ahlâk alanındaki en yüksek değer, nihaî ve en yüksek iyinin haz olduğunu savunan öğreti.

2 (*Psikolojik hazcılık* anlamında) tüm insan eylemlerinin haz elde etme arzusuyla güdülendiğini, insanların doğal olarak acıdan kaçıp hazza yöneldiklerini belirterek, her insanın yalnızca kendi hazzı ya da mutluluğunu gözettiğini, herkesin elde ettiği haz miktarını en yüksek düzeye çıkarmak istediğini savunan öğreti. **3** (*Ahlâkî hazcılık* anlamında) Aristippos, Epiküros, Bentham ve Mill gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan mutluluğun yaşamın ve ahlâkî hayatın nihaî ve en

yüksek amacı olduğu, mutluluk amacına acıdan kaçınıp haz elde etmekle ulaşabileceğimizi, bundan dolayı hazzın yaşamdaki en yüksek iyi olduğu, her eylemin hazza yönelmesi gerektiği, insan eylemlerinin ahlâkî değerinin hazza yol açıp açmamalarıyla belirlendiği görüşü. **4** (*Egoist hazcılık* anlamında) her insanın, özgeci eğilimlerini, sorumluluklarını bir yana bırakarak, yalnızca kendi kişisel hazlarıyla ilgilenmesi, kendini tümüyle duyumsal keyiflere bırakması gerektiğini savunan görüş.

6 (*Kirene hazcılığı* anlamında) Kirene Okulunun hazzın tek iyi olduğunu iddia eden, fakat hazlar arasında bir ayırım yapmayıp, anlık hazlara yönelen, her hazzı haz olmak bakımından aynı değerde gören ve dolayısıyla örneğin Epiküros'un niteliksel hazcılığından ayrılan hazcı görüşü, niceliksel hazcılığı. **7** (*Niceliksel hazcılık anlamında*) Kireneci hazcılıkta veya Bentham'ın hazcılığında örneklenen, yaşamda gerçekten değerli olan tek şeyin haz olduğu görüşüyle birlikte, hazlar arasında niteliksel bakımından bir ayırım yapmayan, her hazzın haz olmak bakımından aynı değerde olduğunu söyleyen ve dolayısıyla amacın, nicelik bakımından olabildiğince çok haz elde etmek olduğunu öne süren etik görüşü. **8** (*Niteliksel hazcılık anlamında*) Hazzın hayatın tek amacı, mutluluğun biricik ölçütü olduğunu savunmakla birlikte, tüm hazların aynı değerde olmadığını, hazlar arasında nitelik bakımından bir farklılık bulunduğunu dile getiren ve dolayısıyla, zihinsel ya da entellektüel hazlarla duyumsal hazlar arasında bir ayırım yapan zevk felsefesi.

haz kalkülü. Hazcı etik anlayışı tarafından geliştirilmiş olan ve bir eylemle ilgili tercihte, eylemin sağlayacağı haz miktarının, hazzın süresi, yoğunluğu ve saflığının ölçü alınması gerektiğini öne süren ilke.

haz uzmanı. Bentham'ın niceliksel hazcılığına karşı çıkan, bu tür bir hazcılığın insan varlığını domuzla aynı düzeye getirdiğini belirten Mill'in entellektüel yetileri, kültürel değerleri olan insan varlığını haz ölçütü yaptığını gösteren deyim.

Hegelcilik. **1** Hegel'in ve öğrencilerinin geliştirdiği öğreti. Hegelci düşünce geleneğinin, filozofun bakış açısı, metafizik görüşü ve diyalektik anlayışının, metafizik, estetik, siyaset, toplum teorisi, teoloji ve din felsefesi alanında, Hegel'den sonra yaşamış olan, Zeller, Croce, Bradley, Feuerbach ve Marx gibi çeşitli düşünür ve araştırmacılar tarafından benimsenmesi suretiyle sürdürülmesi.

2 (*Sağ Hegelcilik* olarak) 19. yüzyılda, Hegel'in temel tezlerini koruyan, onun metafiziksel idealizmini benimseyip ve materyalizme, doğalcılığa ve empirizme karşı çıkan Zeller, Fichner, Michelet, Rozen-

kranz, Erdmann gibi Alman filozoflarının benimsedikleri Hegelci bakış açısı, sergiledikleri Hegelci görüşler bütünü. **3** (*Sol Hegelcilik* anlamında) Hegel'in, Hristiyanlık dini, monarşi ve burjuva kültüründen oluşan idealist sentezine her bakımdan karşı çıkan, bu sistemin rasyonel olarak savunulamayacağını, fakat yalnızca felsefî teori olarak değil, siyasî eylem bakımından da, belli bir gelecek adına kabul edilmemesi gerektiğini öne süren anlayış.

hegemonya. Bir toplumda hâkim sınıf ya da yönetici sınıfın iktidarını doğal ve meşru göstermesi, kendi sınıfsal çıkarlarını evrensel çıkarlar olarak ifade etmesi durumu; bir toplumsal düzende, hâkim sınıfın alternatif bakışları, farklı söylemleri dışlar ya da marjinelleştirirken, belli düşünce ve bakışlar üretip, onları yerleşik hâle getirmesi durumu.

Hellenik felsefe. M.Ö. altıncı yüzyılın başlarından, M. Ö. 323 yılına dek sürmüş olan, ve içinde Sokrates öncesi doğa filozoflarının, Sokrates ve Sofistlerle, Platon ve Aristoteles'in felsefelerinin yer aldığı antik Yunan felsefesi.

Hellenistik felsefe. Kent devletinin sona erdiği M. Ö. 323 yılıyla Hellenistik çağın son büyük imparatorluğunun Roma'nın bir parçası olduğu M.Ö. 30 yılı arasındaki dönemin, sırasıyla, Akademi, Peripatetik okul, Epikürosçu ve Stoacı okul tarafından temsil edilen, felsefesi.

hen. Antik Yunan felsefesinde, örneğin Parmenides'te Bir olana; herşeyi içeren, fakat kendisi başka bir şeyde içerilmeyen; varlığın, değişmenin kaynağı olan, herşeyden bağımsız ilk varlık, nihaî ve en yüksek gerçekliğe; duyuların gösterdiği görünüşlerin gerisindeki, akıl yoluyla bilinen, varlığa gelmemiş ve yok edilemez olan, ezelî-ebedî değişmez realite.

hermeneutik. 1 *Genel olarak* insanın eylemlerinin, sözlerinin, yarattığı ürünlerin ve kurumların anlamını kavrama ve yorumlama sanatı. **2** *Özel olarak* da, 19. yüzyılda, pozitivizmin genel yöntem anlayışına ve doğa bilimlerinin yöntemini insan bilimlerinde de kullanma tavrına karşı, tarih ve sosyoloji gibi tin bilimlerinin konusu olan insan varlığının temel özelliğinden dolayı, farklı bir yönteme ihtiyaç duyduğu anlayışının sonucu olan yorum teorisi. Gadamer'in tanımıyla, insanın kendine özgü bir oyun mekânı, bir anlamlar dünyası içinde yaşadığı ve bu mekânın da yalnızca refleksiyonlu bir anlama yoluyla bilinebileceği ve çağların, kültürlerin, sınıfların ve toplumların, ancak bir çağın ya da toplumun dildeki sözlere verdiği ortak anlamlarla şekillenen yaşam biçimleri aracılığıyla anlaşılabileceği kabullerinin oluşturduğu temel

üzerinde, söz konusu yaşam biçimlerinin bütünlüğüne ve bu bütünlüğü sağlayan şeylere ulaşmayı amaçlayan anlama ve yorumlama yöntemi

hermeneutik döngü. Hermeneutik yorum ya da anlama yönteminin kapsamı içinde ortaya çıkan ve bütünü anlamadan, bütünü meydana getiren bileşenlerin, bileşenlere ilişkin sağlam bir kavrayışa ulaşmadan da bütünün anlaşılamayacağını dile getirip, yorumu olanaksız kılan ünlü döngü.

hermeneutik fenomenoloji. Husserl tarafından kurulmuş olan fenomenolojinin, transendental fenomenolojiyle varoluşsal fenomenolojiden sonra ortaya çıkan ve Almanya'da Gadamer, Fransa'da ise Paul Ricœur tarafından temsil edilen üçüncü türü ya da evresi; bilincin önemini vurgulamak ve varlığın önceliği düşüncesini korumakla birlikte, insan varlığının içinde kurulduğu ya da oluşturulduğu temel ve en önemli ortam olarak dili ön plâna çıkartan fenomenoloji anlayışı.

hermeneutik ontoloji. Anlamlara nüfuz etmeye yetili olan, kendileri için dünyanın, duyu-algılarının bir toplamı olmaktan ziyade, öncelikle ve temelde anlamaya konu olan bir varlık alanı olduğu varlıklara özgü varoluş türünü açığa çıkarmayı amaçlayan, ve en iyi ifadesini Heidegger felsefesinde bulan hermeneutik türü, veya varlık görüşü.

her yerde olma. Tanrı'nın her zaman her yerde, her şeyde tümüyle mevcut olduğunu, ve etkisinin herşeyde hissedildiğini dile getiren ilahî sıfat. Tanrı'nın herşeyle temelli bir ilişki içinde bulunduğunu ve varolan herşeyin fail nedeni olarak ortaya çıktığını dile getiren sıfatı.

heterojen. 1 Bir şeyin birbirine benzemez parça ya da niteliklere sahip olması, ayrı türden ögelerden oluşması durumu. **2** Mantıkta, birbirleriyle cins-tür, içlem-kaplam ilişkisi içinde olmayan kavramların özelliği.

hexis. Bir şeyin davranışını, bir insan varlığının, faaliyet ve eylemlerini doğrudan etkileyen ve değiştirilmesi kolay olmayan eğilim ve alışkanlıkları için kullanılan Yunanca sözcük.

heyecan. Bilincin analiz edilemeyen, başka bir şeye indirgenemeyen, yalnızca yaşanmak suretiyle bilinebilen bir niteliği olarak, iç ve dış uyaranların etkisiyle ortaya çıkan güçlü duygusal tepki. Organizmanın, sinir sisteminin beklenmedik değişim ve uyaranlara, damarlarda genişleme ve büzülme, kalp atışının hızlanması, ağız kuruluğu gibi yollarla tepki vermesi durumu.

hiççilik. 1 *Genel olarak*, Tanrı'nın varoluşunu, ruhun ölümsüzlüğünü, irâdenin özerkliğini, aklın otoritesini, değerlerin nesnelliğini, bilginin imkânını, tarihin mutlu sonunu yadsıma türünden bir reddiye dışında, bir de umutsuzluk, düş kırıklığı duygusu ihtiva eden görüş. 2 *Epistemolojide*, gerçek ve nesnel bir doğru olamayacağı, bilinebilir olan hiçbir şey bulunmadığı, bilginin bir yanılsamadan başka hiçbir şey olmadığı, her tür bilginin değersiz, göreli ve anlamsız olduğu, hiçbir şeyin bilinemeyeceği, bilginin imkânsız olduğu inancı. 3 *Metafizikte*, bir tür tanrıtanımazlıkla birlikte, bazı çevrelerde Tanrı inancının çöküşünün bir sonucu olarak ortaya çıkan, evrenin anlamsız ve amaçsız olduğu, insan yaşamının ve insanın faaliyetlerinin hiçbir değeri ya da anlamı olmadığı, kendisi için yaşamaya değer hiçbir şey bulunmadığı görüşü. 4 *Ahlâk felsefesinde*, geleneksel ahlâkın ilke ve yükümlülüklerini yadsıyarak, her türlü genel ilke ve değeri sorgulayan, ahlâkî norm ya da değer ölçülerinin rasyonel olarak haklı kılınamayacağını, ahlâkî değerlerin akıl yoluyla da, sezgiyle de, yasanın otoritesiyle de temellendirilemeyeceğini, değerlerin anlamsız ve akıldışı olup, ya keyfî davranışların ya da akla dayanmayan duyguların ve toplumsal koşullanmaların ifadeleri olduğunu öne süren anlayış. 5 *Siyaset alanında*, her tür toplumsal düzenin kötü olup, yıkılması gerektiğini öne süren, egemen bireyin özgürlüğü adına, otoritenin zorbalığına karşı çıkan tavır.

hiçlik. 1 *Genel olarak*, değersiz olma, varolmama, yokluktan çıkma. 2 *Daha özel olarak* da varoluşçu felsefede, özellikle de Jean Paul Sartre'da kendisi için varlığı, kendinde varlıktan ayıran temel özellik; nitelikleri birtakım olumsuzluklarla belirlenen bilince sahip bir varlık olarak insan 'ne değilse o, ne ise o değil' diye tanımlanmasına yol açan nitelik.

hilomorfizm. Evrenin, evrendeki her bireysel nesnenin, her yerde birlikte varolan, biri diğerinden kesinlikle ayrılmayan madde ve formdan meydana geldiğini savunan metafizik öğreti.

hiloteizm. Maddeyle Tanrı'yı özdeşleştirdiği ya da Tanrı'yla maddeyi birleştirdiği için, panteizm ya da materyalizme verilen eleştirel ad: Materyalist tanrıcılık.

hiper-. Batı dillerinde en üstün, en yüksek, en üstte olmaklık bildiren ön ek.

Buna göre, klâsik mekân anlayışının geçersizliğini, bugün yeni bir mekân tasarımının söz konusu olduğunu dile getiren terim *hiper-mekân*dır. Nitekim, postmodernizm, modern dönemde geliştirilen mekân

kavramlarının anlamsız olduğunu ortaya koymak üzere, hiper-mekân terimini kullanır. Modern varsayımlara dayanan mekânın var olmadığını veya eylemediğini ifade eden hiper-mekân terimine göre, mekânla birlikte, mekânsal engeller de kalkmış olup, herşey coğrafî bir akış içindedir. Öte yandan, sözcüklerden başka sözleri, görüntü, klip ve bilgisayar program ve gösterilerini de ihtiva eden günümüzün yeni ve en üstün metnine *hiper-metin* adı verilir.

hiper-gerçeklik. Ünlü Fransız düşünürü Baudrillard'ın gerçekliğin çöktüğünü ve gerçekliğin bugün sadece, en üst gerçeklik olarak, yanılsama, taklit ya da simulasyondan ibaret olduğunu dile getiren kavramsallaştırımı.

hipotez. **1** *Genel olarak*, bir ilke, kabul, tahmin, koşul ve öncüle, yol gösterici düşünce. **2** *Mantıkta*, koşullu bir önermenin koşul kısmı, ön bileşeni. **3** *Bilim* ya da *metodolojide*, gözlemlenen olgularla ve olgular arasındaki ilişkilerle ilgili açıklama taslağı ya da belirli olgulara ilişkin geçici bir açıklama işlevi gören önerme ya da kabul. Olguları açıklama gücüne sahip görünen ve deney yoluyla sınanmaya elverişli bir yapıda olup, ilgili olgular ya da veriler tarafından desteklenebildiği gibi, red de edilen önerme. **4** Ayrıca, teşmil yoluyla da, bir problemi çözmek için benimsenen strateji.

holizm. **1** Bütüncülük. *Genel olarak*, canlıyla cansız, organikle inorganik faaliyet arasında gerçek, temel ve indirgenemez bir farklılık bulunduğunu; canlı, organik bütünleri meydana getiren parçaların bü tün içinde, bütünün dışında olduğundan daha farklı bir biçimde fonksiyon gösterdiklerini; bir fenomeni anlamak için, onu bütünlüğü içinde, yani onun bir parçası olduğu bütünü anlamak gerektiğini; ve dolayısıyla bütünün her zaman ögelerinin yalın toplamından daha fazla bir şey olup, karmaşık bir fenomenin, salt onu meydana getiren ögelerin analizi yoluyla anlaşılamayacağını savunan anlayış, yaklaşım ve öğreti. **2** *Metafizikte*, doğal bütünlerin, evrendeki maddî olmayan bütünleyici bir dinamik ilkenin eyleminden veya etkisinden dolayı, parçalarının veya bileşenlerinin yalın toplamından daha fazla bir şey olduğunu savunan öğreti. **3** *Bilim felsefesinde*, kabul ya da red edilenin, doğrulanan veya çürütülenin, tek tek hipotezler değil de, bütün bir teori olduğunu öne süren görüş veya yaklaşım.

4 *Biyolojide* veya *biyoloji felsefesinde*, yaşamın organizmanın dinamik sisteminden meydana geldiğini öne süren öğreti. **5** *Sosyal bilimlerde*, bu bilimlerin gerçek konusunun bireysel öznelere indirgenmesi

mümkün olmayan sistemler ve yapılar olduğunu savunan yaklaşım. **6** *Sosyolojide*, toplumsal grup ve kurumların veya bizzat toplumun kendisinin ayrı ve kendisine özgü bir bütünselliği olduğunu ve onun salt bireysel bileşenlerinin incelenmesi suretiyle anlaşılamayacağını öne süren görüş. **7** *Psikolojide*, ögeler üzerinde değil de, bütünler ya da Gestalt üzerinde yoğunlaşan psikoloji anlayışı. **8** *Siyaset felsefesinde*, bireyciliğin karşısında yer alan kollektivizmle eşanlamlı olan yaklaşım ve görüş. **9** *Dil felsefesinde*, Quine, Davidson ve Putnam gibi düşünürler tarafından benimsenen, bir terim ya da cümlenin anlamının dildeki diğer terim ya da tümcelere bağlı olduğu görüşü. **10** *Çevre etiğinde*, bütün bir ekosistemin gerçek bir birlik meydana getirdiğini, onun tüm parçalarının birbirlerine bağımlı olduğunu ve dolayısıyla, insanın kendisini bu birliğin üstüne çıkarmasının yanlış olup, bütün için zararlı sonuçlara yol açtığını, insanın kendisiyle çıkarlarının ayrıcalıklı bir yeri olamayacağını öne süren görüş.

homeomeri. Anaksagoras'ta, evrenin kendisinden meydana geldiği, sonsuzca bölünebilen, fakat yine de aynı türden olmaya devam eden temel ögeler, evrenin yapı taşları.

hominizm. Çeşitli Alman düşünürlerinin gözünde pratik hümanizm ya da psikolojizm.

homo. 1 *Genel olarak*, canlı varlıkların bilimsel ya da biyolojik sınıflamasında günümüz insanının üyesi olduğu cins. **2** (Daha özel olarak ve *homo sapiens* anlamında) *homo* cinsinin geçirdiği evrim üç ardışık türe ayrıldığında, güncel insanın, bilen insanın yer aldığı tür. **3** (*Homo faber* anlamında) âlet yapan insan. **4** (*Homo naturalis* anlamında) toplum sözleşmesi yapmamış doğal insan. **5** (*Homo economicus* anlamında) elindeki imkânlardan en yüksek tatmini sağlamaya çalışan, yani iktisadî düşünen insan. **6** (*Homo socius* anlamında) bir toplum içinde yaşan, sosyalleşmiş insan.

homo homini lupus est. İlk kez olarak Romalı ozan Plautus tarafından kullanılmış olmakla birlikte, İngiliz filozofu Hobbes tarafından, insanların haklarından bir kısmını toplumsal bir sözleşmeyle egemen bir yöneticiye devretmelerinden ve devletin kurulmasından önceki durumlarını, insanların kendi çıkarlarını hayata geçirmek için her yola başvurma tavırlarını ifade etmek üzere yeniden ortaya çıkarılan ve insanın, insanın kurdu olduğu anlamına gelen Latince deyim.

homojen. 1 Genel olarak, bir şeyin kendi içinde benzer parça ya da niteliklere, tür bakımından özdeş ögelere sahip olması durumu. **2** Man-

tıkta, aralarında bir cins-tür, içlem-kaplam ilişkisi bulunan kavramların özelliği.

homo mensura teorisi. Protagoras'ın 'İnsan herşeyin, varolan şeylerin varolduklarının, varolmayan şeylerin de varolmadıklarının, ölçüsüdür' sözünde ifadesini bulan ölçü insan görüşü. İnsanı varlığın, bilginin ve değerin ölçüsü yapan göreci ve öznelci anlayış.

homoteizm. Tanrı'yla insan arasında bağ kuran, Tanrı tasarımına insan varlığından yola çıkarak ulaşan antropomorfizmle eşanlamlı olan terim.

hoşgörü. Başkalarının kendimizden farklı olan düşünme tarzını ve yaşam biçimini anlayışla karşılama tavrı; karşımızdakilere, paylaşmadığımız görüş, fikir ve duyguları özgürce dile getirme imkânı tanımaya dayanan anlayış.

hukuk felsefesi. Hukuğun ve hukuk sistemlerinin doğasını analiz eden, hukukî otoritenin temelini araştıran, hukukî kararları belirleyen ahlâkî ölçüye değer biçen, insan ilişkilerinin dayandığı temelleri karşılıklı haklar ve yükümlülükler açısından ele alan felsefe dalı. Temel kavramı, bireylerin birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerini düzenleyen hukuk sistemlerini belirleyen hak kavramı olan felsefî disiplin. Adil bir hukuk sisteminin nasıl olması gerektiği sorusuna doyurucu bir yanıt getirmeye çalışan felsefî disiplin; hukuğun özünü, otoritesini, toplumdaki rol ve işlevini anlamaya katkıda bulunacak kavram ve teorilerin oluşturulmasını amaçlayan felsefe türü.

Humecu duygudaşlık. Ahlâkın akıldan ziyade duygulara dayandığını, ahlâkın, ahlâkî eylemin temelinde rasyonel bir motivasyonun bulunduğu görüşüne karşı, ahlâkî motivasyonun temelinde duygudaşlık bulunduğunu öne süren İngiliz filozofu David Hume'da, insanın bencilliği aşarak, özgeciliğe ulaşmasını sağlayan başka insanları anlayabilme, insan toplumuna tarafsız gözle bakabilme yeteneği.

Hume çatalı. Ünlü İngiliz empirist filozofu Hume'un, zihindeki idelerin, düşüncelerin kökenini araştırırken, idelerin iki başlık altında sınıflandırılmaları gerektiğiyle ilgili tezini ifade eden deyim. İde ya da önermeleri ide ilişkileriyle ve olgusal meselelerle ilgili önermeler olarak ikiye ayırıp, geleneksel ahlâk ve metafiziğin önermelerinin anlamdan yoksun olduğunu dile getiren anlayışın ifadesi.

hümanizm 1 *Genel olarak*, akıllı insan varlığını tek ve en yüksek değer kaynağı olarak gören, bireyin yaratıcı ve ahlâkî gelişiminin, ras-

yonel ve anlamlı bir biçimde, doğaüstü alana hiç başvurmadan, doğal yoldan gerçekleştirilebileceğini belirten, ve bu çerçeve içinde, insanın doğallığını, özgürlüğünü ve etkinliğini ön plâna çıkartan felsefî akım. İnsanın kendisinin ve ilgi/çıkarların çok temel bir öneme haiz olduğunu savunan yaklaşım.

2 (*Bilimsel hümanizm* anlamında) İnsana formasyon kazandırma işinin, Yunan ve Latin antik çağına ait edebî eserlerin incelenmesinden çok, bilimsel faaliyetten, bilimsel eserlerin incelenmesinden beklenmesi gerektiğini savunan öğreti. 3 (*Klâsik hümanizm* olarak) Rönesansla birlikte ortaya çıkan ve Yunan kültürünü temele alıp, insanda, insanlığı ve insanî hasletleri geliştirmenin, ona sağlam bir formasyon kazandırmanın en iyi yolunun Latin ve Yunan antik çağına ait edebî eserlerin incelenmesi olduğunu ileri süren görüş. 4 (*Radikal hümanizm* anlamında) insan varlığını yalnızca insan ya da davranış bilimlerinin sınırları içinde yorumlayan, insanı tek ve en yüksek gerçeklik addeden anlayış; geleneksel ateizmin yirminci yüzyıldaki versiyonu olarak görülen, insanın metafiziksel bakımdan ilk ve en yüksek gerçeklik olduğu ve dolayısıyla, Tanrı'nın varolmadığı görüşü.

5 (*Tanrımerkezci hümanizm* olarak) çağdaş Fransız düşünürü Jacques Maritain'in laik hümanizmin karşısına geçirdiği hümanist görüşü; daha çok materyalizm ve pozitivizmin sonucu olan tanrısız hümanizme karşı, zamansal ya da dünyevî olanı ezelî-ebedî ya da tanrısal olanla ve doğayla Tanrı'yı birleştiren, insana büyük bir önem ve değer verirken, onu, bir evrim sürecinin sonucu olan insan bedenini, tanrısal yaratmanın ürünü olan ölümsüz ruhla birleştirip, Tanrı'ya bağlayan, insanın yüceliğinin Tanrı'dan geldiğini, insan haklarının Tanrı tarafından koyulmuş doğal yasalardan türediğini belirten hümanizm anlayışı.

hyle. Bir şeyin kendisinden yapıldığı madde, dayanak için kullanılan Yunanca terim. Aristoteles'te, varolan şeylerin ortak maddesi. Kendisine form verilinceye, kendisinde varolan form aktüelleşinceye kadar, ayırıcı hiçbir özelliği bulunmayan madde ya da dayanak.

hypokeimenon. 1 Değişmenin ilk ve temel koşulu olup, sürekli bir varoluşu bulunan ve bireysel tözlerde formdan ayrılmaz olan madde. Aristoteles'te, bir şeyin kendisinden yapıldığı, kendisinden meydana geldiği madde ya da dayanak. 2 *Mantıkta*, başka bir şey tarafından varsayılan şey.

I

ırkçılık. Bir halkın, bir grup insanın diğer halk ya da insanlardan farklı olmakla kalmayıp, aynı zamanda diğerlerinden fiziksel, entellektüel ya da ahlâkî bakımdan daha iyi, daha güçlü, daha yüksek ya da daha yaratıcı olduğunu, bu üstünlüğün atalardan miras alınmış olan biyolojik farklılıklardan kaynaklandığını savunan anlayış. Birbirlerinden ayrılan çeşitli insan ırkları bulunduğunu, bu ırklar arasında eşitlik bulunmadığını, üstün ırkların aşağı ırklara hükmetmesi gerektiğini öne süren inanç.

İ

iç bağıntılar öğretisi. Bir şeyin başka şeylerle olan bağıntılarından dolayı, her ne ise o olduğunu; evrendeki tüm olayların geri kalan tüm diğer olaylarla nedensel bir bağ içinde bulunduğunu; bundan dolayı, evrendeki bir olaya ilişkin olarak doğru bilgi elde edebilmek için, onun üzerinde etkide bulunan tüm nedenlerin bilgisine sahip olmak gerektiğini savunan görüş.

içebakış. Zihnin kendi içine dönmesi, benin kendi kendisinin bilincinde olması. Bilincin kendi üzerine dönerek, kendi hâllerini ve edimlerini gözlemesi, kendi kendini gözleme tâbi tutması. Benin, zihnin dikkatini kendi içine, zihinsel süreçlere ve zihin hallerine yöneltmesi ve onları, dış olgu ve olaylardan, zihin diye ayırması. Bilinç hâllerini ve gerçekleştikleri anda, zihinsel işlemleri doğrudan doğruya gözlemek veya tahkik etmekten oluşan gözlem türü. İnsanın kendi eylemlerini ve onların benle olan bağıntısını takip etmesi; bu hâller ister dış uyaranların sonucu ya da ister zihnin kendi bağımsız faaliyetleri olsun, kendi zihin hâllerinin gözlemcisi olması.

içe göçme. Postmodern düşünür Baudrillard'ın postmodern dünyada çok çeşitli olguların ilgili oldukları düzlemlerde, niceliksel yeğinlik kazandıktan sonra infilak etmek suretiyle, hem kendilerini ve hem de insanların onlarla ilgili düşünce ve varsayımlarını yok etme durumları ve eğilimleri için kullandığı terim; anlamın medyada, medya ve toplumsalın da kitlelerde kaybolması, bütün sınırların yok olup gitmesi ve böylelikle de herşeyin değersizleşip anlamsızlaşması süreci.

içgüdü. Canlı organizmanın belirli dış etkenlere karşı gösterdiği tepkiler bütünü, canlı varlığın dış uyaranlar karşısında sergilediği doğal davranış tarzı. Bireysel ihtiyaçlara ya da türün amacına uygun olarak düzenlenmiş hareketleri otomatik olarak gerçekleştirmeyi sağlayan doğal dürtü.

içkin. Aşkın olana, dışarıda ya da ötede olmaya karşıt olarak, içte ya da içeride olanın; bir varlığın yapısında bulunanın; bir dış etkenden değil de, bu varlığın kendi doğasından kaynaklananın; geçici olanın tersine, bir şeyde gerçekten, fiilen var olanın özelliği. Örneğin geleneksel teizmin, Tanrı'yı aşkın bir varlık olarak gördüğü, yani onu dünyanın bir parçası olarak ele almadığı yerde, panteizm Tanrı'yı evrenle özdeşleştirir.

içkincilik. Deizmin evreni yaratan aşkın ve yabancı bir Tanrı fikrine karşı çıkarak, Tanrı ile evrenin, yaratıcı ile yaratılmış olan doğanın bir ve aynı olduğunu savunan panteizme verilen diğer ad.

içkin eleştiri. Bilim felsefesinde, bir teoriyi kendi kabullerine dayanarak eleştirme veya değerlendirme tavrı.

içkin epistemolojik idealizm. Bilgi söz konusu olduğunda, bilen öznenin kendi sınırlarının ötesine geçemeyeceğini, insanın bilgide kendi içkin küresinin dışına çıkamayıp, kendisine aşkın olan bir gerçekliği bilemeyeceğini, kendi zihinsel deneyi olmayan bir şeyi bilmeye yetili olmadığını, bilinen nesnenin 'bilinç içeriği' hâline gelmek suretiyle bilindiğini savunan ve dolayısıyla, nesnelerin, varlıkların varoluşunu bir insan tarafından algılanmış olmalarına indirgeyen görüş.

içkinlik. **1** *Genel olarak*, içkin, var, kalıcı ya da sürekli olma durumu; amaçların, hedeflerin öznenin kendi içinde bulunması hâli; parçası üzerine etki yapan bir nedenin niteliği. **2** *Kant'ta* tecrübî olmayan ya da aşkın olana karşıt olarak deneyimsel olan, duyu organları ile tecrübe edilebilir olan. **3** *Modern metafizik* ve *teolojide* ise, içkinlik, Tanrı'nın dünyada olması, evrenden ayrı olmaması durumu. **4** *Dilbilimde*, araştırmacının dilin işleyişini ve gelişimini, tarihe, filolojiye, psikolojiye, v. b. g., başvurmadan, kendi içinde incelemesi gerektiğini söyleyen yaklaşım veya araştırma ilkesi.

içlem. Bir terimin işaret ettiği, hatırlattığı ortak özellikler, terimin ya da kavramın anlamı. Bir sözcük ya da kavramın kaplamı içine giren tüm şeylere ya da nesnelere ortak olan özelliklerin, niteliklerin toplamı.

içlem ve kaplamın ters orantılılığı kuralı. Bir kavram ya da terimin kaplamı çoğalınca içleminin, içlemi çoğalınca da kaplamının azaldığını dile getiren kural.

içreklik. **1** *Epistemolojide*, başka hiç kimse tarafından bilinemeyip, yalnızca tek bir kişi tarafından bilinme ya da bilinebilir olma durumu. Birden çok kişinin deneyimine, gözlemine açık olmama hâli. **2** Kişiye

özel bilginin; bilincin kişiye özel olan içeriğinin, başkaları tarafından bilinemeyen, fakat yalnızca söz konusu içeriğin içebakış yoluyla bilincinde olan kişi tarafından bilinen bilinç muhtevasının ya da zihin hâlinin özelliği. Bir kişinin kendi hazları, acıları, duygu ve düşünceleriyle ilgili, başka insanlara açık olmayan, doğrudan ve aracısız bilgisinin mahiyeti.

içselcilik. **1** *Metafizikte*, bağıntıların, şeyleri, benzerlikleri bir şekilde her birinin doğasının, özünün bir parçası olacak şekilde birleştirdiğini savunan görüş. **2** *Metodolojide*, bir konuyu bağımsız ve özerk bir alan olarak görüp, ona dışsal olan faktörleri hiç hesaba katmadan, kendi iç dinamikleri ve temel özellikleriyle açıklama tavrı. **3** Buna ek olarak, yine metodolojide; dünyanın zihinden bağımsız nesnelerden meydana geldiğini ve doğruluğun söz konusu nesnelere ilişkin olarak düşündüklerimiz ve söylediklerimizle nesneler arasındaki tekabüliyetten meydana geldiğini öne süren metafiziksel realizmin tersine, doğruluk standartlarının bir araştırma alanının kapsamı içinde anlamlı ve geçerli olduğunu belirten görüş. **4** *Epistemolojide*, bir kişinin inancını haklılandıran ya da temellendiren şeyin tümüyle içsel hâller olduğunu, bir inancı temellendiren ve doğrulayan şeyin örneğin bir algı veya düşünce olduğunu öne süren öğreti. **5** *Zihin felsefesinde*, bir zihin hâlinin mahiyetine salt bireyin kendisiyle veya zihniyle ilgili, eşdeyişle içsel mülahazalardan hareketle karar verilebileceğini söyleyen görüş. **6** Ve nihayet, ahlâk felsefesinde, kişinin neyin ahlâken doğru ve neyin yanlış olduğuna dair görüşü veya inancıyla kendi güdülenmesi arasında içsel bir bağlantı bulunduğunu savunan öğreti.

ide. **1** *Modern felsefede*, tümüyle zihinsel ya da öznel bir ilke olarak, insan zihninin ya da bilincinin içerikleri ya da içeriklerinden bazıları. **2** Bir duyu verisi söz konusu olduğu zaman, deneyim ya da duyguda, kendini zihne doğrudan ve aracısız olarak sunan bilinç içeriği. Duyu deneyi ya da algının, algılama faaliyetinin, bir zihin ya da ruha bağlı olan içeriği. Duyu izlenimleri, duyu-verileri, doğrudan deneyi meydana getiren temel ögeler. **3** Bir bilinç içeriği olan herşey, bir şeyin sureti, zihinsel imgesi ya da zihindeki resmi. Bir şeyin zihindeki tasarımı. Bir şeye ilişkin zihinsel imge ya da resim. Bir sözcüğün doğurduğu öznel çağrışımlar. **4** Genel bir fikir, düşünce, zihinsel izlenim ya da kavram. Düşünce, kavram ya da deneyim yoluyla tecrübe edilemeyen bir şeyin tasarımı. **5** Savunulan bir kanaat, kabul ya da inanç. **6** Refleksiyonda bulunduğu zaman, zihinde olan, zihnin çeşitli faaliyetlerinden sonra koru-

duğu, kendi içinde bulduğu ya da daha basit idelerden hareketle kurduğu şey. **7** Düşünce ya da anlamın en küçük birimi, inanç ya da iddiaların temel bileşeni.

İdea. Antik Yunan felsefesinde, ve özellikle de Platon'da, ezelî-edebî doğa, ya da öz, doğru ve kesin bilginin nesnesi, Tanrı'nın zihnindeki içerik; duyularımızla algıladığımız şeylerin, nesnelerin yetkin ilk örneği.

ideal. **1** Yalnızca düşüncede mevcut olup, gerçeklikte bulunmayan şey. **2** Türünün yetkin örneği olan şey, kopya edilecek, kendisine öykünülecek model. **3** Aktüel olanın kendisine göre yargılanacağı standart. Aktüel olanın, kendisini hayata geçirdiği, gerçekleştirdiği ölçüde anlam ve değer kazandığı standart, norm. **4** Arzu ya da istemenin hedefi olan yetkin nesne. Karakter ve eylem bakımından, olana karşı olması gerekeni gösteren ölçüt. **5** Değerler alanında, dürüstlük, adalet ideali türünden, mutlak yetkinliği içinde düşünülen ve söz konusu değere karşı duyarlı olan herkesi kendine çeken şey.

İdealar teorisinin eleştirisi. Platon'un varlığı ve bilgiyi açıklamak için öne sürdüğü, insan zihninden bağımsız ve bireysel varlıklar ya da aşkın tümel gerçeklikler olarak İdealarla ilgili teorisine, aşkın tümel anlayışına karşı çıkıp, içkin tümel anlayışına geçen öğrencisi Aristoteles tarafından yöneltilen eleştiri.

idealizm. **1** *En genel* ve *gündelik anlamı içinde*, yüksek ahlâkî amaçlara bağlanma, zihnin tasarım, ide ve ideallerini maddî, tecrübî gerçekliğin tam karşısına geçirme ve onlara, insanın değerler cetvelinde başat bir rol ve konum yükleme tavrı; ideallerin, maddî ve deneyimsel gerçekliğin sınırlama, eksik ve kusurlarından bağımsız olduktan başka, yetkin ve mutlak olanı hedefleyen yönelimler olmalarından dolayı, yetkin olanın önceliğini ve üstünlüğünü vurgulama yaklaşımı. **2** *Daha özel* ve *teknik bir anlam içinde*, insanın gerçekliğe ya da deneyime ilişkin yorumunda ideal ya da tinsel olana öncelik veren, dünya ya da gerçekliğin özü itibariyle tin olarak varolduğunu, soyutlama ve yasaların duyumsal şeylerden daha temel ve gerçek olduğunu, gerçekliğin zihinden bağımsız olmadığını savunan öğreti.

3 (*Epistemolojik idealizm* anlamında) bilgide insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varoluşunu yadsıyan, nesnelerin varoluşunu onların insan tarafından algılanmalarına ya da bilinmelerine indirgeyen görüş; nesnenin, bir özne olmadan varolamayacağını savunan felsefî akım; varlığın zihinden bağımsız olmadığını, bireysel varlıkların ya da

fizikî nesnelerin, onları algılayan ya da onların bilincinde olan bir zihinden ayrı ve bağımsız bir varoluşa sahip olmadığını savunan ve dolayısıyla, realizmin tam karşısında yer alan öğreti. **4** (*Çoğulcu idealizm* anlamında) Mutlak Bir ya da Zihinle ilişkisi olsun ya da olmasın, tüm sonlu zihinlerin, birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde bulunan özerk, biricik, başka bir şeye indirgenemez, tekil ve özel etkinlik merkezleri olduğu görüşü. **5** (*Mutlak idealizm* anlamında) bir, Zihin, Ben, Tin, ya da Ruh olarak Mutlakın, evrendeki temel ve en yüksek gerçeklik olduğunu; gerçekliğin, sonlu zihinlerden ayrı nesnel bir zihne, herşeyi kucaklayan tecrübesiyle Mutlak'a bağlı bulunduğunu, evrenin bundan dolayı, birlikli ve rasyonel bir bütün olduğunu savunan metafizik öğreti.

6 *Etikte*, ahlâkî realizmin karşısında olan ve, ahlâkî ilkelerin varoluşunu, ya da eylem kurallarıyla, bir değerler cetvelinin varlığını kabul eden, tümel ya da evrensel olanın tikel ya da somut durum, tinsel ya da zihinsel olanın da salt duyumsal ya da maddî olan karşısında değer bakımından bir önceliği olduğunu öne süren, psikolojik ya da doğal zorunluluk karşısında ahlâkî özgürlüğün önemine değinir, opportünist ya da gerçekçi olana değil de, doktriner olana, pratik olana değil de, ütopik olana, bencilliğe değil de, özgeciliğe değer veren görüş. **7** *Estetikte*, güzel sanatların nihaî ve en yüksek amacının, İdealların, ezelî-ebedî özlerin yetkinliğini cisimleştirmek, hayata geçirmek ya da yansıtmak olduğunu savunan; kaba olgunun aynen yansıtılması ya da ifade edilmesine karşı çıkıp, duygunun ve idealizasyonun, sanatta bilişsel içeriğin önemini vurgulayan yaklaşım. **8** (*Diyalektik idealizm* anlamında) Marx ve Engels'in gözünde, ide, düşünce, tinsel bir gerçeklik ya da tanrısal irâdenin maddî gerçeklikten, gerçeklikteki maddî varlık ya da nesnelerden mantıksal olarak önce geldiği öncül ya da tezini, tez, antitez ve sentezden oluşan diyalektik yöntemle ifade eden ya da geliştiren felsefe anlayışı.

9 (*Fizikî idealizm* anlamında) Rus düşünür ve lideri Lenin'in materyalist bakış açısından, sözde somut olanı ele almak durumunda olan fizik biliminin soyutlaşarak, maddî gerçeklikten kopması durumu; Lenin'in, 20. yüzyıldaki bilimsel gelişmeler ve görelilik teorisiyle birlikte, fiziğin bazı nesnelerinin incelenmesinde görsel ögelerin ve gözlem gücünün giderek azalmasından dolayı, bu bilim dalında nesnelerin soyut, matematiksel terimler kullanılarak tasvir edildiği, geriye yalnızca matematiksel denklemlerin kaldığı ve modern fiziğin dünyayı, gerçekliği *a priori* matematiğin yardımıyla betimleyen öznenin özellikleriyle açıklamaya çalıştığı inancına bağlı olarak, çağdaş fiziği nitelemek için kul-

landığı terim. **10** (*Fizyolojik idealizm* anlamında) 19. yüzyılın ortalarında, bazı biyolog ve hekimler tarafından kurulan ve duyumları gerçek dünyanın yansımaları ya da suretleri olarak değil de, yalnızca bir sembolü olarak gören, renk tayfının, sesin kıvamının, koku ve tadla ilgili ayırımların yalnızca duyu organlarının yapısal özellikleri tarafından belirlendiğini dile getiren akım. **12** (*İlkçağ idealizmi* anlamında) idealist düşünce geleneğinin başlatıcısı olan antik Yunan düşünürü Platon-'un metafiziğiyle belirlenen idealizm türü. Platon'un gerçekten varolan kavram cinsinden varlıklar olarak İdealara zihinden ayrı ve bağımsız bir gerçeklik yüklemesinden ve onları, duyularla algılanan empirik dünyadan ayrı, akılla anlaşılabilir bir dünyaya toplamasından oluşan idealizm anlayışı.

13 (*Modern idealizm* anlamında) modern felsefenin metafizikte nesnel dünyayı bilinçteki tasarımlar kompleksine indirgeyen, özneyi varlığın temeli yapan, siyasî alanda ise teolojik ve aşkın bir varlık olarak devletten çok bireyle ilgilenen ve dinî, ekonomik, siyasal veçheleri olan bir bireysel özgürlük anlayışı ve doğal haklar öğretisiyle seçkinleşen idealizmi. **14** (*Kantçı idealizm* anlamında) Kant'ın, bir yandan dünyayı idelerden hareket ederek kurarken, yani zihnin pasif alıcı olmayıp, düzenini doğaya yüklediğini öne sürerken, bir yandan da aynı dünyanın gerçek ve iyi olduğunu süren idealizmi. **15** (*Kişisel idealizm* anlamında) her tür yararcı ya da mutçu görüş ve değerlendirmeleri ödeve ya da belli bir kültürün nesnel ideallerine tâbi kılan ve zihnin, determinizm ve materyalizm karşısında mutlak bir üstünlüğü ve önceliği olduğunu vurgulayan hayat görüşü; somut gerçekliği kişisel benlikle, ben bilincine sahip olan bilinçli varlıkla özdeşleştiren anlayış. **16** (*Öznel idealizm* anlamında) **a)** Epistemolojide, bir öznenin, varlığın kendisini değil de, sadece ve dolayımsız olarak kendi idelerini, kendi zihin hâllerini bilebileceğini savunan görüş. **b)** Ontoloji ya da metafizikte, gerçekten varolanın sadece ideler ve idelerin taşıyıcısı zihinler olduğunu, ideler ve zihinler dışında hiçbir şeyin varolmadığı görüşü.

17 (*Nesnel idealizm* anlamında) Kant sonrası Alman idealist filozofları tarafından savunulan varlık görüşü; gerçekten varolanın Geist ya da mutlak bir Zihin olduğunu, dış dünyada varolan herşeyin bu nesnel varlığın tezahüründen, evrimindeki adımlardan meydana geldiğini dile getiren metafizik öğreti. **18** (*Panteist idealizm* olarak) birci idealizm olarak da bilinen ve tüm sonlu zihinlerin Mutlak Düşünce'nin, Tanrı'nın, Zihnin, Tinin ya da Ruhun ayrılmaz parçaları (yönleri, sıfatları ya

da tezahürleri) olduğunu, Mutlak Düşünceden yalnızca soyutlama içinde ayırılabileceğini savunan görüş. **19** (*Psikolojik idealizm* anlamında) idelerin, yargıların ya da fikirlerin yalnızca önemsiz sonuçlar ya da epifenomenler olmayıp, başkaca düşünce ve davranışların nedenleri olduğunu öne süren görüş. **20** (*Realist idealizm* olarak) idealist realizm olarak da bilinen ve ideal olmayan varlık türlerinin varoluşunu kabul etmekle birlikte, onları, sahip oldukları varlığın, gerçekliğin ya da gücün niteliği bakımından, ideal bir varlık ya da varlıklara tâbi kılan ya da ideal olmayan bu varlıklara ideal varlık karşısında ikinci dereceden bir varlık, gerçeklik ya da statü yükleyen görüş.

21 (*Saf idealizm* anlamında) ontolojik gerçekliği bir bütün olarak ideal olanla, yani Zihin, Tin, Ruh, Kişi ya da Düşünceyle özdeşleştiren, varolan herşeyi söz konusu tinsel ya da mutlak Varlığın bir görünüşü olarak gören, Tin, Ruh ya da İdeal varlık alanı dışında gerçek hiçbir şey kabul etmeyen varlık anlayışı. **22** (*Spekülatif idealizm* olarak) tutarlılıkla belirlenen bir doğruluk anlayışına dayanan, ve gerçekliğin bir Ben'in, Zihin ya da tinsel bir ilkenin ifadesi ya da tezahürü olduğunu savunan öğreti. **23** (*Çağdaş idealizm* olarak) 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayıp, 20. yüzyılın özellikle ilk yarısında ağırlığını hissettiren idealizm türü; materyalist doğa biliminin bütün alanları tehdit eden geniş kapsamlı yayılımına karşı, Almanya'da Yeni-Kantçı düşünürlerin, İngiltere'de Hegelci Bradley'in, Bosanquet ve Green'in, Fransa'da ise Boutroux, Blondel, Bergson ve Ravaisson'un felsefelerinin somutlaştırdığı felsefe anlayışı. **24** (*Platonik idealizm* anlamında) insan zihninden bağımsız bir gerçeklik kabul ettiği için realist olmakla birlikte, bu gerçekliği İdea ya da kavram cinsinden tanımlayan ve bilginin konusu olan yetkin, değişmez, zamandışı ve bağımsız İdealara mutlak gerçeklik yükleyen Platon'un, modern epistemolojik idealizmden farklılık gösteren, idealist anlayışı.

idem per idem. Formel olarak yetkin olmakla birlikte, bir şeyin kendisi olduğunu bildiren özdeşlik bilgisi dışında yeni bir bilgi vermeyen eşsözler, 'kitap kitaptır', 'kare karedir' türünden totolojiler için geçerli olan, bir şeyi yine kendisiyle tanımlama tavrı için kullanılan Latince deyim.

ideoloji. 1 *Genel olarak* siyasî ya da toplumsal bir öğreti meydana getiren ve siyasî ve toplumsal eylemi yönlendiren düşünce, inanç ve görüşler sistemi; bir topluma, bir döneme ya da toplumsal bir sınıfa özgü inançlar bütünü; bir toplumsal durumu yansıtan düşünceler dizgesi; in-

sanların kendi varoluş koşulları ve ilişkilerinden doğan yaşam tarzlarıyla ilgili tasarımların tümü. **2** Başlangıçtaki anlamı itibariyle, bir ideler ve fikirler bilimi, idelerin kökenleriyle aralarındaki ilişkilere dair empirik bir araştırma; idelerin ve fikirlerin bilimi, düşüncelerin kaynağına, dildeki ifadelerine ve akılyürütmede bir araya gelişlerine ilişkin inceleme. **3** 19. yüzyıldan itibaren de, rasyonel düşünce ve açık seçik algının önündeki, başkalarının, özellikle de politik hasımların düşüncelerini olumsuz etkilediği ve çarpıttığı düşünülen bir tür engel; etkisi altına aldığı insanların düşüncelerinde sürekli olarak ve sistematik bir tarzda hatalı bakış ve yorumlara yol açan tahrif edici faktör. **4** Kollektif bir davranış tarzının temeli olarak, muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm benzeri, ayrı politik bakış açılarıyla birleşen ve siyasî bir öğretiyi meydana getiren genel fikirler sistemi.

ideoloji çağı. Felsefe tarihinde, toplumu ve toplumsal düzeni reformdan geçirmek amacı güden Saint-Simon'un ve Comte'un teorileri, Marx, Nietzsche ve James'ın bir birey ya da toplumsal katmana özgü düşünme tarzı ya da tavırlar sistemini ortaya koyan teorilerinin de geliştirilmiş olduğu 19. yüzyıla verilen ad.

ideolojistler. 19. yüzyılda, düşüncelerin kaynağına, dildeki ifadelerine ve akılyürütmedeki birleşimlerine ilişkin bir araştırma gerçekleştiren Destutt de Tracy, Cabanis ve Comte de Volney gibi düşünürlere verilen ortak ad.

idoller. Ünlü İngiliz filozofu Francis Bacon'da, bilimsel bilginin tek gerçek yöntemi olarak gördüğü tümevarım yönteminin gereği gibi kullanılmasını engelleyen, bilimsel araştırmayı imkânsız kılan önyargılar, temelsiz kanaat ve sanılar ya da putlar; bilim ve felsefedeki yanlışların temeli, kaynağı olarak görülen önyargılarla kuruntular.

ignoramus et ignorabimus. İnsanın bilgisizliğine, insan bilgisinin sınırlılığına, mutlak bir bilgi ve kesinliğe ulaşmanın insan için imkânsızlığına işaret eden Latince deyim. Alman fizyologu Du Bois-Raymond tarafından kullanılan ve insan varlıkları olarak, şimdi olduğu gibi, gelecekte de bilemeyeceğimiz fenomenler bulunduğunu, evrenin, insan tarafından ne şimdi ne de gelecekte nüfuz edilebilecek olan gizleri olduğunu dile getiren ifade: Bilmiyoruz ve bilmeyeceğiz.

ikicilik. 1 *Genel olarak*, herhangi bir alanda birbirinden bağımsız, birbirine indirgenemez iki töz ya da ilke kabul etme tavrı; metafizikte, gerçekliğin, örneğin doğaüstü bir varlıkla doğal varlık, Tanrı ve evren, ruh ve madde, gözle görülür dünya ile akılla anlaşılabilir dünya, düşü-

nen töz ve maddî töz, aktüel gerçeklik ve mümkün gerçeklik, fenomenel gerçeklikle numenal gerçeklik türünden, bağımsız ve birbirine indirgenemez iki ayrı töz ya da alandan meydana geldiğini savunan görüş ya da akım. **2** *Zihin felsefesinde*, ruh ve maddeyi, daha doğru bir deyişle, zihin ve bedeni iki ayrı gerçeklik ya da töz olarak gören görüş; fizikî olmayan zihinsel bir tözün varoluşuna inanan, zihin ve bedenin, birbirlerini etkilemekle birlikte, ayrı tözler olduğunu savunan metafiziksel öğreti; düşünme, akılyürütme türünden zihinsel işlem ve süreçlerin fizikî süreçlerle aynı olmadıklarını, bu süreçlerin bedende ya da beyinde değil de, zihinde ortaya çıktığını ve zihnin canlı beyinle aynı olmadığını savunan görüş.

3 *Ahlâk felsefesi*nde, olguyla değer, olgusal önermelerle değer yargıları arasında mutlak bir farklılık bulunduğunu, birinin diğerine indirgenemeyeceği ve diğerinden türetilemeyeceğini öne süren görüş; değer yargısı içeren, değer biçici önermelerin olgusal önermelerden bütünüyle bağımsız olduklarını ve dolayısıyla, bütün olgular verilmiş veya bilinmekte olsa dahi, belli bir hâl ya da duruma nasıl değer biçileceği sorusunun yanıtsız kalacağını söyleyen yaklaşım. **4** *Epistemolojide*, algı, bellek türünden çıkarımsal olmayan biliş tarzlarında, zihnin doğrudan ve aracısız olarak bildiği duyu verisi, bellek imgesi türünden bilinç içeriğiyle, bilinen gerçek nesne, algılanan ya da anımsanan şey gibi, iki ayrı ögenin varlığına işaret eden, yani algının dolayımsız nesnesiyle, çıkarsama yoluyla bilinen maddî nesneler arasında bir ayırım yapan öğreti. **5** Teolojide, evrende iki büyük ve karşıt Tanrı, iyi ve kötü gibi birbirne indirgenemez karşıt ilke, doğum ve ölüm gibi iki evre bulunduğunu öne süren öğreti. **6** (*Hipotetik ikicilik anlamında*) **a)** ikiciliğin, zihin ve dış dünya düalizminden oluşan türü. **b)** *Epistemolojide*, dış dünyanın yalnızca çıkarım yoluyla bilindiğini savunan görüş.

ikilem. **1** *Mantıkta*, büyük öncülü iki hipotetik önermenin birlikte evetlenmesinden oluşan bileşik bir önerme, küçük öncülü ise ayrık önerme olan tasım türü. **2** *Mantık alanı dışında* ise, kişinin birbirleriyle hiçbir şekilde uyuşmayan, hatta birbirlerini zorunlu olarak dışta bırakan, dolayısıyla birini ya da diğerini seçmenin hiçbir şekilde tatmin edici olmadığı eylem almaşıklarıyla karşı karşıya kalması durumu ya da olgusu. **3** (*Ahlâkî ikilem* anlamında) kişinin birini seçmenin belli bir ahlâkî kurallar öbeğini, öbürünü seçmenin ise diğer kurallar öbeğini ihlâl etmek anlamına geldiği alternatif eylem tarzları karşısında kalması du-

rumu. **4** (*Sosyal ikilem* anlamında) kişinin kendi kişisel çıkarı ile, üyesi olduğu toplumun genel çıkarı arasında bir denge kuramaması durumu.

ikili karşıtlık. Yapısalcılık ve postyapısalcılığın, klâsik düşüncedeki karşıtları, yani mevcudiyet/yokluk, eril/dişil, zorunlu/mümkün, söz/dil, gösteren/gösterilen, mekân/zaman, özne/nesne, doğru/yanlış, içsel/dışsal, altyapı/üstyapı gibi birbirlerine bir şekilde zıt olan unsurlardan meydana gelen kavram çiftlerini tanımlamak için kullandığı kategori. Yapısalcılık açısından anlamı belirleyen, olabilecek en aşırı anlam farklılığını ifade eden, anlamlandırma sistemlerinin ürünleri oldukları için, doğal değil, kültürel olan ögeler.

iktidar. **1** *Genel olarak*, eylemde bulunma, bir şeyler yapabilme doğal gücü ya da yeteneği. **2** Etkide ya da eylemde bulunma imkânı veren hukukî, siyasî ya da ahlâkî güç. Formel olarak, *A*'nın *B*'yi, *B*'nin yapmayı tercih etmediği bir şeyi yapmaya zorlama gücü ya da kudreti. **3** Devlet yönetimini elinde bulunduranların, bir toplumu yönetenlerin siyasî, hukukî ve fiilî gücü. **4** Yönetenlerin, yönetme yetkisini elinde bulunduranların kendileri, hükümet.

iktidar/bilgi. Pozitivizmin yansız ve nesnel bilgi anlayışına olduğu kadar, Marksizmin özgürleştirici bilgi konsepsiyonuna da karşı çıkan Michel Foucault'nun bilginin iktidar rejimlerinden ayrılmaz olduğunu, her bakımdan politik olan bilginin iktidar ya da güç ilişkileri şebekesinin göreli ve sorgulanabilir ifadesi, iktidar ilişkilerinin bir ürünü olduğunu dile getiren kavramı.

ilerlemecilik. **1** *Genel olarak*, evrenin ana gerçeğinin devamlılık ve kalıcılık değil de, değişme olduğu inancıyla, herşeyde bir gelişme ve ilerleme aramak eğilimi. Siyasî ve toplumsal açıdan ilerlemeyi, toplumsal koşulları iyileştirmeyi ve söz konusu iyileştirmenin gerçek bir toplumsal adalete yol açacağını savunan görüş. **2** *Daha dar bir çerçeve içinde*, iyimser bir felsefenin ifadesi olarak, ilerlemeye inanan, insanlığın giderek daha fazla ve yetkin bir bilgiye ve mutluluğa ulaşacağını savunan görüş. **3** *Eğitim felsefesi*nde, daimiciliğin karşısında yer alan ve eğitimin, ezelî ebedî doğruların aktarılması süreci olarak değil de, deneyimin sürekli bir yeniden inşası olarak anlaşılması gerektiğini savunan akım.

iletişim. Zihinler ya da benler arasında kurulan ve düşünce, mesaj, niyet ve anlamların bir zihinden diğerine aktarılmasını sağlayan etkileşim; belirli bir düşünce, mesaj ya da bilinç içeriğinin, söz, konuşma ya da

söylenimler türünden fizikî araçlarla, bir insandan, kişi ya da zihinden bir başkasına aktarılması süreci.

iletişim teorisi. İletişimi analiz edip açıklayan; iletişime, olgusal bir düzeyden ziyade, olması gereken açısından yaklaşan teori tarzı. Frankfurt Okulu düşünürlerinden Jürgen Habermas'ın anlaşılır olması gereken dilin, ahlâkî ilişkileri içeren bir öznelerarası alanla, dış gerçeklik ve konuşmacının kendi duyguları, inançları ve niyetlerinin iç doğasıyla ilgilenen teorisi.

ilinek. **1** *Genel olarak*, bağımsız ya da kendinden kaim bir varoluşu olmayan, ancak ve ancak bir tözde varolabilen özellik ya da nitelik. **2** *Aristoteles mantığında*, bir töze yüklenen, fakat o tözün varoluşu için, zorunlu, özsel olmayan özellik, sıfat, araz, ilinti. **3** Zorunlu ya da sürekli olmaksızın ortaya çıkabilen özellik; şeyde ortaya çıkan, fakat ne tanım, ne türsel ayırım ne de cins olan ve şeyin diğer nitelik ya da sıfatlarıyla zorunlu bir ilişkisi bulunmayan nitelik; bir ve aynı bireyde, bulunabilen ya da bulunmayabilen özellik; öznede, öznenin yokoluşu ya da ortadan kalkışı sonucunu doğurmaksızın, mevcut ya da yok olabilen nitelik.

ilk. **1** *Zamansal olarak*, belli bir zaman dizisinde en eski olan, kendisinden önce gelen hiçbir şey bulunmayan şeyin özelliği. **2** *Mantıksal açıdan*, başka terimler aracılığıyla tanımlanmayan, başka önermelerden türetilmemiş olan, başka ilkelerin sonucu olmayan, bir çıkarımın başına yerleştirilen genel önermenin durumu. **3** *Değer açısından* türünün yetkin örneği olan şeyin niteliği. **4** *Epistemolojik bakımdan* temel ve apaçık olan doğrunun özelliği. **5** Varlık açısından, kendinde başka varlık ya da gerçekliklerin varlık nedenini içeren, ya da başka varlıkların fail ya da ereksel nedeni olan varlığın durumu.

ilke. **1** *Genel olarak*, zamansal, mantıksal, epistemolojik ya da ontolojik düzende ilk olan şey. **2** Ontolojide bir şeyin kökeni ya da kaynağı, nihaî ve en yüksek nedeni olan şey; bir bileşik cismi meydana getiren, mutlak ya da göreli olarak basit olan öge, birtakım sonuçları ya da etkileri olan güç; bir şeyi açıklayan, şeylerin özsel özelliklerini, karakteristiklerini veren temel. **3** *Mantıkta*, her tür akılyürütmenin kendisine dayanmak, kendisine uygun olmak durumunda olduğu düşünce yasası; kendisinden başka önermelerin çıkarsandığı genel önerme; bir çıkarımda, çıkarımın başına yerleştirilen ve kendisi başka önermelerden çıkarsanmamış olan önerme. **4** *Epistemolojide*, bir bilimi yönlendirici ve organize edici bir işlevi olan ve söz konusu bilimdeki araştırma ve gelişmenin

kendisine tâbi ve bağlı olduğu önerme ya da doğru; fenomenleri açıklama faaliyetinde, vazgeçilmez bir temel olarak ortaya çıkan genel önerme, yasa, kural ya da doğru. **5** *Ahlâk felsefesi*nde, eylemde temele alınan pratik kural, eylemi belirleyen, eylemin kendisinin sonucu olduğu norm.

ilkelcilik. **1** *Genel olarak*, ilkel yaşam ve toplum biçimine yüksek bir değer biçen ve uygarlığın katkılarını göz ardı ederek, ilkel yaşam tarzını ve insandaki ilkel saflık ve basitliği özleyen anlayış; uygarlık tarihini başlangıçtaki saf ve kusursuz bir durumun bozulması olarak gören, kurtuluşun ancak saf, basit ve ilkel bir yaşama geri dönülmesiyle söz konusu olabileceğini savunan görüş. **2** (*Kronolojik ilkelcilik anlamında*) tarihin en iyi döneminin, ilk ve en eski dönem olduğu inancı. **3** (*Kültürel ilkelcilik anlamında*) uygarlığın kazanım ve başarılarının kötü olduğu ve insanlığa kötülük ve mutsuzluk getirdiği inancı.

ilk elden ödevler. İngiliz düşünürü David Ross'un, Kant'ın ödev ahlâkından ve koşulsuz buyruk anlayışından hareketle geliştirdiği, verilen sözü tutma, özür dileme ya da yapılan bir yanlışı telâfi etme, başkalarının şahsımıza yönelik iyilikleri karşısında şükran duyma, başkalarına kötülük yapmaktan her durumda kaçınma, adil olup, herkese hakettiği değeri verme ve yetenek, iyilik, karakter ve erdem bakımından gelişmeye çalışma ödevi gibi temel görevlerden meydana gelen ahlâkî ödevler bütünü.

ilk felsefe. Aristoteles'te, varlık olmak bakımından varlığın kendisini, varlığın nedenlerini, ilk ilkelerini ve özsel özelliklerini, her tür varoluşun genel ve kalıcı özelliklerini konu alan, değişmez ve aşkın varlığı araştıran ve günümüzün metafizik ve ontoloji anlayışıyla, teolojisine yakın olan disiplin.

ilk muharrik. Aristoteles metafiziğinde, evrendeki tüm hareketin, kendisi hareket etmeyen kaynağı, evrendeki hareketi ereksel neden olarak başlatan doğaüstü güç. Evrendeki hareketin başlatıcısı olduktan başka, söz konusu hareketin koruyucu ya da idame ettiricisi olan, kendisi olmadığında evrende hiçbir hareket ya da değişmenin olamayacağı hareket kaynağı.

ilk neden kanıtı. Tanrı'nın varoluşunu, evrenin varolduğu olgusundan ve nedensellik ilkesinden hareketle kanıtlamaya çalışan ispat ya da argüman; evrendeki nesneler ve olaylar arasındaki nedensel ilişkilerin zincirin ilk halkası olan kendisine neden olunmamış bir ilk nedeni, yani Tanrı'yı gerektirdiğini iddia eden empirik kanıt.

imge. Dış dünyadaki nesnelerin zihinsel resim, kopya ya da tasarımı; gerçek ya da gerçekdışı bir şey ya da olgunun zihindeki tasarımı; varolan şeylerin, zihinde oluşan sureti; resimsel niteliği olan tasarım; zihnin, duyusal bir niteliği, ya da dış dünyada varolan bir şeyin kopyasını, duyusal uyaranların yokluğunda meydana getirmesi sürecinin ürünü olan zihinsel nesne.

imgelem. **1** *Genel olarak*, hayalgücü, muhayyile. Zihinde, imge ya da suretler oluşturma, algısal olmayan imge içeriklerini kurma yetisi, bu imge, suret ya da tasarımları, dış dünyadaki karşılıklarından bağımsız olarak, yeni birleşimler hâlinde, bir araya getirme gücü. **2** Algıları imgeler, tasarımlar şeklinde canlandırma, değiştirme ve yeni yapılar içinde düzenleme yetisi. **3** (*Yineleyici imgelem* anlamında) en önemli faaliyeti daha önceki algıları zihinde canlandırmaktan oluşan hayalgücü. **4** (*Yaratıcı imgelem* anlamında) temel ya da özgün imgeleri ya da imge içeriklerini yeni birleşimler şeklinde bir araya getirme faaliyeti ya da gücü.

imkân kanıtı. Tanrı'nın varoluşunu kanıtlayan kozmolojik kanıtın ya da İlk Neden kanıtının bir türü; varlıkları yokluklarını düşünmenin çelişki yaratmadığı mümkün varlıklar ve varolmaması imkânsız olan zorunlu varlık olarak ikiye ayırdıktan sonra, mümkün varlıkların varoluşunun, onları varlığa getiren bir zorunlu varlığı, yani Tanrı'nın varoluşunu gerektirdiğini öne süren argüman.

inanç. **1** *Genel olarak*, bir şeyin ya da kimsenin varlığına, bir iddianın doğruluğuna inanma, biri için güven besleme durumu. **2** *Dinî bir çerçeve içinde*, evreni yaratan ve yasalarını koyan bir Tanrı'nın varoluşunu ve vahyi tartışılmaz kabul etme tavrı. **3** Doğruluğuyla ilgili olarak kesin sonuçlu kanıtların, sağlam verilerin bulunmadığı, fakat yine de doğruluğu lehinde belirli dayanakların söz konusu olduğu *ö* gibi bir önermenin doğru olduğunu düşünme ya da savunma, kesin bilgiden daha zayıf olmakla birlikte, temelsiz sanıdan çok daha güçlü olan bilgi parçası.

inanç felsefesi. Ahlâk ve dinin postüla ya da dogmalarını güçlendirmeyi amaçlayan, temel hakikat ya da doğruluğu doğrudan ve aracısız kavrayışa dayandıran; felsefenin görevinin dinî inancı açıklayıp anlamlandırmak olduğunu öne süren; ve dolayısıyla, akıldan çok imana dayanan felsefe türü. Gizemcilikle eşanlamlı olan ve akla güvenmeyip, akıl karşısında inanca öncelik veren, kesinliğe giden yolda araç olarak insan ruhunun başka fonksiyonlarına değer veren, hakikatin kaynağının sez-

gide, duyguda veya belli bir mistik görüde olduğunu öne süren bir felsefe.

inanma arzusu. Amerikan filozofu William James'ın, insanlarda varolduğunu belirttiği, ve kendisi olmadığında ahlâkî ölçütlerimizin çökeceği, umutlarımızın biteceği en derin arzu türü.

inayet. Tanrı'nın, aşkla bağlandığı dünyada olup biten herşeyi önceden bilmesi ve yönetmesi; insanları kurtuluşa ya da selâmete eriştirmek için, onlara yapmış olduğu yardım, gösterdiği lütuf. insanın içini aydınlatan, onu kuşkudan kurtaran ve insanlara doğru yolu gösteren tanrısal ışık.

indirgeme. 1 *Genel olarak,* bir şeyi, kendisine özel ya da ayrıcalıklı bir konum atfedilen başka bir şeye geri götürme ya da o şey aracılığıyla açıklama. Amaç *A*'ları açıklamak olduğunda, *A*'ların, kendilerine, örneğin ontolojik, veya mantıksal ya da epistemolojik bir öncelikleri olduğu için imtiyazlı bir ya da statü verilen *B*'lerden başka bir şey olmadığını söyleme. 2 *Aristoteles'in tasım mantığında,* ikinci ve üçüncü şekilden tasımların kanıtlanmasında kullanılan işlem ya da yöntemi;ik tasım mantığında, ikinci ve üçüncü şekilden tasımların, geçerli oldukları daha baştan varsayılan birinci şekilden tasımlara irca edilmesi 3 *Fenomenolojinin kurucusu Husserl'de,* şeyleri veya özleri herhangi bir önyargı veya önkabul olmadan, bizatihi oldukları gibi görebilme imkânı veren işlem ya da özün bizatihi kendinde ve kendi başına sezilmesine imkân veren *eidetik indirgeme* ve olgulardan transendental öznelliğin bizatihi kendisine götüren *transendental indirgeme* olarak ikiye ayrılan yöntem.4 (*Teorik indirgeme* olarak) bir teorinin başka bir teori aracılığıyla açıklanması, anlaşılır hâle getirilmesi durumu; gerçekleşebilmesi için, açıklanan teorinin kendisine indirgendiği teorinin diğerine kıyasla, epistemolojik bakımdan daha temel ya da basit, konu aldığı nesnelerin de ontolojik bakımdan daha ilksel olması gereken indirgeme türü.

indirgemecilik. 1 *Genel olarak,* karmaşık fenomenlerin en iyi bir biçimde, bu fenomenleri temel, ilkel ögelerine ayıran bir bileşen analiziyle anlaşılabileceğini; doğaya ilişkin daha derin bir kavrayışa, ancak ve ancak belli bir düzeyde gerçekleştirilen her analizin daha derin ve ileri bir düzeye götürülmesi durumunda ulaşılabileceğini öne süren ve dolayısıyla, açıklanmak istenen fenomen ya da fenomenleri ilkel ögelerine irca eden tavır; daha karmaşık ve yüksek düzeyden fenomenleri daha basit ve aşağı düzeyden fenomenler aracılığıyla açıklayan bir öğretinin yaklaşımı; çok farklı ve çeşitli fenomenleri ilk ya da temel bir açıkla-

yıcı ilkeye geri götürme stratejisi. Bu çerçeve içinde, karmaşık ve anlaşılması güç olan bir şeyi daha az karmaşık olana indirgeyerek açıklama tavrını ifade eden indirgemecilik, ayrıca, bir hukuk sistemini, bu sistemin tanımladığı hak ve ödevleri hiç dikkate almadan salt güç ilişkilerine indirgeyerek açıklamada, cinselliği, ilişkiye girenlerin duygu ve düşüncelerini hiç hesaba katmadan, biyolojik bir fonksiyon olarak tanımlamada olduğu gibi, '...den başka hiçbir şey değildir' ifadesiyle somutlaşan, dünyayı bir önyargının, önceden varılmış bir sonucun bakış açısından basitleştirme arzusunu yansıtan, fakat felsefî olmayan tavır, açıklama türü için kullanılır. **2** *Metafizikte*, herşeyin, nihaî, en yüksek, zorunlu ve en gerçek diye tanımlanan tek bir şeye (örneğin, belli bir töze, oluşa, maddeye, Tanrı'ya, ruha ya da İdeaya) indirgenebileceği inancı ya da tavrına metafiziksel indirgemecilik denir.

3 (*Biyolojik indirgemecilik anlamında*), genel olarak insan davranışını, kendi davranışları da cansız maddenin davranışını yöneten fizik yasaları aracılığıyla açıklanabilen daha aşağı türden hayvanların davranışlarına indirgeme tavrı, veya insan bilimlerinde sosyal ya da kültürel fenomenleri biyolojik terimlere indirgeme ya da grup davranışlarında gözlemlenen farklılıkları biyolojik özelliklere irca etme yaklaşımı. Bu tür bir indirgemeciliğin en iyi örneği sosyal Darwinizmdir. **4** *Bilimde*, belli bir bilimi, örneğin psikolojiyi, başka bir bilime, örneğin fizyolojiye indirgeme ve söz konusu ikinci bilime dayandırıp, onunla açıklamaya, bilim felsefesinde ise, bütün bilim dallarının tek bir metodolojiye, tüm fenomenlere uygulanabilir olan ilkeleri içeren tek bir bilime indirgenebileceği görüşüne ise mantıksal indirgemecilik adı verilir. Söz konusu indirgemeciliğe göre, birbirleriyle doğrudan bir ilişkileri yokmuş gibi görünen ayrı ve farklı bilimlerin bile, birbirleriyle belli bir ilişkisi vardır. Bundan dolayı, tüm bilimler birbirlerine ve son çözümlemede de fiziğe indirgenebilir. **5** (*Mantıksal veya fizikî indirgemecilik anlamında*) daha yüzeysel veya ikincil bir bilimin yasalarını daha temel bir bilimin yasalarına indirgeme; bütün bilimlerin yasalarının ilke olarak fiziğin ya da mikrofiziğin yasalarına indirgenebileceğini ya da fiziğin yasaları yoluyla ifade edilebileceğini dile getiren öğreti.

6 (*Zihin felsefesinde*), özdeşlik tezi ya da merkezî hâl teorisi olarak bilinen ve zihinsel tüm yetilerin beyindeki olaylar ya da beyin hâlleri aracılığıyla açıklanabileceğini öne süren zihin öğretisi. **7** (*İktisadî indirgemecilik* anlamında), ekonomik ilişkiler bütünün toplumsal ve politik yaşamı bir bütün olarak belirlediğini savunan klâsik Marksizmin

üstyapıyı temele indirgeme stratejisi. **8** *Sosyolojide*, grup, sınıf ya da toplumsal bütünlere atıf yapan, gönderimde bulunan tüm kavram ya da terimlerin ilke olarak bireysel aktörlerin davranışlarına ilişkin betimleme ya da tasvirlerle ifade edilebileceğini savunan ve *metodolojik bireycilik* olarak tanımlanan görüş.

in esse. Varlık hâlinde, aktüel olarak varolan, varoluş hâlinde bulunan şeyin özelliği.

in facto. Olmuş, bitmiş, tamamlanmış, tümüyle aktüelleşmiş ya da gerçekleşmiş, somut bir ürün olarak ortaya çıkmış, zihinde değil de, dış gerçeklikte olan şeyin durumu.

in fieri. Oluş süreci içinde bulunan, tamamlandığı, tümüyle gerçekleştiği zaman, olacağı şey doğrultusunda gelişen varlığın durumu.

in intellectu. Dış dünyada, zihinden bağımsız olarak varolabilme olasılığı da bulunmakla birlikte, temelde ve öncelikle zihinde, bir düşünce ya da kavram olarak varolan şeyin özelliği.

insan doğası. **1** İnsanın, kazanılmış değil de, içgüdüsel olan, doğuştan getirdiği yapısı, insan varlığının özgün kuruluşu. **2** Fizikî, ama daha çok sosyal güçlere karşıt olarak, algı, yargı, bellek, arzu gibi güçlerle tanımlanan, kendi içinde boş ve formdan yoksun olup, dış etkilerle biçimlenebilen, fakat son çözümlemede yarattığı büyük kurumsal ürün ve değerlerle, yani dil, din, hukuk, devlet, sanat, bilim ve felsefe gibi eserlerle anlamlandırılmak durumunda olan yapı. **3** İnsanın kendisini her ne ise o yapan özü.

insanı kâmil. Tasavvuf düşüncesinde, en yüce basamağa erişmiş, kemale ermiş, tinsel bakımdan olgunluk katına ulaşmış; bütün bir varlık alanının kendisinde dile geldiğini kavrayan; kendi geçici varlığından sıyrılarak Tanrı'da sonsuzluğavaran kimse.

insanmerkezcilik. İnsanı merkeze alan; insanlığı evrenin merkezine yerleştiren, insan varlıklarının ilgi ve çıkarlarına özel bir önem atfeden görüş ya da yaklaşım; İnsanın değerlerinin evrenin işleyişi için gerekli temeli oluşturduğunu ve evrenin de bu değerleri desteklediğini öne sürerek, gerçekliğin, yalnızca öznel insan tecrübesinin formlarının oluşturduğu temel üzerinde açıklanabileceğini belirten anlayış.

in se. Ortaçağda, Tanrı'yla ilişkili olarak kullanılan ve 'kendinde' anlamına gelen Latince terim. Buna göre, Tanrı, herşeyin kendinde olduğu, kendinde bulunduğu, ezelî ebedî, nihaî ve en yüksek, kaim varlıktır.

inşacılık. 1 *Epistemolojide*, bilginin elde ettiğimiz, kazandığımız bir şey değil de, ürettiğimiz bir şey olduğu; bilgide veya herhangi bir disiplinde araştırma konusu olan nesnelerin, dış dünyada insan zihninden bağımsız olarak varolan ve keşfedilmeyi bekleyen nesneler değil de, yapımlar, insan zihni tarafından meydana getirilen konstrüksiyonlar olduğu görüşü. 2 *Matematikte*, matematiğin konusunu meydana getiren nesnelere, ancak ve ancak onları ideal bir tarzda inşa etme veya kurma olanağı verecek etkin ve verimli bir yöntem bulunduğu takdirde nüfuz edilebileceğini öne süren öğreti. 3 *Sosyolojide*, sosyal yaşamın toplumsal olarak yaratılmış veya inşa edilmiş özünü ön plâna çıkartan, toplumun insan varlıkları tarafından etkin ve yaratıcı bir biçimde oluşturulduğunu, sosyal dünyanın, verili bir şey olmayıp, bireyler ve toplumsal gruplar tarafından inşa edildiğini savunan görüş. 4 *Psikolojide*, dünyaya dair bilgimizi şekillendirip oluşturan bilişsel yapıların çevre ile özne arasındaki karşılıklı etkileşim yoluyla geliştiğini iddia eden görüş.

ipse dixit. 1 Önce Phytagorasçılar ya da Phytagoras'ın ardılları tarafından, bir tartışmada, bir fikir ya da görüşü, daha çok bir saygının ifadesi ve kesinliğin ya da doğruluğun güvencesi olarak hocalarına izafe etmek üzere kullanılan ve 'o dedi' anlamına gelen Latince deyim. 2 Sonra da, bir otoriteye körü körüne inanma ya da riayet etme tavrının ifadesi.

irâde. Eylemlerimizi, arzu, niyet ve amaçlarımıza göre, kontrol altında tutabilme ve belirleme gücü; kişinin belli eylem ya da eylemleri gerçekleştirmede sergilediği kararlılık; belli bir durum karşısında, gerçekleştirilecek olan eylemi, herhangi bir dış zorlama ya da zorunluluk olmaksızın, kararlaştırma ve uygulama gücü; eyleme neden olan, eylemi başlatabilen yeti.

irâdecilik. 1 *Genel olarak*, doğayı ve insan tecrübesinin çeşitli yönlerini, aklı bir kıyıya bırakarak, tümüyle irâde kavramının ışığında yorumlayan görüş ya da felsefî akım; entellektüel yaşamda, düşünme ve bilgilenme sürecinde ya da davranışla ilgili kararlarda irâdenin önemini vurgulayan tavır. 2 *Ahlâk felsefesinde*, ahlâkî kararlara ulaşmada ve ahlâkî değerleri oluşturmada tek ve belirleyici ögenin irâde olduğunu, insan irâdesinin, bilinç, akıl ve sezgi gibi değer kaynakları ve ölçütlerden kesinlikle üstün olduğunu ve insandaki diğer güç ve yetileri yönetmesi ve yönlendirmesi gerektiğini iddia eden öğreti. 3 *Din felsefesinde*, neyin ahlâken iyi ya da kötü olduğunu belirleyen biricik şeyin Tanrı'nın irâdesi ya da istemi olduğunu söyleyen görüş.

4 *Teolojide*, insan aklı ya da diyalektiğin teolojik konularda yetersiz ve değersiz olduğunu, mantık yasalarının, ancak Tanrı'nın irâdesinin işe karışmasından dolayı geçerli hâle geldiğini, dinî inancın yalnızca irâdî bir eylem olan inancın kendisiyle haklı kılınabileceğini, dinin kaynağında irâdenin bulunduğunu savunan anlayış. 5 *Metafizikte*, irâdenin yalnızca insan davranışını ve ahlâkı anlamak için değil, fakat gerçeklik bakımından da ilk ve temel olduğunu, nihaî ve en yüksek gerçekliğin irâdeden başka bir şey olmadığını, bütün bir fenomenler dünyasının yalnızca irâdenin bir tezahürü ya da ifadesi olduğunu savunan öğreti. 6 *Hukuk felsefesinde*, bir kişi için ahlâkî ve hukukî yükümlülüklerin sadece irâdî bir kararla, kişi tarafından verilmiş irâdî bir sözle başlayabileceği görüşü. 7 Yine hukuk ve siyaset felsefesinde, hukukî pozitivizm olarak da bilinen ve devletin yasalarının egemen güç ya da yasakoyucunun irâdesini yansıtıp, bağlayıcı güçlerini bu kaynaktan aldığını savunan öğreti.

irâde özgürlüğü problemi. Fizikî, biyolojik, tarihsel, ekonomik, coğrafî ve metafizik determinizmin geçerliliği kabul edildiğinde, insanın tüm eylemlerinin kendisinin etkileyemediği ve değiştiremediği koşullar tarafından belirlenmiş olması durumunda, günlük yaşamda çok sık sözü edilen sorumluluk, suç, kendi kendini belirleme, ideallerin peşinden gitme ve özgürlük türünden kavramların nasıl anlamlandırılabileceğiyle ilgili olan problem; insanın her eylemi, insandan bağımsız bir nedenselliğin eseriyse eğer, bu durumun insandaki özgürlük duygusu ve bilinciyle nasıl uzlaştırılabileceği problemi.

irâde özgürlüğü teorisi. Aynı koşullar söz konusu olduğunda, insanların, diledikleri takdirde, eylediklerinden başka türlü eyleyebileceklerini dile getiren öğreti; insan varlıklarının, tümüyle belirlenmiş olmayıp, içinde bulundukları maddî, ekonomik, biyolojik, fizikî ve tarihsel koşulları aşabileceklerini savunan, insan için koşullanmışlığı ve belirlenmişliği kabul etmeyen görüş; ahlâkî öznenin, dış uyaranlar tarafından belirlenmeyip, kendisini bilinç yaşantılarıyla anlayışın; irâdenin başka bir şey veya dış koşullar tarafından belirlenmeyip, kendi kendisini belirlemesi anlamında özgür olduğunu ileri süren yaklaşım.

irrasyonalizm. 1 *Genel olarak*, Aydınlanma ve 19. yüzyıl akılcılığının, dünyanın rasyonel ya da uyumlu bir bütün olduğu, insan aklının bu uyumlu bütünü kavramaya yetili olduğu, dünyanın yapı ve işleyişini açığa çıkaracak olan, başkalarına aktarılabilir ve öğretilebilir olan yöntemler bulunduğu, insan toplumunun gelişmesinde, bu yöntemlerle kazanılan bilgiden yararlanılabileceği, insanın özü itibariyle makûl ve

ilerlemeye açık bir varlık olduğu ve insanın potansiyel güçlerinin, bilgisizliğinin ortadan kaldırılması ve adalet ilkelerine dayanan kurumların yaratılması suretiyle hayata geçirilebileceği görüşlerine karşı çıkan felsefî tavır. **2** *Daha özel olarak ve ontolojik bir anlam içinde*, dünyanın bir anlam ya da amaçtan yoksun olduğunu, dünyanın iyi bir teleolojik ilke tarafından yönetilmediğini, belirli rasyonel kategorilerin cisimleşmesi olmadığını, dünyanın merkezinde akla ve değere karşıt olan, bilinçdışı kör bir gücün bulunduğunu savunan görüş.

3 *Epistemolojide*, doğanın bilimsel yöntemlerle kavranamayacağını, gerçekliğe ancak ve ancak sezgi yoluyla nüfuz edilebileceğini öne süren ve rasyonel bilginin yerine tam ve kesin olduğuna inandığı ve akıl dışındaki başka yollardan kazanılmış bir bilgiyi geçirmeye çalışan anlayış. **4** Kendilerini yabancı ve anlamdan yoksun bir dünyada bulan insan varlıklarının, şu anı ya da şimdiyi yaşamaları, içgüdü ya da tutkularına uygun bir hayat sürdürmeleri, gerektiğinde anarşik davranışlara kalkışmaları, çıkar gözetmeyen bir sanat faaliyeti içinde olmaları gerektiğini, kısacası akıldışı ve anlamdan yoksun bir dünyaya verilecek en akıllıca tepkinin, akıldışı bir biçimde eylemek olduğunu iddia eden öğreti. **5** İnsan davranışının, aklın yönetimi ve yolgöstericiliği altında olmadığını, insanın inancını, düşüncesini ve eylemini belirleyen etmenlerin bilinçsiz ve akıldışı etmenler olduğunu öne süren anlayış. **6** İnsan davranışının akıl tarafından yönlendirilmemesi gerektiğini savunan ve duyguyla doğal içgüdünün önemini vurgulayan, temsilciliğini Rousseau, Kierkegaard ve Nietzsche'nin yaptığı görüş.

irrealizm. **1** Nesnel bir gerçeklik, zihinden bağımsız bir varlık düşüncesini reddeden akım veya tavır. **2** Belli bir nesne ya da özellik türünün gerçek olduğunu, gerçekten varolduğunu öne süren görüşü yadsıyan teori.

İskenderiye Okulu. Milattan sonra üçüncü yüzyılın başlarında kurulup, kentin Arapların eline geçtiği 642 yılına dek olan dönemde, İskenderiye'de ortaya çıkan ve seçmeci, gizemci eğilimler sergileyen Yeni-Platoncu felsefe okulu.

ispat. Hem mantıksal ilişkiye dayanan kanıtlama ve hem de nedensel ilişkiye dayanan tanıtlama için kullanılan genel bir terim olarak, bir doğrunun doğruluğunu gösterme ya da bir olgunun belli bir nedensel ilişkinin ifadesi, genel bir yasanın özel hâli olduğunu ortaya koyma işlemi.

istiare. Somut sembolizm. **1** Benzetmede, benzetmeyi meydana getiren iki ögeden, benzeyen ve benzetilenden birinin söylenmemesi ile yapılan eğretileme türü. **2** Görünüşteki anlamına ek olarak, bir de ahlâkî, politik veya manevî bir mesaj aktarma amacı güden öykü, anlatı.

işlerlik. Tüm yargıların sonuca, pragmatik işleyişe, verimliliğe, etkinliğe, başarı ve kapasiteye bakılarak verilmesi gerektiğini söyleyen modern ölçüt.

işlerlik ilkesi. En az girdiyle en yüksek çıktıyı sağlama, en az emek ya da mâliyetle mümkün en yüksek faydayı, etkinliği sağlama ve böylelikle de hakikati etkinliğe eşitleme ilkesi.

iştiha. İnsan ruhunun, insanın bir bütün olarak varlığını sürdürebilmesi için şu ya da bu ölçüler içinde tatmin etmek durumunda olduğu, yeme, içme, cinsellik türünden temel istek ya da arzularla ilgili olan parçası.

itki. Kalıcı organik güdülenme, insan davranışını hareket geçiren, düzenleyen koşul, insanı hiçbir bilinçli çaba gerektirmeden eyleme iten güç.

iyi. **1** *Genel olarak*, arzunun, değerin nesnesi olan, rasyonel irâdenin değerli bulduğu, irâde tarafından istenen, arzu edilen şey; insan irâdesinin akla dayalı bir seçim sonucunda değer verdiği, ihtiyaçlarımızı karşılayan, özlemlerimize uygun düşen şey.; kendimizi bir insan varlığı olarak tam anlamıyla gerçekleştirmemize hizmet eden, ait olduğumuz topluluk için yararlı ve değerli olan şey.

2 (*Aslî ya da özsel iyi* anlamında) kendinde ve kendisi için arzu edilen ya da değer verilen şey, bizzat kendisinden dolayı amaçlanan hedef. **3** (*Arızî iyi* anlamında) başka bir şey için arzu edilen, başka bir değer, nitelik ya da amaç adına değer verilen şey. **4** (*Araçsal iyi* anlamında) başka bir iyinin elde edilmesine vesile olduğu için istenen, arzu edilen şey ya da nitelik, değer. **5** (*Katkı yapan iyi* anlamında) gerçek anlamda iyi olan bir bütün ya da faaliyette oynadığı rolden, arzu edilen bir şeye doğru gelişen bir süreçteki rolünden dolayı iyi olan şey.

İyi İdeası. Platon'un tüm İdeaların üstünde olan, İdeaların varlık ve gerçekliğinden sorumlu olan, onun Güneşle, Güneşin bu dünyadaki varlıklar için oynadığı rolle analoji kurarak anlatmaya çalıştığı ideası.

iyilik ilkesi. Ahlâkî sıfatı herşeyden önce iyi ya da doğru anlamına geldiği için, her ahlâk sisteminin ilk ve temel ilkesi olan ve biz insanlardan ideal olarak, iyiliği arttırmamızı ya da güçlendirmemizi, hiç-

bir kötülüğe neden olmamamızı ve kötülüklerin ortaya çıkışına engel olmamızı isteyen ilke.

iyimserlik 1 İyinin ve iyiliğin bir bütün olarak ve uzun vadede kötü ve kötülüğe baskın çıktığı ya da çıkacağı görüşü. **2** Varolan herşeyi en iyi, en olumlu, en umut verici perspektiften görme, değerlendirme tavrı; dünyamızın mümkün dünyaların en iyisi olduğunu, en iyisi olmasa bile, çok yüksek düzeyde iyi ve iyilik içerdiğini, dünyanın gelecekte daha iyi olacağını, yaşamın iyi ve insanın geleceğinin parlak olduğunu, insanların kendilerinde ve toplumda söz konusu olan kötülüğü denetleyip engel olabileceğini savunan düşünce tarzı.

izlenim. 1 Dış dünyanın, gerçekliğin duyu organlarımız üzerindeki etkisinin, zihindeki yansısı; dış gerçekliğin, dış dünyadaki bir durum ya da olayın insanda bıraktığı etki. **2** Yorumlanmamış, doğrudan ve aracısız olan bilinç verisi; bilinçte ortaya çıkan ve çıkarım ya da yorumun sonucu olmayan duyu-verisi. **3** Dış dünyaya ilişkin bilgimizin temelinde bulunan doğrudan, başka bir şeye indirgenemez ilkel deneyim.

izlenimcilik. Sanat alanında, varlıkların ve nesnelerin statik ve kavramsal yanını değil de, insan zihninde yarattığı geçici izlenimleri, olayların değişkenliğini yakalamayı amaçlayan genel eğilim. Bir düşünce ya da görüntünün insanda uyandırdığı izlenimleri yansıtmayı amaçlayan sanat akımı.

K

kabul. Aksiyom ve postüla türünden, doğru olduğuna, herkes için apaçık olduğuna inanılan genel fikir, ilke ya da sayıntı.

kaçınılmazlık. **1** *Genel olarak* bir önermenin başka bir önermeden zorunlu olarak çıkması ya da bir olayın, durumun belli bir gelişmenin sonucu olarak vuku bulması durumu. **2** *Mantıksal anlamda*, bir doğru ya da önermenin ilişkili olduğu başka bir doğru ya da önermeden zorunlulukla çıkması ya da türemesi hâli. **3** *Olumsal kaçınılmazlık olarak*, bilimsel determinizm ya da metafizik veya dinî yazgıcılık anlamında, bir olayın, bir durumun, onu önleyecek, ortaya çıkışını engelleyecek tüm çaba ve girişimlere karşın vuku bulması hâli.

kakos. Yunancada, çirkin, kötü, değersiz, zavallı ve talihsiz anlamına gelen sıfat. *Kakos*'un karşıtı ise dış görünüş ya da biçim, şekil bakımından güzel olmayı, ahlâklı, erdemli ve yetkin olmayı ifade eden kalos sıfatıdır.

kalıcı. Geçip giden ve süreksiz olmaya karşıt olarak, hep var ve sürekli olanın durumu. Gerçekliğin hiç ortadan kalkmayacak, hep varolacak olan bir boyutu, yönü ya da parçası için kullanılan sıfat. Örneğin, mekân, Ortaçağ felsefesinde, bu anlamda kalıcı bir şey ya da nitelik olarak değerlendirilmiştir.

kalıtım-çevre karşıtlığı. Doğuştancılık ve empirizm arasındaki karşıtlıkla eşanlamlı olan ve bir organizmanın, özellikle de insan organizmasının oluşumunda deneyimin, çevrenin, öğrenmenin katkısıyla kalıtımın, doğanın, doğuştan getirilen ya da mirâs alınan genetik yapının katkısının ne olduğuyla ilgili tartışma.

kalkül. **1** Hesaplamada başvurulan işaret ve kurallar sistemi; mantıksal problemleri çözmek için geliştirilen formel sistem. **2** Bir konudaki akılyürütmeyi yöneten ilkeler bütünü. Çıkarım kurallarına ve

mantıksal işlem yöntemlerine göre, semboller kullanılarak çıkarım yapılan formel işlem. **3** (*Mantıksal kalkül anlamında*) önermeler arasındaki formel ilişkilerin bilincine varmamıza imkân veren hesap cetveli, işlem çizelgesi; önermeler arasındaki ilişkileri göstermemize, kanıtlamamıza ve söz konusu formel ilişkileri denetlememize imkân sağlayan, içerikten yoksun, formel bir işaret, sembol ve kurallar topluluğu ya da sistemi.

kamusal alan. Liberal politik düzenin feodal düzenin yerini aldığı sırada oluşmuş olan, yurttaş ya da bireylerin toplulukla ilgili sorunlar ve konular üzerinde tartışma, fikir beyan etme imkânı buldukları, sosyo-politik sorunların çözülmesinde kişilerin değerler, erek ve normlar üzerinde mutabakata varma ve katkı yapma şansına sahip oldukları estetik/ebedî eleştiri veya politik muhalefet alanı. Sivil toplumla devlet arasındaki bir alan olarak kamusal alan, burjuva toplumunun ihtiyaçlarını devlete ileten ilerici, eleştirel ve kültür tartışan bir alan biçiminde gelişmiştir.

kanaat. **1** Rasyonel bir temeli olmakla birlikte, kendisinden veya doğruluğundan kuşku duymanın mümkün olduğu bir önerme ya da hipotez. Kişisel görüşlere dayanan inanç. **2** Bir uzman tarafından verilen hüküm ya da yargı. **3** Sağlam delil ya da dayanakları olmayan fikir, görüş, sanı. **4** Değişen fenomenlerin kesinlikten yoksun duyusal bilgisi. Sanı. Kişinin doğru olup olmadığından emin olmadan benimsediği görüş tarzı. **5** Otoriteye ve güvene dayalı olarak benimsenmiş düşünce.

kanıtlama. **1** Yalnızca mantığa ve özellikle de salt mantığa ait bir deyim olarak, en az bir ortak terime sahip olan iki önerme arasında, bu terimlerin içlemleri ve kaplamları yönünden kurulan mantıksal ilişki. **2** Bir önermenin doğruluğunu, onun başka bir önermenin zorunlu sonucu olduğunu, ya da daha önce doğru olduğu kabul edilen önermeler öbeğinin mantıksal vargısı olduğunu göstererek ortaya koyma işlemi.

kanon. **1** Mantıksal ve bilimsel yöntemlerin kendisine tâbi olmak durumunda olduğu temel ve önemli bir kural, ilke ya da ölçüt. **2** Belli bir alanda geçerliliği olan kural ve ilkeler toplamı. **3** Normatif disiplinlerde, temele konacak, ölçü alınacak norm, izlenecek model ya da pratik kural.

Kant'ın Kopernik devrimi. Bilimsel bilginin, sentetik *a priori* önermelerin realist bir tavır ve zihnin nesnelerine uyduğu varsayımıyla hiçbir şekilde açıklanamayacağını düşünen ve *a priori*, yani tümel olan, yalnızca geçmiş ve şimdi için değil, gelecek için de geçerli olan bilgiyi

açıklamak üzere, zihinle nesneleri arasındaki ilişki için yeni bir varsayım bulmak zorunda kalan Kant'ın, ünlü astronom Kopernik'ten etkilenerek gerçekleştirdiği, nesnelerin zihne ve zihnin işlemlerine ya da faaliyetlerine uyduğu teziyle belirlenen devrim.

kaos. **1** İlk maddenin, evrendeki düzenden önce söz konusu olan, düzensiz, karmakarışık, şekilden yoksun ve ayırımlaşmamış hâli. Dünyanın yaradılışından önce, bütün maddî ögelerin içinde bulunduğu karışıklık, kargaşalık. **2** Yunan felsefesinde, evrenin, bütün bir evrene yasalılık ve düzen getiren rasyonel ilkelerin varolmadığı bir zamandaki durumu. **3** Tüm ögelerin, düzenleyici bir güç tarafından, bir düzenin temel parçaları hâline getirilmezden önceki, içiçe geçmiş ve karmakarışık olma hâli. **4** Anlaşılamayan, kontrol edilemeyen hâl, durum, oluşum.

kapitalizm. En genel anlamı içinde, sermayenin, en temel üretim aracı olduğu, temel özellikleri "**1** Üretim araçlarının özel mülkiyeti ve denetimi. **2** Ekonomik faaliyetin kâr elde etmek amacıyla yapılması veya özel kârın teşebbüs faaliyetinde başlıca saik olması. **3** Söz konusu ekonomik faaliyeti düzenleyen bir pazarın varlığı. **4** Kârın, sermaye sahiplerine ait olması. **5** Üreticilerin, kullanmak amacıyla değil de, satmak amacıyla üretmek durumunda olmaları. **6** Değişim biriminin belli bir zaman karşılığı parasal ücret olması. **7** Sistemdeki temel değişim aracının para olup, **8** üretim sürecinin üretim araçlarına sahip bulunan kapitalist ya da onun adına yöneticisi tarafından denetlenmesi. **9** Sermaye birikiminde borç/kredi kullanılırken, malî kararlar üzerinde tam bir denetimin bulunması, ve nihayet, **10** sermayedarlar arasında rekâbet" olan ekonomik sistem veya üretim tarzı .

kaplam. Bir sözcüğün uygulandığı şeyler toplamı, bir deyimin dile getirdiği nesne ya da nesneler kümesi, bir kavramın kapsadığı, içine aldığı, belirttiği, gösterdiği konu ve nesneler toplamı.

kaplamsallık tezi. Her önermenin ya sıradan bir olgusal önerme, yani mantıksal bakımdan basit bir önerme ya da bu türden önermelerin doğruluk fonksiyonu olduğunu öne süren öğreti; içlemsel her önermenin kaplamsal bir önermeye dönüştürülebileceğini ya da içlemselliğin kaplamsallığa indirgenebileceğini savunan teori.

karakter. **1** Öncelikle, bir şeyi başka bir şeyden ayıran özellik, ananitelik. **2** Genelleme yoluyla da, bir insanın, bir kişinin, davranış, alışkanlık, güç ve beceriler, değer ve düşünce tarzı türünden temel ögelerden meydana gelen özelliklerinin, onu başka insanlardan farklılaştıran bütünü.

karakteroloji. Çeşitli karakterlerin çözümlenmesi ve tasviriyle uğraşan La Bruyère ve La Rochefoucauld gibi akılcı filozofların çalışmalarına dayanan bir disiplin olarak, farklı karakter tiplerinin sınıflanmasıyla uğraşan, farklı karakterlerin ortak özelliklerini ifade eden, karakter tiplerinin bilgisini sağlayan ve karakter eğitiminin temelinde yer alan bilim.

karşı disiplin. Modern bilinçli öznenin yaratımı olan disiplinlere karşı, antihümanizmin bir sonucu olarak veya öznenin tahtından indirilmesinin ardından ve dili arzuyla bilinçdışının bir etkisi şeklinde yorumlayan bakış açısından, arkeoloji ya da soykütüğü, psikanaliz ve dilbilim gbi eleştirel disiplin.

karşı söylem. Ünlü Fransız düşünürü Foucault'nun bakış açısından ve tüm söylemlerin iktidarlar tarafından üretildiği tezi temele alındığında, hâkim söylemin etkilerini bertaraf eden, onu etkisizleştirme amacı güden; geçmişin baskı altında tutma ve mücadele biçimlerinin popüler belleğine sahip çıkarak politik direniş için bir manivela, ihtiyaçlarla taleplerin ifadesi için yeni bir araç sağlayan söylem türü.

karşı kültür. Geleneksel davranış tarzına, geleneksel değerlere, kısacası varolan yerleşik kültüre karşı çıkıp, ona bir alternatif oluşturan yeni, fakat yeterli toplumsal temelden yoksun olan kültür türü; herşeyden önce geleneksel ve uzlaşımsal aile yaşamının engelleyici ve bastırıcı yönlerine karşı çıkışı, insanlara kendi hayatlarını yaşamalarına izin verme konusunda ısrarlı olmayı, çok çeşitli türden uyuşturucuyla tanışıklık içinde olmayı ve cinsel özgürlüğün erdemlerinin savunuculuğunu yapmayı içeren kültür.

karşılaştırmalı felsefe. Yalnızca büyük uygarlıkların felsefelerini değil, fakat aynı zamanda bu felsefeler arasındaki benzerlikleri, ortak noktaları ve farklılıkları konu alan felsefe türü.

karşılaştırma yöntemi. Karşılaştırmalı filoloji, karşılaştırmalı psikoloji, karşılaştırmalı anatomi, karşılaştırmalı fizyoloji, karşılaştırmalı din gibi disiplinlerin yöntemi; yalnızca biyolojik fenomenlerin değil, fakat kültürel fenomenlerin de incelenmesi ve açıklanmasında kullanılan, ve fenomenler arasındaki benzerliklerle ayrılıkları inceleyerek genel sonuçlara ulaşmaya çalışan metod.

karşıolum karesi. Aristoteles mantığının dört standart kategorik önermeyi, yani tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz önermeleri birbirleriyle mantıksal ilişki içine sokan kare.

karşıörnek yöntemi. Bir şeyi, bir tezi, bir önermeyi, onu yalanlayan, yanlışlayan ya da ona bir şekilde karşıt olan bir örnek bularak çürütme yöntemi, örneğin, 'Tüm kuğular beyazdır' önermesini, siyah olan yalnızca tek bir kuğu bularak yanlışlama faaliyeti.

karşıt. **1** Nicelik bakımından aynı olmakla birlikte, nitelik bakımından farklı olan, yani biri olumlu iken, diğeri olumsuz olan ve her ikisi birden doğru olamayan, fakat her ikisi birden yanlış olabilen önermelerin durumu. **2** Terimler söz konusu olduğunda, karşıtlık, Aristoteles'in kavramlar arasında varolduğunu söylediği dört tür karşıolumdan biri. **3** Metafizikte ise, evrende iş başında olup, değişmek ya da değişmeye neden olmak suretiyle gerçekliğini kanıtlayan hareket ve sükunet, varlık ve yokluk, kuru ve ıslak, sıcak ve soğuk, ateş ve su, karanlık ve aydınlık, madde ve zihin, aşk ve nefret, çekim ve itim gibi güç ikilileri.

karşıtlık yasası. Felsefî psikolojide, sıcak ve soğuk, aydınlık ve karanlık, yüksek ve alçak gibi, farklı ve karşıt niteliklerin bilinçte birbirini çağrıştırdığını, karşıtlardan birinin kendi karşıtını gündeme getirdiğini dile getiren yasa .

kategori. **1** Bir yükleme türü, bir yüklemin özneye izafe edilme tarzı; insan düşüncesinin nihaî ve en temel bölme ya da türleri. **2** Aynı zamanda, varlığın nihaî ve bölünemez türleri. **3** İlk iki tanımın bir sentezi olarak, kavramsal analiz ya da sınıflama bakımından, varolan şeyler arasında ayırım yapma imkânı veren sınıf, bölme ya da cins. Aynı cinsten verilerin, ortak özellikler taşıdıkları için, öbeklenmesine imkân veren sınıflama tarzı. **4** Bir felsefe sisteminin temelinde bulunan ana ilke, ide, fikir ya da kavram.

katharsis. Arınma, boşalım. Kişinin estetik deneyim ve yaşantılar yoluyla olumsuz duygularından, özellikle de yıkıcı tutkularından kurtulması durumu; sanatın öznede uyandırdığı acıma ve korku duygularıyla, ruhu tutkulardan temizlemesi süreci .

kathenoteizm. Varoluşuna inanılan birçok tanrıdan her birine yıl içinde belli bir dönem boyunca tapılması durumu; her tanrının, temel ve karmaşık bir gerçekliğin sayısız yön ya da boyutlarından birini simgelediği inancı.

kavimcilik. **1** *Genel olarak*, bir halk, kavim ya da bir grup insanın, kendi halk ya da kavimlerinin, kendi değer, din, ırk, kültür ya da dillerinin diğerlerinden daha üstün olduğu inancı; **2** *biraz daha özel olarak da*, teknik ve bilimsel bakımdan güçlü ve sömürgeci olup, ırkçı önyargılarla

körleşmiş Batı Uygarlığının kendi üstünlüğüne inanırken, diğer uygarlıkları küçümsemesi ve kendi üstünlük iddiasını güçlendirecek malzemeler bulmaya çalışması tavrı.

kavram. 1 *Genel olarak*, bir şeyin, bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımı; soyut düşünme faaliyetinde kullanılan ve belli bir somutluk ya da soyutluk derecesi sergileyen bir düşünce, fikir ya da ide. 2 (*Genel kavram* anlamında) tek olup, ayrı duran varlıkların ortak özelliklerinden hareketle oluşturulan kavram; tek olanlar arasında ortak özellikleri bakımından bir özdeşlik kurduğumuz, örneğin kitapları bir grup ya da mantıktaki adlarıyla bir cins ya da sınıf altında topladığımız ve aynı özellikleri paylaşan kitapları, özellikleri bakımından özdeş saydığımızda, elde edilen kavram türü. 3 (*Kollektif kavram* anlamında) bir sınıf oluşturmayan bir grup ya da kümeyi, diğer grup ya da kümeden ayırmaya yarayan; farklı özelliklere sahip tekil şeylerin kümeye ait bir özelliği paylaşmaları dikkate alınarak oluşturulan, ordu, üniversite, aile, meclis kavramı türünden nosyon. 4 (*Üleştirimsel kavram* anlamında) gruba ya da kümeye göre anlam kazanan, grup ya da küme içinde yer alan bireylerin özelliklerini grup ya da kümeye göre belirten, 'asker', 'milletvekili' türünden kavram. 5 (*Yoksunluk kavramı* olarak) yokluk kavramları olarak da bilinen ve 'sağır' gibi, sahip olunması gereken bir özelliğin bir şeyde, bir nesnede bulunmadığını ifade eden, dolayısıyla ancak o şey, o nesne için kullanılan kavram.

kavrama. Zihin yoluyla idrak etme faaliyeti, anlama, plânlama; soyutlamaları resimsel hiçbir şey kullanmadan anlama süreci; bir şeyin anlamını çözme, onu doğrudan ve aracısız olarak algılama işlemi.

kavramcılık. Konseptüalizm. Tümellerin, genel soyut kavramların tikel şeylerde onların özleri olarak varolduğunu, asla onlardan ayrı olarak varolmadığını, fakat zihnin özleri, tümelleri tikel şeylerden soyutladığını, onlar için isimler ve semboller yarattığını savunan kavram görüşü.

kavram formasyonu. Başka özellikleri bakımından farklılık göstermekle, ontolojik bakımdan kendi kendileriyle aynı olup başka herşeyden farklı olmakla birlikte, mantıksal bakımdan özdeş olan, yani ortak bir niteliği paylaşan nesne ve olay kümeleriyle dolu olan dünyamızda, nesne ve olay kümelerinin söz konusu ortak niteliğini bulup çıkarma, yakalayıp soyutlama işlemi.

kavram olarak varlık anlayışı. Aynı yasalara göre gelişen düşünceyle gerçeklik arasında bir ayırım gözetmeyen ünlü Alman idealist

filozofu Hegel'in gerçekliğin kavramlar tarafından belirlendiği, dünyanın yapısının zihnin yapısı olduğu, gerçekliği anlamanın düşünceyi ya da kavramları anlamak olduğu tezleriyle belirlenen varlık anlayışı.

kavram realizmi. Tümellerin, genel kavramların insan zihninden ve insanın bilgisinden bağımsız bir biçimde varolduğunu, tümellerin, onların bilincine varacak, bilgisine sahip olacak zihinlerin hiç varolmaması durumunda bile varolacaklarını savunan görüşü.

kavramsal çerçeve. Bir toplum ya da topluluğun inançlarının, kabullerinin, bilim ve ahlâkının, gelenekleri ve dünyaya bakış tarzının bir şekilde bir araya gelişiyle genel ve kuşatıcı bir teori biçiminde ortaya çıkan ve o topluluktaki bireylere empirik ve ahlâkî deneyimlerini açıklama ve yorumlama olanağı veren bütün.

kavrayış. Üyelerini değil de, sınıfın bizzat kendisini, parçalarını değil de, parçaların oluşturduğu bütünü, tikel görünüşleri yerine, bireyin bizzat kendisini bilmede söz konusu olan, değişme ortamındaki aynılığı yakalayan ve belli bir genelleme ve soyutlamayı içeren biliş türü.

kaygı. 1 *Genel olarak*, endişeyle karışık tasa; bir isteğin amacına ulaşmayacak gibi göründüğü durumlarda ortaya çıkan tedirginlik hâli. 2 *Varoluşçu felsefede*, içinde yaşadığımız dünyanın anlamsızlığının, tamamlanmamışlığının, kaotik, düzen ve amaçtan yoksunluğunun farkına varmanın ölümkorkusunun sonucu olan duygu.

kaygıya dayalı varlık anlayışı. Ünlü Alman filozofu Heidegger'in insandan hareket eden, insanın yaşadığı kaygıyı, korkulu kaygıyı, endişe ve iç daralmasını temele alan varlık görüşü

kazüistik. Genel ilkelerin varlığını yadsıyarak her durumun kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunan durum ahlâkından farklı olarak, ahlâkî ilkelerin özel durumlara uygulanmasından oluşan ahlâk türü.

kendi. Özneyi pekiştirmede kullanılan, bir eylemin kendisine olan gönderimini dile getiren sıfat. Buna göre, özne söz konusu olduğunda, kendi deyimi, kendisini nesne, yani ben olarak ortaya koyup ifade ettikten sonra, bu ifadeden hareketle yine kendi kendisine dönen ve bu şekilde somut bir gerçeklik kazanan özneyi ifade eder. Terim Nietzsche'de, organizmayı düzenleyen, bireyin hakikî öznesini tanımlamaktadır. Bu bağlamda, bir öznenin ve genel olarak bir varlığın, başka bir şey değil de, kendisi olmasını sağlayan hâl, durum veya niteliğe *kendilik* adı verilmektedir.

kendini aşma. 1 İnsanın *ahlâk alanında*, kendi potansiyel güçlerini tam olarak gerçekleştirmekten oluşan en yüksek hedefe giden yolda, her eylemiyle kendisini aşarak hedefe biraz daha yaklaşması durumu. 2 *Epistemolojide*, benin, ya da düşünce, bilinç ve zihnin, doğrudan ve aracısız zihin halleri, eylemleri ya da işlemlerinin ötesine geçmesi anlamında, kendi bilincinde olması durumu.

kendini belirleme. 1 *Etik alanında*, keyfîliğe, gelişigüzellik ve yasasızlığa imkân veren belirlenimsizcilikle, herşeyin mutlak bir biçimde belirlenmiş olduğunu savunan determinizm arasında kalan bir alternatif olarak, kişinin, özgür irâdesiyle kendi seçimlerini yapabilmesi, dış koşul, etki ve nedenleri aşarak, hedeflerini özgürce belirleyebilmesi durumu; kişinin, kendisini başka türlü davranmaya zorlayan iç ve dış güçlere karşıt olarak, özgür seçimlerde bulunabilmesi ya da tercihlerini özgürce kontrol edebilmesi hâli. 2 *Siyaset alanında*, bir ulusun kendi problemlerini kendi irâdesiyle çözebilmesi, kendi kaderini, dış müdahalelere maruz kalmadan belirleyebilmesi durumu.

kendini sunma. Fenomenoloji geleneği içinde, özellikle de Alexis Meinong tarafından, tüm zihin hâllerinin ortak özelliği olarak gösterilen, bir zihin hâlinin düşüncemizde dolayımsız bir tarzda mevcut olabilme niteliği.

kendinle çelişme. 1 Bir ve aynı kişinin birbirleriyle çelişen iki önermenin ikisini birden olumlaması durumu. 2 Kişinin tutarlılığını yitirmesi, önce olumladığını sonra yadsıması veya önce inkâr ettiğini sonra tasdik etmesi durumu. 3 Önerme söz konusu olduğunda, temel anlamını hem olumlayan ve hem de değilleyen önerme.

kendiliğindenlik. 1 Kendinden, kendi başına ve kendisi için varolma durumu. Başka herşeyden tam olarak ve mutlak bir biçimde bağımsız olan, varolmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, fakat başka herşeyin varoluşu için kendisine ihtiyaç duyduğu, doğasını, özsel olmayan karakteristiklerini sergilemeden tam olarak ifade eden şeyin durumu. 2 Bir neden, bir etki, zorlama ya da baskı olmadan, irâdenin kontrolü dışında gerçekleşen eylem, davranış ya da oluşumun hâli.

kendinde/ kendisi için. 1 *Felsefede*, bir şeyin kendi başına, kendi içinde, yani bilinçten bağımsız olarak ne olduğuyla, bir bilinçle ilişkisi içinde ne olduğu arasındaki karşıtlığı ifade eden önemli bir ayırım. 2 *Kant'ta* mümkün deneyimin ötesinde kalan, bilincin kendisine erişemediği ve dolayısıyla da bilinemez olan varlıkla, yani numenle bilincin bir

fonksiyonu olan, zihin tarafından belirlenen, yani bizim için var olan, eşdeyişle algılandığı ve bilindiği şekliyle varlık, yani fenomen arasındaki ayırım. **3** *Marx'ta*, ekonomik fonksiyonuna göre tanımlanan sınıf, yani aynı konum, çıkar ve statüye sahip insanların belli bir üretim ve mülkiyet sistemi içindeki yeriyle (kendinde sınıf), insanların kendi veya sınıfsal konumlarını algılama tarzlarına ya da sınıf bilinçleri (kendisi için sınıf) arasındaki ayırım. **4** *Çağdaş felsefede*, nedensellik yasasına tâbi olmayıp özgür olan bilinçle, sadece kendinde ve salt dışsal belirlenime, doğal nedensellik yasasına tâbi olan nesne olarak bir şey arasındaki karşıtlığı ifade etmek için kullanılan ayırım. **5** *Heidegger* ve *Sartre'da* söz konusu nesne bilinç karşıtlığına ek olarak, öznenin özgürlüğünü yadsıyan kötü niyetini ve sahici olmamaklığını ifade etmek için kullanılan ayırım.

kendinde-kendisi için varlık. Ünlü Fransız düşünürü ateist Jean Paul Sartre'ın varoluşçu felsefesinde, bilincin ve varlığın birleştiği Tanrı'yı gösteren terim.

kendinde varlık. Varoluşçu felsefenin kurucusu Sartre'ın, dış dünyada varolan cansız şeyler, nasılsa öyle olan somut, olumsal varlıklar ve bu arada, tıpkı cansız nesneler gibi, pasif olup etkinlikten kaçınan, sorumluluk yüklenmeyen insan varlıkları için kullandığı terim.

kendini aldatma. Varoluşçu Sartre'ın felsefesinde, kişinin, öznenin seçme özgürlüğüne sahip olduğunu kabul etmemesi ya da kendisine seçme şansı, tercihte bulunma hakkı tanımaması ve böylelikle de karar vermenin, seçmenin kendisine yüklediği iç sıkıntısından, boğuntudan kaçınması durumu.

kendisi için varlık. Çağdaş varoluşçu düşünür Sartre'da, bilinç, insan varlığı; töze, gerçek varlığa karşılık gelen kendinde varlıktan, fenomene karşılık gelen başkası için varlıktan farklı olarak, kendi yaşamına yön verme, kendi yaşantısına düzen ve anlam kazandırma sürecinde, özgürce seçimde bulunan ve eylemlerinin hem kendisi ve hem de başkaları için ortaya çıkaracağı sonuçları sorumlulukla hesaba katan kişi, bilinçli, sorumlu ve özgür birey.

kesinlik. **1** *Genel olarak*, bir önerme ya da inancın doğruluğuna sarsılmaz bir inanç besleme durumu; mutlak, kesin ve zorunlu bir doğruya ulaşıldığında, bir önerme sağlam ve geçerli nedenlere dayanılarak tasdik edildiği zaman söz konusu olan zihin hâli; bir doğruyu hiçbir kayıt, koşul ya da sınırlama olmadan olumlama veya tasdik etme durumu. **2** (*Öznel kesinlik* anlamında) öznenin, tüm insanlar için geçerli olan

nedenlere dayandıramadığı ve dolayısıyla başkalarına aktaramadığı kuşkudan bağımsız olma durumu. **3** (*Nesnel kesinlik* anlamında) hiçbir kişisel değerlendirme ya da koşula bağlı olmayan, kendisini aynı nedenlerden dolayı herkese kabul ettiren kesinlik türü. **4** (*Mantıksal kesinlik* anlamında) önermenin ya da doğrunun tartışılmaz, mutlak ve kuşku götürmez oluşuyla belirlenen durum. **5** (*Sezgisel kesinlik* anlamında) bir düşüncenin, bir önerme ya da bir ilkenin doğrudan ve aracısız bir biçimde apaçık bir şey, mutlak ve zorunlu bir doğru olarak kavranması durumu. **6** (*Diskürsif kesinlik* anlamında) bir önerme ya da düşüncenin başka düşünce ya da önermeler aracılığıyla apaçık bir doğru olarak kavranması durumu.

kesintililik. Şeylerin, bir tarihsel çağdan diğerine geçişte, artık aynı tarzda algılanmaması, tasvir edilmemesi, ifade edilmemesi, nitelendirilmemesi, sınıflandırılması ve aynı tarzda bilinmemesi olgusu.

Kıta Avrupası felsefesi. **1** *En genel anlamı içinde*, Avrupa felsefesiyle eşanlamlı bir terim olarak, Yunan'la başlayıp, Fransa merkezli Ortaçağ felsefesi aracılığıyla günümüze dek ulaşan, ve Doğu felsefesinin dışında kalan felsefe. **2** *Modern felsefede*, Descartes'la başlayıp, Spinoza ve Leibniz'le süren ve, Hobbes, Bacon, Locke, Berkeley ve Hume'la temsil edilen empirist felsefenin karşısında yer alan, ve Ada Avrupa'sında, yani İngiltere ve İskoçya'da gelişen empirist felsefeden farklı olarak, başta Fransa ve Almanya olmak üzere, kıta Avrupa'sında gelişmiş rasyonalist felsefe. **3** Önce Ada Avrupası ve daha sonra da, Amerika'da gelişen empirizm ve pozitivizm ağırlıklı analitik felsefe geleneğinin karşısında yer alıp, Aydınlanma düşüncesine karşıtlıkla belirlenen, ve içinde Hegel, Marx, Kierkegaard, Nietzsche, Husserl, Heidegger, Sartre, Gadamer, Habermas, Derrida, Foucault, Lyotard ve Baudrillard gibi düşünürlerle, bu düşünürler tarafından temsil edilen idealizm, Marksizm, eleştirel kuram, varoluşçuluk, hermeneutik, fenomenoloji, yapısalcılık, postmodernizm, postyapısalcılık gibi akım ve teorilerin yer aldığı felsefe geleneği.

kinesis. Yunanlıların başta mekânsal, zamansal, niteliksel ve biyolojik değişme olmak üzere, her tür hareket ve değişme için kullandıkları Yunanca terim.

Kinikler. İlkçağ Yunan felsefesinde, Sokrates'in öğrencilerinden olup yeni bir ahlâk görüşü ya da yaşam biçimi geliştiren Antisthenes ve Diogenes gibi düşünürlerin meydana getirdiği okul ya da felsefe topluluğu. Bilimsel bilgi ve kültüre pek bir değer vermeyen, bilimi ahlâka

tâbi kılan, bilimsel araştırmaların erdeme ulaşma sürecinde yalnızca bir araç olduğunu savunan, Sokrates'in karakter bağımsızlığından, inançlarından ne pahasına olursa olsun ödün vermeyişinden etkilenen Kiniklerin etiği, insanın içsel özgürlüğü ve erdemi dışında hiçbir şeye değer vermeyen bir aldırmazlık etiğidir.

kip. **1** Tarz, tavır, varlık durumu. Bir şeyin varolma, ortaya çıkma ya da sunulma tarzı. Bir şeyin zorunlu, aktüel ya da olanaklı olması durumu. **2** Bir şeyin belli bir andaki varlık durumu. Bir şeyin varoluş hâlinde kendini gösteren düzenleniş biçimi. **3** Saf varlığı tikelleştiren ya da bireyleştiren varoluş formu. Bir şeyin, onu o şey, ve başka şeylerden ayrı bir şey olarak tanımamıza olanak veren formu. **4** Niteliklerin birleştirilme tarzı. Bir şeyin bir nitelik, sıfat ya da özelliğe sahip olma şekli ya da tarzı. **5** Bir şeyin anlaşılma, bilinme şekli.

kiplik. **1** *Genel olarak*, bir ifade ya da tümcenin, ilişkili başka bir tümce ya da önermenin ne şekilde, nasıl ya da ne tarzda doğru olduğunu belirtmesi durumu. **2** (*Duyusal kiplik* anlamında) dış dünyadaki nesneleri algılama, yani görme, işitme tarzlarımızın tümü. **3** (*Mantıksal kiplik* anlamında) bir şeyin doğru olma zorunluluğu, olumsallığı, imkân ya da imkânsızlığı. **4** (*Zamansal kiplik* anlamında) bir önermenin geçmişte ya da şimdi doğru olduğunu ya da onun gelecekte veya hep doğru olacağını söyleme. **5** (*Deontik kiplik* anlamında) bir eylemin ahlâkî bakımdan yapmakla yükümlü olduğumuz bir eylem mi, yoksa yalnızca meşrû veya yasaklanmış bir eylem mi olduğunu ifade eden, dolayısıyla yükümlü olmayı, meşrûluk ya da izin verilmişliği, veya yasağı, yasaklılığı dile getiren terimlerin ifade ettiği kipli. **6** (*Epistemik kiplik* anlamında), bir önermenin doğru olduğunu bilmeyi, bilmemeyi ya da doğru olmadığını bilmeyi dile getiren söylem.

Kireneliler. M.Ö. 4. yüzyılın başlarında, Yunanistan'ın Kuzey Afrika'daki sömürgelerinden olan Kirene'de kurulan ve bireyin hazzını ahlâkî eylemin biricik ölçütü yapan okulun kurucusu Aristippos'la, temsilcileri Hegesias, Annikeris ve Theodoros'un meydana getirdiği topluluk, okul.

kişi. **1** Kadın ya da erkek farkı gözetilmeksizin, somut birey; kendisine hem bedensel karakteristikler ve hem de zihinsel özellikler yüklenebilen öge ya da yapı. **2** Bedensel ve zihinsel eylemlerin, faaliyet sırasındaki birliği. **3** Bir insan varlığının vücut şekli, dış görünüşü. **4** İnsanın gerçek, temel, özsel beni.

kişiliksizleşme. **1** Varoluşçu felsefede, benlik yitimi ya da kişisel kimliği kaybetme durumu; kişinin böyle bir durumu tam olarak hissetmesi hâli. **2** İnsanın yaşadığı, büyük bir bilgi bankasındaki küçük ve önemsiz bir harf, bir sayı; makinadaki herhangi bir vidâ, insanlığını kaybetmiş sosyal bir makine hâline gelişine ilişkin, duygu. **3** Kişinin dış gerçeklikle olan bağını ve temasını kaybetmesi hissi.

kişiye yönelen eylem. Bir bireyin akıllı bir varlık olarak gördüğü başka bir bireyde belli bir etki yaratmayı amaçlayan eylemi.

kitle toplumu. **1** *Genel olarak*, büyük ölçekli sanayileşme, büyük kentleşme hareketleri, işbölümünde yüksek düzeyde uzmanlaşma ve yönetimin bir bütün olarak bürokratikleşmiş olmasıyla belirlenen, bireylerinin özgürlüklerini yitirip, birbirlerine benzer oldukları toplumsal ortam. **2** *Varoluşçu felsefede*, Gasset ve Heidegger gibi terimi ilk kez olarak kullanan düşünürlerde, özgürlüklerini çok büyük ölçüde yitirmiş, geleneksel kültürün uygarlaştırıcı etkisiyle aydınlanmamış, basmakalıp değerleri benimsemek zorunda kalan yabancılaşmış, ilkel, kültürsüz, alelâde insanlardan oluşan yığın. **3** *Frankfurt Okulu* düşünürlerinden Adorno ve Horkheimer'in gözünde, insanların edilgen, ilgisiz, atomize varlıklar hâline geldikleri, geleneksel bağlarından, dinsel kimliklerinden koparıldıkları, kitle iletişim araçlarının tek yönlü baskısı altında yalnızlaştıkları, tepeden tahakküme imkân veren toplum biçimi.

kitle kültürü. Kitle toplumunun kültürel alandaki ifadesi. Yüksek kültürle aşağı kültür arasındaki sınır çizgisini ortadan kaldıran veya yüksek kültürün yerine, hem yüksek kültürü ve hem de geleneksel toplumların halk kültürünü yok eden ve alelâdeliği, uyumluluğu, edilgenliği ve kaçışı teşvik eden kültür türü.

klâsik. **1** Latincede, toplumun en yüksek katmanını meydana getiren zengin, seçkin ve soylu kimseler için kullanılan classicus terimi, teşmil yoluyla başka alanlara da uygulandığında, en genel anlamı içinde, yüksek ve kalıcı bir değere sahip olan yapıt, tarz, yaklaşım, görüş, bilimin özelliği. **2** Otoriter bir nitelik taşıyan, sürekli bir değere sahip ürün, başarı veya kazanımın mahiyetini ifade eden özellik. **3** O, yine, antik Yunan ve Latin kültürüne ait olan, Yunan ve Latin kültürünün ayrılmaz bir parçasını meydana getiren değer, eser veya yaklaşımın niteliği. **4** Modern Avrupa kültüründe, onbeş ve onyedinci yüzyıllar arasında, güzel sanatların, sanatçıların ve onların, bu çağın ön plâna çıkardığı estetik nitelikleri taşıyan ve Yunan-Roma dönemi estetiğinin tercihlerini yansıtan eserleri için, barok ve romantik terimine karşıt olarak,

kullanılan deyim. **5** İkinci derecede bir önem taşıyan yeni, modern bir şeyin tersine, köklü bir geleneği olan yapıların, ürünlerin durumu. **6** Bir kültür ya da uygarlığın sanat bakımından olan evriminde, teknik kalite, akılcılık ve ahengi bir araya getiren tarihsel dönem. **7** Kendi türünde temele alınarak, kaynak gösterilebilecek kadar önemli, ünlü, değerli olan yaklaşım, yazar veya eser.

klâsik tanım öğretisi. Platon ve Aristoteles gibi filozoflar tarafından öne sürülen ve özcü bir görüşe dayanan tanım anlayışı; tek tek somut nesneler birtakım doğal türlere ayrıldıklarını, bir nesnenin ait olduğu tür ya da sınıfı belirli ve kesin çizgilerle öteki nesne türlerinden ayırd edilebileceğini, her nesneyi, her ne ise o nesne, ve belli bir nesne türünün üyesi yapan bir öz bulunduğunu kabul eden, tanımın, işte bu özü ortaya koymakla yükümlü olduğunu savunan tanım görüşü.

klâsisizm. **1** *Genel olarak*, duyguların aklın rehberliği altında tutulmasının sonucu olan bir yetkinliğe ve uyum, düzen, orantı ve ölçülülük için duyulan yoğun bir arzuya dayanan bir mizacı yansıtan tavır. **2** *Daha özel olarak* da, doğruluk ve doğallık kaygısıyla, olağanüstü olandan ve dolayısıyla kişisel lirizmden duyulan nefretle, hemen yalnızca ahlâkî incelemeye yönelmeyle, imgelem ve duygululuğun akıl yoluyla düzene sokulması, çeşitli türlere egemen olan kurallara uyma ve açıklık, uyum peşinden koşma tavrıyla seçkinleşen edebiyat akımı.

kodlama. **1** *Genel olarak*, gerçekliğin çok farklı unsurlarını, genel bir anlaşılırlık sağlamak, gerçekliği düşüncede yansıtmak veya tahrif etmek amacıyla, belli bir adla tasnif etme, genel bir şema içinde bir yerlere yerleştirme. **2** *Daha özel olarak* da, alan araştırmasında, gözlemleri, ölçme kolaylığı sağlamak, niceliksel analize imkân vermek amacıyla, onlara birer sembol ya da sayı yükleyerek, kavram ve kategorilere dönüştürme işlemi.

kodaçımı. Kodlananları, etiket ya da kategorilerinden azad etme, onların, kendilerini kavramsallaştıran yabancı anlam yüklerinden bağımsız, gerçek anlamlarını ortaya çıkarma işlemi.

koinai einai. Platon'da ve Stoa felsefesinde, tüm insanlara ortak olan fikirler; iyilik, kötülük, güzellik türünden, tüm insanlara ortak olan, doğuştan getirilen, doğal olan ya da bireye sonradan toplum tarafından aktarılan ortak kavram ya da düşünceler.

kollektivizm. Bireyciliğin tam karşısında yer alan, ve 19. yüzyıl liberalizminden uzaklaşarak, genel bir sosyal gelişme çizgisi, ekonomik

bir reform programı, insanlık için ütopik bir düzen ve, sosyalizm, komünizm, sendikalizm ve bolşevizmde olduğu gibi, otoriteye dayalı bir toplumsal denetim mekanizması geliştiren ortaklaşacılık düşüncesi; üretim araçlarının bölgesel, ulusal ya da evrensel düzeyde ortaklaşa kullanılmasını amaçlayan iktisat sistemi.

komünizm. Sırasıyla, ütopik, akılcı ve pasifist bir öğreti olarak doğa hâli öğretisine, insanlık tarihini iyi ve kötü, ruh ve madde, aydınlık ve karanlık arasındaki bir savaş olarak yorumlayıp, özel mülkiyetin insanı bu dünyaya çektiğini ve maddeciliğe yönelttiğini savunan, alternatif olarak da herşeyden el etek çekmeyi ve çileciliği öneren Manişeizme, sınıf savaşını uygarlığın itici gücü olarak gören Marksizme, ya da üretim güçlerinin yükselişi ve gelişmesiyle ilgili ekonomi anlayışına ve dolayısıyla, ortaklaşa mülkiyet düşüncesine ve sınıfsız toplum idealine dayanan toplum modeli, bu düşünce ve idealle bağlantılı ideoloji.

konformizm. İlke olarak ya da uygulamada, çevresinde kabul görmüş veya egemen durumda olan davranış modellerine, düşünce tarzlarına uyan kimsenin hareket tarzı. Toplumun değer yargılarına, geleneklerine saygı duyma, onlara karşı çıkmama, onlarla barışık olarak yaşama tavrı ya da eğilimi.

kopula. Klâsik mantıkta, kategorik bir önermenin öznesiyle yüklemini birbirine bağlayan veya bir şeyin varolduğunu ifade etme gibi ontolojik bir işlevi bulunan terim.

korporatizm. Gerek bireyciliğe ve gerekse kollektivizme karşı olan, toplumu ilgilendiren önemli iktisadî ve siyasî kararların alınmasında, yalnızca devlet kontrolündeki kurum ve örgütlerin etkili olduğu, bireylerin karar alma sürecine sadece bu örgütler aracılığıyla ve sınırlı bir oranda katılabildiği toplumsal örgütlenme tarzı.

kosmos. Canlı, iyi ve düzenli bir bütün olarak evren. Düzen, tamlık ve güzellik fikirlerini birleştiren ve aynı zamanda evren anlamına gelen Yunanca terim. Evrenin düzeni. Tek, birlikli bir bütün ya da sistem olarak evrenin kendisi.

koşullu buyruk. Belirli bir amaca ulaşmak için ne yapılması gerektiğini söyleyen, hep bir koşula bağlı olan, bir amaca ulaşmak için yerine getirilmesi gereken koşulları gösteren, fakat söz konusu amaca ulaşmak istemeyenleri ilgilendirmeyebileceği için, tümel ve zorunlu olmayan 'şöyle bir sonuca varmak istersen, şu şekilde davranmalısın!' biçimindeki buyruk türü.

koşulsuz buyruk. Kant'ın ahlâk anlayışında, dış etkiler ve koşullar tarafından belirlenmek yerine, kendi kendilerini belirleyen akıllı varlıkların nihaî ve en yüksek ahlâk yasası; tüm ahlâkî eylemlerin nihaî, rasyonel temeli, dayanağı olduğuna inanılan mutlak ve zorunlu yasa. Koşula bağlı olmayan, istisna kabul etmeyen ve tüm insanlar için geçerli olan, insanların arzularına, isteklerine bağlı olmayan, eylemin muhtemel sonuçlarını hiç dikkate almadan emreden, insanlardan, salt akıllı ve yüce varlıklar oldukları için, belli şeyleri yapmalarını isteyen ve insanların eylemlerine bir zorunluluk karakteri yükleyen buyruk türü.

kozalaksı bez. Ünlü Yunan hekimi Galenos ve modern felsefenin kurucusu ünlü René Descartes'ta geçen ve beyindeki, zihinle beden arasındaki ilişkinin ortaya çıktığı yer olarak tasarlanan, bölge.

kozmogoni. Gök cisimlerinin ve bu cisimlerin oluşturduğu sistemlerin kökenini ve gelişimini inceleyen astronomi dalı. Evrenin kökeniyle ilgili olan ve söylence şeklinde veya spekülatif ya da bilimsel bir tarzda ifade edilen teori, evrenin kaynağına ilişkin araştırma dalı. Göksel cisimlerin ve gökyüzü sistemlerinin kökenini ve gelişmesini ele alan astronomi dalı.

kozmoloji. Evrenbilim. Bir fenomenler toplamı olarak görülen evreni, bilimsel verilerle metafiziksel spekülasyonu bir araya getirerek konu alan felsefe dalı.

kozmolojik kanıt. İlk neden kanıtı olarak da bilinen ve evrenin herhangi bir yönü ya da genel bir karakteristiğinden değil de, bir evrenin varolduğu olgusundan yola çıkan, bu olgunun, kendisiyle başka şeylerin açıklanabileceği nihaî bir açıklama kaynağı olmayıp, açıklanmaya muhtaç bir olgu olduğunu ve yalnızca Tanrı'nın varoluşuyla açıklanabileceğini öne sürerek, evrenin varolduğu olgusundan Tanrı'nın varolduğu sonucunu çıkarsayan kanıt.

kozmopolitanizm. **1** Siyasî anlamda, Yunan kent devletinden sonra, Büyük İskender'in Asya'ya uzanan fetihleriyle ve Roma İmparatorluğunun tarih sahnesine çıkışıyla belirlenen Hellenistik dönemde söz konusu olan bir anlayış olarak, bireyin anayurduna duyduğu bağlılık ve muhabbetin yerine, daha büyük ve daha yüce bir yurt olarak düşünülen bütün bir dünyaya duyulan bağlılık ve muhabbeti geçirmesi gerektiği anlayışı. **2** *Marksist terminolojide*, dünya işçilerinin birliği. **3** *Ekonomide*, uluslarası finans ve ticaretin önemini vurgulayan, ulusal ekono-

miye karşı paranın vatanı olmadığı tezini öne çıkaran ve dünya devletleri arasındaki ekonomik bağımlılık düşüncesini ifade eden yaklaşım.

kozmoteizm. Panteizm için kullanılan diğer bir terim. Tanrı'yı doğanın dışındaki tinsel bir varlık, doğaüstü bir güç olarak değil de, doğaya içkin bir varlık olarak gören, başka bir deyişle, Tanrı'yı *kosmos*la, yani maddî dünya ya da evrenle özdeşleştiren akım.

köksap bilgisi. Gilles Deleuze ve Felix Quattari'nin Batı düşüncesinin ikili karşıtlık mantığını yapıbozuma uğratmak amacıyla geliştirdikleri, felsefî ağaçları ve bunların ilk ilkelerini kökünden söküp atan düşünce tarzı; kökleri ve temelleri ortadan kaldıran, birlikleri bozan ve ikilikleri alaşağı eden, kökleri ve dalları dağıtmaya çalışan, çoğullaştırmayı deneyen düşünce biçimi.

köle ahlâkı. Nietzsche'de, ezilen ve sindirilenleri denetleyen, ve onları, kendilerini ezen ve sindirenlerden, gerçekte daha üstün oldukları konusunda ikna eden, insanlarda değişmeye karşı bir korku yaratıp, ödevi, eşitliği, itaat etmeyi ve gelenekselliği putlaştıran ahlâk sistemi; toplumun göreli olarak daha aşağı unsurlarının, ezilenlerin, zayıf ve kölelerin, kendilerinden hiçbir zaman emin olamayan sıradan insanların ahlâkı.

kötülük. 1 *Genel olarak*, doğadan gelen, ya da bilinçli insan eyleminin sonucu olan ve insan varlığına bu dünyadaki yaşamında büyük zarar veren durum, oluşum ya da şey. **2** (*Metafiziksel kötülük* anlamında) insanın eseri olmayan, insanın bu dünyadaki yaşamı sırasında karşılaştığı, deprem, sel, toprak kayması, salgın hastalık ve açlık türünden insan yaşamına son ya da büyük bir zarar veren doğal oluşum. **3** (*Ahlâkî kötülük* anlamında) soykırım, işkence, cinayet türünden, bilinçli insan eyleminden kaynaklanan, insanın insanı öldürmesinin sonucu olan, yani insanın ahlâkî ödevlerine karşı gelmesinden doğan ıstırap. **4** (*Fizikî kötülük* anlamında) acıyla belirlenen mutsuzluk hâli.

kötülük problemi. Tanrı tarafından yaratılmış olduğu kabul edilen dünyamızda varolduğu ve Tanrı'nın varoluşuna ya da en azından temel özelliklerine zarar verdiği veya gölge düşürdüğü düşünülen kötülüklerle ilgili problem; dünyadaki kötülüklerin varoluşunun herşeyi bilen, kâdiri mutlak ve iyi bir Tanrı'nın varoluşuna inanmayı güçleştirmesi durumu. Ünlü İngiliz filozofu Hume'un formülasyonuyla: **a)** Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da, gücü mü yetmiyor? Öyleyse, Tanrı, herşeye gücü yeten bir varlık değil de, güçsüz bir varlıktır. **b)** Yoksa, Tanrı'nın bu kötülükleri engellemeye gücü yetiyor da, önlemek mi is-

temiyor? O hâlde, Tanrı, mutlak olarak iyi olan bir varlık değil de, kötü niyetli bir varlıktır. c) Fakat, Tanrı hem güçlü ve hem de kötülüğü ortadan kaldırmak niyetinde olan yetkin bir varlık ise, nasıl oluyor da bunca kötülük varolabiliyor?

kötülük problemiyle ilgili çözümler. Daha çok ateizm tarafından Tanrı'nın varoluşunun aleyhine bir kanıt olarak öne sürülen kötülük problemi karşısında, dünyada varolan kötülüğün Tanrı'nın varoluşuna ve sıfatlarına gölge düşürmeyecek şekilde açıklanmasını amaçlayan çözümler. Bu çözümler üç tanedir: **1** Azizlerin ve iyiliğin varoluşunu temele alan ve bu dünyada kötülüğün varoluşunun, daha yüksek ve olumlu ahlâkî değerlere yol açtığı için haklı kılınabileceğini söyleyen çözüm. **2** Sanatsal analoji düşüncesine dayanan ve dünyanın, içindeki birtakım kötülüklere rağmen, bir bütün olarak uyumlu, düzenli, güzel ve iyi bir dünya olduğuna işaret eden yaklaşım. **3** Özgür irâde fikrini temele alan ve kötülüğün varoluşunu, ahlâklı insanın onunla iyilik arasında yapacağı irâdî seçimi haklılandırdığını söyleyen çözüm.

kötümserlik. **1** *Genel olarak*, yalnızca kötüyü ve kötülüğü gören, herşeyde kötülüğün baskın çıktığını savunan, varolan herşeyi acıma, üzüntü, umutsuzluk duygularıyla, anlamsızlık, saçmalık, acı ve ölüm düşünceleriyle değerlendiren bakış açısı. **2** *Antropolojik ya da psikolojik bir anlam içinde*, insanın kişisel tecrübesinde ya da genel olarak insanî tecrübede; fizikî bir bakış açısından da, fizikî dünyada; evrensel bir anlamda ise, bir bütün olarak evrende, iyinin ve iyiliğin değil de, kötünün ve kötülüğün egemen olduğunu öne süren tavır. **3** *Tarih felsefesinde*, kültürel dönemlerin ya da tarihi belirleyen güç ve kurumların kötü olduğunu öne süren bakış açısı. **4** *Ahlâk felsefesinde*, şeyleri kara ve olumsuz görme tavrına ek olarak, yaşamın, değiştirilemez ve düzeltilemezcesine kötü olduğunu; insanın, insanın içinde bulunduğu koşulların ve dünyayı iyileştirmeye yönelik tüm eylem ve faaliyetlerin, varolan kötülüğü kalıcı hâle getirmekten ve arttırmaktan başka hiçbir işe yaramadığını, insanın gerçek ödevinin, insanlığın her geçen gün yokoluşunu görmeye tahammül etmek, dayanmaya çalışmak olduğunu savunan görüş. **5** *Metafizikte*, Schopenhauer'in örneklediği dünyanın ve yaşamın kötü olduğu inancı; yokluğun varlığa göre, daha iyi ve tercih edilebilir olduğunu, yanılsama, kesinsizlik, acı, umutsuzluk ve ölümün yaşamın ayrılmaz bir parçasını meydana getirdiğini, dünyamızın mümkün dünyaların en kötüsü olup, dünyadan kötü hiçbir şey bulunmadığını, dünyadan daha kötü hiçbir şeyin yaratılamayacağını, dünyamızın akıldışı kör bir

irâdenin ifadesi olduğunu savunan akım. **6** (*Hazcı kötümserlik* anlamında) Yaşamda peşinden gidilecek tek şeyin haz olmakla birlikte, hazcılığın nihaî ve en yüksek amacının gerçekleştirilemez bir amaç olduğunu, insanların büyük çoğunluğunun hazla dolu bir yaşam geçiremediğini, refah ve zenginliğin insanı acıdan bağışık tutamadığını, dolayısıyla, amacın ve nihaî hedefin, hazdan ziyade, acıdan uzak olmak olduğunu öne süren etik anlayışı.

kötümserlik felsefesi. Evrenin saçma, anlamsız ve akıldışı olduğunu, kör bir gücün etkisi altında bulunduğunu öne süren Arthur Schopenhauer, Jean Paul Sartre ve Albert Camus gibi düşünürlerin felsefesi.

kumarbaz argümanı. Fransız filozofu Pascal'ın, teistlerin Tanrı'nın varoluşunu ispata çalışan kanıtlarıyla, ateistlerin Tanrı'nın varolmadığını göstermeye çalışan kanıtlarından farklı olarak, Tanrı'nın varoluşunun da yokluğunun da kanıtlanamayacağını öne süren, fakat bu durum karşısında benimsenebilecek en iyi çözümün, tıpkı iyi bir kumarbazın kendisine en fazla kazandıracak şeye oynaması gibi, Tanrı'nın varolduğuna inanmak olduğunu belirten görüşü ve akılyürütmesi.

kuralkoyuculuk. 1 *Ahlâkî* yargıların özde eyleme yol gösterici bir vasfı olduğunu öne süren görüş. **2** *Bilim felsefesinde*, betimleyici doğa yasası anlayışından farklı olarak, doğa yasalarını, cisimlerin davranışını yöneten, cisimleri oldukları gibi olmaya zorlayan, cisimlerin davranışı için kural koyan, cisimlerin kendilerine uymak durumunda olduğu ilkeler, cisimleşmiş güçler olarak yorumlayan görüş.

kuralkoyucu tanım teorisi. Özcü tanım anlayışı gibi, tanımların düzeltilemez ve kesin olduğunu kabul etmekle birlikte tanımların yanılmazlığını, onların bilgi aktardığını yadsıyan ve tanımları sembolik uzlaşımlar şeklinde açıklayan görüş.

kurguculuk. 1 *Pragmatizm* ya da âletçiliğin aşırı bir versiyonu olan, ve doğa bilimlerindeki, matematik, felsefe, ahlâk ve dindeki kavram, ilke ve hatta teorilerin, nesnel bir doğruluk ve geçerlilikleri olmamakla birlikte, eylem bakımından yararlı olan saf kurgular, basit fiksiyonlar olduğunu savunan görüş. **2** *Daha özel olarak* da, çağdaş Alman düşünürü Vaihinger'in değerlerin, ideallerin, bilimsel kavram ve teorilerin kendi kendileriyle tutarlı ve dolayısıyla, kendi içlerinde doğru olup, nesnel bir temelden yoksun olsalar da, yararlı ve hatta kaçınılmaz kurgular olduğunu öne süren görüşü. **3** *Kipler mantığında*, mümkün dünyalardan söz eden bir söylemin, gerçekten varolan bir dün-

yalar çokluğuna gönderimde bulunan bir söylem olarak değil, fakat salt yararlı bir kurgu olarak görülmesi gerektiği görüşü.

kuşku. **1** İnancın olumsuzlanması, bir önermenin lehinde ya da aleyhinde olumlu bir sonuca ulaşmamış olma durumu. **2** Bir şeyin doğruluğuyla ilgili olarak tereddüt içinde olma, kesin karar verememe hâli. Bir iddianın doğruluğuna inanmama eğilimi. **3** Çelişik önermeler arasında duraksama, ikna olmama ve dolayısıyla hüküm vermeme, yargıyı askıya alma durumu. Kuşku, teorik kuşku ve değerlerle ilgili kuşku olarak ikiye ayrıldığından, kuşkunun konusu, duyu verilerinin tanıklığı ve teorilerin doğruluğuyla, estetik ve ahlâkî değerlerle ilgili yargılarımızın geçerliliği olabilir.

kuşkuculuk. **1** *Genel olarak*, belli bir doğruya ulaşmadan önce, kuşku duymanın zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu savunan anlayış. **2** *Epistemolojide* insan zihninin bilgide kesin ve pozitif doğrulara ulaşamayacağını, kesin ve doğru bilginin mümkün olmadığını ve insanın görünüşlerin ötesine geçerek gerçekliğin kendisine ulaşamayacağını öne süren görüş, bilgi imkânımızın sınırlı olduğunu savunan öğreti. **3** Metafizikte, insanın gerçekliğin doğasıyla ilgili spekülasyonlardan vazgeçerek, yargıyı askıya alması gerektiğini savunan öğreti. **4** *Etikte*, tüm ahlâkî ilkelerin göreliliğinden hareketle olasılığın, ihtimaliyetin yaşamdaki en büyük yolgösterici olduğunu söyleyen, temel ilke olarak hoşgörüyü benimseyen yaklaşım. **5** *Din felsefesinde*, aklın dinin doğrularına, tanrısal hakikatlere ulaşmak bakımından çok yetersiz olduğunu savunan ve dinde vahyi ve kalp gözünü ön plâna çıkaran anlayış. **6** (*Yöntemsel kuşkuculuk* anlamında) **a)** Genel olarak, şüphenin bir yöntem, belli birtakım doğrulara ulaşma imkânı sağlayan bir araç olarak kullanılması. **b)** Özel olarak da, Descartes'ın, metafizik sisteminin temeline koyacağı hakikati bulmak üzere herşeyden şüphe etmesi, kuşkuyu bir metod olarak kullanması.

kuşku hermeneutiği. Geçmişten günümüze iletilmiş olana kuşkuyla bakmaktan, metinlerin ve insan eylemlerinin göründükleri kadar masum olmadıklarını, onların gizli itkilerin, saklı dürtülerin veya sınıfsal çıkarların yansıtımları olabileceklerini gözler önüne sermekten meydana gelen hermeneutik türü. Soykütüğü yaklaşımıyla özdeşleştirilebilecek olan bu tür bir hermeneutiğin temsilcileri Nietzsche, Freud ve Foucault'dur.

kutuplar. Felsefede, uçları gösteren karşıt ya da zıt terim veya ögeler; iyi/kötü, aşk/nefret, doğru/yanlış, aydınlık/karanlık, sı-

cak/soğuk, ahlâkî/ahlâksız, güzel/çirkin gibi birbirlerinin tam karşısında yer alan nitelik ya da değerler.

kuvvet. Başka bir şeyi, bir şeyin özelliklerini, niteliklerini, hareketini ve mekânsal ilişkilerini etkileyen eylem, faaliyet ya da enerji. Değişmenin, hareketin, eylemin, faaliyetin nedeni olan şey. Eylemi yaratan, hareketi, oluşu, yokoluşu sağlayan güç, kudret. Meydana getirdiği değişiklikle ölçülen hareket ettirici güç.

kültür. 1 *Genel olarak*, insan toplumunun, biyolojik olarak değil de, sosyal olarak kuşaktan kuşağa aktardığı maddî ve maddî olmayan ürünler bütünü, sembolik ve öğrenilmiş ürünler ya da özellikler toplamı. **2** İnsan türünün hayatını, yaşam tarzını tüm diğer yaşam tarzlarından ayıran unsurlar bütünü. **3** Bir uygarlığı meydana getiren değerler toplamı.

3 (*Popüler kültür* anlamında) klâsik musikîyi, ciddî ve ağır romanları, şiir, dans ve bale gibi nispeten az sayıdaki eğitimli insan tarafından anlaşılıp estetik değeri takdir edilen ürünleri ihtiva eden yüksek kültürün tam karşıtı olan kültür; herkes, özellikle de geniş yığınlar tarafından kolaylıkla alımlanan vasatî kültür ürünlerinden meydana gelen sanatsal değeri, estetik niteliği düşük kültür.

kültürel aygıt. Kültür üretimiyle uğraşan veya sanatsal, düşünsel ve bilimsel çalışmaların sürdürüldüğü, himaye edilip desteklendiği veya geliştirildiği örgüt ve ortamla ilgili unsurlar, veya kültürün toplumsal çevreye sunulmasına veya yayılmasına imkân veren araçlar ya da âletler sistemi.

kültürel forum. Fransız düşünürü Baudrillard tarafından betimlenen postmodern dünyada, dinleyici ve alıcı kitle için toplumsal anlamlar ile kültürel formların kaynağı olduğu öne sürülen televizyon.

kültürel gecikme. Teknolojideki, kültürün maddî unsurlarındaki değişmenin, tinsel ya da manevî unsurlardaki değişmeden çok daha hızlı olup, ikisi arasında bir boşluğun ortaya çıkması durumu.

kültürel yeniden üretim. Kültürel alan içinde kendilerine bir yer bulan kültürel unsur, değer, fikir ve formların süreklilik kazanmaları durumu.

kültürel yabancılaşma. Toplumda, kendilerine yüksek bir değer izafe edilen hedef, ideal ya da amaçları küçümseme, onları bir türlü benimseyememe durumu.

kültürel-tarihsel yaklaşım. Tarihte salt bireyselleştirici yaklaşımların kullanılmasına karşı çıkan ve sosyolojik çözümleme yoluyla, tüm kültür tarihi için geçerli olabilen genel sonuçlar çıkaracak bir kültür tarihçiliğine yönelinmesi gerektiğini savunan Alman tarihçisi K. Lamprecht tarafından geliştirilmiş olan yöntem ya da yaklaşım.

kültürel vizyonu olan düşünür. Batı düşüncesinde, kültürün genel durumunu, akışıyla sonuçlarını derinlemesine görebilen düşünür.

kültür endüstrisi. Popüler kültür; radyo, televizyon, kitap, magazin ve gazetelerin, popüler müziği meydana getiren tüm faaliyet ve düzenlemelerin vücuda getirdiği vasatî kültür, standart kültürel organizasyonlarla kültürün standartlaşması durumu. Kapitalizmin egemenliğini pekiştirip güçlendirmek için kullanılan, öncelikli amacı, bireyin kapitalizmi benimsemesini kolaylaştırmak olan, günlük yaşamın sorumluluğundan, ağır ve sıkıcı işlerinden çok az bir çaba ile geçici bir kaçış sağlayarak, oyalanma ve zihinsel uzaklaşma yaratan kitle kültürü.

kültür felsefesi. Kültürün doğasını, yapısını, gelişmesini, çeşitli tezahür ya da görünümlerini, kültür alanlarıyla olaylarını, felsefî yöntemlerle ele alıp analiz eden felsefe türü.

Tinsel ve ahlâkî yaşam, dinî, ahlâkî, teknik, estetik ve bilimsel nitelikteki olaylar bütünü olarak kültür, tümüyle ve tam olarak tarih içinde ortaya çıktığı için, çoğu zaman tarih felsefesiyle özdeşleştirilen kültür felsefesi, 18. yüzyılda, daha çok İtalya'da Vico, Almanya'da Herder ve Dilthey, Fransa'da Rousseau ve Voltaire'in çalışmalarıyla ve daha çok bir *kültür eleştirisi* şeklinde ortaya çıkmıştır.

küme. Eleman adını verdiğimiz canlı veya cansız varlıklardan, şekil veya simgelerden, soyut kavramlardan meydana gelen topluluk.

L

lafzî. 1 Zihinden, dilden bağımsız olgularla değil de, salt sözcüklerle, sözlerle ilişkili olma; yazılı olmayıp, sesli olan söz ve sözcüklerle ilgili olma durumu. 2 Olumsuz ve pejoratif bir anlam içinde ve aşağılayıcı bir nüansla, salt sözcüklerden ibaret olma, kelimelere indirgenmiş bulunma hâli.

lafzîlik. Düşüncelerini ya da fikrini açıkça dile getirecek yerde, anlamı iyi anlaşılmamış sözcükleri ard arda sıralamakla yetinmekten veya gereğinden çok sözcük kullanmaktan oluşan entellektüel kusur.

laissez-faire. Her türlü devlet müdahalesine karşı çıkan, bireyin kendisine en fazla özgürlük tanınması gereken iktisadî karar birimi, temel âmil olduğunu öne süren iktisadî liberalizm veya bireyciliğin temel düsturu olan 'Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler'in kısaltılmış Fransızca ifadesi.

lebenswelt. Fenomenolojinin kurucusu ünlü Alman filozofu Edmund Husserl'in felsefesinin en temel kavramlarından biri: Yaşama dünyası. Gündelik yaşanmış deneyimlerin, en yüksek derecede teorik ve soyut olan bilimsel kavramlarımızın bile nihaî ve en yüksek temelini meydana getiren, bilim öncesi dünyası.

Leninizm. Sovyet düşünür ve eylem adamı V. İ. Lenin'in diyalektik materyalizmle, tarihsel materyalizmden meydana gelen Marksizme yaptığı katkıları ifade eden deyim.

leviathan. Ünlü İngiliz düşünürü Thomas Hobbes'un 1651 yılında yayımladığı eserinin adı. *Leviathan*, yani Ejderha, toplum sözleşmesinden sonra ortaya çıkacak devletin birey karşısında güçlü olması gerektiğini göstermek amacıyla, Hobbes tarafından bilinçli olarak seçilmiş bir terimdir.

liberalizm. **1** Genel olarak, kökleri Rönesans ve Reformasyona dayanmakla birlikte, daha çok onsekizinci yüzyılda sağlam temellere oturan bireye, bireyin hak ve özgürlüklerine, bireysel faaliyetlerde özgürlüğe imtiyazlı bir yer veren felsefî öğreti. **2** (*İktisadî liberalizm* anlamında) ekonomik alanda kendiliğinden oluşan doğal bir düzenin varolduğu iddiasına dayanan, insan özgür davrandığında, doğal iktisadî düzenin gerçekleşmesini sağlayacağını, bireysel çıkarlarla toplumun genel çıkarının çakıştığını, insanın kendisine en fazla özgürlük tanınması gereken iktisadî karar birimi olduğunu, devletin birtakım müdahalelerle, bireyler arasında varolan rekabetin serbestçe işlemesini engellemekten kaçınması gerektiğini öne süren öğreti. **3** (*Siyasî liberalizm* anlamında) siyasî iktidarın müdahalesinin bireysel faaliyetlerin düzenlenmesi ve korunmasına yönelik görevlerle sınırlı kalması, özel teşebbüsü kısıtlayacak her türlü müdahalecilikten kaçınılması gerektiği ilkesine dayanan, ideal yönetim tarzı olarak temsilî ve parlamenter demokraside, devletin, bireyin vazgeçilmez hak ve özgürlüklerini, özellikle de mülkiyet hakkını resmen güvence altına alan hukuka tâbi olması gerektiğini savunan öğreti.

liberal sanatlar. Ortaçağ üniversitelerinde, serbest mesleklere bir ön hazırlık olarak okutulan ve 'usta sanatkâr' diploması almaya imkân veren sanatlar için kullanılan ifade.

Yeni-Phytagorasçı Marcianus Capella tarafından belirlenen bu sanat ya da disiplinler gramer, mantık, retorik, aritmetik, geometri, astronomi ve müzik gibi disiplinlerden oluşmaktadır. Teoloji, bütün disiplinlerin temeli olduğu, fizik te matematikle birleştirildiği için, bu listede yer almaz. Öte yandan, listede yer alan bilimlerden astronomi bütün bir optiği, müzik te bütün bir akustik alanını içermektedir.

logoi spermatikoi. Stoalılarda, kendilerini doğanın fenomenlerinde gösteren, evrenin bütününe yayılan ve oluş, gelişme ve değişmenin nedeni olan tohumlar.

logos. Antik Yunan düşüncesinde, **1** söz, konuşma, düşünce, akıl, anlam, açıklama; **2** bir şeyin her ne ise o olmasını sağlayan nedenler; **3** belli bir disiplinde, fenomenleri açıklamak amacıyla kullanılan yöntem ve ilkeler; **4** bir şeyi bizim için anlaşılır kılan temel, dayanak; **5** Yunan dininde, bir Tanrı ya da Tanrıların, insanlara tinsel esin, bilgelik ve yolgöstericilik sağlayan sözleri.

logos orthos. **1** Yunan düşüncesinde, genel olarak doğru ve yerinde tartışma, güçlü akılyürütme. **2** Sofistlerde mantık ve retorikle il-

gili çalışmalarda; uygun çıkarımlarda, ve bir görüş ya da bakış için en elverişli durumu yaratmak için kullanılacak olan mantıksal ilke, tez ve görüşler. **3** Platon'da, bilgiye dönüştürülebilmek için, nedenlere ilişkin açıklama ya da tanımla tamamlanmak durumunda olan doğru inanç.

-loji. Bir bilim ya da disiplini tanımlayan bileşik sözcüklerde, konuyu veya araştırma alanını değil de, ortak olan unsuru, teoriyi ya da disiplini gösteren, teori, bilim ya da disiplin anlamına gelen müşterek terim.

lojisizm. **1** Matematiğin mantığın kavramlarıyla tümdengelimsel çıkarımlarından türetilebileceğini, matematiğin son çözümlemede mantığa indirgenebileceğini, tüm matematiksel kanıtlamaların tümdengelimsel akılyürütmenin farklı formlarından başka hiçbir şey olmadığını savunan anlayış ya da yaklaşım. 'İki artı iki dört eder' demekle, '*A A*'dır' demek arasında formel açıdan bir farklılık bulunmamasından, hem mantığın ve hem de matematiğin ad tanımlarına dayalı tümdengelimsel/kanıtlayıcı birer yapıya, hatta aynı yapıya sahip olmasından hareketle, mantıkla matematik arasında tam bir özdeşlik ilişkisi kuran ve matematiği mantığa indirgeyen tavır. **2** *Ahlâk felsefesinde*, mantığı ahlâk alanına taşıma, ahlâk alanının kendisine özgü bir mantığı olduğunu öne sürme tavrı, doğru ahlâksal yargıların, kişi bu yargıları kendi kendisiyle çelişkiye düşmeden inkâr edemediği için, zorunlulukla doğru olduğunu savunan görüş.

M

madde. 1 *Genel olarak*, duyusal evrenin kendisinden meydana geldiği, meydana gelir göründüğü, tinsel/ruhsal olmayan, fizikî, doğal, kalıcı, cisimsel, tümüyle ya da göreli olarak belirsiz olan töz. 2 Mekânda bir yer işgâl eden, çoğunluk elle tutulabilir ve deneyimsel olarak gözlemlenebilir olup, güç kullanmak suretiyle üzerinde eylemde bulunulabilen şey. Temel özellikleri yer kaplama, girilmezlik olan, parçacık ya da atomlardan oluştuğu, bilinemez olduğu, fizikî etkinlik ya da değişme potansiyeline sahip bulunduğu, kütlesi olduğu söylenen varlık. 3 Bir şeyin fizikî ya da maddî bileşeni, bir varlığın kendisinden meydana geldiği şey.

4 (*İlk madde* anlamında) Aristoteles'te, tümüyle gizil bir biçimde, potansiyel olarak varolan, her tür özellikten yoksun bulunan, tüm fizikî nesnelerde aynı olan ve aktif güç ya da ilkeler tarafından şekillenen, hiçbir yerde tek başına varolmayan, bundan dolayı, bir soyutlamanın sonucu olan ve ancak madde ve formdan meydana gelen bireysel şeylerin doğasındaki bir öge olarak varolan dayanak.

madde-form. Ünlü Yunan filozofu Aristoteles'te varolan şeylerin statik bir açıdan, yani değişmezlik açısından ele alınmalarının sonucu olan temel ontolojik ayırım; bir tözün, bireysel bir varlığın hem maddeden ve hem de söz konusu maddeyi her ne ise o şey yapan şekil, form, öz ya da yapıdan meydana gelen bileşik bir varlık olduğunu ifade eden ayırım.

maddeleşme. İlkçağ Yunan felsefesinde, ama özellikle de Aristoteles'te, ilk maddenin, hiçbir niteliği olmayan, her tür özellikten yoksun bulunan madde ya da dayanağın form kazanarak, şekil alarak cisimleşmesi, bir cisim olması. İlk maddenin 'şu' ağaç, 'şu' kitap, 'şu' insan şeklinde aktüelleşmesi, bireyleşmesi, tikelleşmesi ya da somutlaşması, duyularla algılanabilir duruma gelmesi.

maddesizcilik. İngiliz empirist filozofu George Berkeley'in yalnızca idelerin ve ruhun varolduğunu, fakat maddenin hiçbir şekilde varolmadığını, zihinden bağımsız bir madde düşünmenin çelişik olduğunu dile getiren idealist öğretisi.

mağara benzetmesi. Platon'un *Devlet* adlı diyalogunda ortaya koyduğu genel bilgi ve eğitim anlayışını mecazî bir dille ifade edip, somutlaştırmak için kullandığı istiare; onun kendi bilgi ve eğitim anlayışını ifade ederken, zamanının eğitim anlayışını eleştirmek, insanlık hâlini, insanların genellikle kulaktan dolma malûmatlarla yetinip, gerçeklikten uzakta, yüzeyde, karanlıkta, zincire vurulmuş olarak yaşama hâllerini ifade etmek üzere kullandığı ünlü eğretileme.

makinedeki hayalet. Çağdaş İngiliz filozofu Gilbert Ryle'ın Descartes'ın zihin-beden ikiciliğini, radikal düalizmini ifade etmek için kullandığı deyim; insan bedeninin oldukça karmaşık ve ayrıntılı bir makine iken, yalnızca cisimsel olmayan bir ruhla birleştiği zaman bir kişi hâline gelmesi durumu.

makine insan. Fransız duyumcu ve materyalist filozofu Lamettrie'nin düşüncenin belli bir biçimde düzenlenmiş maddede bulunan hareketin sonucu olduğunu, hayvanla insan arasındaki farklılığın, niteliksel değil de, niceliksel olduğunu, insanın, yalnızca çarklarının karmaşıklığından dolayı farklı ve gelişmiş göründüğünü ifade eden 1748 tarihli kitabının başlığı.

makrokosmos. Aktif, yapı kazanmış bir bütün olarak düşünülen evren. Mikrokosmos diye adlandırılan insanla karşıtlaştırılan, insana birçok bakımdan benzer olduğu varsayılmakla birlikte, insandan çok daha büyük olan kompleks bütün. Küçükevren olarak görülen insanın kendisi gibi, akla, akıl ilkelerine göre düzenlendiği, insan gibi canlı ve bilinçli olduğu düşünülen kompleks yapı, doğası insan varlığına tam olarak yansıyan tanrısal bir varlığa karşılık geldiği varsayılan bütün.

maksim. **1** *Genel olarak*, bir bireyin benimseyebileceği, ya da bireye, eylemlerinde iyi bir yol gösterici olarak kabul etmesi tavsiye edilen davranış kuralı. **2** *Mantıktaki*, genel bir kabul gören iddia ya da kural. **3** *Kant'ın etiğinde*, ahlâkî özne için geçerli olduğu görülen pratik bir ilke.

Makyavelizm. **1** 1469-1527 yılları arasında yaşamış olan İtalyan düşünürü Machievelli'nin, devletin ya da devlet adamının, özellikle dış ilişkiler söz konusu olduğunda, ülkesinin yararına olabilecek her eylem

ve hareket tarzının meşrû olduğunu, amacın aracı meşrûlaştırdığını dile getiren politik ilkesi ya da her türlü ahlâk ilkesini hiçe sayan siyasî görüşü. **2** Herşeyin egemenlik amacını gerçekleştirmek için bir araç olduğu, insanların değerli buldukları şeylerin, bu amaca hizmet ettiği ölçüde iyi ve değerli olup çıktığı, yöneticinin, devletin egemenliğini tesis edebilmek için her yola başvurabileceği, ahlâkla siyaset arasında doğrudan hiçbir ilişki bulunmadığı görüşü.

mantık. **1** *Geniş anlamda*, öncül ya da öncüllerden bir sonuca giden akılyürütmenin yapısıyla ilkelerini konu alan bilim dalı. Düzgün düşünme, doğru düşünme kurallarının ve formlarının bilgisi. Bir şeyin başka bir şeyden çıktığı ya da başka bir şeyin sonucu olduğu bağıntıları inceleyen formel disiplin.

2 (*Dedüktif mantık* anlamında) tümdengelimsel akılyürütmeyi konu alan disiplin. **3** (*Tümevarımsal mantık anlamında*) tümevarımsal akılyürütmeyle ilgili problemleri ve işlemleri konu alan mantık türü. **4** (*Deontik mantık* anlamında) pratik akılyürütmeye dayanan, pratik akılyürütme örneklerini formelleştiren disiplin. **5** (*Formel mantık* anlamında) esas konusu olan tutarlılık ve geçerliliğin, mantıksal olmayan deyimlerin içeriğine değil de, yalnızca formuna bağlı olduğu mantık türü; önermelerin ve tümdengelimsel akılyürütmenin yapısını, incelenen önermelerin içeriklerini bir kıyıya bırakıp, onları yalnızca form bakımından, biçimsel açıdan değerlendiren bir yöntemle araştıran mantık türü; geçerli akılyürütmeyi konu alan, geçerli akılyürütmenin sistemleştirilmesini amaçlayan, en önemli işlevi, çeşitli konuları aksiyomatize etmek, geçerli çıkarım kalıbları içinde sınıflamak olan, 've', 'ya da', 'ise' gibi eklemlerle birleştirilen önermeleri konu alan önermeler mantığıyla, farklı önerme türleri arasında bir ayırım yapan yüklemler mantığından oluşan genel disiplin.

6 (*Felsefî mantık* anlamında) formel mantıkta kullanılan kavramları inceleyen, çeşitli mantık sistemlerinin mekaniğiyle meşgul olmak yerine, genel olarak geçerli akılyürütmeyi konu alan, akılyürütme türleri, geçerlilik ve mantıksal zorunluluk üzerinde çalışan mantık. **7** (*Bileştiriciler mantığı* anlamında) matematiksel mantığın, değişkenlerin tümüyle elenip, yerlerine bu mantık dalına özgü olan belirli türden fonksiyonların geçirildiği dalı. **8** (*Çok değerli mantık* anlamında) üçüncünün imkânsızlığı ilkesini bir şekilde reddederek, ikiden fazla doğruluk değerine yer veren, kendisinde geçen her formülün ikiden fazla doğruluk değerine sahip olduğu mantık sistemi; bazı çıkarım türlerini ana-

liz ederken, 'doğru, yanlış ve belirsiz', 'zorunlu olarak doğru, zorunlu olarak yanlış, ve mümkün', 'kesinlikle doğru, kesinlikle yanlış, muhtemelen doğru, muhtemelen yanlış' örneklerinde olduğu gibi, en az üç doğruluk değeri kullanan mantık türü. **9** (*Deontik mantık* anlamında) yükümlülük, sorumluluk, yasak, meşrûluk, buyurulma ve izin verilebilirlik türünden ahlâkla ilgili temel kavramları içeren önermeler arasındaki mantıksal bağıntıları araştıran, ödevle ilgili olan ya da ödev bildiren temel terimlerden yola çıkıp formel sistemler kuran, bu formel sistemlerin yarattığı problemleri konu alan disiplin.

10 (*Diyalektik mantık* anlamında) üç temel düşünce yasasını inkâr eden, ve şeylerin değişme ve gelişme süreçlerini ortaya koymayı amaçlayan bir oluş mantığı geliştiren, gerçekliğin özünde çelişki olduğunu, düşüncenin karşıtlıklardan geçerek geliştiğini iddia eden Hegel, ve herşeyin diyalektik yasalara göre gerçekleştiğini öne süren Marx ve Engels gibi filozofların mantık sistemleri. **11** (*Formel olmayan mantık* anlamında) **a)** Mantıksal bir forma tam olarak uymayan, uysa bile doğruluğu bu forma bağlı olmayan, **b)** akılyürütmede kullanılan formların geçerliliğinden çok, terimlerin anlamlarına dayanan ve **c)** formdan çok başka değerlendirmelere, örneğin deneysel verilere bağlı olarak doğru ya da yanlış olabilen çıkarımları konu alan disiplin. **12** (*Geleneksel mantık* anlamında) Frege, Russell gibi çağdaş mantık ve matematikçiler tarafından kurulan modern mantıktan önceki Aristoteles mantığı; aynı zamanda klâsik mantık olarak da bilinen kategorik tasım ya da sınıflar mantığı; özne ve yüklemden oluşan kategorik önermelerden, sonuçların hangi kural ya da işlemlere göre kesinlik ve zorunlulukla çıktığını araştıran formel mantık.

13 (*Aristoteles mantığı* anlamında) klâsik mantık, özellikle Ortaçağda öğretildiği şekliyle geleneksel tasım mantığı. Aristoteles'in tümeller arasındaki bağıntıları kullanarak geliştirmiş olduğu bir bağıntılar mantığına aynı zamanda *tasım mantığı* adı verilmektedir. Bu tasım mantığına göre, örneğin tüm insanlar hayvan, ve tüm hayvanlar da canlı varlıklarsa eğer, bu takdirde tüm insanlar canlı varlıklardır. Genel olarak söylendiğinde, tüm *A*'lar *B*, ve tüm *B*'ler *C* ise, bu takdirde tüm *A*'lar *C*'dir. Aristoteles mantığında, yine belli bir mantıksal forma sahip önermelerden, yani öncüllerden, yeni önermeler, yani sonuçlar çıkarsamaya yarayan birtakım mantıksal kurallar vardır. **14** (*İnanç mantığı* anlamında) Ortaçağ felsefesinde, kimi düşünürler tarafından öne sürülen ve inancın, doğal ya da klâsik mantıktan üstün olan, kendisine özgü

mantığı. **15** (*Karar mantığı anlamında*) konusu, belirli tercihleri, kişilerin belli zamanlarda, belli durumlarda seçecekleri en uygun ve en elverişli davranış biçimlerini belirleyen kurallar olan disiplin. **16** (*Kipler mantığı anlamında*) konusu mantıksal kipler olmakla birlikte, her zaman mantıksal kiplerle sınırlanmayan, öncüllerinden en az biri kipsel bir önerme olan çıkarımları konu alan mantık türü; zorunluluk ve imkân türünden kavramları konu alıp, bir şeyin zorunlu mu, yoksa mümkün mü olduğunu dile getiren kipsel önermeler arasındaki ilişkileri araştıran disiplin.

17 (*Matematiksel mantık* olarak) **a)** sembolik mantık; **b)** matematiğe ilişkin mantıksal analiz. **18** (*Niceleme mantığı* anlamında) doğruluk fonksiyonu mantığındaki bazı yetersizliklerin giderilmesi amacıyla oluşturulmuş olup, en önemli özelliği basit önermeleri nicelikleri bakımından ele alması olan mantık türü, niceleyicileri kapsayan temel mantık bölümü. **19** (*Sembolik mantık* anlamında) semboller, işaretler, bağlaçlar, sembollerin birleşimiyle ilgili kurallar, çıkarım ve türetim kuralları türünden düzgün tam deyimlerden oluşan; analiz edilen ögelerin içeriğini değil de, formunu temele alan, formelleştirmeyi ön plâna çıkaran mantık. **20** (*Tümevarımsal mantık* olarak) özelden genele, tikelden tümele, olgulardan yasaya yükselen akılyürütme ya da çıkarımlar oluşturmada söz konusu olan işlemleri, gözlemlenen verilerden sınırlanmamış genellemelere götüren süreçleri, genellemeleri doğrulama yöntemlerini konu alan disiplin ya da mantık türü. **21** (*Yanılsama mantığı* anlamında) Alman filozofu Immanuel Kant'ta, diyalektiğe, deneyimsel malzemenin yokluğunda her iki tarafı da eşgüçle savunulan antinomilerle sonuçlanan akılyürütme tarzı. **22** (*Transendental mantık* anlamında) Kant'ta, salt düşünme ögelerinin kaynağını ve değerini belirleyen, düşünme ve akılyürütme melekelerimizin *a priori* koşullarını konu alan mantık.

23 (*Tümdengelimsel mantık* olarak) tümdengelimsel akılyürütmeyi, mantıksal çıkarımı konu alan, tam ve tutarlı olan çıkarım kurallarını formüle eden, bu kuralları mantıksal argümanlara uygulayan, tümdengelimsel akılyürütmelerin sonuçlarının öncüllerinden çıkıp çıkmadığını belirlemeye çalışan mantık türü. **24** (*Yüklemler mantığı* olarak) ünlü Alman mantıkçısı Frege tarafından geliştirilmiş olan, ve önermeler mantığına, **a)** bir bireye bir yüklem atfeden ('Ali zekîdir' benzeri) tümceleri, **b)** bireylere bir bağıntı yükleyen ('Engels Marx'ın dostudur' benzeri) önermeleri, **c)** belirli bir yüklem ya da bağıntının bazı

veya tüm bireyler için geçerli olduğunu söyleyen ('Bazı' veya 'Tüm insanlar zekîdir' benzeri) tümceleri ekleyen mantık.

mantık felsefesi. Mantığın doğası ve kapsamını ele alan; mantığın mahiyetini, onun bilgiyle olan ilişkisini, mantık ile dış dünya arasındaki münasebetleri araştıran, mantıksal argümanların unsurlarını tartışan, akılyürütmede öncüllerin sonucu desteklediğine kimin karar verdiği problemi üzerinde duran; mantığın semantikten nasıl farklılaştığını ortaya koyan felsefe dalı.

mantıkçı empirizm. Viyana Çevresinin önde gelen bazı filozoflarının, örneğin başta Rudolph Carnap'ın, Hitler'in Almanya'da iktidarı ele geçirmesiyle birlikte, Amerika'ya göç etmelerinden sonra, özellikle A. B. D.'de mantıkçı pozitivizmin yerini alan, Viyana Çevresinin mantıkçı pozitivizmini sürdürmekle birlikte, onda bazı değişikliklere giden felsefe akımı. Felsefî ve bilimsel problemlerin çözümünde, modern mantıksal analizlerden yararlanmak gerektiğini; zira felsefenin geleneksel problemlerinin, bilimin konu aldığı olgusal problemler ve felsefenin ele aldığı kavram analizi ve metodolojiyle ilgili problemler olarak iki başlık altında toplanabileceğini; bu sınıflamanın dışında kalan tüm problemlerin anlamsız olduklarını; formel mantık sistemlerinin ilkeleriyle tümevarımsal akılyürütmeyi deneyim yoluyla kanıtlamak imkânsız olduğundan, empirizmin de bir sınırı bulunduğunu, (mantıksal doğrular dışında kalan) tüm önermelerin duyu verileriyle ilgili temel önermelere indirgenebilir olduğunu savunan bilimci felsefe anlayışı.

mantıkçı pozitivizm. Klâsik pozitivizmin, bilimsel empirizm ya da bilimsel pozitivizm olarak da bilinen, 20. yüzyıldaki devamı. Temsilciğini Herbert Feigl, Philipp Frank, Moritz Schilick, Rudolph Carnap ve A. J. Ayer gibi filozofların yaptığı; **1** bir tümce ya da önermenin bilişsel ya da bilgisel bir anlama sahip olup olmadığını belirlemede temel ölçüt olarak doğrulanabilirlik ilkesinin benimsenmesi gerektiğini, **2** sentetik önermelerin, deneyim tarafından doğrulanamaz ya da çürütülemezlerse eğer, temelsiz ve anlamsız olduklarını, **3** gerçeklik üzerine olan doğru bilginin mümkün tek aracının bilimsel yöntem olduğunu, **4** gerçekliğin bilgisini, fizik, jeoloji, astronomi ve tarih gibi empirik bilimlerin sağladığını, **5** kural koyucu bir ahlâkla metafiziğin, felsefenin mutlak bir biçimde başarısız kaldığı alanlar olduğunu, **6** bilimsel bir bilgi teorisinin çağdaş mantıkla özdeş olduğunu, **7** felsefenin mantık ve bilimsel yöntemden de yararlanarak, anlam analizi işiyle uğ-

raşması ve kavramların anlamlarını açıklığa kavuşturması gerektiğini, **8** dilin bir hesaplama sanatı, gerçek bir kalkül olduğunu ve formelleştirilerek, **a)** felsefî problemleri çözme ya da onların kötü bir biçimde formüle edilmiş olan sözde problemler olduklarını gösterme ve **b)** bilimin temellerini ortaya çıkarıp, gözler önüne serme işinde, bir araç olarak kullanılması gerektiğini savunan öğreti.

mantıksal içerme. Biri diğerinden türetilebilir olan iki önerme arasında söz konusu olan ilişki.

Maoizm. Çin'in eski komünist diktatörü Mao Zedung'un düşünce ve uygulamalarından meydana gelen, temelde Marx'ın, Lenin ve Trotsky'nin düşüncelerinden derlenmiş fikirlerin Çin'e özgü koşullara uygulanmasının sonucu olan Marksist siyasî öğreti.

Marburg Okulu. Kant'ın felsefesinden yola çıkan ve Alman düşünürü H. Cohen tarafından kurulup, P. Natorp ve E. Cassirer tarafından desteklenip geliştirilen, sadece kesin bilgide değil, fakat mantık, hukuk ve estetik alanında da *a priori* ögeleri arayan, tarihe etik bir bakış açısından yaklaşmaya özen gösteren felsefe okulu.

Marksizm. 1 Alman düşünürü Karl Marx'ın Friedrich Engels, Karl Kaustky, Vladimir İlyiç Lenin, Rosa Luxemburg, György Lukácz, Karl Kosch, Antonio Gramsci ve Louis Althusser gibi izleyicileri tarafından geliştirilmiş olan ekonomik, siyasî teori ve toplum kuramı; varolan ve geçmişte varolmuş olan toplumlara ilişkin bir analiz ve açıklamadan, özellikle de kapitalist topluma yönelik bir eleştiriden meydana gelen, toplumsal değişme ve gelişmeyi açıklarken, varolan tüm etkenler arasında, ekonomi etkenine özel bir önem ve ağırlık veren, sömürüye dayanan ve sınıflara ayrılmış bir toplum düzenine alternatif olarak sınıfsız bir toplum modeli önerisinde bulunan, ve nihayet sınıfsız bir toplum düzenine geçişin yollarını gösteren öğreti.

2 (*Analitik Marksizm* anlamında) Yirminci yüzyılda, Marx tarafından öne sürülmüş olan tarihsel materyalizmle analitik felsefe ve bilim felsefesi'nin bir sentezini yapan akım ya da Marksist görüş; tarih ve toplumla ilgili Marksist iddia ya da önermeleri yeniden ele alıp ifade ederken, çağdaş felsefe ve metodolojiden yararlanan yaklaşım. **3** (*Batı Marksizmi* anlamında) Avrupa'da 20. yüzyılda, Marksizmi özü itibariyle doğru bir öğreti olarak görmekle birlikte, ondaki pozitivist, determinist unsurlardan rahatsızlık duyan ve Komünist Partisinin resmî öğretisi hâline gelen Ortodoks Marksizmden ayrılan kimselerin, örneğin Kautsky, Gramsci, Althusser, Sartre, Lukács gibi bağımsız filozof-

larla Frankfurt Okulu düşünürlerinin geliştirdikleri daha farklı ve daha özgürlükçü Marksizm anlayışı. **4** (*Freudçu Marksizm* anlamında) Batı Marksizmi geleneği içinde, psikanaliz ile Marksizmin bir sentezini yapan, ya da daha ziyade Marksist toplum teorisini Freudçu düşünceye dayandıran, en önemli temsilcilerinin Wilhelm Reich ve Herbert Marcuse olduğu görüş. **5** (*Ortodoks Marksizm* anlamında) Marx'ın hümanizm ağırlıklı, ve daha çok yabancılaşmayla kapitalizm eleştirisi üzerinde yoğunlaşan verimli ve çok çeşitli görüşlerinin, onun ölümünden sonra, sistematik bir öğreti hâline getirilmesinin ve hatta dogmalaştırılmasının sonucu olan statik, Partinin resmî ideolojisi hâline getirilmiş bulunan Marksist öğreti.

matematik. Aritmetik, cebir ve geometri gibi dalları olan, ve sayıların, şekillerin ve benzeri soyut varlıkların özellikleriyle aralarındaki ilişkileri konu alan, soyut ya da tasarımsal varlıkların özelliklerini ve bunlar arasında kurulan bağıntıları, tümdengelimsel bir sistem içinde ve salt akılyürütme yoluyla inceleyen bilim dalı.

matematikçilik. **1** *Genel olarak*, matematiği yetkin bilginin örneği olarak ön plâna çıkarma tavrı. **2** *Daha özel olarak* da, matematiğin bütün bir varlık alanının özünü, mahiyetini kavrayıp, açıkladığını savunan öğreti, özellikle Pythagoras, Platon, Descartes gibi rasyonalist filozofların matematiğin sadece bilginin değil fakat varlığın da anahtarı olduğu şeklindeki görüşleri.

matematik felsefesi. Matematik biliminde geçen kavram ve sistemleri konu alan, matematiksel ilkelerin temellendirilmesini amaçlayan, matematiğin önermelerinin ne hakkında olduğu sorusuyla matematiğin önermelerinin bilgisine nasıl ve ne şekilde ulaştığımız sorularına doyurucu bir yanıt getirmeye çalışan felsefe dalı.

materia prima. Ortaçağ Skolastik filozoflarının, Aristoteles'in, her türlü formdan ayrı olarak, kendi başına varolamayan, formdan ancak mantıksal olarak ayırd edilebilen, ve bir soyutlama olan ilk maddesine verdikleri ad.

materyalizm. **1** *Metafizik* ya da varlık felsefesinde, yalnızca maddenin gerçek olduğunu, madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şeyin varolmadığını, varlığın madde cinsinden olduğunu öne süren görüş; yer kaplayan, girilmez, yaratılmamış ve yok edilemez, kendinden kaim olan, harekete yetili maddenin, evrenin biricik ya da temel bileşeni olduğunu savunan varlık anlayışı. **2** *Değerler alanında*, maddî zenginlik ve refahın, bedensel tatminlerin ve duyumsal hazların insanın elde et-

mesi ya da ulaşması gereken en temel değerler olduğunu savunan; insan varlığında, kendisini hazcı bir kişisel çıkar ve madde duygusuyla harekete geçiren bir psikolojik mekanizmanın bulunduğunu ifade eden yaklaşım. **3** *Zihin-beden ilişkisi konusunda*, zihinsel ya da tinsel olan herşeyin, geçerli bir felsefî analizle maddeye indirgenebileceği görüşü. **4** Yine aynı konuda, zihni maddenin bir sıfatı, niteliği yapan öğreti. **5** Zihni ve zihinsel olanı maddenin ve maddî olanın bir etkisi ya da sonucu olarak yorumlayan öğreti. **6** Bir kez daha zihin-beden ilişkisi konusunda, zihinsel süreçlerle olayları, özü itibariyle maddî süreç ve olaylar olarak gören yaklaşım.

7 (*Antropolojik materyalizm* anlamında) insan varlığını, insanın ahlâkı ve hatta zihinsel yapısını, insanı ve niteliklerini maddeye ve maddî niteliklere indirgeyerek tanımlayan anlayış. **8** (*Bilimsel materyalizm* anlamında) doğa bilimlerinin belli fenomen öbeklerini yalnızca fizikî koşullara yönelerek açıklama çabasında olan materyalist metodolojisinden de yararlanarak, realist bir bakış açısıyla, insan varlıklarına duyu deneyinde sunulan dünyanın, rasyonel bir biliş tarzının kendilerine erişemediği şeyleri gizleyen fenomenal bir fantezi olmayıp, temel gerçeklik olduğunu savunan, doğadan ayrı bir kendinde şeyler dünyasının, doğanın ötesinde, dinin, önsezilerimize ve duygularımıza müracaat eden, ama akıldan destek bulmayan geleneksel batıl inançlara başvurmak suretiyle varlığını bildirdiği türden doğaüstü bir dünyanın varolmadığını öne süren görüş. **9** (*Canlıcı materyalizm* anlamında) canlılığın ve yaşamın maddenin temel bir özelliği olduğunu; madde ve hayatın birbirlerinden ayrılamayacağını; yaşamın, ayrı bir ilke olmayıp, maddeden türediğini ya da maddenin tinsel özelliklere sahip olduğunu savunan öğreti; her türlü hareket ve değişmenin nedenini kendisinde taşıyan töz anlayışı.

10 (*Diyalektik materyalizm* anlamında) Marx ve Engels tarafından öne sürülen; materyalizmi, ontolojik olarak, maddenin ya da doğanın veya gözlemlenebilir dünyanın kendi başına gerçek olduğu; gerçekliğini doğaüstü ya da aşkın bir kaynaktan almadığı gibi, insan zihnine de bağımlı olmadığı teziyle belirlenen; realist olduğu kadar, her tür ikiciliğin evrim sürecinin sonuçlarının çarpıtılmasından başka bir şey olmadığını öne sürdüğü için, aynı zamanda birci ve evrimci olan, ve zihinden zamansal ve mantıksal olarak önce gelen maddenin diyalektiğin yasalarına göre geliştiğini, ama haz alan ve acı duyan, düşünen ve bir şeylere değer biçen, zihnin maddeye indirgenemeyeceğini ileri süren varlık gö-

rüşü. **11** (*Yadsıyıcı materyalizm* olarak da bilinen *eleyici materyalizm* anlamında) Tanrı kavramıyla ruh kavramı türünden maddî olmayan şeylerin kavramlarını, bunların bir anlamı olmadığını veya dış dünyada bir karşılığı bulunmadığını söyleyerek, sistemden elemeye ya da tümüyle yadsımaya çalışan öğreti. **12** (*İndirgeyici materyalizm* anlamında) çözümleyici materyalizm olarak da bilinen ve bilinçle insan zihni de dahil olmak üzere, evrendeki herşeyin maddeye indirgenebileceğini ve hareket hâlindeki maddeyle açıklanabileceğini öne süren görüş.

13 (*Mekanik materyalizm anlamında*) evrenin, alemin büyük bir makine olduğunu ve parçalarının birbirleri üzerindeki mekanik etkileriyle açıklanabileceğini savunan, tüm fenomenlerin maddenin mekanik hareketlerinin sonucu olduklarını, maddî nesnelerin birbirlerini yalnızca doğrudan bir mekanik etki ya da temas yoluyla etkileyebileceğini, uzaktan etki olmadığını, evrende bir amaç ya da birtakım ereksel nedenler bulunmadığını öne süren materyalist görüş. **14** (*Tarihsel materyalizm* anlamında) Marx ve Engels'in insanlık tarihinin, insanlığın sosyoekonomik gelişiminin, yasa benzeri bir modele göre geliştiğini, diyalektik yasalara göre gerçekleştiğini savunan öğretileri; söz konusu düşünürler tarafından geliştirilen, üretim tarzının toplumsal, siyasî ve entellektüel yaşamın mahiyetini belirlediğini, toplumsal düzenin sırasıyla ilkel komünizm, köleci toplum, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve komünizm aşamalarından geçtiğini öne süren görüş. **15** (*Yöntemsel materyalizm* anlamında) maddeciliği, doğrudan doğruya ontolojik bir anlam içinde değil de, benimsenen bilgi görüşünün, ya da felsefî tavır veya seçilen yöntemin bir sonucu olarak savunma durumu. Doğrudan doğruya tinsel bir gerçekliğin varolmadığını söylemek yerine, bilgide empirist bir anlayış benimsedikten sonra, yalnızca deneyim yoluyla bilinenin varolduğunu, mekân ve zaman içinde olanın, yani cismin ya da madde cinsinden varlığın gerçek olduğunu söyleme, dolayısıyla varlığı madde alanıyla sınırlama, fakat madde alanının dışında kalan olası varlık alanıyla ilgili olarak herhangi bir iddiada bulunmama veye tinsel olanı ifade eden deyimlerin anlamlı olmadığını söyleme tavrı. **16** (*Fransız materyalizmi* anlamında) Fransa'da 18. yüzyılda, Lamettrie, Diderot, d'Alembert, Helvetius, Thiry ve Cabanis gibi düşünürler tarafından savunulan ve, ruhla Tanrı'nın varoluşunu yadsıyıp mekanik ve determine bir dünya resmi çizen varlık anlayışı.

mathesis universalis. Evrensel matematik teorisi. Büyük bir açıklama gücüne sahip olduğuna ve başta Leibniz olmak üzere, birçok 17.

yüzyıl filozofu tarafından, sonuçsuz tartışma ve metafiziksel spekülasyonu ortadan kaldıracağına inanılan genel mantıksal-matematiksel teori tasarımı.

mauetike. Ünlü Yunan filozofu Sokrates'in ilk bakışta olumsuz bir öğretim yöntemiymiş gibi görünen doğurtma ya da öğretim yöntemi. Gerçek öğretim faaliyetinin, sanki bilgi temas yoluyla dolu bir kaptan boş bir kaba damla damla akıtılabilen bir şeymiş gibi, bilginin öğretmenin çabasıyla bir başkasının ruhuna damla damla akıtmak, öğrencinin zihninde yoktan varetmek olmadığını savunan Sokrates'in felsefî tartışmada, tıpkı bir ebe gibi, öğrenciye kendinden bir bilgi aktarmaması, yalnızca öğrencide zaten varolanı gün ışığına çıkarmaya çalışması, öğrencilerin kendilerine gebe kaldığı düşünceleri doğurması için yardım etmesi durumu.

mauvaise foi. Sartre'ın varoluş felsefesinin en temel kavramlarından biri olarak kötü niyet. Kişinin kendisini, değişmeyeceği düşünülen kendi kişisel karakteri, ama özellikle de kendi dışındaki koşullar tarafından belirlenmiş ve dolayısıyla da özgürlükten yoksun biri olarak görmesi durumu; kişinin kendisinin gelenekler, başka insanların düşünceleri ya da ilâhî irâde tarafından kurulmasına ya da belirlenmesine izin vererek, özgürlüğünü inkâr etmesi, özgürlüğünden vazgeçmesi, kendisine yalan söylemesi, kendisiyle ilgili gerçekleri bizzat kendisinden nafile bir çabayla gizlemesi ve dolayısıyla sorumluluktan, insan olma sorumluluğundan vazgeçmesi hâli.

mazoşizm. Kişinin cinsel doyuma, salt ıstırap çekerek, kendisine eziyet ederek veya kendisini onur kırıcı bir duruma düşürmek suretiyle ulaşabilmesinden oluşan sapkınlık.

Megara Okulu. Sokrates'in ilk öğrencilerinden biri olan Megaralı Eukleides'in kurmuş olduğu, Sokrates'in ahlâk anlayışının bir sentezini yapmaya çalışan, ve bir görüş ya da tezi saçmaya indirgeme yoluyla çürütmek üzere tasarlanmış akılyürütme ya da argümanlara dayanan bir tür eristik geliştirmiş olan felsefe okulu.

mekân. **1** Genel olarak, varolanların içinde yer aldığı, tüm sınırlı büyüklükleri içine alan uçsuz bucaksız büyüklük. Üç boyutu, yani eni, boyu ve derinliği olan hacim. Yer kaplama. **2** İçine bir şeyler yerleştirilinceye kadar boş olan sonlu ya da sonsuz kap. **3** Birlikte varolan şeyler arasındaki, dışsal bir bağıntı.

mekanizm. 1 *Genel olarak*, doğal ve psikolojik tüm fenomenlerin, son çözümlemede fizikî fenomenlerden başka hiçbir şey olmadığını ve bütün fenomenlerin yalnızca maddî değişmeler ya da hareket hâlindeki madde aracılığıyla açıklanabileceğini savunan ve canlı doğayla cansız doğa arasında hiçbir ayırım gözetmeyen görüş; fizikî, kimyasal, ruhsal ve sosyal tüm olayları mekaniğin yasalarıyla açıklayan, hareketlerin her olayı açıklamak için yeterli olduğunu dile getiren ve son çözümlemede materyalizmle birleşen anlayış. 2 (*Biyolojik mekanizm* anlamında) organik doğanın olgu ve fenomenlerinin açıklanması için, inorganik doğanın açıklanması sırasında söz konusu olan yasaların yeterli olduğunu, biyolojinin tüm yasalarının fizik ve kimyanın yasalarından çıkarsanabileceğini savunan görüş

mekân-zaman. Mekânın en, boy ve derinlikten oluşan üç boyutuyla, zaman boyutundan meydana gelen yapı; mekân ve zamanın birliği.

mekân-zaman felsefesi. Mekân ve zaman konusunu ele alan, mekân ya da zaman üzerine felsefî yöntemlerle spekülasyonda bulunan, görüş bildiren, zaman ve mekânın fizikî temellerini ortaya koyan felsefe dalı.

melyorizm. Genel olarak, daha iyicilik. Dünyanın daha iyi olma yoluna girip, giderek daha uyumlu, daha yetkin hâle geldiğini; en azından, dünyada kötülük olsa bile, iyiliğin daha ağır bastığını; varolan evrim sürecinin dünyayı daha iyiye doğru götürdüğünü; insana düşenin, iyilik için çalışarak, bu sürece katkı yapmak olduğunu savunan görüş.

merkezîcilik. 1 *Psikoloji* ya da *davranışçılıkta*, davranışın yalnızca beyinsel süreçlerle beynin işlevine başvurularak açıklanabileceğini öne süren öğreti. 2 *Daha özel olarak* da, belli bir değerler sistemini temsil eden merkezin, toplumsal sistemde refahın, ödül ve rollerin dağılımını meşrûlaştıran bir otorite kaynağı olduğunu, periferi ya da çevrede başka toplumsal grupların bulunduğu yerde, merkezde elitlerin olduğunu savunan görüş; ya da aynı bağlamda, veya genel emperyalizm öğretisinin oluşturduğu çerçeve içinde, merkezin gelişmiş ve endüstrileşmiş olduğu yerde, ona bağımlı periferinin gelişmemiş ve endüstrileşmemiş olduğunu iddia eden öğreti.

meşruiyet. Siyaset biliminde, politik bir sisteme, devlete veya hükümete itaat edilip edilmemek gerektiğini belirleyen durum. Siyasî iktidarın sadece kurumsallaşmasına değil, fakat aynı zamanda ahlâkî bakımdan temellendirilmesine imkân veren süreç.

meşruiyet bunalımı. 1 *Genel olarak*, politik otoritenin desteğini yitirmesi, kendisini ahlâken temellendirememesi, haklı kılamaması ve birtakım sorunları çözmek isterken bir bunalım ya da krize yol açması durumu. 2 *Daha özel olarak* da, Frankfurt Okulu teorisyeni Jürgen Habermas'a göre, kapitalist düzende ekonomik bunalımın yol açtığ şey, yani kapitalist toplumda ekonomik problemlerle başa çıkmak amacıyla, istikrarsız ve değişken bir pazar ekonomisi üzerine istikrarlı bir sosyal düzen inşa etmenin imkânsızlığının sonucu olan kriz durumu.

meta. Aşmayı, daha üst düzeyde ele alınmayı ifade eden terim. Bir ismin, belli bir disiplinin önüne geldiği zaman, o disiplinin temel özelliklerini ve problemlerini araştırmayı, incelemeyi ve çözmeyi ifade eden önek.

metabilim. Bilimi konu alan, bilimi açıklayıp anlaşılır kılmayı amaçlayan bilim üstü disiplin, bilim hakkında, bilim üzerine olan bilim; 'Doğayı bilimle açıklarız, fakat bilimin kendisini ne ile açıklayacağımız' sorusunun motive ettiği ya da doğurduğu disiplinler bütünü veya bilim felsefesi, bilim antropolojisi ve bilim sosyolojisi gibi dallardan meydana gelen ve en temel sorusu bilimin kendisiyle mi, yoksa bilim dışı unsurlarla mı açıklanacağı sorusu olan üst disiplin.

metadil. Türkçe, İngilizce veya Fransızca gibi tarihsel bir dil, bir nesne dili veya önermeler mantığı benzeri formel bir dil hakkında olan, bu dillerden biri ya da diğerinin özelliklerini konu alan üstdil.

metaetik. Ahlâk alanının üzerine çıkarak, etiğin bizatihi kendisi hakkında konuşan, etiğin doğasını, temel karakteristiklerini, ahlâk dilini çözümleyen disiplin; ahlâkî kararla bilgiye ulaşma sürecinde söz konusu olan yöntemleri, akılyürütmeyi ve mantıksal yapıyı analiz eden, ahlâkî yargıların kaynağını ve anlamını, ahlâkî araştırmanın yapısını inceleyen, hazcılık, yararcılık türünden etik anlayışlarından meydana gelen ahlâktan, yani kişinin ne yapması, nasıl yaşaması gerektiğini dile getiren normatif etikten farklı olarak, ahlâkın ne yaptığı ve ne işe yaradığı konusunu ele alıp, ahlâkî sistemlerin temellendirilmesi, mantıksal yapısı ve ahlâk sistemlerinde kullanılan dil ile ilgilenen etik türü.

metafelsefe. 1 *Genel olarak*, felsefenin doğasına, mahiyetine ilişkin araştırma, felsefedeki etkinlik türünü ve onun kabullerini konu alan üst disiplin. 2 *Daha özel olarak da*, felsefenin sonunun geldiğini veya felsefenin ölmek üzere olduğunu öne süren çağdaş Fransız postyapısalcı ve postmodernist düşünürlerde, felsefenin vefatından sonra mümkün ya da zorunlu hâle gelen teorik ya da pratik etkinlik türü.

meta fetişizmi. Kapitalizmin iktisadî biçimlerinin, bunların altında yatan toplumsal ilişkileri gizlemesinin genel bir örneği olarak, insanların toplumsal ilişkilerini, sanki onlar doğal şey ya da eşyaymış gibi düşünmelerine, onları, birer insan olarak kendi aralarındaki ilişkiler şeklinde değil de, emek ürünleri veya eşyalar arasında kurulan ilişkiler olarak görmelerine yol açan süreç.

metafizik. 1 *Genel olarak,* felsefenin, amacı varolanların gerçek doğasını belirlemek, varolanların anlamını, yapısını ve ilkelerini ortaya koymak olan temel disiplini. **2** Varolana ilişkin bir araştırma; 'neyin varolduğu' sorusunun kendisinin temel sorusu olduğu disiplin. **3** Varlığa ilişkin genel bir araştırma olarak, varlığa varlık olmak bakımından ait olan öznitelikleri konu alan felsefe dalı. **4** Nihaî ve en yüksek gerçekliğin bilimi olarak, yalnızca görünüşte olana karşıt olarak en yüksek ölçüde gerçek olanı tanımlamayı amaçlayan disiplin. **5** Doğası gereği varolmak zorunda olanı ve olduğundan başka türlü olamayanı konu alan, tinsel ya da doğaüstü olan ve bilimin yöntemleriyle açıklanamayan varlık ya da varlıkları araştıran disiplin. **6** Varlığa ya da dünyaya ilişkin olarak genel, tutarlı ve kapsayıcı bir görüş ortaya koyan felsefe disiplini. **7** Varlık bakımından değil, bilgi ve açıklama bakımından da ilk olanı ele alan, bilimlerin kabullerini ve öndayanaklarını sorgulayan felsefe dalı. **8** Varoluş ve gerçeklikle, aktüel ve potansiyel varlıkla ve nihayet nedensellikle ilgili sorulara eleştirel cevaplar getiren, önermeleri, kendilerine özgü bir kesinliğe sahip olan, yöntemi tecrübî değil de, *a priori* olan disiplin. **9** Konuları arasında, Formlar ya da İdealar, kategoriler ve tümeller, tikeller, Tanrı'nın varoluşu, ruh-beden veya zihin-beden ilişkisi, maddî şeylerin gerçekliği, zaman ve mekân, ve tin kavramı yer alan disiplin. **10** Dünya üzerine düşünürken kullandığımız temel fikirlerde bir revizyon, kavramsal çerçevemizde bir değişme, yeni bir konuşma tarzı öneren genel disiplin.

Çağlara göre farklılık gösteren belli başlı metafizik konsepsiyonları şöyle sıralanabilir: **I** (*Ontoloji olarak metafizik*) Ünlü Yunan filozofu Aristoteles'in varlık olmak bakımından varlığa ilişkin araştırmadan oluşan metafizik anlayışı. **II** (*Teoloji olarak metafizik*) Varlığı yaratma ilişkisi çerçevesi içinde, yaratan-yaratılan tarzında ele alan metafizik türü. **III** (*Epistemoloji olarak metafizik anlamında*) modern dönemde epistemolojinin ontolojinin önüne geçmesiyle birlikte söz konusu olan varlığı varlık olmak bakımından değil de, bilinebilir olmak, insan bilgisinin nesnesi olmak bakımından ele alan metafizik anlayışı.

IV (*Tarih olarak metafizik*) Sağduyunun düşüncesiyle bilimsel düşüncenin birtakım metafiziksel kabuller olmadan ilerleyemediği, farklı insanlarla, farklı toplum ve dönemlerin birtakım metafiziksel kabulleri temele aldığı tezinden hareketle, tarihin çeşitli dönemlerinin önkabullerine ilişkin araştırmadan oluşan metafizik konsepsiyonu. **V** (*Etik olarak metafizik*) insanın "varlık nedir?" sorusunu sorabilme yeteneğinden, insan varlığı veya varoluşundan, insanın var olanla, ötekilerle ve ölümle ilişkisinden yola çıkan metafizik anlayışı.

20. yüzyıl bakış açısından ele alındığında da, üç temel metafizik türünden söz etmek gerekir: **A.** (*Spekülatif metafizik* olarak) varolan herşeyi kucaklayan, tüm varlıkları varlık olmak bakımından ele alan, bir bütün olarak gerçekliğe ilişkin tutarlı bir görüş sunmaya çalışan kapsayıcı, fakat önermeleri hiçbir zaman gözlem yoluyla test edilemeyen metafizik türü ya da sistemi. **B.** (*Betimleyici metafizik* anlamında) çağdaş düşünür P. F. Strawson'un, metafizikten tümüyle vazgeçmemekle birlikte, gerçeklik ya da duyusal olanın üstünde ve ötesinde kalan bir dünya üzerine doğruluğu sınanamayan önermeler ortaya koyma tavrına karşı çıkan ve spekülatif metafiziğin kötü ve olumsuz yönlerinden uzak durmaya çalışan metafizik anlayışı. **C.** (*Gözden geçirici metafizik* olarak) Descartes, Leibniz ve Berkeley gibi filozofların eserlerinde örneklendiğine inanılan ve dünya ile ilgili düşüncelerimizin aktüel yapısını tasvir etmenin ötesine geçmeyen betimleyici metafizikten fazla olarak, daha iyi bir yapı ortaya koymaya çalıştığına inanılan metafizik türü.

metamantık. Konusu formel mantık sistemleri olan araştırma türü; mantıksal bir sistemin tutarlılığı ve tamlığı ile ilgili olan mantık üstü araştırma; mantık sistemlerinin bileşenleriyle ilgili felsefî ve matematiksel inceleme.

metamatematik. Formel bir matematik sistemini araştırma konusu yapan, bir matematik teorisinin önermelerinin türetilebilirliğini, çıkarsanabilirliğini, v. b. g., ele alan disiplin.

metateori. Konusu belli bir konuya dair araştırma, belli bir konuyla ilgili teori olan üstdisiplin, teorilerin bilim adamları tarafından nasıl oluşturulduğuyla ilgili olan, kendisine bir örnek olarak, pozitif bilimlerde teorilerin nasıl oluşturulduğunu ele alan, teorilerde esas olanın, doğrulama değil de, yanlışlama olduğunu öne süren yanlışlamacılığın verilebileceği ikinci düzey araştırma türü.

methexis. Platon'un, iki dünyalı metafiziğinde, akılla anlaşılabilir dünyayı meydana getiren ezelî-ebedî ve değişmez İdealarla, duyusal

dünyayı meydana getiren bireyler, somut ve değişen nesneler arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullandığı ve 'pay alma' anlamına gelen Yunanca terim.

metin. Genel olarak, bir yazılı eseri meydana getiren terimler, tümceler bütünü; kişisel birtakım motivasyonları olan bir yazar tarafından, belli bir toplumsal, psikolojik, iktisadî ve siyasî ortam içinde, okurlardan meydana gelen bir kümeye birtakım mesajları aktarmak amacıyla kaleme alınmış yazılı eser.

metinlerarasılık. Postmodernizmde, her metnin tüm diğer metinlerle ilişkili olduğunu; birbirleriyle ilişki içinde konumlanan metinlerin geniş bir anlam ağı meydana getirdiği tezi; her metnin ayırıcı bir biçimde diğer metinlerle ilişkili olup, onları yeniden düzenlediğini ve dolayısıyla hiçbir metinde anlamın donmadığını, tam tersine güçlü bir dinamizm içinde yeni baştan oluştuğunu, metinlerin her zaman başka metinler tarafından harekete geçirildiği kadar, başka metinlere gönderimde bulunduğunu, dolayısıyla hiçbir metnin benzersizlik veya biriciklik iddiasıyla ortaya çıkamayacağını öne süren tez.

metodoloji. 1 Araştırma, doğrulama, öğretme, v. b. g., yöntemlerini ele alıp inceleyen ve onlara teknik anlamda değer biçen disiplin veya yöntem teorisi. 2 Sosyal bilimler veya doğa bilimleri metodolojisi anlamında, söz konusu genel disiplin kapsamı içinde yer alan bir yöntem ya da teori.

3 (*Niceliksel metodoloji* anlamında) örneğin sosyolojide, anlamları vurgulayan, anlamaya dayanan yorumcu ya da hermeneutik sosyolojinin tam karşısında yer alan sosyoloji anlayışı; sayısal verilerin toplanmasından meydana gelen, pozitivist epistemolojiyle ilişkili yaklaşım. 4 (*Pozitif metodoloji* anlamında) yalnızca belirli bir dönemde bilim adamları tarafından bilim diye nitelenen bilginin özelliklerini ortaya koyan disiplin veya metodoloji türü; betimsel metodoloji.

mevcudiyet metafiziği. Ünlü postyapısalcı düşünür Jacques Derrida'nın değer aşımına uğratmayı denediği ya da yıkmaya çalıştığı, temelinde 'nihaî gerçekliğin bir birlik olduğu, farklılıkların, değişen ve farklılaşanların hiçbir şekilde gerçek olmadığı' kabulünün bulunduğu, temsili mümkün kılıp kolaylaştırdığı gibi, öznenin varlığa nüfuzunu sağlayan ve aynı zamanda özdeşlik metafiziği olarak bilinen Batı metafiziği.

mikrokosmos. Küçükevren. Genelde, bir kompleks ya da bütünün küçük bir parçasına, karmaşık bütüne benzer olan parça ya da öge. Evrenin yapısal ilkelerini kendisinde yineleyen insan varlığı.

Milet Okulu. İlkçağ Yunan felsefesinin Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes gibi, varlığın arkhesini su, apeiron ve hava gibi, canlı olduğu düşünülen maddede aramış, üç düşünürden meydana gelen ilk okulu.

milliyetçilik. Dil, tarih ve kültür birliğine dayalı ulusun ve devletin mutlak ve temel bir değer olduğunu kabul eden anlayış; bireylerin devletin büyüklüğünü sağlayacak ve koruyacak şekilde, devletin ihtiyaçlarına uygun olarak davranması gerektiğini, davranışlarını bu amaca göre ayarlaması gerektiğini öne süren akım.

mimetik sanat anlayışı. Antik Yunan felsefesinde, Aristoteles ve özellikle de Platon'da söz konusu olan sanat anlayışı; nesne ile sanat arasındaki ilişkinin kopya, benzetme ya da taklit ilişkisi olduğunu ifade eden sanat görüşü; sanatın doğayı taklit etmeyi amaçladığını, sanatın özünün taklitte bulunduğunu, sanatta, gerçek dünyanın bir taklidi olan düşsel ya da imgesel bir dünya yaratıldığını savunan sanat konsepsiyonu.

mimetizm. **1** Genel olarak, taklitçilik. **2** Bazı hayvanların içinde bulundukları ortamın özelliklerini alabilmelerinden hareketle, olumlu anlamda kişinin içinde yer aldığı her insanî durum ya da ortamın özelliklerini, duygu ve fikirlerini benimseme tavır ya da tutumu, olumsuz anlamda olan biteni pasif bir biçimde taklit etme hâli.

mitsein. Varoluşçu felsefede, özellikle de Heidegger'de geçen ve 'ötekileriyle birlikte olma' anlamına gelen Almanca terim. Başkalarıyla birlikte olan insanın bulunduğu alanın herşeyi kapladığını, anonim olduğunu, yığını veya kamuoyunu meydana getirdiğini söyleyen Heidegger'e göre, insan bu alanda, iki şeyden birini seçebilir: Sıradan bir kişi olabildiği gibi, kendisi de olabilir, sahici ya da içten bir varoluşu seçebilir. Bir başkaları ortamında, kendisinden kaçmayan, fakat kendi üstüne giden insan, Heidegger'e göre, kendisini yaratma, kurabilme imkânına sahip olur.

modalizm. Tavırcılık. M. S. 2. ve 3. yüzyıllarda Hristiyan Batıda ortaya çıkan ve Tanrı'da, töz ve kişiliğin bir olduğunu; Oğul ve Kutsal Ruh'un, Baba Tanrı'nın tezahürleri, tavır ya da varlık tarzları olduğunu öne süren öğreti.

modern. **1** Genel olarak, düşüncedeki açıklık, özgürlük, otoritelerden bağımsızlık hâli ve en yeni ve en son dile getirilmiş düşünceler üzerine bilgi. **2** Ortaçağ ve Skolastiğin karşıtı olma durumu. Buna göre, savunuculuğuyla temsilciliğini en çok Bacon ve Descartes'ın yaptığı 17. yüzyıl felsefesi, skolastik bilim ve felsefeye karşıt olduğu için moderndir. **3** Öyleyse, skolastik ya da *a priori* yöntemler yerine, deneysel ve matematiksel yöntemi kullanma durumu. **4** Nesne ya da varlıktan değil de, özneden hareket etme, Tanrı'yı değil de, insanı merkeze alma, bilimlerdeki gelişmeyi temellendirmeye çalışma tavrının özelliği. **5** Aydınlanma geleneğinin, yani aklın ürünü olan rasyonel bilim anlayışı ve yönteminin her alana uygulanması tavrının niteliği. **6** Uzmanlaşmış kültürün bilim yoluyla kazandığı birikimin günlük yaşayışın zenginleştirilmesi ve rasyonel örgütlenişi için kullanılması gerektiğini savunan yaklaşımın mahiyeti. **7** Teknolojinin yükselişiyle ekonomik örgütlerin yeni bir biçim kazanması sürecinin durumu. **8** Soyut devletten burjuva devletine dönüşüm sürecinin özelliği.

modern bilimin eleştirisi. Modern bilime Kıta Avrupası geleneği içinde, özellikle Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, Foucault ve postmodernistler tarafından yöneltilen, belli başlıcaları arasında, '**1** onun hakikat diye takdim edilen kimi kısa vâdeli hatalarının bazı durumlarda trajik sonuçlar doğurduğu, **2** modern bilimin Batı'nın kendi tercihlerini meşrulaştırdığı, onun 'bilimsel hakikatleri' ortaya koymak bir yana, salt tercihten ibaret normatif konumları haklılandırdığı, **3** bilimin bütün problemleri çözebileceğine inanç beslemenin imkânsız olduğu, **4** modern bilimin manevî olanla ilgili olarak söyleyecek hiçbir şeyi olmadığı gibi, onun insan için büyük önemi olan bu alan üzerine konuşmayı saçma bir şey gibi gördüğü, **5** onun normatif ve ahlâkî olan hakkında, hizmet edeceği ve etmek durumunda olduğu amaçlarla ilgili olarak söyleyecek en küçük bir şeyi olmadığı' eleştirileri bulunan itham ve suçlamalar bütünü

modern felsefe. Avrupa'da, onbeşinci yüzyıldan başlayıp, 20. yüzyıla dek olan felsefe. Modern dünyanın; çıkış noktası özne olan, konstrüktivizmin, özellikle maddî dünya açısından mekanik bir varlık görüşünün, ilerlemeci bir bakış açısının ağır bastığı; epistemolojinin sadece ontolojinin değil, fakat çoğunluk ahlâk felsefesinin de önüne geçtiği; felsefesi.

modernizm. **1** *Genel olarak*, geleneksel olanı yeni olana tâbi kılma tavrı, yerleşik ve alışılmış olanı yeni ortaya çıkana uydurma eğilimi

veya düşünce tarzı. **2** Bir inanç sistemi ya da öğreti bütününü değişen koşullara uyarlama eğilimi ya da hareketi. **3** Özel olarak da, Batıda 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve Kilisenin teolojik öğretisiyle toplum teorisini kentleşme ve endüstrileşmenin, geleneksel otoritenin çöküşü ve liberal/demokratik düşüncelerin yükselişinin ve nihayet modern bilimin etkisiyle dünya görüşünde vuku bulan değişmelerin sonucu olan yeni toplumsal ve politik koşullara uyarlamayı amaçlayan tavır, hareket. **4** Sanat alanında, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, 20. yüzyılın ilk otuz yılı boyunca süren, ve klâsisizme bilinçli olarak karşı çıktığı için, Avrupa realist geleneğinden estetik kopuşu temsil eden sanat hareketi. **5** Aynı zamanda ve daha geniş bir felsefî çerçeve içinde, çoğunluk Aydınlanma'yla irtibatlandırılan ideal ve kabuller bütünü. Aydınlanmayla birlikte gerçekleşen entellektüel dönüşümün ortaya çıkardığı dünya görüşü, hümanizm, dünyevileşme ve demokrasi temeli üzerine yükselen bilimci, akılcı, ilerlemeci ve insanmerkezci ideoloji.

modernleşme. **1** *Genel olarak*, eski ve geleneksel toplumların modern olmalarına, moderniteye ulaşmalarına imkân veren süreçler bütünü. Sınırları genişleyen kapitalist dünya pazarının hızlandırdığı bilimsel ve teknolojik keşiflerle yeniliklerin, sanayideki ilerlemelerin, nüfûs hareketlerinin, ulus devletleri ve kitlesel hareketlerin doğuşuyla birlikte ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişimlerin birliği. **2** *Siyasî bakımdan*, katılımcı karar verme sürecini destekleyip güçlendiren anahtar kurumların, örneğin siyasî partilerin, parlamentoların, v. b. g., gelişimi **3** *Kültürel açıdan*, laikleşme ve ulusçu ideolojilere bağlılıkla belirlenen süreç. **4** *Ekonomik açıdan*, işbölümü ve uzmanlaşmanın artışını, yönetim teknikleriyle ileri teknolojinin kullanımı ve ayrıca ticaret kolaylığıyla belirlenen temel ekonomik değişimleri tanımlayan hareket. **5** *Toplumsal açıdan*, geleneksel otoritenin gerilemesiyle okuryazarlığın ve kentleşmenin artışına karşılık gelen hareket.

modernlik. Şimdiki zamanın ya da halihazırda olanın temel özelliklerini, kendine özgülük ya da yeniliğini, onu kendisinden önceki çağ ile karşıtlaştırmak suretiyle kavrama fikrini ifade eden, modern toplumların temel ve olmazsa olmaz özelliklerini betimleme tavrı için kullanılan terim. Toplumsal açıdan, ilerlemeci bir ekonomi anlayışını, idarî rasyonaliteyi ve toplumsal dünyanın ayrımlaşmasını, yani olgunun değerden, ahlâksal olanın kurumsal alanlardan ayrılmasını ifade eden özellik.

modern toplum. Batı uygarlığında endüstri devrimi ya da kapitalizmin doğuşu ve teknolojinin gelişimiyle birlikte ortaya çıkıp, bir akılcılık ve bireycilik felsefesine dayanan; ve özü itibariyle durağan ve muhafazakâr olup, kapitalizm öncesi üretim tarzlarına bağlı olan geleneksel toplumun karşısında yer alan toplum türü. Bireyci olup, bireyler arası bağımlılığın en yüksek düzeyde olduğu; bireylerin çok sayıda özgürlüğe ve meslek, değer, eşya ve etkinlik bakımından gerçek bir seçme şansına sahip bulunduğu; yeni teknolojik keşiflerin ve yenilik arzusunun bir sonucu olarak, değişmenin sürekli ve giderek artan ölçülerde hızlı olduğu; insanların kendi çıkarlarının peşinden koşmaya ve kazanımlarını en yüksek düzeyde tutmaya özendirildikleri toplum türü.

modus essendi. Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, varlık tarzı; özellikle de, var olmak için kendisinden başka bir şeye ihtiyaç duymayan tözün ve kendi başına var olamayan, ancak ve ancak bir tözde var olan, tözle kaim olan ilineğin, yani nicelik ya da niteliğin varlık tarzı için kullanılan deyim.

modus ponendo tollens. 'Ya *A* ya da *B*; *A*; o hâlde, değil-*B*' formunda olan çıkarıma verilen ad. Evetlemek yoluyla değillemek.

modus ponens. '*A* ise *B*; *A*; o hâlde, *B*' formunda olan çıkarım türünün Latince ifadesi: Önbileşenin evetlenmesi.

modus tollendo ponens. 'Ya *A*, ya da *B*; değil *A*; o hâlde, *B*' formunda olan çıkarım türü. Değillemek yoluyla evetlemek.

modus tollens. '*A* ise *B*; değil-*B*; o hâlde, değil-*A*' formunda olan çıkarıma verilen ad. Artbileşenin değillenmesi.

monad. Ünlü Alman filozofu Gottfried Wilhelm von Leibniz'in metafiziğinde basit, başka bir şeye indirgenemez ve yokedilemez birim; evrenin ve evrendeki bileşik şeylerin kendisinden meydana geldiği en küçük birlik, kendi içinde, maddî tözlerden farklı olarak, güçler içeren psişik etkinlik merkezi ya da etkin töz.

more geometrico. Geometri tarzında, geometrinin yöntemine uygun olarak, Eukleides'in *Elemanlar* adlı kitabında geometriyi serimlediği tarzda anlamına gelen Latince terim.

mucize. Doğa yasasına aykırı düşen, doğaüstü bir gücün eyleminin sonucu olan, doğal kavramlarla açıklanamayan ve insanın kavrayışını aşan olay ya da oluşum.

muhafazakârlık. 1 Reformcuların olanca iyi niyetlerine rağmen, beklenmedik sonuçlara yol açabilen reformlara iyi gözle bakmayan, hele

büyük ölçekli toplumsal dönüşümlere şiddetle karşı çıkarken, bir toplumun geleneklerine büyük bir değer atfeden toplum ve siyaset görüşü; geleneğe bağlı tarihsel tecrübe birikimine değer veren, yavaş ve tedricî değişmeye inanan ideoloji; kapitalizmi, özel teşebbüs ve serbest girişimciliği coşkuyla savunan, seçime dayalı bir toplumsal düzenin ve ahlâkî disiplinin önemini vurgulayan statükoyu, var olan düzeni koruma yönünde bir eğilim sergileyen siyasî düşünce. **2** *Bilim felsefesinde*, metodolojik muhafazakârlık anlamında, bilim topluluğunda hangi teorinin kabul edileceğine karar verilirken, eski teorinin talep ettiği bilimsel inançlarda mümkün en az değişiklikliğe yol açan verilerle bağdaşan teorinin benimsenmesi gerektiğini öne süren yaklaşım.

mukayese edilemezlik. **1** *Genel olarak*, ortak bir ölçüye sahip olmama, ortak bir ölçütle kıyaslanamama veya karşılaştırılamama durumu. **2** *Bilim felsefesinde*, örneğin Kuhn ve Feyerabend'da, bilimsel teoriler arasında bir tercihte bulunmanın mümkün olmaması, yapılacak tercîhin çoğunlukla bilim dışı faktörlere bağlı olacak şekilde keyfî olması durumu.

mundus intelligibilis. Akıl yoluyla anlaşılabilir dünyanın, Platon'un İdealar dünyası veya Kant'ın numenler alanının Latince ifadesi. Hakikî gerçeklik alanını meydana getiren ve akıl yetisiyle ulaşabilen dünyayı gösteren mundus intelligibilis'in zıddı, duyu yoluyla bilinen duyusal dünya veya fenomenler dünyası, insanın duyularıyla algılanabilen ve eni, boyu ve derinliği olan şeylerden, nesnelerden oluşan maddî dünya olarak *mundus sensibilis*'tir.

mutçuluk. Mutluluk etiği. Ahlâkî eyleminin nihaî hedefinin mutluluk, doğru eylemin en yüksek amacının kişinin kendisini tam olarak gerçekleştirmesi, potansiyel güç ve yeteneklerini tam olarak hayata geçirmesi olduğunu savunan ahlâk görüşü.

mutlak. **1** *Varlığı*, güzelliği, iyiliği niteleyen bir sıfat olarak, sınırlamalardan bağımsız olma hâli; göreli olmama, kesinlikle bağımsız olma durumu. Betimlenenin ötesinde kalan ya da tanımlanan şeyin anlamını sınırlayan bir şeyle pozitif ilişki içinde olmama hâli; kesin olma, keyfî ya da göreli olmama durumu. Kendi kendisiyle çelişmeyen ve kesinlikle doğru olan yargı, önermenin, başka veri, olay ya da mülahazalardan bağımsız bir değere ya da anlama sahip olan bir şeyin niteliği. **2** *Ahlâkta* tam ve evrensel olarak geçerli ve bağlayıcı olan kural, değer, ilke. **3** *Estetikte* nesnel olarak gerçek olan şey, varlık. **4** *Bilgi alanında*, nihaî doğruluğu, en yüksek hakikati meydana getiren genel ögelerin ve

farklı bilgi türlerinde içerildikten başka, bu bilgi türlerini mümkün kılan temel ilkelerin sistematik ifadesi. **5** Varoluşu ya da anlamı için kendisini tamamlayıcı olgu ya da etkenlere ihtiyaç duymayan şey; hem bir ve yetkin, hem de çokluğun kaynağı olarak görülen nihaî ve en yüksek gerçeklik;. nitelik bakımından tam ve yetkin olan, kendisinden kuşkulanılmayan, sınırlama ya da istisnalarla sınırlanmayan varlık. **6** Varoluşu ve etkinliği için, başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, fakat tüm diğer varlıkların varoluş ve etkinlikleri için, kendisine bağlı oldukları ve bir anlamda kendisine indirgenebildikleri varlık, aktüelleşme süreci içinde, tüm sonlu varlıkları, görünüşleri ve geçici varoluşu meydana getiren gerçeklik.

mutlakçılık. **1** *Genelde*, doğruluğun, değerin, güzelliğin ya da gerçekliğin nesnel olarak gerçek, değişmez ve ezelî-ebedî olduğu görüşü. **2** Gerçekliğin değişmez ve doğru tek bir açıklaması olduğu inancı. **3** *Epistemolojide* veya bilgide, yalnızca göreli değil de, nesnel ya da değişmez olan, ezelî-ebedî ve zorunlu doğruların varolduğu inancı.

4 (*Değerler bakımından* ya da *etik mutlakçılık* anlamında) etik öznelciliğin ve göreciliğin tam karşısında bulunup, daha ziyade deontolojik etik anlayışıyla birleşen, ahlâkî değerin ezelî-ebedî ve nesnel olarak gerçek olduğunu, ezelî-ebedî bir tarzda doğru ve geçerli olan ahlâkî kural ve değerler bulunduğunu ve bu değerlerle kurallar bütününün istisnasız tüm insanlar için geçerli olduğunu öne süren, yani tüm insanlar tarafından kabul edilmesi, benimsenmesi gereken değişmez ve mutlak bir yasa, standart ve ahlâk bulunduğunu savunan görüş. **5** *Siyaset felsefesinde*, mutlakiyetçilik anlamında, yönetene mutlak ve sınırsız bir güç ve yetki veren, yöneticinin ne doğa yasalarıyla, ne de ahlâkî ya da hukukî hiçbir şeyle sınırlanmaması gerektiğini savunan anlayış. **6** (*Kültürel mutlakçılık* anlamında) nihaî ve en yüksek ahlâkî ilkelerin bir kültürden diğerine farklılık göstermeyip, özünde aynı olduğunu savunan; tüm kültürlerin aynı ahlâkî kural ve standartlara sahip olmasalar bile, değişen tüm kural ve standartların gerisindeki temel ilkelerin bir ve aynı olduğunu savunan görüş ya da tavır.

mutluluk. Genel çerçevesi, formel anlamı içinde, insan eylemlerinin ve çabalarının nihaî ve en yüksek amacı olan hâl, yaşamdaki en yüksek değer ya da hedefe ulaşma durumu. Acının yokluğu ya da haz hâli, bütün bir insan varlığının uyumlu olması durumu; insanın kendi potansiyel güçlerini gerçekleştirmesinin, ödevlerini yapmasının, erdemli olu-

şunun, doğa yasalarına uygun yaşamasının, ölçülü bir yaşam sürmesinin, kendi yazgısını özgürce belirlemesinin sonucu olan yetkinlik hâli.

mümkün dünya. **1** Olayları, durumları, olguları tutarsızlık sergilemediği için fiilen varolan ya da varolabilen dünya. **2** Çağdaş felsefe açısından, bir 'olumsal doğru'nun kendisinde geçerli olduğu dünya.

N

naif tümevarımcılık. Bilimin gözlemle başladığını ve tümevarım yoluyla gerçekleştiğini; gözlemcinin, olguları duyu organları yoluyla önyargısız, tarafsız bir biçimde gözlemlediği zaman elde ettiği tekil gözlem önermelerinden, belirli türden tüm olaylara atıfta bulunan tümel önermelere, sınırlanmamış genellemelere yükselebileceğini öne süren anlayış, yani tümevarım problemi diye bir problemin varolmadığına inanan, **a)** bir genelleme için temel oluşturan gözlem önermelerinin sayısının çok olması, **b)** gözlemlerin farklı koşullar altında tekrarlanması ve **c)** kabul edilen gözlem önermelerinin hiçbirinin, bu önermelerden elde edilen yasayla çelişmemesi koşuluyla, tekil gözlem önermelerinden tümel önermelere, sınırlanmamış genellemelere yükselişin meşrû olduğunu öne süren bilimci görüş.

narsisizm. **1** *Genel olarak*, kişinin kendi ruhsal ve bedensel benliğine ya da kimliğine aşırı bir bağlılık ve beğeni duyması. Öznenin kendi kendisini beğenmesi, kendi kendisine hayran olması. **2** Cinsel gelişimin 3 ila 5 yaşları arasındaki güçlü bencillik dönemi. **3** *Daha özel olarak* da, öznenin kendi bedeni üzerinde yoğunlaşan bir aktivite aracılığıyla cinsel tatmin sağlamaya çalışması durumu.

natura naturans. **1** *Doğada*, belli bir anda tezahür eden, kendisini gösteren etkin yaratıcı süreçler. **2** *Skolastik felsefede*, yaratılmış varlığa karşıt olarak, yaratılmamış ve yaratıcı varlık olan Tanrı. **3** Bruno ya da Spinoza'nınki gibi *panteist bir sistemde*, doğadaki tezahür ya da görünümlerinden ayrı ve bağımsız olarak Tanrı'nın kendisi.

natura naturata. **1** Yaratıcı varlığa, yani Tanrı'ya karşıt olarak, doğadaki yaratılmış varlıklar. **2** *Skolastik felsefede*, Tanrı tarafından yaratılmış doğa, bütün bir doğal varlık alanı. **3** *Spinoza'nın felsefesinde*, tek tözün, yani Tanrı'nın ya da sıfatlarının tavırlarından meydana gelen göreli dünya; doğayla özdeşleşen Tanrı.

natura non facit saltus. Aristoteles'ten başlayıp modern dönemde de kullanılan, en azından Leibniz ve Linneus'a kadar uzanan ilke, doğanın sıçrama yapmayacağı fikrini ifade eden Latince deyim.

naturwissenchaften. Almancada doğa bilimleri; yasalar veya yasa benzeri genel ilişki ve özellikleri keşfetmeye çalıştıkları için, nomotetik ya da genelleştirici bir yöntem kullanan tabiat bilimleri.

neden. 1 Bir şeyi değiştirmeye, bir fenomen ya da olayı meydana getirmeye yetili olan şey ya da koşul, yaratıcı etken; bir şeyi ortaya çıkartan, kendisi olmadan o şeyin kesinlikle varlığa gelemeyeceği şey. **2** Bir olayın ortaya çıkışı, varlığa gelişi, doğuşu için zorunlu ve yeterli olan, ve o olaydan zamansal olarak önce gelen şey; bir olayın ortaya çıkışının yeter koşulu; sonucunun kendisinden zorunlu olarak çıktığı şey, durum, olay ya da fenomen.

3 (*İçkin neden* anlamında) bir şeyi etkileyen, bir şeydeki değişmeyi başlatan dış koşullardan farklı olarak, bir şeydeki değişmeyi doğuran içsel koşullar, o şeyin bizzat kendisinde varolup, kendi içinde bir değişmeyi başlatan neden. **4** (*Aşkın neden* anlamında) kendinde değil de, başka bir varlık ya da şeyde bir değişmeye yol açan neden. **5** (*Yakın neden* anlamında) kendisiyle sonucu arasında başka bir ara terimin, başka bir nedenin bulunmadığı şey, olay ya da fenomen. **6** (*Uzak neden* anlamında) kendisiyle sonucu arasında, kendisinden önceki şey ya da fenomenin sonucu, kendisinden sonraki şey ya da fenomenin nedeni olma işlevi gören bir dizi ara terimin bulunduğu neden. **7** (*Nedeni olmayan neden* anlamında) bütün bir evrenin nedeni olan, alemi yaratan ezelî-ebedî Tanrı ya da özgür bir irâde. Başka şeylere, olay, nesne ve eylemlere neden olmakla birlikte, kendisi nedensel bir faaliyetin ürünü olmayan, nedensellik dizisinin dışında bulunan neden. **8** (*İlk neden* anlamında) evrenin varoluşunu kendisine borçlu olduğu, evrenin dışında olan; sonucun doğuşuna gerçekten katkıda bulunmakla birlikte, sonucun dışında, sonuca aşkın olan, kendisi evrenin nedeni olmakla birlikte, kendisinin nedeni bulunmayan fail neden. Evren varolmadığı zaman, nedensel faaliyetiyle evreni yaratmış olan, ya da evren statik bir biçimde, hiçbir neden sonuç ilişkisi söz konusu olmadan varolduğunda, evrendeki nedenselliği başlatan Tanrı.

nedensel bilgi teorisi. İnsanın doğal çevresini neden, insandaki bilgiyi de bir sonuç olarak değerlendiren bilgi anlayışı; her tür insan bilgisini, insanın doğal ya da toplumsal çevresinin zihindeki bir yansıması olarak gören, düzenli, refleksif bilginin kendisine özgü, bir iç man-

tığı olabilmesini kabul etmeyen, doğa ya da toplumun bilginin nedeni, bilginin kendisinin pasif bir ürün olduğunu savunan doğalcı ve sosyolojist görüş; duygu ve düşüncelerin kendi yasaları olabilmesini kabul etmezken, aralarında formel mantık ta olmak üzere, tinsel ya da zihinsel faaliyetin tüm ürünlerini, maddî üretim ilişkilerinin yalın bir yansıması olarak gören materyalist bilgi anlayışı.

nedensellik. 1 *Genel olarak*, zaman dizisi içinde, biri olmadan diğerinin de ortaya çıkamayacağı iki olay, fenomen, ya da süreç arasındaki ilişki. 2 **a)** sırasıyla olaylar arasındaki nedensel bağa karşılık gelen bir kategoriyi, **b)** genel nedensellik yasası olarak bir ilkeyi ve nihayet, **c)** nedensellik ilkesinin evrensel geçerliliğini savunan bir öğretiyi ifade eden süreç. 3 (*Deneyimsel nedensellik* anlamında) hiçbir şeyin nedensiz olmadığını, her olayın, her sürecin ve her oluşumun bir nedeni bulunduğunu, herşeyin kendisini üreten koşullar tarafından belirlendiğini, bu sürecin zorunluluk içerdiğini öne süren anlayış 4 (*Metafiziksel nedensellik* anlamında) 'Tanrı dünyanın nedenidir' ya da 'irâde eylemlerinin failidir' örneklerinde olduğu gibi, nedenin bir olay ya da fenomen değil, fakat aktif bir töz, ya da güç olduğu süreç.

nedensel varlık anlayışı. Herakleitos, Aristoteles ve Leibniz gibi filozoflar tarafından benimsenmiş olan, yeter neden ilkesine dayalı dinamik varlık anlayışı; değişmeyi apaçık bir olgu olarak görüp, onu, ortaya çıkan, olup biten herşeyin bir nedeni olması gerektiğini öne süren yeter neden ilkesiyle açıklamaya çalışan varlık görüşü.

nelik. Bir şeyin 'O nedir?' sorusu için yanıt olan, özü, mâhiyeti; bir şeyin ayırd edici, özsel özelliği; bir tanımda betimlenen özü; tümel bir kavramın, zihin dışındaki bireylerinin değil de, yalnızca zihindeki bireylerinin dikkate alınan yapısı, anlamı.

neolojist. 1 *Genel olarak*, neolojizm yapan, yani bir dile yeni bir sözcük, yeni bir kavram kazandıran ya da dildeki bir kavrama yeni bir anlam yükleyen, bir bilim dalı ya da disipline yeni bir terim getiren kişi. 2 *Daha özel olarak* da, *teoloji* ya da *ilahiyatta*, istenen ve kabul edilmiş olan öğreti ve inançlara karşıt olan yeni bir öğreti, dogma ya da inanç getiren kimse.

nesne. 1 *Genel olarak*, modern felsefenin tam ortadan ikiye bölmüş olduğu dünyada, özne kutbunun karşısında bulunan varlık. 2 Duyulardan biri ya da birkaçıyla algılanabilir olan, elle tutulabilen, gözle görülen, yani zaman ve mekân içinde varolan şey; kendisinden söz edilebilen,

kendisine isim verilen, dış dünyada tözsel bir varoluşu olan şey; belirli bir hacmi olan, yer kaplayan her türlü cansız varlık.

3 (*Maddî nesne* anlamında) madde olarak varolan, maddî ve fizikî nitelikler taşıyan varlık; bir birlik olarak görülen ve şekil, büyüklük, zaman ve mekân içinde varoluş, kütle, hareket gibi fizikî özellikleri ve renk, katılık, tatlılık, ağırlık, yumuşaklık gibi duyumlanan ikincil nitelikleri olan, insanın algısından bağımsız olarak varolan, fizikî değişmeye uğrayan ve başka varlıklarla nedensel bir ilişki içinde bulunan şey, varlık, cisim. **4** (*Epistemolojik nesne* anlamında) bilinen ya da tecrübe edilen, duyumlanan, algılanan, kavranan nesne ya da şey; bilgiden bağımsız olarak varolan gerçek ve ontolojik nesneye karşıt olarak, ister doğru, ister yanıltıcı olsun, her tür bilgiye konu olan nesne. Bilince sunulmuş olan, bilincin bildiği, tanıdığı şey; bilme edimi ile bilinen hakikat arasındaki bir dolayım. **5** (*Ontolojik nesne* anlamında) teorik ya da kavramsal çerçeveye bağımlı ya da göreli olan varlıktan veya bilginin konusunu oluşturan, bilinen, tasarımlanan, imgelenen, algılanan epistemolojik nesneden farklı olarak, dış dünyada gerçekten varolan şey; epistemolojik nesnenin dış dünyadaki karşılığı; varoluşu öznenin bilgisine, bilme faaliyetine bağlı olmayan nesne. **6** (*Estetik nesne* anlamında) güzellik değerinin taşıyıcısı olan, ve estetik bir beğeniye sahip bulunan insanın kendisine yöneldiği nesne; maddî nesne ve ereksel nesne olarak ikiye ayrılmak suretiyle çözümlenebilen, maddî nesnenin insan zihninden tümüyle bağımsız olduğu yerde, zihnin içinde olup, estetik özne ya da alımlayıcının nesneye yüklediği anlam. **7** (*Transendental nesne* anlamında) fenomenlerin veya görünüşlerin gerisindeki temel, bilinemez varlık. Somut tikel bir nesne olmayıp, genel nesne formu olarak tanımlanan saf akılsal 'x', saf bilincin ideal nesnel karşılığı.

nesnel. **1** *Genel olarak*, bilen zihinden bağımsız olarak varolan gerçek bir nesnenin; başka bir deyişle, gerçek, tanıtlanabilir ya da fizikî olan ve dolayısıyla, durum, fonksiyon ya da konumu, içsel tecrübeye, zihinsel yaşantıya, öznel deneyime bağlı olmayıp, herkes tarafından gözlemlenebilir ve doğrulanabilir bir şey olarak nesnenin; doğası fizikî ölçüm yoluyla belirlenebilen bir şeyin niteliği. **2** İnsanın bakışından, zihinsel tasarımlarından, dünya görüşünden bağımsız olma durumu; varlığın, bilginin, değerin algılayan özneden, bilen zihinden, değer biçen insandan bağımsız olması, her ne ise o olması hâli; bilincin dışında varolma, bilinçte tasarımlanmış olmaya ihtiyaç duymama, özneden kesin ve mutlak bir biçimde bağımsız olma durumu. **3** Sanı ya da öznelliğe

karşıt olarak, bir duruma, olaya, varlığa, duygulardan, önyargılardan etkilenmeksizin değer biçme yeteneğinin; bir düşünce, bilgi, yargı, karar ya da tezi, aktüel olaylara dayanan veri ve kanıtlarla destekleme tavrının özelliği. **4** Duns Scottus'la başlayıp, 17. ve 18. yüzyıla dek süren skolastik bir terminoloji içinde, zihinden bağımsız bir varoluşa sahip olmaksızın, zihinde bir tasarım ya da ide olarak varolan şeyin durumu.

nesnelcilik. **1** *Genel olarak*, varlığın, gerçekliğin bilen özneden bağımsız olduğunu dile getiren görüş. **2** *Metafizikte*, nesnel idealizm anlamında kullanılan nesnelcilik, bilginin hem öznesi ve hem de nesnesinin aynı ölçüde gerçek olduğunu ve mutlak bir varlığın tezahür ya da ifadesi olduğunu savunan akım. **3** *Bilgi felsefesinde*, bir dış dünyanın kendisine ilişkin bilgimizden bağımsız olarak, kendi başına varolduğunu, bu dünyanın öznel bakış açımız ve önyargılarımızdan bağımsız olarak bildiğimiz bir dünya olduğunu savunan görüş. Bilginin, bilimin nesnel yöntemleri ve akılyürütme yoluyla elde edilen bilimsel verilere dayandığını ve şeyleri gerçekte olduğu şekliyle tasvir ettiğini ileri süren görüş. **4** *Bilim felsefesinde*, bilimsel bilgiyi, bilim adamının özel türden inançları olarak görmeyen ve dolayısıyla bilimsel faaliyetin öznesiz bir süreç olduğunu öne süren bilim görüşü. Bilimsel teorilerin, doğuş ve gelişme süreçleri boyunca bilim adamlarının katılımlarını zorunlu kılmakla birlikte, birey ve bilim adamları arasındaki mutabakat fikrinden bağımsız özerk bir varoluşa sahip olduğunu öne süren yorum. **5** *Mantıkta*, düşünce yasaları ve çıkarım faaliyetinin, insan psikolojisine indirgenemeyen bir yapısı ve işleyişi olduğunu ve tüm insanlar için evrensel bir geçerlilik taşıdığını öne süren anlayış. **6** *Etikte*, değerlerin, dış dünyada, onlara ilişkin kavrayışımızdan ayrı ve bağımsız olarak varolduklarını, dış dünyada varolan bu değerlerin insan tarafından bilinebileceklerini, değerlerin insanların ahlâkî yargıları ve eylemlerini belirleyen ilkeler olarak kullanılmak durumunda olduklarını, ve nesnelerle eylemlerin, kendilerinde insandan bağımsız olarak varolan bir nitelikten dolayı, iyi ya da değerli olduklarını savunan anlayış. **7** *Estetikte*, estetik değerin, ona sahip olan nesnenin, tıpkı yuvarlaklık, şekil ve ağırlık gibi, nesnel bir değeri olduğunu öne süren nesnelci değer teorisi.

nesnel gerçeklik. **1** *Genel bir çerçeve içinde*, kullandığımız dilin, algı ve düşüncelerimizin gönderimde bulunduğu dış gerçeklik; gerçek varlık ya da varoluşa ait olan gerçeklik türü; aktüel varoluşa sahip olan, aktüel olarak, gerçekten varolan bir şey için söz konusu olan gerçeklik tarzı. **2** *Daha özel bir çerçeve içinde*, aktüel olarak varolan şeyler için

olduğu kadar, ideler, düşünceler için de söz konusu olan ve bir şeyin özüyle ilgili olup, aktüel olarak varolan ya da düşüncede tasarımlanan bir şeyin yetkinliğini ifade eden gerçeklik türü.

nesnellik. 1 Nesneleri, zihinden bağımsız varlıklar olarak konu alma niteliği. 2 Olaylara kişisel öge ve etmenlerden etkilenmeden, öznel eğilimlerden bağımsız olarak ve önyargıların olumsuz etkisini işe karıştırmadan yaklaşma durumu. 3 Bilimsel araştırmada genelgeçerliliği olan, herkes için bağlayıcı evrensel sonuçlara ulaşabilmek için, öznel ögeleri işe karıştırmadan, olay ve olgulara olduğu şekliyle yaklaşma tavrı.

niceleyici. 1 *Genel olarak*, mantıkta, bir ya da daha fazla sayıda değişkeni bir niceliğe bağlayan ve gündelik dilde 'tüm, bütün, hiçbir, bazı, her...' gibi sözcüklerle karşılanan terim. 2 (*Tümel niceleyici* anlamında) açık bir önermeyi, değişkenin alabileceği tüm değerleri kullanarak bir tümel önermeye dönüştürmek için kullanılan 'Her *x*' gibi sembol. 3 (*Tikel niceleyici* anlamında) açık bir önermeyi değişkenin alabileceği bazı değerleri kullanarak tikel bir önermeye dönüştürmek için başvurulan 'Bazı y'ler' gibi sembol.

nicelik. 1 Düşüncenin temel kategorilerinden biri olarak, ölçülen ya da ölçülebilir olan büyüklük. Ölçülebilen ya da sayılabilen, artabilen ya da azalabilen bir şeyin özelliği. Homojen, yani bir cinsten olan, ya da parçaları arasında benzerlik bulunan şeylerin, gerçeklikte ya da düşüncede, homojen parçalara bölünebilmesinin ya da bu parçaların bir araya gelişinin nesneye kazandırdığı belirlenim. 2 *Mantıkta* kategorik bir önermenin tümel ya da tikel olması durumu.

nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu. Bilginin kaynağında yalnızca deneyimin bulunduğunu, deneyden bağımsız bir bilginin söz konusu olamayacağını; herşeyin duyumların izlenimlerinden türediğini, izlenimlerden daha sonra bellekte, onların tasarımlarının üretildiğini, bu tasarımların çeşitli şekillerde birleştirilmeleri ve işlenmelerinin soyut düşüncelere götürdüğünü savunan empirizmin temel tezini ifade eden Latince deyim:'Zihinde, daha önce duyularda olmamış olan hiçbir şey yoktur.'

nirvana. Budizmde, her türlü tutkudan arınmış ve doğuş çarkının dışına çıkmış olan kişinin eriştiği mertebe, mutlak dinginlik hâli. Acının ve bilgisizliğin ortadan kalkışı durumu, kişinin dünyaya yönelik ilgilerden, kendisiyle ilgili tasalardan kurtulması, arzu ve isteklerden

vazgeçmesi, gerçek bir bilgeliğe, mutlak bir bağımsızlığa ulaşması durumu.

nitelik. **1** Bir nesnenin algılanabilir, gözlemlenebilir özelliği. Bir şeyin sahip olduğu ve o şeyi tanınabilir, bilinebilir ve başka varlık türlerinden ayırd edilebilir kılan özellik. **2** Bir nesnenin, başka bir nesne olarak değil, fakat o nesne olarak başka nesnelerden ayrılmasını sağlayan karakteristik. Ekşilik gibi bir ikincil nitelik anlamında, fizikî uyaranların meydana getirdiği, dış nesnelerle birleştirilen bilinç içeriği. **3** Estetikte, bir sanat eserinin kontrast, harmoni, trajik, komik gibi terimlerle ifade edilen temel özelliği. **4** (*Öznitelik* anlamında) bir varlığın ya da tözün temel, özsel, belirleyici, karakteristik özelliği; tözün vazgeçilemez, onsuz olunamaz niteliği; töze zorunlu olarak bağlı olan, onun özünü meydana getiren ilk özellik.

niyet. **1** Belli bir amaca yönelme düşünce ve isteği, belli bir sonucu gerçekleştirme arzusu. **2** Plânlı bir faaliyetin, bir şeyi elde etme, bir hedefe ulaşma amacıyla tasarlanması durumu. Bir şeyi değiştirmek amacıyla eyleme tasarısı. Bir amaca ulaşmak üzere, belli bir biçimde davranma yönelimi. **3** Kant'ta (ve iyi niyet anlamında) kişinin, her çeşit doğal arzu ve isteğin, güdü ve dürtünün dışında, evrensel ödev yasasının etkisi altında işleyen irâdesi .

noesis. Yunan felsefesinde, nousun faaliyetinin ürünü, insan varlığındaki aklın, zihnin, entellektüel yetinin eseri olan bilgi. *Nous* ya da aklın faaliyeti, sezgisel kavrayış ve sezgisel bilgi için kullanılan Yunanca terim.

noesis noeseos. Aristoteles'in, Tanrı'yı, Hareket Etmeyen Hareket Ettiriciyi tanımlama tarzı: 'Düşüncenin düşüncesi'.

nominalizm. **1** *Genel olarak*, adçılık. Kavram realizminin tam karşıtı olan, ve tümellerin gerçek bir varoluşu olmadığını; şeylerin özlerinin bulunmadığını savunan teori. Tanımların ve genel olarak da dillerin, şeylere işaret etmekten çok, bizim şeylere verdiğimiz isimlerle (terimlerle) ilgili olduklarını; genel kavramların nesnel bir gerçekliği bulunmadığını, ve dolayısıyla bilimsel araştırmaya konu olamayacaklarını; gerçekliğin yalnızca nesnel, bireysel somut varlıklardan meydana geldiğini, zihin, toplum, kişilik gibi genel kavramların bilimsel bir değeri olmadığını ileri süren tümel görüşü. **2** (*Ilımlı nominalizm* anlamında) tümellerin yalnızca ağızdan çıkan sesler, sözcükler olduğu görüşünü korumakla birlikte, sözcüklerin kullanımını, bireysel şeyler arasındaki benzerliklere dayandırmak suretiyle, radikal nominalizmde

söz konusu olan öznelcilikten kaçınmaya çalışan tümel görüşü. **3** (*Radikal nominalizm* anlamında) aynı adla adlandırılan bireysel şeyler sınıfına, aynı adla adlandırılma dışında, ortak olan hiçbir şey bulunmadığını ileri süren görüş. **5** (*Sınıf nominalizmi* anlamında) gerçekten varolanın yalnızca bireyler olduğunu, genel kavramların gerçek bir varoluşa sahip olmadığını öne süren nominalizmin, genel kavramları sınıf fikriyle açıklayan, sınıf üyeliğini ana düşünce olarak gören türü. **6** (*Yüklem nominalizmi* olarak) bireyler dışında hiçbir şeyin somut bir varoluşa sahip olmadığını öne süren nominalizmin, genel kavramları bireyler arasındaki benzerlikle açıklayan, yüklemeyi genellemenin aracı olarak gören türü.

nomos. **1** *Yunan felsefesinde*, temeli doğada olan yasaya, doğal özelliklere dayanan yasalılığa karşıt olarak, sonradan insan tarafından uzlaşıma dayalı olarak konan yasalar, oluşturulan gelenekler bütünü. **2** *Etik alanında*, insanın kendi doğal özelliklerine uygun olarak değil de, gelenek ve göreneklere, sonradan belirlenmiş ahlâkî kurallara ya da toplumun yasalarına uygun olarak gerçekleştirilmiş eylemler toplamı. **3** *Epistemolojide*, şeylerin kendilerinde bulunan şekil, biçim gibi niteliklere, nesnenin physis ya da doğasına karşıt olarak, dış dünyada varolmayan, yalnızca insan zihninde görünüşler olarak varolan koku, tat, renk gibi ikincil nitelikler.

non sequitur. Akla dayalı bir bağlantı ortaya koyma iddiasında olmakla birlikte, böyle bir bağlantıdan uzak olan kavram ya da ifadeler; geçerli bir çıkarım görüntüsünden bile yoksun olup, sonucu öncüllerinden mantıksal kurallara göre çıkmayan çıkarım için kullanılan Latince terim.

nooloji. Bazı düşünürler, özellikle de kimi 17. yüzyıl filozofları tarafından, Yunanca zihin anlamına gelen nous, ve bilim anlamına gelen *logos* sözcüklerinden türetilerek oluşturulmuş olan ve zihni ya da zihnin noetik fonksiyonlarını, bilginin ilk ilkelerini, doğuştan düşünceleri, entellektüel sezgi ya da saf aklın fonksiyonunu ve içeriğini konu alan ve mantıkla psikoloji arasında aracılık eden bilim anlamına gelen terim.

norm. **1** *Genel olarak*, düzgü; ölçü için kullanılan standart birim. **2** Her tür yargının zımnen ya da açıkça kendisine dayandığı ilke, model; **3** Bir sosyal grubun kendisi için ilke edindiği ve grup üyelerinin eylemlerini yönlendiren davranış kuralları bütünü. **4** *Etikte* doğru eylemi belirleyen kural, uygun davranış için standart, eylemde temele alınan davranış ilkesi. Değeri yargılamak ya da değer biçmek için kullanılan ölçü.

5 *Estetikte*, güzelliği ya da sanat eserini yargılamak için gerekli olan standart. Sanat eleştirisi için temele alınan ölçü. **6** *Mantıkta*, geçerli çıkarım kuralı.

normatif. 1 İnsan davranışını bir ideal, norm, ya da standarda göre düzenleme, bir standart oluşturma, olması gerekeni gösterme tavrı; **2** ahlâk, estetik, siyaset gibi değerlerle ilgili olan, normlar ya da davranış kuralları getiren bilimlere, betimleyici ya da açıklayıcı olmayıp, kural koyma eğilimi gösteren disiplinler için kullanılan niteleme.

nous. 1 *Genel olarak*, ontolojik açıdan, kimi Yunan felsefelerinde, tümel akıl, kozmik zihin ya da dünya ruhu olarak Tanrı'yı göstermek için kullanılan terim. **2** *Anaksagoras'ın felsefesinde*, evrene rasyonel bir düzen getiren getiren, anlaşılmaz ve kaotik bir evrene anlaşılabilir bir düzen kazandıran Zihin. **3** *Epistemolojik açıdan*, zihnin en yüksek etkinliği olarak, entellektüel kavrayış ve sezgisel düşünce yetisi. **4** *Platon'da*, diskürsif düşünceden ayrı olarak, bilimin ilk ilkelerini, İdea ya da Formları, ezelî-ebedî ve akılla anlaşılabilir tözleri kavrayan zihinsel yeti. **5** Aristoteles'te, insan zihninin gerçekliğin temel ögelerine, gerçeklikle ilgili temel doğrulara ilişkin sezgisel, entellektüel kavrayışla belirlenen akıllı parçası. **5** (*Nous pathetikos* anlamında) Aristoteles'te, zihnin, pasif akıl olarak, duyu deneyinde verilen malzemeyi anlayan, anlamlı hâle getiren parçası. **6** (*Nous poietikos* anlamında) Aristoteles'te, zihnin gelip geçici fenomenleri konu almayıp, varolanların ezelî-ebedî ilk ilkelerini, akılla anlaşılabilir tözleri ya da formları kavrayan parçasına, pasif akla karşıt olarak faal ya da etkin akıl.

nouveau philosophes. 1976 yılından başlayarak, savaş sonrası Fransa'sının entellektüel hayatına hâkim olan solculuğa ve solcu düşünceye yönelik sert eleştirileri ve güçlü saldırılarıyla tanınan Fransız entellektüeller öbeğine verilen ad: Yeni Filozoflar.

numen. Genel olarak, aklın, tüm fenomenlerin nedeni, temeli, dayanağı olarak varoluşunu öngördüğü, gerçek fakat kendi içinde bilinemez olan töz, fenomenin kendisinin tezahürü, ifadesi olduğu gerçeklik. Düşüncenin dışında kalan, hiçbir bilgi türüne konu olamayan, ne duyusal ne de entellektüel sezgi tarafından bilinebilen, duyularla kavrandığı takdirde, numen olmaktan çıkarak, fenomen hâline gelecek olan temel, töz.

O

obscurum per obscurius. Karanlık olanı aydınlatmak veya açık olan bir şeyle tanımlamak yerine, onu daha da karanlık olan bir şeyle açıklamaya kalkışmaktan oluşan yanlışa verilen Latince ad.

Ockhamlı'nın usturası. Tümellerin insan zihninden bağımsız, nesnel bir varoluşa sahip olmadıklarını savunan Ockhamlı William tarafından öne sürülen, ve varolanların sayısının, tümellerin varolduğu öne sürülerek arttırılmaması, varolanlara ilişkin öğretilerde kullanılacak kavram ve açıklamalar söz konusu olduğunda, en basit açıklamaya yönelinmesi gerektiğini ifade eden ontolojik ve metodolojik tasarruf ilkesi.

okkasyonalizm. Aranedencilik. Descartes'ın metafiziğinin doğurduğu çok önemli bir problemi, yani zihinle beden arasındaki ilişkinin nasıl kurulabileceği veya açıklanabileceği problemini açıklamak üzere, Hollandalı filozof Arnold Geulincx ve Fransız filozof Nicolas Malebranche tarafından geliştirilmiş olan ve zihinle beden arasındaki her tür ilişki ve etkileşimin Tanrı aracılığıyla gerçekleştiğini savunan akım. Zihinle beden arasındaki bağın Tanrı'nın müdahalesiyle kurulduğunu, zihin ve beden arasında var gibi görünen doğrudan etkileşimi, bedeni, zihnin istemesi üzerine harekete geçiren ve bedenin öteki maddî nesnelerle karşı karşıya gelmesi üzerine, zihne düşünceleri yerleştiren Tanrı'nın sağladığını öne süren metafizik anlayış.

okul. 1 Genç insanların toplu olarak öğrenim görmelerini sağlayacak şekilde düzenlenmiş olan, eğitimsel formasyon amaçlı kurum. **2** Felsefede, Aquinalı Thomas'tan sonra, temel ilke ve kategorilerini Aristoteles'ten alan okul ve üniversitelerin felsefî ve teolojik öğretilerini nitelemek için kullanılan terim. **3** Felsefî konu ve problemlere bakış ve yaklaşım açısından, görüşleri arasında benzerlik bulunan filozofların oluşturduğu birlik.

okuma. 1 Bir metni, özellikle içeriğini değerlendirmek, aktarmak istediği mesajı anlamak için gözden geçirme, inceleme eylemi. 2 Bir metnin çözümlenmesi, ne anlama gelebildiğinin belirlenmesi amacıyla yorumlanması. 3 Bir araştırmacı ya da düşünürün eser ya da eserler külliyatına belli bir anlam yüklenmesi. 4 Fiil olarak değil de, isim olarak alındığında, doğrudan doğruya yorum.

okur. Okuma eylemini gerçekleştiren kişi, belli bir yorum üreten kimse. Modern düşüncenin eser yazan, mesaj aktaran yazara büyük bir önem verdiği yerde, postmodern düşüncenin, okuma eylemi sırasında boşlukları doldurmada özgür olup, belirsizlikleri giderdiği ve dolayısıyla anlam üreten kişi olarak insan varlığı.

olan/olması gereken ayırımı. Olguyla değerin, olanla olması gerekenin iki farklı, bağdaşmaz ve birbirine indirgenemez alan meydana getirdiğini, bundan dolayı, olgulara ilişkin tasvir ya da betimlemelerden, ahlâkî kanaat ve değer yargılarına, olandan olması gerekene, olgudan ideal olana geçmenin, olguları konu alan bir gözlemden ahlâkî kural ve ilkeler çıkartmanın imkânsız olduğunu, örneğin, insanların sözlerini tuttukları (ya da tutmadıkları) gözleminden, 'İnsanlar, her koşulda, sözlerini tutmalıdır!' ilkesinin çıkarsanamayacağını dile getiren ayırım.

olasıcılık. 1 *Epistemolojide*, olasılık kavramınının merkezî bir rol oynadığı bilgi görüşü ya da bilimsel yöntem anlayışı. Mutlak doğruluk ve kesinlik olmadığını, yalnızca doğru olma olasılığı diğerlerinden daha yüksek olan olasılı görüşler bulunduğunu öne süren, mutlak doğruluk idealinden vazgeçerek, olasılı görüşlere bağlanan, mantığın görevinin doğruyu yanlıştan ayırmak değil de, düşüncelerin doğru olma şans ya da olasılıklarını ölçmek olduğunu belirten anlayış. 2 Anlam genişlemesi yoluyla, gerçekliğin kendisi bütünüyle rasyonel bir sistem olmadığı, akla uygun bir düzen sergilemediği için, gerçeklik hakkında mutlak bir kesinliğe ulaşmanın imkânsız olduğunu, şeylere ve insan davranışına ilişkin olarak yalnızca olasılı bir bilgiye sahip olabileceğimizi, makûl bir insana düşenin de olasılı bir bilgiyle yetinmek olduğunu öne süren görüş. 3 *Ahlâk felsefesinde*, bir eylemin ahlâkî doğruluğuna karar verirken, eylemin aktüel sonuçlarının değil de, muhtemel sonuçlarının dikkate alınması gerektiğini öne süren öğreti.

olasılık. 1 İhtimaliyet, raslantısal ya da olumsal olma, mümkün ya da ihtimal dahilinde bulunma durumu. Bir şeyin olabilme, gerçekleşebilme durumu, olabilirliği; gerçekleşme ihtimali. 2 Daha özel olarak da, matematikte, bir olayın gerçekleşme şansını hesaplama işlemine, bir

olay için elverişli durumların olası bütün durumlara oranı. Buna göre, olayların gerçekleşme şanslarının yüzdesini bulmaya hizmet eden kuralları ele alan matematik dalına, olasılıklar hesabı adı verilir.

olay. 1 Genel olarak, ortaya çıkan, olup biten şey ya da durum; dikkati çeken ya da çekebilecek olan her türlü oluşum. 2 Bir değişme ortaya koymakla birlikte, zaman içinde uzun süre boyunca devam etmeyen hâl, bir şeyin niteliklerinde, sıfatlarında, bağıntılarında söz konusu olan değişim; varolan şeyler arasında ortaya çıkan bir değişme, etkinlik ya da süreç; başka şeylerle nedensel ilişkiler içinde bulunan nesnelerin yol açtığı oluşumu tanımlar.

olgu. 1 Aktüel olarak ortaya çıkan, gerçekleşen olay, nitelik, bağıntı ya da durum, tartışılmaz, yadsınmaz olarak, tartışılmazcasına, inkâr edilemezcesine kabul edilen şey. 2 Dilden, düşünceden bağımsız olarak ortaya çıkan oluşum; doğru bir tümce ya da önermeye dış dünyada karşılık gelen şey. 3 Tespit edilmiş, bilimsel incelemeye elverişli ve bir deney konusu yapılabilecek doğal olay. 4 Oluşum süreci içinde veya başka bir şeyin emaresi olarak gözlemlenmiş olay. 5 (*Atomik olgu* anlamında) tikel bir şeydeki bir nitelikten ya da tikel şeyler arasındaki bir ilişkiden meydana gelen en basit, en temel ve başka bir şeye indirgenemeyen, kendisiyle atomik bir önerme arasında birebir ilişkinin bulunduğu şey, vakıa.

olgu/değer ayırımı. İlk kez İngiliz empirist filozofu David Hume tarafından öne sürülen ve akla dayanan, rasyonel bir ahlâkın temellerini yıkan ayırım. Olgusal ve ahlâkî ya da içeriksel ve değer biçici olmak üzere, iki sınıf iddia, önerme arasında bir ayırım yaparak, söz konusu sınıflardan birinin öncülleri ya da sonuçlarının diğer sınıfın öncül ya da sonuçlarını gerektirmediği gibi, diğer sınıfın öncül ya da sonuçlarını içermediğini, birinden diğerine geçmenin mümkün olmadığını savunan ayırım ve görüş.

olgu karşıtı. Önbileşeni yanlış olan, yanlış olduğu bilinen koşul önermesinin; geçmiş zamanda kurulan koşullu önermenin durumu; geçmiş zamanın parçası olduğu ifade edilen bir koşulun yerine gelmemiş olmasından ve geçmiş zamana yollanan koşulların artık gerçekleşme, yani olgusal olanın bir parçası olabilme durumundan yoksun bulunmasından dolayı, önermenin olguyla bağının kopmuş olması hâli.

olgusallık. 1 *Genel olarak*, bir olgu olmayı veya temelde, insanın özgür seçimine bağlı olmayan olgusal koşulları tanımlayan özellik. 2 *Heidegger ve Sartre'da*, insan varoluşunun, onun içinde bulunduğu du-

rumlar, göğüslemek durumunda olduğu değişmesi imkânsız olgular ya da koşullar tarafından tanımlanan, belirlenen boyutu; kişinin seçimine bağlı olmayan, onun üzerinde hiçbir etki ya da kontrolünün bulunmadığı, doğum yeri ve tarihi, anne-babasının kimliği, temel özellik, yetenek ve yetersizlikleri benzeri olgusal ayrıntılarla kuşatılmış olması hâli. **3** Yine *Heidegger'de*, genel olarak bir insan olmaklığın özünde varolan vakıa ve sınırlar bütünü, örneğin onun 'ölüm karşısındaki varlık' olarak tanımladığı bütün insanların bir gün ölecekleri olgusu. **4** *Sartre'da*, insanın varolmayı seçmeksizin dünyaya gelmesine ve sınırlı olmasına yol açan insanlık durumu.

olumsallık. **1** *Metafizikte*, varoluşu zorunlu olmayan, varoluşu söz konusu ve hatta çok muhtemel olmakla birlikte, zorunlulukla varolmayan varlığın, gerçekleşmesi zorunlu olmayan olayın özelliği. **2** *Mantıkta*, bir önermenin zorunlu olarak doğru olmaması, yani, konusunun önermenin kendisine dışsal olan etkenlere bağlı olmasından dolayı, önermenin inkârının bir çelişki yaratmaması ve dolayısıyla mantıksal olarak mümkün olması durumu; doğru olabildiği gibi, yanlış da olabilen, doğruluk ya da yanlışlığı, düşünce yasalarına ya da önermenin kendisine değil de, önermeye dışsal olan etkenlere bağlı olan önermenin hâli. **3** *Epistemolojide*, dış dünyaya ilişkin olan ve dolayısıyla mantıksal yollarla değil de, deneyimsel yollarla kazanılan ve bu nedenle kesin olarak değil de, yalnızca muhtemelen doğru olan bilginin özelliği. **4** *Teolojide*, varolan her kişi ya da şeyin varoluşunun zorunlu olmaması, bütün bir yaradılışın Tanrı'nın özgür irâdesine bağlı olması durumu.

olumsuzculuk. **1** *Genel olarak*, örneğin bilginin imkânsız olduğunu savunan kuşkuculuk, Tanrı'nın varolup olmadığının bilinemeyeceğini öne süren bilinemezcilik ya da evrende iyi olan hiçbir şey bulunmadığını öne süren kötümserlik türünden, olumsuz bir ilkeye dayanan, ve dolayısıyla olumsuzluğu benimseyen felsefe türü. **2** *Daha özel olarak da*, başkalarının öğüt ve önerilerini kabul etmeme, onlara karşı çıkma (edilgen olumsuzculuk), başkalarının önerilerine aykırı bir biçimde eyleme (etkin olumsuzculuk) tavrı, inatçılık.

olumsuz felsefe. Pozitivist felsefelerle varoluşçuların gözünde, Alman filozofu Hegel tarafından örneklenen spekülatif felsefe. İde ya da kavramların alanında hareket eden ve kavramların ya da özlerin çıkarsanmasıyla ilgilenen; aktüel varoluş alanını aşarak, görünüşün gerisindeki gerçekliğe, aktüel varoluşun ötesindeki özler alanına ulaşmaya çalışan felsefe.

oluş. 1 *Genel olarak*, bir varoluş formu ya da düzeninden başka bir varoluş formu ya da düzenine geçiş. Bir şeyin gizil gücünü, imkânlarını gerçekleştirmesi, doğal amacına, hedefine ulaşması durumu, olduğundan başka türlü olması süreci. 2 *Herakleitos'ta* doğum ve ölüm, soğuk ve sıcak, büyük ve küçük gibi karşıtların çatışmasının sonucu olan süreç. 3 *Platon'un felsefesinde*, oluş, ezelî-ebedî, değişmez, mutlak, kalıcı İdeaların oluşturduğu varlık alanının karşısında yer alan, ve değişmeyle belirlenen gündelik duyu deneyi dünyasında yaşanan süreçler bütünü. 4 *Hegel* ve daha sonra da Marx'ta, karşıtların çatışması süreci, uğrakları tez, antitez ve sentez olan gelişme süreci.

onikinci yüzyıl Rönesansı. Rönesans Avrupa'da 15. yüzyılda yaşanan, ve hümanizm akımına ek olarak, felsefe, bilim, edebiyat ve sanat bakımından klâsik çağa, antik Yunana dönüşle belirlenen tarihî bir dönem olmakla birlikte, 12. yüzyıl Ortaçağında, daha sonraki Rönesansı belli ölçüler içinde hazırlayan ve İslâm dünyasından Latinceye yapılan çevirilerle belirlenen dönem.

ontoloji. 1 İlk felsefe olarak da bilinen ve teolojiyle benzerlikleri olan, zaman zaman metafizik anlamına gelecek şekilde anlaşılıp, bazen de metafiziğin bir dalı olarak görülen felsefî disiplin. Metafiziğin, tek tek nesne ve olaylarla değil de, genel olarak varlık problemiyle ilgili olan dalı; varlığı varlık olarak, varlık olmak bakımından ele alan bilim; varolan tikel şeyleri değil de, varlığın kendisini, varlığın temel özelliklerini konu alan, somut varlığı araştırmak yerine, varlığı soyut bir biçimde araştıran ve 'varlığın varlık olmak bakımından doğasının ne olduğu', 'varlığın kendi başına ne olduğu' sorularını soran felsefe dalı. 2 Biraz daha özgül bir anlam içinde, varlık türleriyle bu varlık türlerinin birbirleriyle olan ilişkisinin tüketici bir listesini yapan disiplin. 3 (*Maddî ontoloji anlamında*) varlığın belli bir kesimine yönelen ve bu kesimin özlerinin maddî, fiilî oluşumlarını göz önüne alandisiplin. 4 (*Formel ontoloji anlamında*) mümkün tüm ontolojileri içinde barındıran ve maddî ontolojilere, hepsi için geçerli formel yasalar bütünü sağlayan disiplin. 5 (*Sanat ontolojisi* anlamında) sanat ve sanat eserleriyle ilgili ontolojik problemleri ele alan, bir sanat eserinin ne tür bir şey olduğunu, sanatın nerede olduğunu ve nasıl ortaya çıktığını soran, müzik parçalarının, sanat eserlerinin, resim ve heykellerin ontolojide nasıl bir yer tuttuğunu araştıran disiplin.

ontolojik görelilik. Çağdaş mantıkçı pozitivist Quine tarafından öne sürülmüş olan ve varolanların benimsenen dile ya da teoriye gö-

reli olduklarını, neyin varolduğunun, ancak bir teori bağlamında söylenebileceğini, varolanların belirleyicisinin teorik ya da kavramsal çerçeve olduğunu savunan görelilik anlayışı.

ontolojik kanıt. Tanrı'nın varoluşunun en yüksek ya da en yetkin varlık olarak Tanrı tanımından zorunluluk ile çıktığını gösteren kanıt ya da delil; diğer Tanrı kanıtlarından, hiçbir tecrübî veriye dayanmamak, başka Tanrı kanıtlarının dünyanın ve dünyadaki nesnelerin ve organizmaların doğasına ilişkin gözlemlere dayandığı yerde, gözleme hiç yer vermeyip, tümüyle akla dayanmak bakımından farklılık gösteren, Tanrı-'nın varolduğu sonucunun, gözlemden önce, gözlemden bağımsız bir biçimde, yetkin bir varlık olarak Tanrı tanımından çıkarsandığı için *a priori* olan kanıt.

ontolojik tasarruf ilkesi. Yalnızca bireysel şeylerin ve olayların varolduğunu, genel kavramların gerçekliği olmadığını söyleyen 14. yüzyıl Ortaçağ düşünürü Ockhamlı William'ın varolanların sayısının, zorunluluk olmadıkça çoğaltılmaması gerektiğini dile getiren ilkesi: Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem.

ontolojizm. **1** Mantıkla varlığın özdeşliğini ifade eden, mantıksal kategorilerden dolayımsız olarak gerçekliğin bizatihi kendisine giden felsefî yöntem. **2** Mantık ile varlığı uygunluk içinde gören, mantık ilkelerinin aynı zamanda varlık yasaları olduğunu dile getiren tavır. **3** Felsefenin yöntem ve ilkelerinin, öznede değil de, nesnede aranması gerektiğini savunan öğreti. **4** 19. yüzyılda görülen, rasyonalist ve panteist eğilimlerin ağır bastığı, rasyonel bir gerçekliği Tanrı'yla özdeşleştiren öğreti.

ontoteolojik töz. Ünlü Alman filozofu Martin Heidegger'in, Platon'un İdeaları, Aristoteles'in Hareket Etmeyen Hareket Ettiricisi, Ortaçağın Tanrı'sı, Hegel'in Geist'ı türünden, mutlak bir biçimde koşulsuz olan, varoluşu için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, ve dolayısıyla hem varlık, hem de değer bakımından ilk olan töze ya da varlığa verdiği ad.

operasyonalizm. İşlemcilik. Bir kavramın anlamının bir dizi işlemle belirlendiğini; bilimsel bir fikir, kavram, terim ya da sembolün anlamının, onu anlamak için gerçekleştirilen bir dizi faaliyetle özdeş olduğunu; örneğin, uzunluğun yalnızca ölçü birimleri ya da ölçüm teknikleriyle tanımlanabilmesinde olduğu gibi, kavramların, uygulanmaları ya da kullanılmaları sırasında gerçekleştirilen işlemler aracılığıyla tanımlanabileceğini savunan görüş.

ordo cognoscendi. Bilgi düzeni ya da sırası. Örneğin, Descartes'ın metafiziğinde, üç töz ordo cognoscendi bakımından, o önce kendi varoluşunu kanıtlayıp, sonra Tanrı ve dış dünyaya geçtiği için, zihin, Tanrı ve madde olarak sıralanır.

ordo cognoscendi. Varlık düzeni ya da sırası. Örneğin Descartes'ta üç tözün, varlık açısından Tanrı, ruh ve madde sırasını izlemesi durumu.

organik birlik. Parçalarının fonksiyonları, bütün içindeki diğer parçaların fonksiyonlarıyla ilişkili olan; hiçbir parçası diğer parçalardan bağımsız olarak faaliyet gösteremeyen; bir parçasındaki bir değişmenin bütünü ve diğer parçaların fonksiyonlarını etkilediği bir bütünün birliği.

organizmacılık. 1 *Metafizikte*, evreni canlı organizmayla analoji kurarak açıklama tarzı; evreni, parçalarının faaliyetlerine neden olup, düzen getiren bir bütünün fonksiyonuyla açıklayan görüş. Hayvansal yaşamın fonksiyon ve faaliyetlerinde, ruhu işe karıştırmadığı gibi, dirimsel bir ilke de kabul etmeyen görüş, bazı ya da tüm kompleks bütünlerin, organizmalara özgü sistematik birliğe sahip olduklarını savunan anlayış. 2 *Sosyolojide*, toplumu organik, biyolojik bir sistem olarak gören ve toplumun birim ve ögeleriyle biyolojik organ arasında bir koşutluk kuran yaklaşım.

organon. Aristoteles'in mantıksal denemelerinden oluşan diziye verilen ad.

Araç anlamına gelen *Organon* terimi, mantıkla ilgili kitaplarına, Aristoteles'in ölümünden sonra Peripatetikler tarafından verilmiştir ve bu adla da, mantığın kendi başına bir bilim, kendi içinde bir amaç, felsefenin bir parçası olmadığı, fakat felsefî ve bilimsel araştırma için bir araç olduğu anlatılmak istenmiştir. İngiliz düşünürü F. Bacon ise, kendi empirik araştırma aracı ya da yönteminin, tümevarım görüşünün, Aristoteles'in tümdengelimsel yöntemi ya da mantığından üstün olduğunu ifade etmek üzere, kitabına *Novum Orgonum* adını vermiştir.

Ortaçağ felsefesi. Klâsik çağ ile modern çağ arasında kalan tarihsel dönemin felsefesi. V. yüzyılla XV. yüzyıl arasındaki dönemde gelişmiş olan, en temel konularının **1** nesnel gerçeklikler olarak tümeller problemiyle, **2** Tanrı'nın varoluşunu mantıksal delillerle kanıtlama konusu olduğu, kendi içinde 'Patristik Felsefe' ve 'Skolastik Felsefe' diye ikiye ayrılan 'Tanrı merkezli felsefe'.

ortak onay kanıtı. Bir inancın, daha doğrusu Tanrı inancının varlığından ve evrenselliğinden söz konusu inancın doğruluğuna geçen Tanrı kanıtı ya da delil türü. Tanrı'nın varoluşunu, tüm çağlarda, tüm kültürlerde bulunan evrensel bir Tanrı inancının varlığına başvurarak kanıtlama tavrı.

orta yol öğretisi. Aristoteles'in dianoetik erdemlerin karşısına geçirdiği ahlâkî erdemleri belirlemek üzere önerdiği yol ve bu yolla ilgili öğreti; erdemli eylemin, iki aşırı uç arasındaki bir orta nokta olduğunu, ahlâkî erdemin, hem ifrattan ve hem de tefritten kaçınıp, farklı dürtülerin altedilmesine bağlı olarak kazanılan bir davranış tarzına karşılık geldiğini, örneğin cesaretin gözüpeklikle ödleklik, cömertliğin cimrilikle müsriflik, ölçülülüğün, sefihlikle duyarsızlık arasındaki orta yola tekabül ettiğini savunan görüş.

ortodoks. Genel görüş ya da uzlaşıma uygun olan, geleneksel inançlara aykırı düşmeyen inançların; sapkınlık sergileyen, oluşturulmuş gelenek ya da çerçevenin dışına çıkan görüş veya öğretiye karşıt olarak, bir kurum ya da insan öbeği tarafından doğru bulunan ve kabul edilmesi istenen öğreti ya da görüşün özelliği.

otomatizm. 1 Canlı bir organizmanın yalnızca bir makina olarak görülmesi gerektiğini, hayvanî ve insanî organizmaların fizik, kimya ve fizyoloji gibi bilimlerin yasalarına göre işleyen makinalar olduğunu savunan görüş. 2 19. yüzyılda epifenomenalizmle birleşen, insanın, zihin ya da bilincinin kendisine fazladan eklenen bir makina olduğu öğretisi.

otokrasi. 1 Anayasal sınırlamaları olmayan monarşik yönetim tarzı; Stalinist otokrasi örneğinde olduğu gibi, iktidarın sadece tek bir bireyde toplandığı rejim biçimi. 2 Kimi filozoflarda, örneğin Kant'ta, insanın kendi kendine egemen olması durumu, insanın doğal eğilimlerini kontrol altında tutabilmesi yeteneği

otorite. 1 Genel olarak, toplumsal bir sistem içinde ortaya çıkan kurumsallaşmış ve meşrû güç; bu türden bir güce sahip olan birey. 2 (*Rasyonel otorite* anlamında) olumlu bir anlam içinde, başka bir yer ya da kaynaktan sağlanamayacak bilgi, yarar ve çıkarları elde etmek için kendisine başvurulan kaynak, olumsuz bir anlam içinde ise, gücü ve ağırlığıyla insan üzerinde etki yapan, insanların bağımsız araştırmadan vazgeçmelerine neden olan temel.

otoriteryanizm. **1** Yönetilenlerin yönetici ya da yöneticiler karşısında hiçbir hakkı bulunmadığını ya da önemsiz birkaç hakkı bulunduğunu ve yöneticilerin güç ve otoritesinin çok büyük olduğunu ve olması gerektiğini öne süren yönetim teorisi ve tarzı; bireyin haklarının devletle önderlerinin otoritesine tâbi olması gerektiği inancına dayanan sosyo-politik sistem. **2** Bir önermenin doğruluğunun, söz konusu önermenin belli bir otorite, yüksek bir değeri olan bir birey ya da bireyler öbeği tarafından öne sürülmüş olması olgusuyla belirlendiğini savunan görüş; bireysel, özgür araştırma ruhuna karşıt olarak, bir otoriteye sorgusuz sualsizce bağlanmanın geçerli tek bilgi kaynağı olduğunu savunan anlayış.

ousia. *Antik Yunan felsefesinde*, özellikle de Aristoteles'te hem töz ve hem de öz anlamına gelen, **1** töz, değişmez varlık, kalıcı gerçeklik; somut gerçeklikte söz konusu olan her tür değişmenin, doğadaki süreçlerin gerisindeki dayanak; **2** *mantıkta*, tüm kategorilerin temelinde bulunan töz kategorisi; birinci dereceden töz, **3** bir tözü her ne ise o yapan öz anlamına gelecek şekilde kullanılan Yunanca terim. **4** (*ousia aisthetete* olarak) varoluşu duyu yoluyla bilinen birinci dereceden töz, şu diyerek gösterdiğimiz bireysel varlık. **5** (*ousia gennete* olarak) Ortaçağ felsefesinde, yaratılmış öz; bireysel insan ruhu, bedene can veren, bedensel araçlar varolmaya devam ettiği sürece, duyusal nesneleri algılama gücüne sahip olan entellektüel öz, bedenin ölümünden sonra yaşamaya devam edeceğine inanılan tinsel töz.

Ö

ödev. 1 *Genel olarak*, mümkün ile zorunlu olanın, olması gerekenin olan, ideal olanın aktüel olan, aklın da doğal olan içine yerleştirilmesinin bir sonucu olan, birlikteliği. Bireyin eğilimleriyle, bu eğilimlerin kendisine tâbi olmak durumunda olduğu, otorite değeri taşıyan nesnel bir standart ya da norm arasındaki karşıtlıkta, söz konusu nesnel kontrol ya da standartın, bireyden, arzu, duygu ve eğilimlerinden bağımsız olarak yapmasını, gerçekleştirmesini istediği eylem ya da eylemler bütünü. 2 *Kant'ta* ifadesini vicdanda bulan ahlâk yasasının, yapmamızı ya da yapmamamızı buyurduğu şey. Kişinin insanlığına, yüceliğine, sorumluluğuna bakılarak gerçekleştirmesi (ya da gerçekleştirmemesi) istenen ve beklenen eylem ya da eylemler kümesi.

ögecilik. 1 Kompleks, karmaşık fenomen ya da oluşumların, ancak ve ancak kendilerini meydana getiren en temel ögelere, basit ve ilkel parçalara indirgenmek suretiyle anlaşılabileceğini dile getiren felsefî bakış açısı. 2 Holizme, Gestalt felsefesine tümüyle karşıt olan ve indirgemecilik, atomculuk ve bireycilik tarafından temsil edilen yaklaşım.

öğrenme paradoksu. Platon'un *Menon* adlı diyalogunda öne sürülen, ve insanın, (onu zaten bilmekte olduğu için, araştırmaya gerek bulunmadığından) bildiği bir şeyi de, (neyi arayacağını bilmediği ve araştırma sırasında aradığı şeyi tesadüfen bulursa, onu tanıyamayacağı için) bilmediği bir şeyi de araştırıp öğrenemeyeceğini iddia eden paradoks.

öjenik. Kökleri Platon'a kadar geri giden, fakat esas Francis Galton-'un çalışmalarıyla ortaya çıkan, insandaki kalıtsal özellikleri iyileştirme ya da geliştirme uygulaması; insan türünün genetik potansiyellerini korumayı ya da iyileştirmeyi amaçlayan uygulamalı bilim.

ölçüt. Herhangi bir yargı ortaya koymak, değer biçmek ya da ayırımda bulunmak için kullanılan ilke; kişiye, bir şeyin varolup olmadı-

ğını, bir sözcüğün doğru kullanılıp kullanılmadığını, bir tümcenin doğru mu, yanlış mı, analitik mi yoksa sentetik mi olduğunu kesin sonuçlu bir biçimde bilme imkânı verecek ilke ya da kural; bir şeyi ölçme standartı ya da kuralı, bir şeyi yargılama yöntemi.

ölümlücü. Maddeci bir bakış tarzının sonucu olarak, insan varlığı öldüğü zaman, onun varoluşunun tümüyle ve gerçekten sona erdiğine, ölümle birlikte, insan için herşeyin bittiğine inanan, bedenin ya da vücudun ölümünden sonra başlayacak bir varoluş düşüncesine, ruhun ölümsüzlüğü inancına şiddetle karşı çıkan kişi.

ölümsüzlük. **1** Yaşamın hiç sona ermeyen sürekli varoluşu, ölümden sonra söz konusu olan kişisel hayat; hayatın ölümden sonra da devam etmesi durumu. **2** Ölümden sonra da varolacağımıza duyulan inanç; ölümün biz insanlar için son durak olmadığı, fakat yeni bir seyahatin başlangıcı olduğu görüşünü, ruhun ya da insan kişiliğinin, ölümden sonra, belli bir biçimde varolduğunu, varolmaya devam ettiğini öne süren öğreti. **3** (*Koşullu ölümsüzlük* anlamında) ölümsüzlüğün insan doğasında bulunmayıp, insanın özünün bir parçası olmadığını, fakat bireyin bu dünyadaki yaşamına ve gayretlerine bağlı olduğunu savunan inanç; insanın ölümsüzlüğe aday olduğunu, ölümsüzlük sayesinde Tanrı'yla birleştiğini, ama bu ölümsüzlüğün doğal olmayıp, iyi ve erdemli bir yaşayışa bağlı olduğunu bildiren anlayış. **4** (*Nesnel ölümsüzlük* anlamında) ruhun ölümsüzlüğünün kişilik problemine yol açması; bedenli ölümsüzlüğün ise, insanda, bir bedenle dirilecek olanın kendisi olup olamayacağı kuşkusunu doğurduğu gerekçesiyle, gerçek anlamda ölümsüzlüğün yalnızca Tanrı'ya özgü olduğu tezinden hareket edilerek geliştirilen ve insan için ölümsüzlüğün, öldükten sonra sonsuza kadar yaşayacak olan, biz insanların ne olduğunu, ne düşündüğümüzü en iyi bir biçimde bilen Tanrı'nın zihninde yaşamaktan, biz insanlarla ilgili herşeyi belleğinde tutan Tanrı'nın belleğinde varolmaktan oluştuğunu savunan görüş.

önceden kurulmuş uyum. Zihinle beden arasında nedensel bir ilişki bulunmadığını öne süren Leibniz'in zihinle beden, ruhla madde arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere geliştirdiği metafiziksel teori; yetkin bir bilgisi ve mutlak bir kudreti olan Tanrı'nın zihinle beden arasındaki, nedenselliğe dayanmayan yetkin uyumu, tıpkı saatçinin bir dizi saati önceden, aynı zamanı gösterecek, aynı anda vuracak şekilde ayarlamış olması gibi, önceden hazırlaması hâli.

öncelik. Bir şeyin başka bir şeyden, zamansal ya da mantıksal olarak önce olması, önce gelmesi durumu; zaman düzeninde eski olanın, daha geriden gelenin; bilgi ya da sınıflama düzeninde, sıralamada, nedenler dizisinde, ya da ayrıcalık bakımından ilk ya da geride olanın ontolojik, epistemolojik veya mantıksal hâli.

öncül. 1 Doğru olan ya da doğru olduğu kabul edilen, ve belli bir sonuca ulaşan bir akılyürütmenin hareket noktasını oluşturan önerme; bir çıkarım için temel işlevi gören beyan. Bir akılyürütmenin sonuç dışındaki diğer temel bileşeni ya da ögesi. 2 Bir argümanda, sonucun kendisinden mantık kurallarına uygun olarak çıktığı, sonuç için kanıt ya da dayanak işlevi gören, sonucu temellendiren önerme. 3 (*Büyük öncül* anlamında) kategorik tasımda, sonucun yüklemi olarak ortaya çıkan büyük terimi içeren öncül 4 (*Küçük öncül* anlamında) kategorik tasımda, küçük terimin yer aldığı öncül, küçük ve orta terimle kurulan önerme; 'Tüm insanlar ölümlüdür', 'Sokrates insandır', 'O halde, Sokrates ölümlüdür' tasımında, 'Sokrates insandır' önermesi.

önerme. 1 *Genel olarak*, mantıkta, dilin sözdizimi kurallarına uygun olarak ve haber kipinde ifade edilmiş tümce, dilde ifade edilmiş yargı ya da inanç. 2 (*Analitik önerme anlamında*) doğruluğu ya da yanlışlığı, içerdiği terimlerin tanımlarından hareketle ve yalnızca mantıksal yasalar aracılığıyla kanıtlanan; sadece mantıksal nedenlerle zorunlu olarak doğru olan ve öznede örtük olarak içerilen anlamları ortaya çıkarmaya yarayan; yüklemi yeni bir bilgi vermeyen, yüklemde düşünülen, anlatılmak istenen, söylenen şeyin öznesinde zaten varolduğu, öznesinin tanımından çıktığı zorunlu olarak doğru ya da zorunlu olarak yanlış olan; dünyayı betimleme tarzından dolayı değil de, içerdiği sözcüklerin anlamlarından dolayı doğru olan önerme türü. 3 (*Formel önerme anlamında*) önermeler epistemolojik değerleri yönünden sınıflandıklarında, karşıtı olgusal ya da içeriksel önermelerle birlikte bir çift oluşturan; doğruluk değerini gözlem, deney gibi yol ve yöntemlere başvurmadan, yani önermenin bildirdiği şeyi empirik olarak denetlemeden, yalnızca formuna bakarak anlayabileceğimiz; özdeşlik önermesi formunda bir önerme olduğu için, zorunlu olarak doğru olan ifade.

4 (*Kategorik önerme* anlamında) bir yüklemin basit bir biçimde, bir özne hakkında olumlandığı, tasdik edildiği, ya da olumsuzlandığı, inkâr edildiği önerme türü; 'basit bir biçimde' ifadesi, koşulsuz bir biçimde, ya da herhangi bir kayıt olmadan, veya önermenin terimleri arasındaki zorunlu bir bağıntıyı gerektirmeksizin anlamına geldiğine göre, basit

bir biçimde özne, yüklem ve kopuladan meydana gelen önerme türü. **5** (*Kendisini çürüten önerme* anlamında) bileşenlerinden ya da iddiasının yapısından dolayı, kendi kendisini yanlışlayan, kendisine doğru ya da geçerli olma imkânı bırakmayan kaziye türü. Örneğin Yalancı Paradoksunda, tüm Giritlilerin yalancı olduğunu söyleyen Giritlinin önermesi kendi kendisini çürüten bir önermedir, çünkü doğru olduğu kabul edildiği zaman bile, yanlış olduğu ortaya çıkar. **6** (*Kipsel önerme* anlamında) kategorik önermelerden farklı olarak, yüklem (*P*) ile özne (*S*) arasındaki belli bir ilişkiyi dile getirmekle kalmayıp, özneyle yüklem arasındaki söz konusu ilişkiyle ilgili iddianın niteliği, dayanağı konusunda da bilgi veren ifade, kaziye. **7** (*Koşullu önerme* anlamında) ana eklemi –> (ise) olan bileşik önerme; bir koşul bildiren ve bu koşulun yerine gelmesi durumunda geçerli olacak bir durumu betimleyen kaziye.

8 (*Metafiziksel önerme* anlamında). **a)** metafizik disiplininin çoğunluk *a priori* olan önermesi. **b)** Mantıkçı pozitivistin bakış açısından, deneyimsel olarak doğrulanamadığı için, boş ve anlamsız konuşmanın bir unsuru ya da parçası olan, doğruluk ya da yanlışlığına, deneyimden yararlanarak karar verme imkânımızın olmadığı kaziye türü; mantıkçı pozitiviste göre, her zaman ve her yerde boş ve anlamsız olmak durumunda olan önerme. **9** (*Olgusal önerme* anlamında) içeriksel önerme olarak da bilinen ve doğruluk değeri deneyim ya da gözlem yoluyla saptanabilen, bize dış dünya hakkında bir şeyler söyleyen; doğruluk ya da yanlışlığı zorunluluk taşımayan beyan, tümce ya da kaziye. **10** (*a-önermesi* olarak) klâsik mantıkta, 'Tüm insanlar ölümlüdür' önermesinin kendisine örnek olarak verilebileceği, tümel olumlu kategorik önerme. **11** (*e-önermesi* olarak) geleneksel mantıkta, 'Hiçbir insan dört ayaklı değildir.' önermesinin kendisinin bir örneği olduğu, tümel olumsuz kategorik önerme. **12** (*i-önermesi* olarak) Aristoteles mantığında, dört tür kategorik önermeden tikel olumlu önerme: 'Bazı insanlar ölümlüdür.' **13** (*o-önermesi* olarak) klâsik mantıkta, tikel olumsuz önerme: 'Bazı insanlar ölümlü değildir'. **14** (*Sentetik önerme* olarak) doğruluk ya da yanlışlığı, kendisinde yer alan terimlerin anlam ya da tanımlarından hareketle ve yalnızca mantıksal yasalar aracılığıyla değil de, başka yollardan, özellikle de deneyim yoluyla kanıtlanan tümce ya da önerme. **15** (*Sentetik a priori önerme* anlamında) ünlü Alman filozofu Immanuel Kant'ta özel bir önem kazanan ve dış dünyaya ya da dış dünyadaki bir şeye ilişkin deneyim ya da tecrübeden önce olan, deneyimi mümkün kılıp, tecrübeye bir yapı kazandıran, tüm mümkün deneyimlerin kendi-

sine göre yapılandığı tümel ve zorunlu bilgi türü. **16** (*Temel önerme* anlamında) doğrulama ya da yanlışlama sürecinin kendilerinde son bulduğu önerme; mantıkçı pozitivistlere göre, empirik bilginin temelini oluşturan, ve dolayımsız deneyimin verilerini, yalın gözlem verilerini betimleyen ve esas işlevi genel hipotezleri test etmek için araçlar sağlamak olan önerme türü. **17** (*Varlık bildiren önerme* anlamında) modern felsefenin ünlü kurucusu Descartes'ın '*ergo sum* (o hâlde varım)' önermesinde ya da Tanrı'nın varoluşuyla ilgili kanıtların sonucunda geçen 'Öyleyse, Tanrı vardır' önermelerinde olduğu gibi, öznesinin varoluşunu doğrudan doğruya tasdik eden ifade, tümce.

önerme edimi. Çağdaş dil filozoflarından J. Searle'in teorisinde yer verdiği dört söz ediminden biri: Konuşanın sözü, söylenim veya sözcelemiyle belirli bir şeye gönderme yaparak, ona belirli bir anlam içeriği yüklemesini sağlayan edim.

önermenin yapısı. Mantıkta, önermenin, özne, yüklem ve kopüla gibi iki ya da üç ögeden oluşmasıyla belirlenen yapısı.

önkabul. Arzu edilen, istenen sonuca ulaşmak için varsayılması, doğru kabul edilmesi gereken önerme; çıkarım sürecinde belli bir sonuca ulaşma niyetiyle gerçekleştirilen kabul. Bir durumun, bir olayın, bir faaliyetin gerçekleşebilmesi, bir öğreti, teori ya da tezin geçerli olabilmesi için yerine getirilmesi, sağlanması gereken mantıksal olarak zorunlu koşul.

önsöz paradoksu. Haklılandırma, gerekçelendirme ya da temellendirme problemi bağlamında ortaya çıkan bir paradoks türü: Akademik nitelikte bir kitap kaleme alan bir yazar kitabında birçok iddia öne sürmekte ve öne sürdüğü bu iddiaların, sağlam gerekçelere dayandıkları için, haklı olarak doğru olduklarına inanmaktadır. Fakat aynı yazar, bir yandan da, kitabındaki iddiaların tümünün birden, birlikte doğru olmadığına inanmaktadır. Onu, söz konusu inancında haklı kılan gerekçe ise, daha önce yazmış olduğu kitaplarla ilgili tecrübeleridir. Buna göre, yazar, aynı anda, hem iddialarının tümünün birden doğru olduğuna, hem de tümünün birden doğru olmadığına, haklı nedenlerle inanmaktadır. Paradoksun ortaya koyduğu büyük güçlük, yazarın hem *P* gibi bir önermeye ve hem de *P*'nin çelişiğine inanmasında haklı kılınmış olması, yani mantıksal bir çelişkiye inanırken, sağlam gerekçeleri olmasıdır.

önyargı. Bir kişi, bir görüş, ya da bir şey hakkında, belirli birtakım koşullara, olay, durum ve görüntülere dayanarak önceden edinilmiş ya da oluşturulmuş olumlu ya da olumsuz fikir.

örnekçilik. **1** Genel ve en bilinen anlamı içinde, varolanları, kendilerinin ilk örnekleri olan ezelî-ebedî gerçekliklerle açıklama anlayışı. Örneğin, Platon'un İdealar teorisinde, duyusal nesnelerin, bireysel davranışların, v.b.g., asıllarının, ilk örnek ya da arketiplerinin kopyaları olarak, onlardan pay almak suretiyle, her ne ise o olması. **2** Sonlu varlıkların, Tanrı'nın zihninde varolan asılların örnekleri olduğunu öne süren teolojik öğreti.

ötanazi. Bir kişinin hayatı belirli koşullar altında, ağır ya da ölümcül bir hastalığın ya da rahatsızlığın sonucu olarak, tüm değerini yitirdiği, yaşanır olmaktan çıktığı, yaşamak kişi için ağır bir yük olup, dayanılmaz acılar verdiği zaman, acı çeken hastanın, ya kendisi ya da hekimler tarafından, acı vermeden öldürülebileceğini söyleyen öğreti ya da teori.

öteki. **1** Konuşan, belli bir durumda bulunan kişiyle aynı nitelikte ya da doğada olduğu düşünülen kişi; **2** fenomenolojide, kişinin kendi görüntüsünü oluşturur, resmini çizerken söz konusu olan belirleyici etmen. **3** Erkeğin ötekisi kadın veya Batı'nın ötekisi olarak Doğu örneklerinde olduğu gibi, belli bir konum ya da varlığın karşıtı olan, onun tam karşı kutbunda bulunan konum ya da varlık.

öteki için varlık. Varoluşçu felsefenin temel varlık kategorilerinden biri olarak, kendisi için varlığın, başka insanlarla olan ilişkilerinde, onların bakışlarının bir sonucu olarak, onlar için nesneleşmesi durumu. Örneğin, Sartre'da, bilinçli özne ya da kendisi için varlığın, Ötekinin bakışına tâbi olduğu zaman, onun özgürlüğünün nesnesi hâline gelmesi durumu.

öz. **1** *Genel olarak*, bir şeyi, her ne ise o yapan, kendisi olmadan, o şeyin var olamayacağı şey, bir şeyi, başka bir şey değil de, her ne ise o şey yapan şey. Bu çerçeve içinde, öz, bir varlık, nesne ya da şeyin **a)** özsel ve zorunlu, tanımlayıcı özelliğini, **b)** bir şeyin, temel, ilk ve nihaî gücünü, ya da **c)** bir şeyin zorunlu iç bağıntısı ya da fonksiyonunu tanımlar. **2** *Mantıkta*, bir şeyin cins ve türsel ayırımı gözetilerek yapılan tanımında gündeme gelen belirleyici özellik. **3** *Epistemolojide*, belirsiz bir yüklemin kendisi hakkında olumlandığı, varoluşunu tasdik ettiği şeyi tanımlayan, akılla anlaşılır karakter. **4** *Hegel'de*, varlık ve kavram arasında yer alan ve onların orta terimini meydana getiren şey. **5** *Husserl'de*, bir nesnenin kendisini her ne ise o yapan, ve bu nesnenin herhangi bir özelliğinden önce, bu özelliği mümkün ve anlaşılır kılan zorunlu yapı.

6 Varoluşçu felsefede, insanı her ne ya da kim ise o yapan, özellikler bütünü.

7 (*Nominal öz* anlamında) bir kavramı tanımlamak için kullanılan terimler öbeği; Örneğin Locke'ta, bir nesnenin, içinde bulunduğu tür bakımından onsuz olunamaz niteliklerinin toplamı.

özbelirleme. Bir şeyin, bir nesnenin, özdeşlik ilkesi gereğince, belli bir mekân ya da zaman kesiti içinde, kendi kendisiyle özdeş olduğunun belirlenmesi. Bir bireyin, bireysel bir varlığın, tikel bir nesnenin üyesi olduğu sınıf içine yerleştirilmesi ya da belirli bir kategori ya da kavramın kaplamına sokulması, tikel bir nesneyi bir kavramla belirleme, o kavramın gerçeklenmesi olarak görme.

özcülük. 1 *Metafizikte*, öze bir gerçeklik yükleyen, özün varoluş karşısında ontolojik bir önceliğe sahip olduğunu öne süren görüş. Tek tek somut nesnelerin kendiliklerinden birtakım doğal türlere ayrıldıklarını, her nesnenin üyesi olduğu türü ya da sınıfı kesin ve belirli çizgilerle diğer nesne türlerinden ayırd etmenin mümkün olduğunu, her varlığı ya da nesneyi belirli bir nesne türünün üyesi yapan bir öz bulunduğunu savunan öğreti. **2** *Mantıkta*, bazı özelliklerin bulundukları bireylerde zorunlulukla varolduğunu öne süren anlayış. **3** *Mantık ve metafizikte*, bir varlığın ya da nesnenin özünü, o nesneyi başka bir nesne değil de, her ne ise o nesne yapan, başka bir nesne sınıfının değil de, ait olduğu sınıfın üyesi yapan şey olarak tanımlayan görüş. **4** *Epistemolojide*, tanımların varolan şeylerin özsel özelliklerini ortaya koyan önermelere tekabül ettiklerini, bu önermelerle dile getirilen tanımların geliştirilebileceklerini, söz konusu tanımların kavramların bilgisini verdiğini, ve kavramsal bilgimizin tüm diğer bilgilerin temelinde yer aldığını savunan öğreti.

5 *Bilim felsefesinde*, bilim adamlarının bir fenomenin gerisindeki öz ya da gerçekliği keşfetmek, şeylerin doğasına entellektüel sezgi yoluyla nüfuz etmek suretiyle, doğru bilimsel açıklamalara erişebileceklerini, ve dolayısıyla bilimin özlerle ve bu özlerin doğru tanımıyla ilgili bir etkinlik olduğunu öne süren görüş. **6** *Felsefî antropolojide*, varoluşçuluğa veya varoluş felsefesine karşıt olarak, insanın değişmez bir özü olduğunu, bir aslî, temel insan doğasının bulunduğunu öne süren görüş. **7** *Eğitim alanında*, disiplinin önemi üzerinde ısrarlı olan, öğrencinin uzun vadeli amaçlara yönlendirilmesini isteyen, öğrenme sürecinin özünün, belirli bir içeriğin özümlenmesinden meydana geldiğini savunan anlayış. **8** *Feminist felsefede*, dişilliğin, sadece değişen toplumsal örf, âdet

ve uzlaşımların ürünü olmayıp, bazı temel bakımlardan doğa tarafından belirlendiğini öne süren görüş.

özcü tanım anlayışı. Platon, Aristoteles, Kant ve Husserl gibi filozoflar tarafından savunulan, tanımın felsefî araştırmanın temel aracı olup, insana sezgi, analiz, entellektüel görü yoluyla keşfedilebilir olan özel nesne öbekleri hakkında kesin bilgi verdiğini savunan; tanımların varolanların, onları her ne ise o yapan özlerini ortaya koyduğunu söyleyen tanım görüşü.

özdenetim. Kişinin kendisini güçlü tutkular karşısında ve cinsellik bakımından sınırlaması, kendi üzerinde mutlak bir egemenlik kurması, kendisini her türlü etkiden bağımsız olarak yönetip yönlendirmesi durumu. Ahlâkta, bireyin, akıldışı tutku ve bedensel arzularını aklın denetimi altına sokması hâli.

özdeşlik. **1** Genel olarak, aynılık, birlik, bir şeyin kendi kendisiyle aynı olması durumu. İki şey arasındaki tam ve mutlak aynılık hâli ya da benzerlik ilişkisi. **2** (*Niteliksel özdeşlik* anlamında) iki nesnenin niteliklerinin tam anlamıyla ortak ya da aynı olması. **3** (*Sayısal özdeşlik* anlamında) niteliksel özdeşliğe ek olarak, mekân ve zamanda kaplanan yerin de aynı olması, bir şeyin kendi kendisiyle bir olması durumu.

özdeşlik felsefesi. **1** *Genel olarak*, birciliğin bir türü olan, ve ruhla madde, özneyle nesne arasında bir ayırım yapmayıp, bunları farklılaşmamış bir birliğin özdeş ögeleri olarak değerlendiren felsefî öğreti. **2** *Daha özel olarak* da, öğretisi Spinoza'nın felsefesine çok benzeyen Alman düşünürü F. W. Schelling'in, tin ve doğanın özü itibariyle bir ve aynı olduğunu savunan, metafizik görüşü.

özdeşlik ilkesi. İki şey arasındaki bir ilişkiyi değil de, bir şeyin kendisi olmasını dile getiren temel düşünce yasası, mantık ilkesi. Sözel olarak 'bir şey her ne ise odur' diye, mantıksal olarak da '*A A*'dır' şeklindeki bir önermeyle ifade edilen, diğer mantık ilkelerinin kendisinin bir türevi olduğu mantık ilkesi.

özdeşlik teorisi. Zihin felsefesi kapsamında, çağdaş bir materyalist anlayış tarafından öne sürülen ve her zihinsel olay ya da hâlin, merkezî sinir sistemindeki fizikî-kimyasal-elektriksel bir olay ya da olguyla aynı olduğunu dile getiren, bilincin empirik olarak beyinsel bir süreçle özdeş olduğunu öne süren görüş; fizikalizmin özel bir versiyonu olarak, zihinsel her olayın ya da her zihin hâlinin beynin belli bir hâliyle, ilke olarak saptanabilen fizyolojik, yani fiziksel bir olayla öz-

deş olduğunu; iki kişi zihinsel olan bir şeyi paylaştığı, örneğin güneşin sıcak olduğuna inandığı, her ikisi de felsefe öğrenmek istediği zaman, ortak olarak aynı beyin hâllerine ya da fizikî hâllere sahip olduğunu savunan öğreti.

özel. 1 Kişiye özgü olan; bir kimsenin kendisini ilgilendirenşey; 2 yalnızca bir türe ait olan, türle ilgili olan; 3 belli bir özelliğiyle ayırt edilen, kendine özgü birtakım özellikleri bulunan; 4 genele karşıt olarak, belirlenmiş, kesinlik kazanmış olan; 5 belli bir kategoriye özgü, belirli bir amaca yönelik olan; 6 ortak olmayan, ölçülerin dışına çıkan şey için kullanılan sıfat.

özellik.1 Genel olarak, bir şeyin sahip olduğu sıfat, yön, veçhe veya karakteristik. Bir şeyin salt kendisine özgü olmayıp, fakat kendisiyle aynı sınıf içinde yer alan diğer üyelere ek olarak, başka sınıfların mensuplarıyla da paylaşabileceği nitelik. 2 (*Ayırd edici özellik* anlamında) bir şeyi başka şeylerden ayıran, farklılaştıran temel, belirleyici vasıf, yön. 3 (*İlineksel özellik* anlamında) bir şeyin gerçek doğası için özsel olmayan, o şeyin her ne ise o olması için kendisine ihtiyaç duymadığı, kendi özsel doğasından çıkarsanamayan nitelik; bir şeyin, onun belli bir sınıfın üyesi olması için zarurî olmayan herhangi bir özelliği; bir şeyin, söz konusu şeyin özünün, doğasının zorunlu olarak dışında kalmak durumunda olmasa da, varoluşu sırasında sahip olabileceği ya da olmayabileceği bir niteliği; o şeyin özünü ya da doğasını bozmadan, özsel, zorunlu diye tanımlanan özelliklerine zarar vermeksizin ortadan kaldırılabilecek ya da soyutlanabilecek herhangi bir niteliği.

özerklik. 1 Politik anlamda, bağımsızlık; kendi kendini yönetme. 2 *Ahlâkta*, kişinin, kendi kendisini belirlemesinden, yönlendirmesinden, yönetmesinden oluşan ve her tür dış baskı ve zorlamadan bağımsızlıkla belirlenen hâli; bir insanın kendi kendisini belirleme gücü; kendisini tâbi olduğu bir ahlâk yasasının koyucusu olarak görebilmesi yeteneği. 3 Bir disiplinin hiçbir şekilde başka bir disipline indirgenememesi, diğer alan ya da disiplinler karşısında mantıksal veya kavramsal bir bağımsızlığa sahip olması durumu. 4 *Sosyolojide*, şu ya da bu determinizm türüne tâbi olmayıp, kendi amaçları, ilgi ve çıkarlarını ifade ederken, kendi kendisini belirleyen rasyonel toplumsal aktörün durumu.

özgecilik. İnsanlığı, insanları çıkar gözetmeden sevme, kişinin kendisini başka insanların ve toplumun refahına, genel iyiliğine adaması tavrı; başkalarının iyiliğini temele alan, diğer insanlara karşı iyiliksever, iyi niyetli, hoşgörülü ve yardımsever olmayı bir tavır olarak ön

plâna çıkartan, 'başkası için yaşamak' formulüne göre davranmayı öneren ahlâk anlayışı; benciliğin ve bireyciliğin karşısında yer alan bir görüş olarak, kişinin kendisini hiçbir çıkar gözetmeden, başkalarının ihtiyaç ve çıkarlarına adaması gerektiğini dile getiren öğreti.

özgürlük. **1** Kişinin kendi kendisini belirlemesi, denetlemesi, yönlendirmesi ve düzenlemesi durumu. Bireyin kendisini, dış baskı, etki ya da zorlamalardan bağımsız olarak, kendi arzu edilir ideallerine, motiflerine ve isteklerine göre yönlendirmesi. **2** İnsanın, başkalarının buyruk ve isteklerine göre değil de, kendi isteklerine göre davranabilmesi gücü. **3** Ahlâkî öznenin, kendi tercihlerine, akla dayalı kararlarına, irâdesinin buyruklarına göre eyleyebilmesi durumu. **4** Varolan alternatif eylem tarzları arasında bir seçim yapabilme ve yapılan seçimin gereğini yerine getirebilme gücü. Kişinin, dış koşulları, psikolojik ve biyolojik yapısının belirlediği şartları aşmayı, aşabilmeyi başararak, kendi ideallerine, isteklerine ve hedeflerine uygun davranabilmesi durumu.

5 (*Pozitif özgürlük* anlamında) ahlâk alanında, dış nedenler, yabancı güçler tarafından değil de, kişinin irâdî eylemle kendi kendisini belirlemesi durumu, tam özerklik.

özgürlükçülük. **1** Zorunlulukçuluğun karşısında yer alan ve insanın irâdesine mutlak bir özgürlük tanıyan, bilinçli insan eyleminin basit nedensel terimlerle açıklanamayacağını öne süren öğreti. İrâdenin, kişinin içinde bulunduğu psikolojik ve fizyolojik koşullar tarafından belirlenmediğini, insanın karakteriyle, onu eyleme yönelten güdüler ve insanın içinde bulunduğu koşullar arasında zorunlu bir ilişki bulunmadığını, insan irâdesinin çeşitli eylem alternatifleri karşısında seçme şansına sahip bulunduğunu, dış baskı koşullar ve zorlamalardan bağımsız olup, kendi kendisini belirlediğini öne süren anlayış. **2** Liberalizmin ilkelerini en uç noktaya taşıyan devlet karşıtı siyasî-iktisadî öğreti. Kökleri, bireyin yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarının önemi ve önceliği üzerinde büyük bir güçle duran İngiliz filozofu John Locke'a kadar geri giden, ve devletin etki ve eylemine sınır getirirken, ihtiyaçların en iyi pazar mekanizmalarıyla karşılandığını ve çatışmaların en iyi pazarda çözümlendiğini öne süren aşırı liberal görüş.

özgürlük duygusu. Kişinin, ahlâkî öznenin, ya ahlâkî karar anında, ya da geriye bakıp düşündüğünde, kararının özgürce verilmiş bir karar olduğunu, aynı koşullar söz konusu olduğunda, pekâla başka türlü davranabilmesinin mümkün olduğunu görmesine, hissetmesine bağlı olan öznel duygu. Kişinin, zorlamanın, baskının sonucu olmayan seçim-

lerde bulunduğu zaman yaşadığı, aynı koşullar söz konusu olduğunda, başka türlü davranabilmenin mümkün olduğunu bilmenin yarattığı özgürlük hissi, önümde her zaman alternatif eylem tarzlarının mevcut olduğunu, geleceğin, benim dışımda, benden bağımsız olarak belirlenemeyeceğini bilmenin yol açtığı duygu.

özgürlük postülası. Kant'ın, özgürlük duygusuna yakın bir anlam içinde, irâdenin özgür olduğunun kanıtlanamayacağını, fakat ahlâklılık yalnızca özgürlükle mümkün olabildiği için, özgürlüğü bir postüla olarak öne sürmek gerektiğini ifade eden yaklaşımı.

özne. **1** *Mantık alanında*, bir şeyin, yani bir nitelik, özellik, karakteristik, yüklem ya da bağıntının kendisi hakkında tasdik ya da inkâr edildiği, evetlendiği ya da değillendiği şey. **2** *Metafizikte*, İlkçağ ya da Ortaçağ felsefesinde, 'orada' zihinden bağımsız olarak ve fiilen varolan şey. **3** *Modern felsefede*, algı, tasarım, izlenim, düşünce ve duyulara dayanak olan, düşünen, hisseden, bir şeylerin bilincinde olan ben ya da zihin; bilginin temeli olan rasyonel ve irâdî varlık. **4** *Postmodernist bakış açısından*, doğa ile araçsal bir kontrol ilişkisi içine giren, akla, rasyonalite ve bilime güvenen; insanlığın geleceğine ve ilerleme imkânına iyimser bakan, geleceği plânlayan, haz almayı erteleyen, siyasî projelere bağlanıp, ideolojik nitelikli amaçlar için çalışabilen disiplinli, sorumlu kişilik.

5 (*Estetik özne* anlamında) nesnenin taşıyıcısı olduğu güzellik değerini algılayan, ondan etkilenmeden geçemeyen, belli bir güzellik duyusuna, estetik beğeniye sahip olan bilinçli insan varlığı. **6** (*Kurucu özne* anlamında) modern dönemde, salt kendi bilincinden hareketle bilgiyi kuran; nesneler âlemini kendi öznel bakış açısından ve kendi bilgisel çıkarları açısından inşa edip sınıflayan; toplum sözleşmesi ile toplumu ya da sivil toplum alanını kuran; değerleri, olgu/değer ayırımı temeli üzerinde, onların nesnel dünyada bir temeli olmadığını söyleyerek, yine kendisinden hareketle yaratan birinci şahıs.

öznel. **1** Genel olarak, ben ve ben olmayan ayırımıyla birlikte, özne-nesne ikiliğinin bir sonucu olarak, öznenin dışındaki şeyler ve durumlarla değil de, özneyle ilgili olan şey, öznenin kendisine, kendi zihin hâllerine ilişkin dolayımsız deneyimi için kullanılan sıfat. **2** Bir ben veya zihin olarak tasarımlanan özneye ait olan; **3** dış dünyadan, nesnel temel veya kaynaklardan değil de, benden, zihinden, kişisel algılardan türeyen, kişisel yargılarımızın sonucu olan; **4** salt bilinç ya da zihinde varolan, fakat dış dünyada nesnel bir temeli veya doğrulaması olmayan;

5 bilen kişinin kendi bireysel deneyimlerine, duyum ve algılarına, kişisel tepkileriyle tarihine göreli olan; **6** doğruluk ya da geçerlilikten yoksun ve keyfî olan, kişisel bir tercih ya da beğeniyle ilgili bulunan; **7** kamusal değil de, özel ve kişisel olan şey ya da şeyler için kullanılan niteleme.

öznellik. Kişi ya da öznenin kendi kendisinin bilincinde olan perspektif ya da bakış açısı, insanın algılarının daha ziyade onun algıları ve ihtiyaçlarıyla, algılayanın beklentileri ve öndeyileriyle belirlendiğini dile getiren algılama ilkesi. Nesnellikle karşı karşıya getirilen ve özellikle de pozitivist bir metodoloji tarafından ciddî bir eleştiri unsuru olarak değerlendirilen öznellik, varoluşçuluk ve hermeneutikte olumlu bir değer kazanmıştır.

öznelcilik. **1** *Genel olarak*, bir önermenin, ya da bir önermeler sınıfının doğruluğunun, bu önermeyi kuran kişi ya da kişilerin zihin hâlleri ya da tepkilerine bağlı olduğunu öne süren görüş. **2** *Epistemolojide*, her tür bilginin kaynağında bilen kişinin öznel zihin hâllerinin bulunduğunu ve dış dünyaya ya da nesnel, zihin-dışı bir şeye ilişkin bilginin söz konusu zihin hâllerinden yapılacak bir çıkarıma dayandığını savunan bilgi öğretisi. **3** *Bilim felsefesinde*, bilimsel bilginin, bilim adamları tarafından kabul ve tasdik edilen özel türden bir inançlar sistemi olduğunu savunan yaklaşım. **4** *Ontolojide*, nihaî gerçekliğin özne, eşdeyişle bilinçli zihin olduğu görüşü. **5** *Etikte*, amacın haz ya da mutluluk gibi, öznel duyum ve hâllere ulaşmak olduğunu savunan anlayış. Nesnelciliğin karşısında yer alan ve ahlâkî değerlerin, insanın duygu, tavır, tepki ve duygularının, arzu ve isteklerinin bir ifadesinden başka bir şey olmadığını, dolayısıyla dış dünyada nesnel bir temeli, zihinden bağımsız bir gerçekliği bulunmadığını savunan öğreti **6** *Estetikte*, sanat eserinde estetik değerin kendisinden meydana geldiği nesnel bir nitelik bulunduğunu yadsıyan ve bir nesnenin estetik değerinin nesne ile estetik özne veya alımlayıcı arasındaki bir ilişkiden oluştuğunu söyleyen görüş.

öznelerarasılık. **1** Genel olarak, toplumsal ilişkilerin karşılıklı olarak kurulabilmesi; insanların bilgi ya da yaşama dünyalarında deneyimledikleriyle ilgili olarak, mutlak bir nesnellik iddiasında bulunamasalar bile, mutabakata erişebilmeleri durumu. **2** Biraz daha özel olarak da, salt öznel olmak, tek kişiye özgü bulunmak yerine, çok sayıda özneye ortak olma, birçok özne tarafından doğrulanma durumu; bir önermenin, hipotezin doğruluğuyla ilgili olarak genel bir uzlaşmanın söz konusu olması.

öznenin ademimerkezileşmesi. Öznenin, 'çıkış noktası olarak öznellik'i benimseyen, insan aklının kendi inançları, değerleri ve kararlarından sorumlu olduğunu dile getirirken, bilinçli özneyi bilgi, varlık, ahlâk ve siyaset felsefesinin merkezine yerleştiren modern felsefenin yaklaşık olarak 200 yıllık bir egemenliğinin ardından, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, merkezdeki konumundan uzaklaştırılması süreci; temel uğrakları arasında Marx, Nietzsche, Freud, Heidegger, Gadamer, Levinas, Saussure, Althusser, Lévi-Strauss, Foucault ve bilumum postmodernist düşünürlerin bulunduğu, öznenin tahtından indirilme süreci.

özne-yüklem. 1 *Dilbilgisinde* tümcenin, sözcük ya da sözcük öbeklerinden oluşan ve biri isimle, diğeri ise fiille gösterilen parçaları. **2** *Epistemoloji* açısından, bir tümcenin neyin tartışılmakta olduğunu saptamaya yarayan parçasıyla, üzerinde konuşulan ya da tartışılan şeyi karakterize eden ya da betimleyen parçası. **3** *Mantık* bakımından da, özne, bir nitelik, bir bağıntı, bir özellik ya da karakteristiğin kendisi hakkında tasdik ya da inkâr edildiği şeye, yüklemin ise, özne hakkında tasdik ya da inkâr edilen özellik, nitelik, karakteristik ya da bağıntıya karşılık gelmesi.

öz ve görünüş. Diyalektik materyalist anlayış, ya da materyalist bilim görüşü tarafından gerçeklikle söz konusu gerçekliğin tecrübe edilme ya da görünme tarzı arasında yapılan ayırım.

P

paideia. Klâsik eğitim. Antik Yunan'da, özgür sitenin aristokrat idealini belirleyen yüksek düzeyden eğitim. Belli bir teknik bilgi, tekhne öğretmeyi değil de, matematik, astronomi, gramer ve felsefe gibi yüksek bilgiler vermeyi amaçlayan, maddeye, duyusal olana bağlı uygulamalı bilgilere karşıt olarak, entellektüel bakımdan eğitmeyi amaçlayan eğitim türü.

panaptikon. 1 İngiliz yararcı filozofu J. Bentham tarafından tasarlanmış olan ünlü modern hapishane projesi. Kendi çağının İngiltere'sinde, varolan kurumlarda bir reform yapmaya kalkışan Bentham'ın, bir daire şeklinde, hapishane müdürünün merkeze yerleşip her mahkûmu gözlemek ve yönetmek imkânına sahip bulunduğu bir yapı olarak, örnek hapishanesi. 2 Michel Foucault'nun postmodernist bakış açısından modern disipliner iktidarın 'mimarî bir eğretilemesi', uyruklarda, iktidarın otomatik olarak işlemesini sağlayan, onlarda sürekli bir izlenebilirlik hâli yaratan, sadece ve sadece bireylerin verimlilik artışıyla ilgilenen okul, hastahane, fabrika, kışla benzeri kurumların mükemmel bir temsili.

panenteizm 'Her şey Tanrı'dır' diyen panteizmden farklı olarak, 'herşey Tanrı'dadır' diyen ve Tanrı ile evreni bir saymayan Tanrı görüşü; süreç teizmi olarak da bilinen ve deizmin, ve bu arada, teizmin aşkınlık anlayışı ve panteizmin içkinlik görüşünün bir çeşit indirgemecilik olduğunu, Tanrı-evren ilişkisininin ortaya çıkardığı problemleri çözmeye çalışırken, birinin herşeyi aşkınlığa, diğerinin de içkinliğe indirgemek suretiyle, kolaycı bir açıklamaya yöneldiğini savunan ve bunun yerine, Tanrı'nın hem değişmeyen ve hem de değişen, hem mutlak hem göreli, hem zamanın dışında ve hem de içinde, hem sınırsız ve hem de sınırlı olduğunu öne süren Tanrı görüşü.

pankozmizm. Evrenin, duyular tarafından algılanabilen, imgelenen varlıklardan meydana geldiği; evrenin, sonlu bir zihin ya da anlayış tarafından bilinebilir olan fizikî ve psişik varlıklar dışında hiçbir şey içermediği görüşü. Bütün bir varlık alanının ya da tüm gerçekliğin zaman ve mekân içinde varolan fizikî evrenden ibaret olduğunu öne süren görüş. Panteizmden, metafizik problemleri tümüyle dışlamak, evrende içkin ya da aşkın bir Tanrı'ya yer vermemek ve doğada, varlığı, akıl yoluyla saptanabilir bir amacın varolduğunu kabul etmemek bakımından farklılık gösteren anlayış.

panlojizm. Evrenin logos adı verilen nesnel bir aklın, ezelî-ebedî bir evrensel zihnin ifadesi ya da tezahürü olduğunu, böyle bir zihnin aktüelleşmesinden başka bir şey olmadığını, *logos* ya da aklın varolan herşeye ve evrendeki her faaliyete yayılmış olduğunu öne süren görüş. Varlık ve düşüncenin özdeşliğini savunan, doğa ve toplumdaki gelişmenin evrensel mutlak İde ya da aklın mantıksal faaliyetinin eseri olduğunu, doğada mantık bulunduğunu, mantık yasalarıyla maddî dünyanın yasalarının bir ve aynı olduğunu öne süren öğreti.

panpsişizm. Doğanın canlı olduğunu, evrendeki herşeyin bir bilince, belli bir düzeyi olan bir bilinçliliğe, zihinsel yaşam, ruh ya da tine sahip bulunduğunu iddia eden; dünyanın, içindeki her nesnenin bir zihin ya da ruha sahip olduğu kabulüyle daha anlaşılır hâle geleceğini belirten görüş. Varolan herşeyin ruhsal bir özü olduğunu savunan anlayış.

panseksüalizm. Freud'un, insanın bütün bir psişik yapısının, ruhsal durumunun, kısacası tüm davranışlarının cinsellikle, cinsel içgüdü ile açıklanabileceğini öne süren öğretisi için, söz konusu öğretiye karşı çıkan Freud-karşıtları tarafından eleştirel bir çerçeve içinde kullanılan terim.

panteizm. Geniş bir çerçeve içinde ele alındığında, Tanrı'nın dünya ile olan olumlu ve organik ilişkisi bakımından, deizmi aşan ve Tanrı'nın dünyaya aşkın değil de, içkin olduğunu öne süren Tanrı anlayışı ya da görüşü.

paradigma. **1** *Genel olarak*, ideal bir durum ya da örnek, bir şeye bakış tarzı; yargılama ölçütü sağlayan her türlü ideal tip ya da model. **2** *Daha özel olarak* da, bilimde bilim adamının dünyaya bakışını belirleyen, ona fenomenleri açıklama olanağı veren model, kavramsal çerçeve ya da ideal teori. Yönlendirdiği bilim dalında, araştırmanın kurallarını ve standartlarını koyan, bu alanda çalışan bilim adamlarının problem çözme çabasını koordine eden ve yöneten teori, teorik çerçeve.

paradoks. 1 Genel inançlara aykırı düşen önerme; sezgisel olarak kabul edilmiş olan öncüllerden yola çıkarak, bu öncüllerden tümdengelimsel akılyürütme ile, ya bir çelişki, yani doğru olamayan, ya da temel inançlara aykırı olan bir sonuç çıkarma durumu. 2 (*Mantıksal paradoks* anlamında) iki makûl akılyürütmenin karşıt ya da çelişik görünen sonuçlara götürmesi durumu; mantık kurallarını yanlış bir biçimde kullanmanın ya da uygulamanın, mantık kurallarını ihlâl etmenin sonucu olan, mantık kurallarının belli bir duruma uygulanamamasından kaynaklanan paradoks.

paralelizm. 1 *Genel olarak*, iki ya da daha fazla olay dizisinin birbirlerine paralel olduğunu, dizilerden birinde ortaya çıkan bir değişikliğin aynen diğer dizi ya da dizilerde de ortaya çıktığını savunan görüş. 2 (*Dogmatik paralelizm* anlamında) iki dizi arasında nedensellik bağıntısına dayanan bir paralellik kuran görüş. 3 (*Psiko-fizyolojik paralelizm* anlamında) iki dizi arasındaki nedensellik ilişkisini reddedip, paralelizmi koruyan anlayış. 4 *Zihin-beden problemi konusunda*, her psişik olaya belirli bir fizikî olayın tekabül ettiğini, sinirsel ya da fizikî olgularla psikolojik olguların birbirine paralel iki dizi meydana getirdiğini öne süren anlayış.

paralojizm. Form bakımından ya da biçimsel olarak yanlış olan akılyürütme ya da genel olarak akılyürütmede söz konusu olan herhangi bir yanlış. Yanlış olan tasımsal akılyürütme veya mantık yasalarını ve kurallarını kasıt gütmeden ihlâl eden akılyürütme tarzını; mantıksal bakımdan geçerli olmayan, fakat sofizmden farklı olarak iyi niyetle yürütülen akılyürütme.

paranteze alma. Fenomenolojide, bize ideal varlıkların belirli özelliklerini, ilişkilerini, v. b. g., bilme imkânı veren öze ilişkin sezginin söz konusu olabilmesi için, uygulanmak durumunda olan fenomenolojik teknik. Duyularımızla farkına vardığımız nesnelerin özlerine, mahiyetlerine ulaşmayı sağlayan, '1 Tarihle ilgili paranteze alma. Günlük yaşam, toplumsal çevre, bilim, din, v. b. g., yolu ile nesneler üzerine edindiğimiz bütün görüşleri, kanaatleri bir yana atmak', '2 Varoluşla ilgili paranteze alma. İncelenen nesnelerin gerçekten var olup olmadığını da bir yana bırakmak', '3 İdeallerle ilgili paranteze alma. Mekân ve zamanla ilgili belirlenimler bakımından nesnede bulunan herşeyi parantez içine almak' gibi üç adımdan oluşan yöntem.

parousia. 1 *Yunan felsefesinde*, 'bulunuş, mevcudiyet' anlamına gelen terim. 2 *Platon felsefesinde*, bir Form ya da İdeanın bir nesnedeki

mevcudiyeti. **3** *Ortaçağ Hristiyan teolojisinde*, İsa'nın ölümlüleri yargılamak ve fiilî düzene son vermek amacıyla dünyaya ikinci kez gelmesi.

pasifizm. Hangi amaçla olursa olsun, savaşın her türüne karşı çıkan, savaşların emperyalist ulusların ekonomik çıkarlarına hizmet ettiği şeklindeki sosyalist düşüncenin de etkisiyle, savaşın meşrûluğu düşüncesine karşı tavır alan, savaşın yol açtığı kırım ve vahşetin insanî değerlere aykırı olduğunu savunan anlayış.

Patristik felsefe. Ortaçağ felsefesinin Hristiyanlığa karşı yöneltilen saldırıları, Platon ve Plotinos'un görüşlerinden yararlanarak karşılamaya çalışmış olan birinci dönemi. VIII. yüzyıla kadar olan bu dönem boyunca Hristiyan öğretisini felsefenin kavramsal araçlarını kullanarak temellendirmeyi amaçlayan ve kendi içinde, **1** Hristiyanlığın doğuşundan 200 yılına dek olan dönem, **2** 200-450 yılları arasındaki altın dönem, ve **3** 450 yılından VIII. yüzyıla dek olan gerileme dönemi diye farklı özelliklere haiz üç ayrı döneme ayrılan felsefe.

per accidens. Bir şeyin doğası için zorunlu olmayan, o şeyin özünün bir parçasını oluşturmayan özelliklerin varoluşu; zorunlulukla varolmayan bir şeyin varoluş tarzı; bir nesnenin ya da şeyin, amaçlı bir faaliyetin eseri ya da o şeyin özsel doğasının sonucu olmayıp, raslantısal bir biçimde kazanılan bir niteliği; bir varlığın, tanınması, belirlenmesi ya da sınıflanması bağlamında gerekli olmayan nitelik ya da faaliyetleri; ve nihayet, bir önermenin öznesine, öznenin ilintilerinden, ilineksel özelliklerinden birini izafe eden yükleme faaliyeti için kullanılan Latince terim.

peras. **1** Genel olarak, sınır, şekil, form anlamına gelen Yunanca sözcük. **2** Phytagorasçılar ve Platon'da belirsiz ya da sınırsız olana şekil veren, yapı kazandıran ilke, yasa ya da güç; insan davranışını rasyonel bir biçimde düzenleyen ahlâkî ilke.

peripatetik. Gezimci. Derslerini öğrencileriyle birlikte, Lise'nin bahçesinde yürüyerek, tartışarak yaptığı için Aristoteles'in felsefesini tanımlamada kullanılan sıfat. Peripatetik felsefe, İlkçağ Yunan felsefesinin, Akademi felsefesi, Stoacılık ve Epikürosçulukla birlikte, dört büyük ve temel okulundan biri olarak bilinir.

per se. **1** Bir şeyin sahip olduğu özsel ve aslî özellikler; bir nesnenin doğası. **2** Tözsel bir varoluşa sahip olan varlık; bir özü olan töz. **3** bir önermenin öznesine onun özsel özelliklerinden birini izafe eden yükleme faaliyeti. **4** Daha özel olarak da, mutlak, tümüyle bağımsız bir

biçimde varolan Tanrı'nın varoluş tarzı, Tanrı'nın başka hiçbir şey tarafından etkilenememe durumu ve bizim mutlak varlık olarak Tanrı'yı, ona yabancı kavramlar kullanmadan bilme tarzımız.

personalizm. 1 *Genel olarak*, kişinin ve kişiselliğin önemini vurgulayan görüş. Kişiyi fizikî süreçlere indirgeyen doğalcı görüşlere olduğu kadar, onu Mutlakın gelip geçici bir tezahürü olarak gören idealist anlayışa da karşı çıkan, kişiyi en yüksek ve nihaî değer olarak tanımlarken, gerçek olan herşeyin kişi ya da kişinin deneyimindeki bir öge olduğunu savunan öğreti. 2 20. yüzyılın başlarında C. Renouvier, H. Lotze ve J. Joyce gibi düşünürler tarafından geliştirilen ve tüm sonlu zihinlerin kişiliğe ve kişilere aşkın olan Mutlak Ruh'ta eriyip gittiğini savunan akım. 3 Fransız düşünürü E. Mounier tarafından geliştirilen felsefe, ama daha ziyade etik görüşü. Personalizmi, kişioğlunun maddî zorunluluklar ve onun tinsel gelişimini engelleyen kollektif aygıtlar karşısındaki önceliğini kabul eden öğreti diye tanımlayan, modern çağın yeni hümanizminin birey/kişi karşıtlığına dayanmak durumunda olduğunu söyleyen Mounier'nin, maddî baskılar ve materyalist bir hayat tarzının köleleştirdiği insana yabancı ve aykırı kimi teoriler karşısında kişiyi ve kişiliği öne çıkaran öğretisi. 4 *Psikolojide*, bireysel kişiliğin geri kalan herşeyin kendisine göre değerlendirilmek durumunda olduğu en temel unsur olduğunu savunan yaklaşım. 5 (*Panteist personalizm* anlamında) gerçekliğin en yüce ve en yüksek bir Kişilik olarak Tanrı'dan meydana geldiğini, yeryüzündeki kişilerin bu Kişilik'in parçaları olduğunu ve Tanrısal Kişiliğin yaratılmış olandan ayrı bir varoluşa sahip olduğunu savunan öğreti. 5 (*Siyasî personalizm* anlamında) kişiliğin toplumsal gelişmenin en yüksek ifadesi olduğunu, bundan dolayı, devletin bireylerine fizikî, entellektüel ve tinsel bakımdan tam olarak gelişebilmeleri için, gerekli tüm imkân ve fırsatları sağlamak durumunda olduğunu savunan görüş.

perspektif. 1 Nesnelerin uzaktan görünüş tarzı. 2 Bir şeye yönelik bakış açısı, bir nesnenin, bir şeyin görülme tarzı. 3 Belli bir sonuca ulaşırken, bir analizi gerçekleştirirken bilinçli olarak ya da bilinçsizce varsayılan veya doğru kabul edilen önkabuller. 4 Estetikte, derinlik ve uzaklık duyusu.

perspektivizm. 1 *Genel olarak*, kavram, ilke ve kabullerden oluşup, insanlara dış dünyayı yorumlama olanağı veren, birbirlerine eşdeğer olmakla birlikte, aralarından birini tercih etmenin bir yolunun bulunmadığı alternatif sistemlerin varolduğunu savunan öğreti. Tüm bilgile-

rimizin genel dünya görüşümüzle ilişkili olup, ihtiyaçlarımıza uygun geldiğini, fakat bu arada içteki derin ve bireysel gerçekleri tümüyle gözardı ettiğini öne süren tavır. **2** *Daha özel olarak* da, Nietzsche'nin deneyim ve bilginin kısmî sınırlamalarından kaçınmanın ve dolayısıyla varlığın bizatihi kendisine, mutlak hakikate erişmenin imkânsız olduğu görüşü.

phantasia. **1** *Genel olarak*, Yunan düşüncesinde, imge ve tasarım, imgesel ve resimsel unsurları olan deneyim; görünüşlere dayanan veya aldanan zihin hâli. **2** *Platon'da*, duyum ve inancın bir karışımı. **3** *Aristoteles'te* doğruluk ve yanlışlığı mümkün kılan müstakil yeti. **4** *Stoalılarda*, *phantasia kataleptike* anlamında, açık algı ya da kavrayıcı tasarım.

philia. Antik Yunan felsefesinde, cinsel bir boyutu olan aşk için kullanılan eros ve ahlâkî ya da tinsel aşk için kullanılan agape teriminden farklı olarak, insanın hemcinsine duyduğu, cinsel bir yönü olmayan aşk, bağlılık, iki insan arasındaki dostluk ilişkisi; kendisine karşı özel bir yakınlık duygusu beslediğimiz ve kendisi de buna aynı duygu ile yanıt veren kişiyle olan ilişkimiz; iki insan arasındaki, karşılıklı sempati ve sevgi duygusu.

philosophe. Fransızcada 'filozof' anlamına gelen sözcük. Sözcük tarihsel olarak Fransız Aydınlanmasının etkili ve moda düşünürleri, Buffon, Condorcet, Condillac, Diderot, Montesquieu ve Voltaire gibi, 18. yüzyıl Fransa'sında, farklı görüşleri savunmakla birlikte, aklın üstünlüğüne ve gücüne duydukları inançla bir araya gelen bilim adamı ve düşünürleri tanımlamak için kullanılmıştır.

philosophia perennis. İnsanlığın ortak düşünsel mirasını tanımlamak üzere kullanılan Latince deyim. Farklı hatta çelişik görüşlere sahip olsalar dahi büyük filozofların eserlerinde ortaya çıkan hakikatler bütünü, felsefenin yüzlerce yıllık geçmişinden bugüne süzülüp gelen evrensel doğrular toplamı.

phronesis. Antik Yunan felsefesinde, bilimsel ya da teorik bilgiyle, teknik bilgiden farklı olarak, nasıla, neyi, ne şekilde yapmak gerektiğine ilişkin bilgi. Belirli koşullar söz konusu olduğunda, uygun, makûl, kabul edilebilir ya da rasyonel bir biçimde eylemenin temelleriyle ilgili olan bilgi. Yaşamda peşinden gidilecek, yönelinecek amaçlara, rasyonel insan davranışının nihaî ve en yüksek hedeflerine, neyin gerçekten değerli olduğuna ve bu amaçlara ulaşmanın yollarına ilişkin pratik bilgelik.

physis. 1 Genel olarak, Yunan felsefesinde, uzlaşımla ilgili olan, insan tarafından sonradan konan yasa, gelenek anlamına gelen nomosa karşıt olarak, doğa. İnsanın dışındaki varlık alanında kullanıldığı zaman, doğal nesne, fizikî bir şeyin bileşenleri, şeylerin gerçek, özsel ve nihaî doğası. 2 İnsanın doğası, doğal nitelikleri, kişinin doğal yeti ve güçleri.

Pironizm. Epistemolojik ya da felsefî kuşkuculuğun kurucusu ünlü Yunan düşünürü Pyrrhon'un, biz insanların hiçbir şeyden emin olamayacağımızı, ve hiçbir konuda kesinliğe ulaşamayacağımızı, bu nedenle, bilge kişiye düşen şeyin anlamsız spekülasyonlardan vazgeçmek ve hiçbir konuda hüküm vermeyerek, yargıyı askıya almak olduğunu belirten öğretisi.

pistis. Yunancada inanç anlamına gelen terim. Pistis Platon'da tahmin anlamına gelen *eikasia*yla birlikte, fenomenlerin bilgisine tekabül eden ve sanı ya da kanaat anlamına gelen doxayı oluşturur.

piyetizm. İnancılık. Hristiyanlıkta söz konusu olan formel ve uzlaşımsal ögelere bir tepki olarak gelişen, bir yandan inancı doğru dinî öğretiyi tasdik etmeye eşitleyen entellektüalizme, diğer yandan da Hristiyanlığı kurulu geleneklere uygunlukla özdeşleştiren tavra karşı çıkan ve dinde tecrübenin, kişisel yaşantının, duygu ve kişisel katılımın önemini vurgulayan akım. Dinde bilişsel ögeden vazgeçerek, kişinin kendisini öne sürmesine, vakfetmesine önem veren, herşeyi bir kıyıya atarak, içsel tecrübe ve yaşantıyı ön plâna çıkartan tavır. Ruhun kurtuluşu bakımından, duyguya ve ahlâkî hayata önem veren anlayış.

Platonculuk. 1 Çağdaş felsefede, salt somut bireylerin varoluşunu kabul eden nominalizmin karşısında yer alan realizm karşılığı olarak kullanılan, sayı, özellik benzeri soyut nesnelerin varolduğu; bu nesnelerin (kavramcılığa karşı) düşüncemizden ve (nominalizme karşı da) konuşmamızdan bağımsız olarak varolduğu görüşü. 2 Felsefe tarihinde sıklıkla karşılaşılan bir tavır olarak, Platon'un etkisiyle duyusal dünyadaki bireylerden, tikellerden ayrı ve zihinden bağımsız bir gerçekliğin, akıl yoluyla kavranabilen ayrı bir varlık alanının varlığını kabul etme tavrı. 3 Daha özel olarak da, Rönesanstan itibaren, kimi filozof ya da düşünür gruplarının felsefelerinin Platon'un izini daha yoğun bir biçimde sürmeleri, kendi düşüncelerini onun temel öğretilerinden bazılarına, yaşadıkları çağın ilgilerine koşut bir biçimde tâbi kılmaları durumu.

pleroma. 1 *Genel olarak*, Yunancada tamlık, doluluk. 2 *Özel olarak* da, gnostik kozmolojilerde ve Yeni-Platonculukta, hiçbir şeyden yoksun bulunmayan tanrısal ya da tinsel âlem.

poiesis. 1 Genel olarak, üretim, meydana getirme; içsel değil de, haricî bir hedefe, dışsal bir amaca yönelmiş davranış tarzı. 2 Aristoteles'te, *phronesis*e olduğu kadar, *praxis*e de zıt olan, ve amacı bir şey meydana getirmekten başka bir şey olmayan davranış türü.

Poppercı. Çağdaş düşünür Karl R. Popper'ın, 1 bilim felsefesiyle ilgili görüşleri, yani onun geleneksel tümevarımcı bilim anlayışına karşı geliştirdiği yanlışlamacı bilim anlayışı ve 2 toplumsal reformun felsefî temelleriyle ilgili görüşleri, yani holistik görüşlere karşı geliştirdiği, tüm kollektif fenomenleri bireylerin eylemlerine, amaçlarına, düşüncelerine, umut ve karşılıklı etkileşimlerine ve bu arada insanlar tarafından yaratılmış ve sürdürülmüş geleneklere bağlayan yöntemsel bireyciliği için kullanılan sıfat.

popülizm. 1 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve burjuva psikolojisine, işsiz bir toplum oluşturan aydınların özenli tavrına karşı, küçümsenen işlerle uğraşan sınıfları tüm özellikleriyle yansıtmayı amaçlayan, halkta iyi ve olumlu ne varsa gözler önüne sermeyi amaçlayan edebî okul. 2 *Siyaset alanında*, plânları toplumun alt ve orta tabakalarını temele alarak yapma, bu sınıflara hizmeti amaçlama, halkı zaman zaman halk davukluğu yapacak şekilde ön plâna çıkarma tavrı. 3 (*Küçük Adam populizmi* anlamında) esnaf, zenaatkar ve çiftçi gibi küçük üreticiler arasındaki işbirliği ve özel mülkiyeti desteklerken, büyük işletme ve yönetimlere karşı çıkan ve ister kentleşme, ister endüstrileşme ya da tekelci kapitalizm şeklinde ortaya çıksın, ahlâkî çöküntüye yol açtığını düşündüğü ilerlemeye cephe alarak, geçmiş zamanın erdemlerine dönüşü savunan yaklaşım. 4 (*Otoriter popülizm* anlamında), halka giden ve halkın tepkileriyle duygularına dayanırken, kurumları ve siyasî seçkinleri atlayıp, karizmatik liderlere güvenen tavır. 5 (*Devrimci popülizm* anlamında) halkla onun kollektif geleneğinin, seçkinciliği ve ilerleme düşüncesini reddeden entellektüeller tarafından idealize edilmesi durumu.

Porphyrios ağacı. Aristoteles'in mantık kitaplarına giriş olarak *İsagoji* adında bir kitap yazmış olan Porphyrios'un, gerçekliğin ve kavramların düzenini veya onların nasıl düzen kazandıklarını göstermek üzere tasarlamış olduğu aygıt; en yüksek cinsten, türsel ayırımlarla bö-

lünemez türe ulaşan ve bu arada beş tümeli örnekleyen ve açıklayan şema.

post-. –den sonra anlamına gelen Latince önek. Buna göre, post öneki, bileşik bir terim meydana getirmek üzere, bir durumu, yapıyı veya oluşumu, ikinci olarak da bir akımı, yaklaşımı tanımlayan bir sözcüğün önüne gelebilir. Ek her iki durumda da, eski yapıdan veya bir önceki akımdan birtakım unsurlar içerse de, çok büyük ölçüde yeni ve farklı bir oluşum ya da yaklaşımı tanımlar.

post-endüstriyel toplum. Temel ilgi, en başat meşgale/hedef ve en geçerli değer olarak bilginin mülkiyetin yerini aldığı ve toplumsal dinamizm ve gücün ilk ve temel kaynağı hâline geldiği toplum türü. Temel özellikleri: '**1** Toplum en fazla ve tümüyle bilgi ve yeni bilgi üretimi üzerinde odaklanır. **2** Bilgi toplumda yeniliğin biricik anahtarı ve örgütlenmenin modeli ya da temelidir. **3** Tarım ve imalât sektöründeki üretim toplumdaki işgücünün büyük bir bölümünü kendine çekmez, ama hizmet sektörü (eğitim, sağlık, kamu hizmeti) hâkim hâle gelir. **4** Yepyeni bir işbölümünde merkezî yer teknisyen ve profesyönel kadrolar tarafından işgal edilir. Başka bir deyişle, bilgiye dayanan meslek kümeleri sınıf yapıları içinde egemenliği ele geçirir. **5** Teori toplum üzerinde daha dolayımsız bir biçimde, alabildiğine etkili hâle gelir. **6** Teknolojik değişme ve söz konusu değişmenin toplumsal etkisi çok belirginleşir. **7** Karar verme süreçlerinde, ahlâkî ya da kültürel geleneklere dayalı sezgisel yöntemlerin yerini bilimsel yöntemler alır' olan toplum türü.

post-Marksizm. Özde Marksist bir duruşu benimsemekle birlikte, klâsik ya da ortodoks Marksizmi çok önemli ölçüde reddeden Batı Marksizmi veya felsefî ögeleri daha güçlü Marksizm. Sadece Marksizme değil, fakat tarihteki değişmeleri ayrıcalıklı bir fail ya da özgül bir sınıf yoluyla açıklayan her politik harekete karşı tavır alan, sözde bilimselleştirilmiş bir öğreti olarak Marksizmin indirgemeci ve antidemokratik özünü sorgulayan, Marx'ın görüşlerinden ilham almakla birlikte, ekonomik determinizmi ve proleteryayı evrensel özgürleştirici sınıf olarak gören yaklaşımı reddeden ve radikal demokrasinin savunuculuğunu yapan Marksizm.

post-modern. **1** Kültür dünyasının, modern dünya ile ilgili yaygın bir kötümserlik ve televizyon, popüler kültür ve seyahat türünden dikkati, insan yaşamının şimdisi, şu anı dışında kalan tüm dönemlerinden uzaklaştıran araçların yoğunluğuyla belirlenen dönüşümü sonucunda

ortaya çıkan kültürel koşulları betimlemek için kullanılan sıfat. **2** Post-modern sıfatı, yine transendental kanıtlara, transendental bir bakış açısına karşı çıkan; dakik ve sorunsuz temsil olarak dil görüşünü, tekabüliyetçi doğruluk anlayışını reddeden; tüm zamanlar için geçerli evrensel kategori, ilke ve ayrımlara, modern bilime, Batı aklını meşrulaştıran üstanlatılara kuşkuyla bakan; sözde tarafsız aklın tahakkümüne karşı koyan; özerk özneyi çözündüren anti-temelci, anti-özcü ve anti-realist felsefeyi tanımlar.

post-modernist Marksizm. Avrupa'da bindokuz yüz seksenli yıllarda geliştirilen, ve postmodernliği, Batı toplumundaki bir evre olarak değerlendiren Marksist anlayış.

post-modernizm. Kapitalist kültürde, ya da daha genel olarak Batı dünyasında, yirminci yüzyılın son çeyreğinde, resim, edebiyat, mimarî, v. b. g., güzel sanatlar alanında ve bu arada özellikle de felsefe ve sosyolojide belirgin hâle gelen hareket, akım, durum veya yaklaşım. Temel özellikleri: **1** Vurguyu içerikten biçim ya da üslûba kaydırma. **2** Pastişe, kökten bir biçimde farklılık gösteren bağlam ve tarihsel dönemlerden seçilen üslûp ögelerinin bir araya getirilmesine önem atfetme. **3** Düzenliliği, mantık ve simetriyi yadsıma, çelişki ve karışıklıktan hoşlanma. **4** Bir ironi duygusuyla birlikte, ben bilincinin yoğunlaşmasını temsil etme. **5** Sanatla gündelik yaşam arasındaki sınırları silme, elit ve popüler kültürle, farklı sanat biçimleri arasındaki geleneksel ayırımları aşma. **6** Sanatın salt yinelemeye dayalı bir faaliyet olabileceğini vurgulama. **7** Eklektizme, aktararak söylemeye, yapıntı ve raslantısallığa önem verme, **8** metnin yaratıcısı olarak yazarın otorite ve iktidarına meydan okuma. **9** Modernliğe yönelik şiddetli bir eleştiri ve saldırı. **10** Modernliğin ahlâki iddialarına, modern öznede temellenen evrensel bir ahlâk düşüncesine, özellikle de yararcılık ve bireycilik diye ifade edilen etik anlayışlara şiddetle karşı çıkıp, bir 'öteki etiği'nin savunuculuğunu yapma. **11** Siyasî, dinî veya toplumsal nitelikli bütün küresel, herşeyi kucaklayıcı dünya görüşlerine itiraz etme. **12** Modern çağın tüm meşrulaştırıcı söylemlerine, üstanlatılarına karşı çıkma, bilginin geçmişte temellendirildiği büyük öykülerden kuşku duyma. **13** Felsefenin, insanlığın bilim aracılığıyla gerçekleşecek ilerici özgürleşimini ve evrensel olarak geçerli insan bilgisini öğretebilmek için ihtiyaç duyulan birliği insana temin edebileceği düşüncesine yönelik itiraz. **14** Evrenselciliğe karşı çıkış, genel geçer, evrensel bir bilgiye ve temelciliğe yönelik şiddetli bir eleştiri. **15** Tek, değişmez, evrensel bir akıl

yerine, çeşitli akılların varoluşundan söz etme. **16** Bilginin göreliliğini ve bağlama bağımlılığını vurgulama, akıl, hakikat ya da bütünlük yerine, Wittgensteincı dil oyunlarından söz etme. **17** Bugünün geçmişten, modemin modem öncesinden üstün olduğu düşüncesine karşı çıkma. **18** Doğa bilimleri, insan bilimleri, toplum bilimleri, sanat ve edebiyat arasında bir sınır çizgisi çekilemeyeceğini savunma ve disiplinlerarasılığın önemini vurgulama. **19** Geçmişi bilme ve temsil etmeyle ilgili araştırmalara kuşkuyla bakma ve tarihin bildik, tanıdık formları yerine mikroanlatıları geçirme. **20** Teori ve hakikat kavramlarına da şüpheyle bakma. **21** Temsili bir sahtekârlık olarak görme. **22** Demokrasiye de şüpheyle bakma.

post-modernizm çeşitleri. Sanatsal, kültürel, toplumsal, felsefî postmodemizmlerden söz etmek doğru ve mümkün olsa da, tüm bunların son çözümlemede iki ayrı postmodemizme indirgenebilmesinin sonucu olan postmodernizm sınıflaması. Postmodemizmin, **1** modernlik ve Aydınlanmaya ilişkin felsefî eleştiriden meydana gelen postmodernizm, **2** sanat ve kültürdeki postmodem eğilimlerle çağdaş, postmodem toplumlar arasında bir bağ kuran, postmodemliği Batı toplumundaki bir evre olarak gören postmodemizm olarak ikiye ayrılması durumu.

post-modernizmin eleştirisi. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde sosyal bilimlerde ve özellikle de felsefede oldukça etkili olan postmodemizmin sadece eleştirdiği, yıktığı, kuşkuculuğu ve yumuşama nedir bilmez olumsuz tavrı nedeniyle tenkid edilmesi.

postmodernlik. Çağdaş ve ileri endüstri toplumlarının ulaşmış olduklarına inanılan yeni durum, çağ ya da koşullara işaret etmek amacıyla kullanılan genel terim. **1** Toplumsal açıdan toplumsal yapının daha fazla parçalanmış olup, farklılaşmada, sınıflara ek olarak, cinsiyet, yaş ve etnik özelliklerin etkili olması durumu. **2** Kültürel açıdan, kültür endüstrilerinin önem kazanması, gündelik yaşamın estetizasyonu, kimliğin gelenekler yoluyla değil de, bireysel seçim ve tercihler yoluyla kurulması durumu. **3** Ekonomik açıdan, bilgisayarlaşmış bilginin üretimin temel gücü durumuna gelmesi. Siyasî açıdan **4** kişisel girişim, pazar eğilimi, rekâbet ve kendine güven gibi erdemlerin geliştirilmesi, bütüncülük ve baskıcı bir siyaset anlayışı yerine, çoğulcu ve açık bir demokrasi üzerinde durma tavrı. Ve nihayet, **5** Aydınlanmayla birlikte düşünülen ilerleme düşüncesinin yerine geçen olumsallık ve çokanlamlılık bilinci.

postmodern toplum. Bilgisayar, enformasyon, bilimsel bilgi, ileri teknoloji ve benzeri ögelerle belirlenen, teknolojinin yarattığı imajların ve bilgi çağının, kontrolü bilgisayarlarda olan ve teknokratlar tarafından yönlendirilen toplumu. İhtiyaçların da teknokratlar tarafından yaratıldığı, bireylerin kamu gücünün etkisiyle etkisizleştirildiği; belirleyici ögeleri kişisel hoşgörü, arzu ve tüketici bir kitlenin varlığı olan, tüketim kaygılarının eşitlik ilkesinin önüne geçtiği, tüketimin doruk noktasına ulaştığı, tercihlerinde Batı'nın söz sahibi olup, yönlendirici gücün medya ve iletişim ağı olduğu toplum.

postüla. Belli bir disiplinin temel ilkeleri. Tüm disiplinlere ortak olan, mantık yasaları türünden temel ilkelere karşılık gelen aksiyomlardan, belli bir disipline özgü olan ilkeler olmak bakımından farklılık gösteren; formel bir mantıksal ya da matematiksel sistemde, kendisine temel bir kabul olarak ihtiyaç duyulan, kanıtlanmadan ve apaçık bir şey olarak kabul edilen önerme.

post-yapısalcılık. 1960'lı yıllarda Fransa'da ortaya çıkan ve ünlü İsviçreli yapısalcı düşünür Ferdinand de Saussure'ün, bir temsil pratiği olarak dilden ziyade, anlamlı ve anlam veren bir fenomen olarak dil görüşünün analitik imkânlarını geliştirmeyi amaçlayan felsefî akım, entellektüel hareket. Özneye ilişkin bir eleştiriyi içeren, tarih içinde, bir uçtan diğerine uzanan belli bir örgü ve rasyonalite olduğu görüşüne karşı çıkan, önermelerle gerçeklik arasında bir tekabüliyet ilişkisi bulunduğu görüşünü kabul etmeyip, gösteren ya da göstergelere büyük önem veren, insan öznesinin bütüncül bir bilince sahip olmadığını ve temelde dil yoluyla yapılandığını savunan felsefî öğreti.

potansiyel. **1** Kapasite, sığa. Güç ya da kuvveye sahip olma; güç uygulama ya da eylemde bulunmaya yetili olma; belli bir türden bir şey olabilme kapasitesinde, gizil olma; bir imkân olarak varolma durumu. **2** Kendi aslî doğasını, form ya da özünü aktüelleştirme, gerçekleştirme içsel eğilimine ya da kapasitesine sahip bulunan, şekil alabilmeye yetili olan şey.

potansiyalite. **1** *Genel olarak*, yalnızca bir güç olarak, kuvve olarak varolma durumu. **2** Daha önce aktüelleşmiş olan ve dolayısıyla bir neden olarak eylemde bulunan bir şey tarafından aktüelleştirilen, gerçekleştirilen şeyin durumu, varlık tarzı. **3** (*Etkin potansiyalite* anlamında) nesnenin gelişme doğrultusunu belirleyen şeyin, dış bir neden değil de, nesnenin kendi içsel kapasitesi ya da eğilimi olması durumu. **4** (*Edilgin potansiyalite* anlamında) nesnenin değişme ya da gelişme im-

kânının, bir dış güç tarafından, kendi doğal türüne özgü olmayan bir tarzda gerçekleşmek, olacağından farklı bir şey olmak üzere harekete geçirilmesi durumu.

pozitif. **1** Rasyonel veya spekülatif olanın tersine, deneysel veya deneyimsel olanın; **2** özlerle, ideallerle değil de, çıplak olgularla ilgili olanın; **3** olması gerekenden ziyade, olanı konu alanın; **4** doğuştan veya doğadan gelen yerine sonradan konanın; **5** vahye dayanan veya mistik olan yerine, toplumsal veya ahlâkî olanın; **6** zaman zaman da rasyonel olan yerine, vahye dayananın; **7** olumsuz olana karşıt olarak, olumlu olanın durumu.

pozitif bilim. Konusu ideal veya tasarımsal varlıklar, özler, ereksel nedenler değil de, zihinden bağımsız olgular, doğal fenomenler, yöntemi deneysel metod olan bilim.

pozitif felsefe. **1** *Genel olarak*, pozitif açıklamalardan meydana gelen ve sadece insana tecrübede verilmiş olanı, yani çıplak olguları ya da fenomenleri konu alan felsefe, spekülasyondan bağışık, deneysel ve bilimsel felsefe; kendisini aktüel varoluş alanıyla sınırlayan, bu alanı düzenlemeye, onun yarattığı problemlerle başetmeye çalışan felsefe. **2** *Comteçu veya neopozitivist anlamı içinde*, bilim temeli üzerinde yükselen, bilimlerle birlikte, nesnelliği gözeten ve aktüel varoluş alanından, fenomenler düzeyinden öteye geçmenin meşrû bir geçiş olmadığını öne sürerek, kendisine bilimlerin ulaştığı sonuçları sistematize etme ve bilimsel bir dünya görüşü oluşturma görevi yükleyen, işi bilimin kavramlarını açıklayıp temellendirmek ve bilimin yöntemini analiz etmek olan felsefe. **3** *Kierkegaardçı ya da varoluşçu anlamı içinde*, aktüel varoluşun, nesnel değil de, öznel yanıyla ilgilenen; bilimlerin ulaştığı sonuçları yoksaymamakla birlikte, insanı ilgilendirenin esas bu olmadığını dile getiren, aktüel varoluşun daha çok öznel ve bireysel boyutu üzerinde duran ve öznel hakikatleri vurgulayan bir kavramsallaştırmaya giden felsefe türü.

pozitif hukuk. Doğal yasa veya doğal hukuğa karşıt olarak, insanî bir yasama eylemi veya kararın eseri, hükümran iktidarın emirlerinin toplamı olan yasalar bütünü, insanî karar ve uzlaşımlar tarafından yaratılan hukuk sistemi.

pozitivizm. **1** *Genel olarak*, modern bilimi temele alan, ona uygun düşen ve bâtıl inançları, metafizik ve dini, insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları ya da formları olarak gören dünya görüşü. **2** *Bilim felsefesinde*, doğrudan doğruya empirik gelenek içinde

yer alan, ve gözlem ve deneye dayanan pozitif bilgi lehine metafiziği, metafiziksel spekülasyonu reddeden anlayış, öğreti. Bilim konusunda empirist bir görüşe bağlılık, toplumsal yaşama empirist bilgi modeline dayanan bilimsel bir yaklaşım. **3** *Sosyal bilimler bağlamında*, insan ve toplum bilimlerinin yöntemlerinin doğa bilimlerinin yöntemlerine göre şekillenmesi veya oluşturulması; olgularla değerlerin birbirlerinden kesin olarak ayırılmaları gerektiği ve bu yapıldığında, sosyal bilimlerin de, doğa bilimlerinde keşfedilen yasalara veya yasa benzeri düzenliliklere koşut toplum yasalarına erişebileceği anlayışı. **4** *Hukuk alanında veya hukuk felsefesinde*, bir devletin hukuğunun hükümran iktidarın irâdesine dayandığını öne süren görüş. **5** *Etikte*, Tanrı'nın nedensiz buyruklarının belirli eylemleri ahlâken doğru, diğer bazılarını yanlış eylemler yaptığını dile getiren ve aynı zamanda teolojik irâdecilik veya tanrısal takdir ya da buyruk öğretisi olarak bilinen görüş.

6 (*Evrimci pozitivizm* anlamında) bilginin deneyime dayandığı, olguları konu aldığı ve özel bilimler tarafından tüketildiği tezlerini korumakla birlikte, sosyal pozitivizmde olduğu gibi, topluma ya da tarihe değil de, fizik ve biyolojiye yönelen ya da dayanan pozitivist anlayış. **7** (*İdealist pozitivizm* anlamında) bilginin özü itibariyle tecrübî olduğunu, felsefeye düşenin, fenomenal görünüşlerin gerisinde gizli özler aramak değil de, deneyim dünyasındaki düzenlilikleri ve yasalılıkları bulmak olduğunu söyleyen pozitivizmin, deneyimin, algının nesnelerinin doğasıyla ilgili tartışmada ortaya çıkan, ve algının nesnelerinin, insan zihninden bağımsız objeler değil de, yalnızca öznel izlenimlerimizin içerikleri, kendi zihin hâllerimiz olduğunu öne süren türü. **8** (*Eleştirel positivizm* anlamında) 19. yüzyılın sonlarına doğru E. Mach ve R. Avenarius tarafından öne sürülmüş ve daha sonra ünlü Rus devrimcisi Lenin tarafından idealizme yol açtığı gerekçesiyle şiddetle eleştirilmiş olan pozitivizm türü; fizikî olanla psişik olan arasında tözsel bir farklılık bırakmayan, her şeyin bir duyumlar ya da tikel tecrübeler öbeği olduğunu, bir şeye ilişkin düşüncenin de o şeye ilişkin duyumlar öbeğinin algılanmasından ibaret olduğunu savunan görüş. **9** (*Nötr pozitivizm* anlamında) pozitivizmin, deneyimin, algının nesneleriyle ilgili tartışmada ortaya çıkan bir türü olarak, Ernst Mach tarafından savunulmuş olan ve bizim algıda nesne komplekslerini algıladığımızı, bu kompleks bütünlerin, zihinsel ya da fiziksel olmayıp, nötr olan bütünler olduklarını savunan öğreti. **10** (*Realist pozitivizm* anlamında) felsefenin görevinin, metafizikten uzak durup, doğa bilimlerinin yöntem-

lerini kullanarak, bütün bir fenomenler dünyasının birlikli bir resmini sunmak olduğunu, dış dünyaya ilişkin bilgiye yalnızca deneyim yoluyla ulaşabileceğimizi savunan pozitivizmin realist versiyonu; pozitivizmin deneyimsel bilginin nesnelerinin doğasıyla ilgili tartışmada, deneyimin ya da algının nesnelerinin algılayan öznenin zihninden bağımsız olup, nesnel bir varoluşa sahip bulunduğunu öne süren türü. **11** (*Sosyal pozitivizm* olarak) odak noktasında öncelikle tarih ve toplum bulunan; olguları aşan, olguların ötesine geçen her tür spekülasyona karşı çıkan ve tek geçerli bilgi türü olarak gördüğü bilimi, özel bilimler tarafından sağlanan bilimsel bilgiyi toplumu ve toplumsal yaşamı düzenlemek için kullanan ve ilerlemenin insanlık tarihinin en önemli ve belirleyici ögesi olduğunu savunan pozitivist anlayış.

pozitivizm tartışması. Almanya'da, 1960'lı yıllarda vuku bulan, sosyal bilimlerin mahiyeti veya doğası ile ilgili tartışma. Pozitivistler ve özellikle de Popper'in eleştirel rasyonalizmiyle Horkheimer, Adorno ve Habermas'ın eleştirel teorisi arasında ortaya çıkan, insan ve toplum bilimlerinin nesnelliği ve değerden bağımsızlığı, yöntemleri ve bir sosyal bilimin toplumsal ve politik rolü ile ilgili büyük ihtilâf; modern doğa bilimlerinin dünya görüşü olarak pozitivizmin, doğa bilimlerinin yönlendirmesini takip etmeye çalışan veya zorunda bırakılan insan ve toplum bilimlerindeki yayılımıyla ilgili tartışma.

pragmatik. **1** *Genel olarak*, sembol ya da işaretlere, dilsel göstergelere ilişkin araştırma. **2** *Daha özel olarak* da, 1950 ve 1960'lı yıllarda, Austin ve Searle tarafından geliştirilen ve sözel sembollerle formların kullanım ve etkilerinin felsefî, lingustik, sosyolojik ve psikolojik yönlerini konu alan araştırma türü. **3** *Sıfatsal anlamı içinde*, öncelikle insanî eylemle, insanın ilgi ve çıkarlarıyla, sonra da sembol ve göstergelerle ilgili olmaklık durumu.

pragmatik paradoks. Alman düşünürü Karl Otto-Apel'in kişinin kendi kendisiyle çelişmesini mantıksal çelişkiden ayırmak amacıyla, aynı zamanda pragmatik çelişki adını verdiği paradoks; kendi kendisiyle tutarlı olmakla birlikte, daha kurulurken yanlış olduğu ortaya çıkan 'Hiçbir şey hatırlamıyorum', 'Kafamın içi bomboş' benzeri önerme türü.

pragmatizm. **1** *Genel olarak*, Amerikan filozofu W. James tarafından geliştirilen ve herşeyden önce, başta entellektüel problemler olmak üzere, çeşitli problemleri çözmek için ortaya konan bir yöntemden; insan tarafından kazanılan çeşitli bilgi türlerine ilişkin bir teori-

den ve nihayet, evrenle ilgili belli bir metafizik görüşten oluşan öğreti. **2** (*Metafiziksel pragmatizm* anlamında) evrenin, tek ya da birkaç tözden değil de, sesler ve kokular gibi niteliklerden ve bu nitelikler arasındaki ilişkilerden meydana geldiğini bildiren çoğulcu evren görüşü. **3** (*Bilimsel pragmatizm* anlamında) bilimsel bir teori ya da yasanın doğruluğuna yalnızca, pratik değerine, uygulamadaki sonuçlarına, başarı ya da başarısızlığına bakarak karar veren anlayış. **4** (*Dinî pragmatizm* anlamında) dinî inanç ve dogmaları, insan yaşamına katkı yapmaları, olumlu bir amaca hizmet etmeleri, ahlâkî yaşama yön vermeleri bakımından değerlendiren yaklaşım. **5** (*Ahlâkî pragmatizm* anlamında) metafizik görüşleri, farklı ilke ve yasalarla dinî inançları, ahlâk açısından yararlı olması, vicdanın gereklerini yerine getirmesi açısından ele alır, ahlâka hizmet ettiği ölçüde doğru ve değerli bulan tavır.

pratik. Genel olarak, davranışı belirleyen, eylemle ilgili olan, yapılması gerekeni buyuran; eyleme, işe, uygulamaya dönük olan; yalnızca hakikati, gerçeklikle ilgili doğru bilgiyi amaçlayan, teoriye ve teorik olana karşıt olarak, yalnızca eylemi dikkate alan, iyiliğe yönelen; olgularla değil de, değerle ilgili olan için kullanılan sıfat.

pratik aklın postülaları. Kant felsefesinde, ahlâk için gerekli olan, fakat kanıtlanamayan önkabuller; tecrübî temelleri olmamakla birlikte, ahlâkın varoluşu için kaçınılmaz olan ideler; ahlâklı olmamız, ahlâkî ödevlerimizi yerine getirmemiz için inanmak durumunda olduğumuz kanıtlanamaz, ya da kanıtlanmadan kabul edilmek durumunda olan **1** Tanrı'nın varoluşu, **2** ruhun ölümsüzlüğü ve **3** irâdenin özgürlüğüyle ilgili hipotezler.

pratik felsefe. **1** *Genel olarak*, geleneksel ya da klâsik felsefenin insan davranışını konu alan bütünü. İnsan davranışının temelinde bulunan ilkeleri, eylemin yöneldiği amaçları konu alan, bilgiyi bizatihi kendisi için değil de, insanî eylem için arayan felsefe türü. **2** *Aristoteles'te*, temelinde eylem/teorik düşünce karşıtlığının bulunduğu, kapsamı içinde ahlâk, iktisat ve siyaset gibi disiplinlerin yer aldığı felsefe. **3** *Wolff ve sonrasında*, temelinde olgu/değer karşıtlığının bulunduğu felsefe.

praxis. **1** *İlkçağ Yunan felsefesinde*, ahlâkî ve siyasî davranış ve faaliyeti de içine alacak şekilde, insan davranışı ve eylemi için kullanılan terim. **2** *Marx'ta*, teoriyle eylemin birliği; salt emekten farklı olarak, insana has özgür ve bilinçli yaratıcı faaliyet, bilgi temeli üzerinde yeni ve daha iyi bir düzen kurabilmeye muktedir olan eylem türü. **3** *Haber-*

mas'ta, teknik kuralların belirlediği araçsal eylemin, yani eşya üretiminin tam karşısında yer alan iletişimsel eylem türü.

pre. Batı dillerinde önce anlamına gelen önek. Buna göre, pre-refleksif bilinç refleksiyon öncesi, kendi üzerine dönmemiş olan bilinci tanımlar. Yine preteorik, teori öncesi, teoriden bağımsız olan, doğruluğu veya makuliyeti için teorik analize veya kuramsal mütalaalara ihtiyaç duymayan şeyi, teori öncesi kesinlikleri tanımlar.

presokratik felsefe. Hellenik felsefenin ilk ve Sokrates öncesindeki, dört okulu ve sırasıyla Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Pythagoras, Parmenides, Zenon, Melissos, Herakleitos, Ksenophanes, Anaksagoras, Empedokles ve Demokritos gibi filozofları kapsayan dönemi.

prima facie. 'İlk bakışta', 'dikkatli ve titiz inceleme ya da mütalaadan önce' anlamına gelen Latince terim.

primium principium. İlk ilke; tüm ilkelere, tüm doğrulara temel oluşturan ilke. İlk ilke deyimi, Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, varoluşunu, kendisinin dışındaki bir şeye değil de, salt kendisine borçlu olan, özü varoluşunu içeren, varolmaması düşünülemeyen ilk ve temel varlık, yani Tanrı için kullanılmıştır.

principium individuationis. Bireyleşim ilkesinin, varolan bir şeydeki, o şeyin bireyselliğini sağlayan temel, özsel ve gerçek etmenin Latince ifadesi.

problem. Kendisine verilecek hazır, alışılmış ya da otomatik bir yanıt veya karşılık bulunmayan ve bundan dolayı, rasyonel işlemleri ve belli bir akılyürütme sürecini gerektiren teorik veya pratik güçlük. Belirli rasyonel işlemlerle çözülmesi, yanıtlanması gereken soru. Çözümü için belli bir bilgi birikimini, ve ayrıca, sezgiyle belli bir akılyürütme işleminden oluşan zihin jimnastiğini gerektiren soru, güçlük.

proletarya. Marksist görüşe göre, kapitalist toplumda burjuvazi tarafından sömürülen, emeğinden başka satacak hiçbir şeyi olmayan emekçi sınıf. Kendisini sömüren mülkiyet düzenini yıkacağına ve yalnızca kendisini değil, fakat tüm insanlığı kurtaracağına inanılan evrensel ihtilalci sınıf.

proletarya diktatörlüğü. Ortodoks Marksizmin iddiasına göre, proletaryanın, kapitalist devleti yıktıktan sonra, sosyalizme geçişi hızlandırmak ve üretim araçlarını sosyalleştirmek amacıyla kuracağı rejim.

propaedeutik. Yunancada, özellikle de Aristoteles'in bilim teorisinde, bir bilime ilişkin araştırmaya başlamazdan; bir varlık alanının bilgisine yönelmezden önce, kazanılması gereken bilgiler bütününe veya bilim türüne verilen ad. Bu tür bir bilimin, düşünce tarihinde en iyi bilinen örneği, mantıktır.

protai ousai. Aristoteles'te, var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan birinci dereceden tözlere verilen Yunanca ad.

prote philosophia. İlk felsefe anlamına gelen ve İlkçağ ile Ortaçağ felsefesinde, modern felsefenin tersine, epistemolojiden önce gelen ontoloji ya da metafiziği tanımlayan Latince terim.

proton pseudos. Yunancada ilk yanlış; hatanın kökeni, yanlış ilk adım anlamına gelen terim.

psikanaliz. Özel olarak, Freud'un düşünce, çalışma ve eserleriyle birleştirilen psikoloji ve ruhsal tedavi anlayışı, daha genel olarak da Breuer ve Freud'un 1880 ve 1890'lı yıllardaki araştırma ve düşüncelerinden çıkan psikoloji akımı. En önemli unsurlarının '**1** Hiçbir insan davranışının gelişigüzel, rastgele olmadığını, tüm davranışların bireyin psişik yaşantısı tarafından belirlenmiş olduğunu öne süren psişik bir determinizm anlayışı. **2** Bilinç alanının dışında kalan, fakat bireyin yaşamında ve bireyin davranışlarını açıklamada çok önemli bir rol oynayan bilinçdışı öğretisi.

3 İnsanın faaliyetlerinin sanıldığından çok daha fazla amaca yönelmiş faaliyetlerden oluştuğunu savunan ve insan düşüncesiyle davranışının motivasyonuna büyük önem veren bir amaca yönelmişlik öğretisi. **4** Bireyin yetişkinliğe doğru olan gelişim sürecinde, çocukluk dönemi yaşantılarının, ilk tecrübelerin büyük bir önem taşıdığını ifade eden bir gelişim psikolojisi. **5** Psikoterapi ve psikiyatrinin kabul görmüş yöntemlerini kullanan bir ruhsal tedavi anlayışı ' olduğu genel psikoloji teorisi.

psikoloji. **1** Ruh bilimi. Psişik olayların, ruh ya da zihinle ilgili fenomen ve olayların bilimi. Zihnin yapısını, işlevlerini konu alan araştırma dalı. Ayrıca, **2** bir birey ya da kişiyi ya da belli kategoriden insan varlıklarını başkalarından ayıran karakter özelliklerinin ya da psişik olayların bütünü.

psikolojizm. **1** *Genel olarak*, bir disiplinin kavram ve kabullerini psikolojik kavram ve açıklamalara indirgeme tavrı; felsefede, tüm felsefî kavram ve problemlerin, **a)** içebakış ya da **b)** gözlemden oluşan

psikolojik analiz yöntemiyle ele alınabileceğini, felsefenin tüm dallarının psikolojik ilkelere dayanılarak açıklanabileceğini, ahlâk gibi disiplinlerin uygulamalı bir psikolojiden başka hiçbir şey olmadığını savunan öğreti ya da görüş. **2** *Daha özel olarak* da, mantıkta, mantığı insanın duyusal tarafına, psikolojiye indirgeme, mantıksal önermeleri psikolojik önermelerle özdeşleştirme tavrı.

psikovitalizm. Leibniz'in monadlarla ilgili öğretisini ve Fechner'in bütün bir evreni ve evrenin bileşenlerini ruhlarla donanmış varlıklar şeklinde gören felsefesini yansıtan bir anlayış olarak, bütün bir canlı doğanın, doğanın hücrelerinden her birinin, her organizmanın gelişmeyi, yaşamın korunmasını amaçlayan bir ruha sahip bulunduğunu, fakat ruhun bu amaca, bilinçli olarak değil de, bilinçsizce sahip olduğunu öne süren görüş.

psykhe. Yunan felsefesinde, ruh, zihin, soluk, nefes, tin ve hayat. Buna göre, terim başlangıçta canlılığı, canlı olma hâlini ve daha sonra da yaşam ilkesini, şeylerdeki canlılığın kaynağı olan gücü göstermiştir. Bununla birlikte, *psykhe* özellikle Sokrates'ten başlayarak, bilincin ve ahlâkî kişiliğin bulunduğu yere karşılık gelir.

Pythagorasçılık. M. Ö. 525 yılında Pythagoras ve arkadaşları tarafından kurulan felsefe okulu ve dinî cemaatın temel fikir, öğreti ya da akideleri için kullanılan terim.

Buna göre, Pythagorasçılık herşeyden önce, **1** bir sayı metafiziği ve, gerçekliğin özü itibariyle matematiksel olduğunu ifade eden bir gerçeklik anlayışını, **2** felsefeyi tinsel arınma için bir araç olarak görme tavrını, **3** radikal bir ruh beden ikiciliği içinde, ruhun göksel yazgısına dikkat çekme ve onun tanrısal olanla birleşme şansını vurgulama görüşünü içerir. Öte yandan, Pythagorasçılık, **4** belirli sembollere, özellikle de *tetrakys* türünden mistik sembollere başvurma tavrıyla **5** Pythagoras teoreminde, belirgin hâle gelen matematiksel çalışmaları ihtiva ederken, **6** okul ya da tarikat mensuplarının sadakat ve bağlılıklarına büyük bir önem verir.

R

radikalizm. Sosyal ve politik alanda büyük değişimlerin, kökten dönüşümlerin savunuculuğunu yapan teori ve hareketler bütünü. Gelenekle, kurumlaşmış ve yerleşik geçmişle olan tüm ilişkileri koparmak ve yeni bir sayfa açmak isteyenlerin görüşü.

radikal felsefe. **1** 1960'lı yılların sonlarında, Anglo-Sakson dünyada, özellikle de İngiltere'de, hâkim burjuva kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğu gerekçesiyle, analitik felsefenin üniversitelerdeki egemenliğine karşı çıkan ve sola, praxise ağırlık verecek bir felsefenin savunuculuğunu yapan düşünce yönelimi. **2** 1980'li yıllardan itibaren, erkekmerkezli felsefeye karşı çıkan feminist felsefeye verilen ad.

raslantı. Ortaya çıkışına hiç gerek duyulmayan, kendi içinde bir amacı olmayan, hiç beklenilmeyen bir olayın ortaya çıkışı; Yunan felsefesinde, evrende, doğa ve insanî amaçlılığın yanı başında varolan üçüncü güç. Gerçekleşmesi zorunlu olmayan, hiç beklenmeden ortaya çıkan şey, bir olayı doğuran nedenlere ilişkin bilgisizliğin sonucu olarak, nedeni bilinmeyen olay.

raslantıcılık. Hellenistik felsefede, Epikürosçular tarafından savunulan ve evrende herşeyin varoluşunu temel bir raslantıya borçlu olduğunu, dolayısıyla herşeyin raslantılar sonucu oluştuğunu, her olay ve her nesnenin bir raslantının eseri olduğunu öne süren görüş.

raslantısalcılık. Evrende raslantının veya raslantısallığın hüküm sürdüğünü, ya da evrende raslantıya şu ya da bu ölçüler içinde bir yer bulunduğunu, evrendeki tüm ya da bazı olayların olduğu gibi olmayabileceğini öne süren anlayış; raslantının nesnel olarak gerçek olduğunu savunan metafizik öğreti; dünyadaki bazı olayların belirlenmemiş olduğunu ya da her olayın bir nedeni olsa bile, bazı olayların öngörüle-

meyeceğini, bazı olayların özünde öngörülemez olduğunu iddia eden görüş.

rasyonalite. 1 Normatif, ve aklın insanı diğer canlı varlıklardan ayıran yeti olduğunu dile getirdiği için, betimleyici bir kategori olarak, insanın sağlam ve geçerli akılyürütme ya da kanıtlamaları, iyi temellendirilmiş, apaçık inançları kabul etmesi ya da benimsemeye hazır, gönüllü olması durumu. 2 (*Formel rasyonalite* anlamında) pazar ve iktisadî eyleme dair açıklamasında Max Weber tarafından kişisel olmayan niceliksel kalkülün kapsamıyla ilgili olarak kullanıldıktan sonra, amaçları hesaba katmadan, araçların ve süreçlerin hesaplanmasını ifade eden akılcılık türü. 3 (*Pratik rasyonalite* olarak) formel veya araçsal akılcılık olarak da bilinen eylemlerle ilgili rasyonalite türü. Amaçlarına ulaşmada en yüksek derecede verimli veya etkili olan yolları kullanmaya dikkat eden insanın tavrı.

rasyonalizasyon. 1 *Genel olarak*, olaylara aklî bir perspektiften yorum ya da açıklama getirme. Karışık, anlam bakımından belirsiz, karanlık ve anlaşılmaz olanı belirli, dakik, açık ve anlaşılır hâle getirme imkânı veren işlem ve süreç. 2 İnsan davranışına dair sözde açıklama. Eylemleri haklı kılmak veya anlaşılır hâle getirmek için sahte ya da düzmece açıklamalar üretme, özellikle *psikolojide* kişinin eylem, düşünce ve duygularının gerisindeki gerçek motifleri gizlemeye yarayan işlemler, geliştirilen savunma mekanizmaları. 3 *Sosyolojide, iktisat ve siyasette*, belirli amaçlara ulaşmak için etkin araçların yaratılması veya örgütlenmesi süreci; bireyleri özgürleştirmek bir yana, onları modern kurum, örgüt ve etkinliklerin demir kafesi içine mahkûm eden ve özünde, sosyal faillerin, çevrelerindeki dünya üzerinde daha büyük bir kontrol elde etmek için, kişisel olmayan ilişkilerde, bilgiyi giderek daha yoğun bir biçimde kullanma yönelimleri bulunan pratik süreçler.

rasyonel. 1 Akla ve düşünce yasalarına uygun olan; 2 akıl içeren, aklın varlığı ya da faaliyetiyle belirlenen şey; 3 akıllı, akılcı bir biçimde gerçekleşmeye veya fonksiyon göstermeye, rasyonel bir araştırmaya katılmaya yetili olma durumu; 4 anlaşılmaya uygun, elverişli bir yapıda olma hâli; 5 aklın ilkelerine uygun düşen, anlaşılabilir olan; tutarlılık, basitlik, tamlık, düzen ve mantıksal yapı sergileyen disiplin için kullanılan niteleme.

ratio sapiantiae. Ortaçağ felsefesinin önemli düşünürlerinin başında gelen Aziz Augustinus'un Tanrı'ya götüren bilgelik türü; insanın

içe dönmesi ve kendi içinde ruhu ve Tanrı'yı bularak, en yüksek bilgeliğe ulaşması durumu.

rationes seminales. Maddede potansiyel olarak varolan fizikî güçler, eğilimler ya da tohumlar için kullanılan Latince deyim.

realizm. **1** *Genel olarak*, olguları, ne kadar aykırı görünürlerse görünsünler, oldukları gibi, şeyleri gerçekte oldukları şekliyle nesnel olarak ve dürüstçe kabul etme tavrı veya belli bir kategoriye giren varlık ya da nesnelerin zihinden bağımsız olduklarını öne süren öğreti. **2** Tümellerin bağımsız bir biçimde varolduklarını, onların varoluşlarını kendilerinin nitelikleri oldukları bireylere borçlu olmadıklarını öne süren *tümel görüşü*. **3** Algının nedenleri ve nihaî nesneleri olarak maddî nesnelerle, bu nesnelerin duyu-organları üzerindeki eylemine bağlı olan beyinsel süreçlerin zihinsel sonuçları olan kişisel duyumları birbirlerinden ayıran görüş. **4** İnsan varlığıyla, onun dışındaki maddî nesne arasındaki temasın algı yoluyla olduğunu, insanın algıda, kendi zihninden bağımsız nesnelere nüfuz edebildiğini savunan öğreti. **5** *Matematikte*, özel olarak sayıların, genel olarak da matematiğin nesnelerinin, onları yaratmak yerine, keşfeden zihinden bağımsız olarak varolduğunu savunan görüş. **6** Dünyada kipsel olgular, yani '.. zorunlu olarak *y*'dir' veya '..nin *y* olması mümkündür' benzeri önermelerle betimlenen, dilimizden ve düşüncemizden bağımsız olgular bulunduğu görüşü.

7 Siyaset alanının veya politika biliminin kapsamı içine giren araştırmalarda empirik ve değerden bağımsız bir yaklaşımın savunuculuğunu yapan ya da ahlâkî mülahâza veya değerlendirmelerin politik kararlarla hiçbir ilişkisi bulunmadığını, önemli olan tek şeyin iktidar ve kişisel çıkar olduğunu öne süren yaklaşım. **8** *Hukuk* düşüncesini politik ve dinî ideolojilerden ayıklayan ve yasakoyuculukla adlî kararlarda sağlam bir temel oluşturacak bir hukuk teorisi geliştirmek için çalışan yaklaşım. **9** *Etikte*, ahlâkî idealizme karşıt bir görüş olarak, ilâhî irâde veya yasakoyucuların irâdesinden bağımsız olan ahlâkî olgular bulunduğunu; ahlâkî yargıların, tıpkı diğer yargılar gibi gerçekliği betimlediğini, betimlenen bu gerçekliğin ahlâkî gerçeklik olduğunu, dünyanın iyilik, kötülük ve değeri, doğru ve yanlışı, birtakım zorunluluk ve yasakları içerdiğini ve ahlâk dilinin amacının bütün bu öge ve değerleri açıklamak ve onlar hakkında akıl yürütmek olduğunu savunan anlayış. **10** *Estetikte*, bireyselliği ön plâna çıkaran görüş, yaşam ya da gerçekliğin güçlü, keskin ve hatta çirkin yönlerini ortaya koymaya özen gösteren anlayış, gerçekliği, hiçbir seçim ya da ayırım yapmadan, gerçekte olduğu

gibi, tüm ayrıntılarıyla yansıtmaya dikkat eden tavır. **11** *İktisatta*, piyasanın kendi yasalarına göre işlemesi ve devletin her türlü müdahalesinden bağışık tutulması gerektiğini öne süren tavır.

12 (*Empirik realizm* olarak) insan zihninden bağımsız bir gerçeklik bulunduğunu, bu gerçekliğin, İdea ya da kavram cinsinden varlıklardan değil de, duyu-deneyi yoluyla bilinen, ve 'şu' diye gösterilen bireysel varlıklardan oluştuğunu savunan görüş. Gerçekten varolanların tecrübe yoluyla bilinen varlıklar, yani tikeller, bireysel şeyler olduklarını, cinslerle, türlerin soyutlamalardan başka hiçbir şey olmadıklarını öne süren gerçeklik anlayışı. **13** (*Epistemolojik realizm* anlamında) modern felsefede, gerçekliğin insan zihninden bağımsız olduğunu, bilgide zihne sunuluşundan ayrı ve bağımsız bir biçimde varolduğunu, maddî nesnelerin bizim dışımızda ve duyu deneyinden bağımsız olarak varolduklarını iddia eden anlayış. **14** (*Bilimsel realizm* anlamında) bilimsel teorilerin zihinden bağımsız bir dış gerçekliği betimlediklerini, gözlemlenemeyen varlıklarla ilgili bilimsel teorilerin, gözlemlenemese bile, teoriden ya da zihinden bağımsız olan bir dış gerçekliği betimleme yönündeki girişimler olarak değerlendirilmeleri gerektiğini öne süren görüş.

15 (*Ontolojik realizm* anlamında) biz insan varlıklarının, bizden tümüyle bağımsız olarak varolan bir dünyada yaşadığımızı, bu dünyanın bizden bağımsız olan olgularının büyük bir bölümünü bilebilsek dahi, henüz bilgisine erişemediğimiz, bizim kavrayışımız dışında kalan olgular bulunduğunu söyleyen görüş. **16** (*İdealist realizm* anlamında) **a)** insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu kabul eden, bilginin konusu ya da objesinin, biz insan varlıklarının dışında olduğunu savunan, fakat bu gerçekliği İdea ya da kavram cinsinden tanımlayan, ya da eni, boyu, derinliği olmayan tinsel bir güç ya da ilkeyle özdeşleştiren tavır. **b)** Epistemolojik bakımdan idealizmi savunan, yani gerçek olanı ide cinsinden bilinç içeriklerine indirgeyen, metafizik bakımdan da, gerçek olanın, ideal olanın cisimleşmesi olduğunu öne süren görüş. **c)** realizmle, şeylerin varoluş tarzının mekanik koşullar tarafından belirlenmesini, idealizmle ise, şeylerin bir plâna göre, ideal bir amaç ya da düzeni gerçekleştirmek için ortaya çıkışını anlayan 19. yüzyıl Alman düşünürü R. H. Lotze'nin evrendeki mekanizmin tüm yasalarının evrensel ruhun irâdesinin bir ifadesinden, Tanrı'nın gerçekleşme koşullarından başka hiçbir şey olmadığını savunan öğretisi. **17** (*Materyalist realizm* anlamında) insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu kabul edip, bu nesnel gerçekliği madde cinsinden bir varlık olarak ta-

nımlayan görüş; algımızın, bilgilenme faaliyetimizin konusunun, biz insan varlıklarının dışında, insandan, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik olduğunu savunan, bu gerçekliği, tinsel olarak değil de, eni, boyu, derinliği olan, zaman ve mekân içinde yer kaplayan maddî ya da fizikî bir varlık olarak yorumlayan varlık anlayışı.

18 (*Kişisel realizm* anlamında) gerçekten varolanın kişilik olduğunu, kişiliğin varolan herşeyin varoluşu ve sürekliliği için gerçek bir temel oluşturduğunu savunan, kişiliğin tecrübe edilen bir olgu olarak analiz edilemez ve gerçekçi karakterini vurgulayan görüş. **19** (*Naif realizm* anlamında) algıda, insan zihninin kendisinden bağımsız nesnelere nüfuz edebildiğini savunan doğrudan realizmin en basit türü olarak, bizim çevremize baktığımız zaman, maddî nesnelerin yüzeyleri olduğunu kabul ettiğimiz, çeşitli renk ve şekillerdeki satıhları birbirlerinden ayırd edebildiğimizi, maddî nesnelerden geldiğini kabul ettiğimiz çeşitli sesler duyabildiğimizi, söz konusu kabullerimizin haklı ve tümüyle doğru olan kabuller olduğunu, yani şekillerin, renklerin ve seslerin her zaman maddî nesnelerin temel özellikleri olduğunu iddia eden görüş; başka bir deyişle, görünüşle gerçeklik arasında bir ayırım yapmayan, duyu deneyinin dış dünya hakkında doğru bilgi verdiğini belirterek, maddî ya da dış dünyanın tıpkı göründüğü gibi olduğunu dile getiren yaklaşım. **20** (*Perspektif realizmi* anlamında) insanla insanın dışındaki nesne arasında kurulan temasın algı yoluyla olduğunu, insan varlığının algıda kendi zihninden bağımsız nesnelere nüfuz edebileceğini savunan doğrudan realizmin, şekillerin, renklerin ve diğer niteliklerin nesnenin aslî ve temel nitelikleri olmayıp, göreli özellikler olduklarını, bizim duyusal nitelikleri her zaman belli bir perspektiften, bakış açısından algıladığımızı iddia eden türü.

21 (*Pragmatik realizm* anlamında) insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu öne sürdükten başka, zihnin de bu gerçekliğin bir parçası hâline geldiğini savunan anlayış; zihnin doğa alanı dışında olmadığını, deney ya da tecrübe sırasında, organizmayla dünyanın bir olup çıktığını, bilginin eylem yoluyla, eylemin sonucu olarak geliştiğini, bilmenin başarılı eylemle sonuçlanan ya da pratik güçlükleri çözen hipotezlere göre, ya da varsayımlarla hareket etmek olduğunu, düşüncelerle bilginin, eylemin, etkili ve sağlıklı faaliyetin araçlarından başka bir şey olmadığını savunan görüş. **22** (*Sağduyu realizmi* anlamında) felsefeyle uğraşmayan ortalama insanın, kendisini çevreleyen dış dünyayla ilgili inançlarını temellendirme ya da haklı kılma girişimiyle belirle-

nen realist görüş, dış dünyanın tıpkı insana göründüğü gibi olduğunu kabul etme tavrı. **23** (*Tasarımcı realizm* anlamında) empirist ya da algıcı bir bilgi anlayışının sonucu olan varlık görüşü olarak, sağduyu realizminin biraz daha farklı bir versiyonu olan ve algının dış dünyaya ilişkin tasarımların bilincinde veya ayırdında olmanın bir sonucu olduğunu savunan öğreti; insan zihninin dışında fizikî nesnelerden oluşan bir dış dünya bulunduğunu, fakat algıda, insan zihniyle dış dünya arasında kurulan ilişkinin doğrudan ve aracısız olmadığını, insan zihninin, nesnelerin bizzat kendilerini değil de, bu nesnelerin zihindeki tasarımlarını bildiğini öne süren görüş. **24** (*Tinsel realizm* olarak) yalnızca iyi irâdenin özgür olduğunu savunan, ve nedenselliği tinsel faaliyete dayandıran görüş. **25** (*Yeni-realizm* anlamında) bilgide, insanla insanın dışındaki nesne arasında kurulan temasın algı yoluyla olduğunu, ve insanın algıda kendi zihninden bağımsız nesnelere nüfuz edebildiğini savunan doğrudan realizmin bir türü olarak, bir yandan zihinden maddî nesneye geçişte problematik bir yön bulunmadığını öne sürerken, bir yandan da mantıksal ve matematiksel nesnelerin gerçek ve nesnel bir varoluşa sahip olduğunu iddia eden ve bu arada, bilinç için anlaşılması güç ve ayrıntılı görüşler geliştiren felsefî öğreti.

26 (*Aristotelesçi realizm* anlamında) Aristoteles'in tümellerin, özlerin, soyutlamaların, genel kavramların dış dünyada, zihinden, onlara ilişkin algımızdan bağımsız olarak, ve yalnızca nesnelerin kendilerinde, bu nesneleri her ne ise o yapan özler olarak varolduğunu; zihnimizin bu özleri algı yoluyla nesnelerden soyutladığını; bu soyutlamanın dış gerçekliğe ilişkin bilgimizin temelini meydana getirdiğini dile getiren tümel görüşü, kavramcı yaklaşımı. **27** (*Platonik realizm* anlamında) Platon'un, tümellerin, formların, İdeaların, özlerin, genel kavramların zihinden bağımsız ve dış dünyadaki tikellerden ayrı olarak varolduklarını, değişmez ve ezelî-ebedî olduklarını, gerçekten varolanın, tikeller, bireysel, duyusal varlıklar değil de, tümeller olduğunu, tikellerin tümellerden pay almak suretiyle varlığa geldiklerini ve bilginin tümellerin, İdeaların bilgisi olduğunu dile getiren görüşü.

reductio ad absurdum. Saçmaya indirgeme. Bir önermenin doğruluğunu, değillemesi ya da yanlışlığının saçma, kabul edilemez veya çelişik sonuçlara götürdüğünü göstererek kanıtlama yöntemi.

reductio ad impossibile. İmkânsıza indirgeme. Bir tümce ya da önermenin doğruluğunu, olumsuzunun olanaksız ve kabul edilemez sonuçlara götürdüğünü göstererek kanıtlama yöntemi.

refleksiyon. 1 Zihnin kendi kendisini ya da geçmişini daha iyi bilmek ve anlamak amacıyla, kendisine, kendi üzerine dönme edimi, kendine dönük düşünce. Zihnin, zihinsel faaliyetin kendiliğinden gelişmesini engelleyerek, düşüncenin belli bir nesnesi ya da bir problem üzerinde yoğunlaşması durumu. 2 Belli bir çaba ile elde edilen bir dikkat yoğunluğunu ve rasyonel düşünce faaliyetini gerektiren düşünüş tarzı. 3 İnsanın tüm düşüncelerini bir problem üzerinde yoğunlaştırması, kişinin bir şeyi ayrıntıyla, etraflıca düşünmesi, temaşa etmesi.

refleksivite. 1 *Genel olarak*, dönüşürlük veya düşünümsellik diye karşılanabilen, dilin, düşüncenin, zihnin veya bir disiplinin kendi üzerine dönme gücü veya yeteneği. 2 Dönüşürlük anlamında, dilin kendi kendisine gönderme yapmak için de kullanılabileceğini, yani söylem ya da konuşmamızın bizatihi kendisi hakkında konuşabileceğimizi ve bir üstdil yaratabileceğimizi dile getiren temel dilsel özellik. 3 *Sanatta*, sanatın kendi kuruluş ilkelerini açıklayabilmesi durumu. 4 *Felsefede* ve *psikolojide*, düşünümsellik anlamında, zihnin kendi üzerine dönmesi, kendisinin hem öznesi ve hem de nesnesi olabilme kapasitesi, bilincin kendi özbilincine sahip olması durumu. 5 *Biraz daha özel olarak* da, bir bilgi dalı ya da disiplinin, bir teori veya bir ideolojinin araştırma konusu ya da düşünme nesnesi bağlamında benimsediği bakış açısı, yöntem veya stratejileri, söz konusu bakış açısı, yöntem ya da stratejilerle, bunları kullanarak ulaştığı düşünce ya da teorilere de uygulaması durumu.

reformizm. Varolan düzenden hoşnut olmayla, ve varolan siyasî ve toplumsal düzenin özü itibariyle sağlıklı olduğu, dolayısıyla belirli bazı kurum, değer, faaliyet ya da koşullarda birtakım değişiklikler gerçekleştirildiğinde, varolan düzenin iyileştirilebileceği, geliştirilebileceği ya da kurtarılabileceği inancıyla belirlenen tavır. Birtakım siyasî, ekonomik ve toplumsal reformları, mevcut yapı içinde kalarak gerçekleştirmeyi amaçlama. Marksist terminolojide, devrim ya da devrimci dönüşümler yerine, birtakım reformları geçirme ya da gerçekleştirme eğilimi için kullanılan terim.

res cogitans. Descartes felsefesinde geçen ve 'düşünen şey', 'düşünen varlık' anlamına gelen Latince deyim. Descartes'ta bireysel zihin ya da düşünen bene olduğu kadar, söz konusu tüm bireysel zihin ya da benlerin gerisindeki kalıcı temel, dayanak olarak tinsel şey ya da ruh.

res extensa. Descartes felsefesinde geçen, ve 'yer kaplayan şey', 'maddî varlık', 'cisimsel şey' anlamına gelen Latince deyim; evrendeki tüm maddî, mekanik değişmenin temelinde yer alan maddî töz.

resimsel dil teorisi. Analitik felsefe geleneği içinde yer alan mantıkçı pozitivizmde, Russell ve ilk dönem Wittgenstein tarafından savunulan ve dil ile dünya arasında tam bir karşılıklılık bulunduğunu, dilin yapısının dünyanın yapısını yansıttığını ya da resmettiğini, öyle ki filozofun dile ilişkin bir analiz yoluyla, gerçeklikle ilgili temel doğrulara ulaşabileceğini savunan dil anlayışı.

retorik. Fikirleri, düşünceleri en iyi bir biçimde ifade etme, etkili konuşma. Dili, mahkemede adaleti gerçekleştirmek, politikada yarar sağlamak, v. b, g., temelde ikna etmek amacıyla, en etkili ve cezbedici bir biçimde kullanma sanatı.

revizyonizm. **1** Bir öğretinin, özellikle de siyasî bir doktrininin, genel kabul görmüş ortodoks bir görüşün temel ögelerini tartışma konusu yapma tavrı. **2** Daha özel olarak da, Marksist görüş ya da terminolojide, Marksist teori ya da pratikle ilgili ilgili birtakım tez veya ilkeleri tartışma ve eleştiri konusu yapma tutumu.

romantizm. **1** Avrupa'da, 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan, tüm form, kural ve uzlaşımları yapay oluşumlar ve doğanın gerçek anlamını ve ifadesini kavramadaki engeller olarak görüp, içtenliğin, kendiliğindenlik ve tutkunun önemini vurgulayan, sanatın, idealleştirme ya da genelleme olmadan, tikel ve somut olana yönelmesi ve doğanın uyandırdığı duyguları gözlemesi ve aktarması gerektiğini belirten sanat hareketi. **2** Statik bir varlık ya da dünya görüşünden çok, yaratıcı bir sürecin belirlediği varlık anlayışını temele alan, Aydınlanmanın katı ve kuru bilimciliği yerine estetikçi bir tavır benimseyen, yaratıcı sürecin, yapma ve analitik olan akıl tarafından değil de, duygular ve sezgi yoluyla anlaşılabileceğini savunan, düzenli, rasyonel ve ölçülü olana karşı çıkarken, doğrudan ve aracısız duyumlarla, yoğun duyguların önemini vurgulayan felsefe hareketi. Kendisinde rasyonel analiz ya da deneysel araştırmanın yerini sezgiye ve duyguya beslenen güvenin, bilimin yerini de doğa felsefesinin aldığı, Aydınlanma çağının kuru akılcılığına şiddetle karşı çıkıp, doğanın gizlerine, bilim adamının matematiko-fiziksel yöntemleriyle değil de, yaratıcı coşum yoluyla nüfuz edilebileceğini savunan, sonsuzluğa erişmenin yolları olarak, aşkı, doğaya tapmayı, dinî tecrübeyi ve artistik yaratıcı faaliyeti gösteren, siyaset felsefesinde ise, evrenselciliğin yerine milliyetçiliği öne çıkaran felsefe akımı.

Rönesans felsefesi. Avrupa'da 15 ve 16. yüzyılda yaşanan Rönesans hareketinin düşüncesine, bu dönemin, temel bileşenleri hümanizm,

doğalcılık, empirizm, eylemcilik, irâdecilik, personalizm ve bireycilik olan felsefe anlayışı.

ruh. **1** Bir kimsenin tinsel etkinliğinin ve çok çeşitli bilinç hâllerinin merkezi; o kişinin benliğini meydana getiren entellektüel, ahlâkî ve duygusal yetilerin tümü. **2** Kendisini çeşitli şekillerde ifade edebilmekle birlikte, çokluk ve çeşitlilik sergileyen fenomenlerin ya da nesnelerin karşısındaki, birlik ve özdeşlik sergileyen, bölünemez töz. **3** Bedeni harekete geçiren aktif ilke, pasif ve cansız olan beden üzerinde etkide bulunan güç. Can ile bir tutulan, tinden ayrı yaşam ilkesi.

ruh göçü. İnsan ruhunun ölümsüz olduğunu, dolayısıyla beden ölünce başka bir varlığa geçtiğini; bireysel ruhun bir dizi bedene can vereceğini savunan öğreti. Bireysel ruhun mutlak bir ölümsüzlüğe erişmezden, ebediyete yükselmezden önce, tam olarak arınıncaya kadar, bir dizi ruh göçüne tâbî olduğunu, başka bedenlerde yeniden ortaya çıktığını dile getiren görüş.

Russell paradoksu. Küme kuramında ortaya çıkan ve Russell tarafından bulunmuş olan paradoks. Paradoksa göre, bazı kümeler, sınıflar kendi kendilerinin üyeleri olup, bazıları değildir. Örneğin, kedilerden oluşan bir küme, küme olup bir kedi olmadığı için, kendi kendisinin üyesi değildir; buna karşın, kedi olmayanların kümesi kendi kendisinin üyesidir. Acaba, kendi kendisinin üyesi olmayan tüm kümelerin kümesi, kendisinin bir üyesi midir? Üyesiyse, değil; değilse, üyesidir. Russell tarafından bulunmuş olan bu paradoks, söz konusu çelişik sonuç, küme kuramının gelişiminde ve bizim kurama ilişkin kavrayışımızın zenginleşmesinde büyük bir etkisi olduğu için, çok önem taşır.

S

sacrificium intellectus. Latincede 'aklı feda. etmek' anlamına gelen deyim. Ortaçağ felsefesinde veya akıl-inanç ilişkisi söz konusu olduğunda, kör inanç uğruna aklı susturma tavrı. İmanın buyurduğuna, dinin emrettiğine gözü kapalı inanma hâli.

saçma. 1 *Genel olarak*, akla açıkça karşı olan, gizli ya da örtük değil de, apaçık bir çelişki sergileyen, mantık yasalarına aykırı olan, sağduyunun apaçık doğrularına ters düşen fikirler, tezler; kendi içinde bir çelişki içeren fikirler; mantık bakımından zorunlu olan bir doğruyla çelişen yargılar için kullanılan sıfat. **2** *Daha özel olarak* da, varoluş felsefelerinde, yaşamın anlamsızlığı, tutarsızlığı ve amaçsızlığı için kullanılan terim. **3** *Heidegger'de* boğuntu ve olgusallık, *Sartre'da* insan yaşamı ve varoluşunun anlamsızlığı, *Camus'de* ise, bize eylemden başka bir alternatif bırakmayan durumumuzun tutarsızlığı.

sadizm. Romanlarında sadik diye nitelenen birtakım cinsel sapıklıkları anlatan Marquis de Sade'ın adından türetilmiş olan ve, kişinin, cinsel anlamda birlikte olduğu eşine acı çektirmek suretiyle, haz elde etme sapıklığını ya da başkalarına acı vermekten, acı çektirmekten ya da başkalarının acı çektiğini görmekten haz duyma sapıklığını, kişinin karşısındakine ıstırap çektirmek suretiyle cinsel doyuma ulaşması durumunu tanımlayan deyim.

sağduyu. 1 Genel olarak, dış dünya ile ilgili olan, ve hemen herkes tarafından, tartışılmaksızın ve sorgusuz süalsiz kabul edilen, fakat zaman zaman filozofların araştırmaları ya da ulaştığı sonuçlarla çatışabilen genel inançlar sistemi; belirli bir alanda, özelleşme ve uzmanlık öncesinde ve gündelik yaşamla ilişki içinde gelişen ve ilgili her birey tarafından paylaşılan tutarlı inançlar ve yargılar sistemi. **2** Olağan rasyonel

kavrayış gücü, pratik yetenek ve bilgelik olarak, ilk doğruları öğrenme, apaçık doğrular olarak algıladığımız ahlâkî ve entellektüel ilkeleri kavrama yetisi. **3** İnsan toplumunda evrensel yargı ve ortak duygu şeklinde somutlaşmış nitelikler, inançlar bütünü; insanın içinde doğup büyüdüğü toplumda, eskidenberi varolduğunu gördüğü teori ve pratik; bir toplumdaki teori ve pratiği belirleyen, düzenleyen inançlar toplamı.

sağduyunun dış dünya görüşü. Sağduyunun, **1** dış dünyanın, özelliklere, niteliklere sahip olan tözlerden, örneğin katı ya da yumuşak olabilen tahtalardan, sarı ya da beyaz olabilen metallerden oluştuğunu, **2** insan varlıklarının bu tözleri, masa ya da sandalye, altın yüzük ya da bilezik örneklerinde olduğu gibi, fizikî nesneler olarak algıladıklarını, **3** fizikî nesnelerin dış dünyada, 'orada' olduklarını, duyularımızın onları bize tam olarak oldukları gibi gösterdiklerini, ve **4** fizikî nesnelerin varoluşlarının bizim algımızdan tam olarak bağımsız olduğunu savunan görüşü.

sağduyu felsefesi. Tüm insanlarda var olan ve belirli ahlâkî ve entellektüel ilkeleri apaçık bir biçimde ve dolayımsızca sezme yetisi olarak sağduyuya dayanan, felsefî düşünmeyen çoğunluk tarafından paylaşılan inançları kucakladığı kadar, bu inançları aşmaya çalışan felsefe anlayışı.

sahicilik. **1** *Genel olarak*, kişinin kendi kendisine karşı doğru, hakikî ve içten olması niteliği, kendi kendisini aldatmaması durumu; insanlık durumumuzun, özellikle de bir gün öleceğimiz gerçeğinin farkında olmak suretiyle, toplumun bizi belirlediği, her ne isek o yaptığı tezine karşı, seçimlerin ve eylemlerin bütün sorumluluğunu üstlenerek geçirilen bir hayatın özelliği. **2** *Kierkegaard'da*, kişinin kamusal ya da sürü kimliğinin tersine, kişisel olarak seçilmiş beninin, veya kimliğinin, onun sosyal, kollektif ya da kamusal olana, sürü kimliğine karşı hakikî birey diye tanımladığı kişiliğin özelliği. sahici ben kavramı, daha sonra Nietzsche tarafından da benimsenmiştir. **3** *Heidegger'de*, kişinin kendi bireyselliğinin, tüç içerim ya da sonuçlarıyla birlikte, ayırdında olması ve kendi özsel dünya-içindeki-varlığını, filozofun toplumsal ben için kullandığı bir terimle ifade edildiğinde, *das Man* olarak kamusal kimliğinden ayırması durumu.

sanat. **1** Bir etkinliğin gerçekleştirilmesi veya belli bir işin yapılmasıyla ilgili yöntem, bilgi ve kuralların tümü. **2** Bir işi belli bir estetik duyguyu yansıtacak bir biçimde gerçekleştirme tarzı. Doğada olmayan bir şeyi yaratma amacına yönelmiş rasyonel faaliyet. **3** Sanat eserle-

rinin yaratılmasını mümkün kılan doğal yeteneğe dayalı ya da tecrübe yoluyla kazanılmış beceri ya da ustalık. Birtakım fizikî araçları, arzu edilen sonuçlara ulaşmak üzere, sezgi ya da bilgi yoluyla öğrenilen estetik ilkelere göre, amaçlı ve sistematik bir biçimde kullanma yeteneği. **4** Bir duygu, düşünce, tasarım ya da güzelliğin ifadesinde kullanılan yöntemlerle, bu yöntemlere bağlı olarak sergilenen üstün yaratıcılık. Temel işlevi güzeli meydana getirmek, güzellik yaratmak olan öznel faaliyet. **5** Sergilediği estetik özellikleriyle bir sanatçının elinden çıktığını belli eden nesneler, yani resim, heykel, oyun, film benzeri eserler bütünü.

sanat eleştirisi. Sanat eserlerini konu alan eleştirel analizle bu eserlere anlamlı bir biçimde değer biçmekten oluşan etkinlik. Büyük ölçüde betimsel bir etkinlikten meydana gelen, sanat eserlerini izleyici için aydınlatan; dikkatimizi eserin gözümüzden kaçan veçhelerine çeken; sanat eserini bizim için, daha önce olmadığı bir biçimde anlamlı hâle getiren değer biçici eleştiri türü.

sanat felsefesi. Felsefenin, yalnızca sanat eserleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan problemleri ve kavramları ele alan, sanatın farklı kültürlerdeki yerini, insan açısından yerine getirdiği fonksiyonu ve insan için taşıdığı anlamı araştıran dalı. Tıpkı bilim, dil, ahlâk, v.b.g., felsefesi gibi, sanat alanında geçen temel kavramları dikkatli bir biçimde analiz eden, bu analiz ışığında, sanat alanında ya da sanat hakkında oluşturulan tümce ya da yargıların doğruluk ya da yanlışlıklarını belirlemeye koyulan; form, anlam, dışavurum, soyutlama, sembol ve güzellik gibi kavramları analiz edip, daha sonra 'Sanat taklittir' ya da 'Her sanat eseri bir semboldür' türünden yargıların doğruluk değerini belirleyen felsefe türü. Sanata ilişkin kavrayışımızın, sanata yönelen yaşantıların sonucu olan kavramsal problemleri konu alan sanat felsefesinde sorulan ve yanıtlama çabası verilen belli başlı sorular şunlardır: Sanat nasıl tanımlanır?, Sanat eserini güzel ya da çirkin kılan şey nedir?, Bir sanat eserine nasıl tepki veririz? Sanat ne tür bir anlam ya da bilgi aktarır?, Sanat belli bir şeyle ilgili olarak birtakım doğrular ortaya koyar mı?, İnsan varlıklarının sanat eseri yaratma nedeni nedir?, Sanatsal ifade nedir?

sanrı. Genel olarak, yanlış bir algı. Gerçekte varolmayan şeyleri varmış gibi algılama, kişinin kendisine tam olarak inandığı nesnesiz algı.

saptama teorisi. Çeşitli imkânları ve avantajları olan alternatiflerle karşılaşıldığı zaman, ne şekilde eylemenin akıllıca olduğunu belirlemeye yarayan teori.

scientia realis. Gerçek bilim. Ortaçağ felsefesinde, çeşitli filozoflarda, örneğin Ockhamlı William'da, bireysel şeyleri, doğrudan ve aracısız olarak bilinen nesne ya da duyusal varlıkları konu alan olgusal bilimler.

sebep. Bir önerme ya da vargıyı temellendiren, bir tezi anlaşılır hâle getiren terim ya da önerme. 'Herşeyin bir nedeni olduğunu' söyleyen ontolojik ilkenin epistemolojik karşılığı olarak sebep, bir kanıtlama işleminde, kanıt ya da gerekçe durumundaki önermede dile getirilen iddia. Buna göre, metallerin genleşmesinin nedeninin onların ısıtılması olduğu yerde, Sokrates'in ölümlü olmasının sebebi, tüm insanların ölümlü olmasıdır.

secundum quid. Belli bir bakımdan, bir duruma göre, belli bir koşul altında, bir şeye göreli olarak anlamına gelen Latince deyim. Söz konusu deyimin karşıtı, koşulsuz olarak, mutlak bir biçimde, hiçbir sınırlama olmadan anlamına gelen Latince simpliciter ifadesidir.

seçme. Bir konuda, bir eylem söz konusu olduğunda, varolan alternatifler arasında birini diğerlerinden ayırd ederek, onun lehinde karar verme bilinçli işlemi ya da edimi. **1** Bir problemle karşı karşıya kalındığında, eylemde bulunma eğilimi. **2** Problemi ölçüp biçme, problem üzerinde etraflıca düşünme. **3** Eylemeye karar verme. **4** Birden fazla imkânın ya da birtakım alternatiflerin varlığı. **5** Eylem tarzından ya da seçilecek alternatiften çıkacak sonuçları değerlendirme. **6** Nasıl eyleneceğiyle ilgili bir tercih ve **7** tercihle eylemi hayata geçirme isteği, irâdesi sergileyip, eylemi gerçekleştirme unsurlarını içeren irâdî eylem.

seçmecilik. Kişinin ya da filozofun dünya görüşünü, sistemini oluştururken, farklı hatta karşıt fikirleri, inançları ve öğretileri sistemsizce bir araya getirmesi tavrı. Çeşitli düşünce okullarından değer verilen birtakım öge ya da öğretileri, birlikli bir sistem oluşturmak amacıyla bir araya getirme; geniş bir ilgi alanına ya da temel bir amaca sahip olup, amaca hizmet eden en iyi ögeleri farklı sistem ya da kaynaklardan seçip alma eğilimi.

sein. Varoluşçu felsefede, özellikle de Heidegger'in felsefesinde *Dasein*ın veya insan varoluşunun karşısına geçirilen varlık için kullanılan Almanca terim.

semantik. **1** *Genel olarak*, anlam konusuna yönelen, dili anlam bakımından ele alan, gösterge ya da işaretlerle gösterilen arasındaki ilişkiyi inceleyen disiplin, bilim dalı. **2** (*Formel semantik* anlamında) belli bir teoriyle, bu teoriyi formüle etmede kullanılan mantıksal kalkül arasındaki bağlantıları, mantığın sentaktik ve semantik düzeyleri arasındaki bağı ele alan disiplin. **3** (*Betimleyici semantik* anlamında) doğal dillere ilişkin bir tasvir ve inceleme. **4** (*Saf semantik* anlamında) formel ya da yapay dillere ilişkin analiz. **5** (*Felsefî semantik* anlamında) dilsel göstergeler ya da sözcükler ile bunların göndergeleri veya gösterdikleri şeyler arasındaki bağlantıya ağırlık veren ve adlandırma, anlamlandırma, düzanlam, yananlam, doğruluk benzeri unsur ve özellikleri inceleyen disiplin. **6** (*Dilbilimsel semantik* anlamında) hem artzamanlı ve hem de eşzamanlı bir yaklaşımla, dilin zaman içindeki değişimleri ile dilin yapısı, yani anlam düzleminde görülen değişimler ile dilsel yapıların içerik bağlamında ortaya çıkardıkları problemler, düşünce ve anlam arasındaki karşılıklı ilişki üzerinde duran disiplin. **7** (*Yapısal semantik* anlamında) genellikle belli sayıda anlam birimine dayanarak, anlamın bu temel birimlerini açıklamaya koyulan, onların meydana getirdikleri yapıları belirlemeye yönelen yaklaşım. Temel kabulü, anlamın gösterenle gösterilen arasındaki ilişkiyle sınırlanamayacağı, göstergenin diğer göstergelerle olan ilişkisi dolayımında ele alınması gerektiği kabulü olan semantik dalı. **8** (*Dağılımsal semantik* anlamında) temel dilsel birimlerin ortaya çıktıkları çevrelerin hemen tamamıyla sıkı bir ilişki içinde bulundukları kabulüne dayanan ve bir terimin yer aldığı kuruluşlara göre sınıflandırılabileceğini öne süren disiplin.

sembol. Simge. Bir düşünce, fikir ya da nesnenin yerini tutan, bir kavramı veya bir düşünceyi belirten gözle görülür ve anlamı bilinir işaret. Bir anlam, nitelik, soyutlama ya da nesneyi göstermek, ifade etmek için kullanılan sözcük, gösterge ya da mimik; kendisine ortak bir sözleşme, anlaşma, uzlaşma ya da gelenek aracılığıyla belli bir anlam aktarılan uzlaşımsal işaret, belirli bir nesne, süreç veya işlemi ima etmeye yarayan şey.

sembolizm. **1** Sembole dayanan, sembole ve sembolün içerdiği anlama bağlı olup, dolaylı veya dolaysız bir analoji niteliği taşıyan anlatım biçimi. **2** Tarihsel olarak XIX. yüzyılın sonunda, daha önceki dönemin pozitivizm, realizm ve doğalcılığına karşı şiddetli bir tepki olarak gelişen şiir, edebiyat ve sanat hareketi; romantizmden modernizme

geçişi simgeleyen, doğanın güzelliğine duyulan inanca karşı tavır alıp, sağduyuya ve bilimsel anlayışa ters düşen, imgeleme özel bir önem vererek, ozanı aşkın bir dünyaya doğru yolculuğa çıkaran, yaşamı bir semboller bütünü olarak gören sanat anlayışı.

sembolik etkileşimcilik. Temel amacı, anlamların etkileşim yoluyla nasıl oluştuklarını, ortaya çıktıklarını anlamak olan, gündelik yaşamın anlamlarını analiz eden, insanî etkileşimin temel biçimlerini anlamaya yönelen sosyal psikoloji teorisi; insanların bedenlerine, duygularına, içinde bulundukları durumlara, yaşamlarının içinde geçtiği sosyal dünyalara nasıl anlam verdiklerini araştıran teori.

semiyotik. **1** Göstergebilim. Göstergeleri ve gösterge sistemlerini konu alan, bu sistemlerin anlamın kuruluşundaki rollerini inceleyen, gösterge sistemlerinin yapısı ve işleyişini araştıran; kısacası, canlı varlıkların bildirişme amacıyla kullandıkları her türlü işaret sistemini ele alan bilim dalı; göstergelerin doğasını ve türlerini, onların ne anlama geldiklerini, nasıl kullanıldıklarını, amaçlanan etkiyi nasıl ve ne şekilde meydana getirdiklerini inceleyen disiplin. **2** (*Betimleyici semiyotik* anlamında) tarihsel dillerin yapısını empirik yöntemler kullanarak betimlemeye ve çözümlemeye çalışan bilim dalı. **3** (*Salt semiyotik* anlamında) mantıkçının özel amaçlarla oluşturmuş olduğu dil sisteminin özelliklerini ele alıp inceleyen disiplin.

sendikalizm. Felsefî kökleri radikal bir entellektüalizm karşıtlığında bulunan ve toplumsal yaşamda sendikalara önemli bir rol yüklemeyi amaçlayan toplumsal ve siyasî öğreti.

senkretizm. **1** *Genel olarak*, çatışan ideoloji ve görüşleri birlikli bir düşünce sistemi içinde uyumlu hâle getirme tavrı. **2** Felsefede, farklı görüş ya da bakış açılarını birbirleriyle uyumlu kılma çabası olarak, farklı sistemlerden alınma görüşlerin bir toplamından oluşan, fakat tutarlı bir bütün oluşturmayan bir öğreti ortaya çıkarma tavrı.

sentaks. Söz dizimi. Tümcelerin gramatikal yapısı; dilsel bilimler arasında tümce düzeyinde kullanılan bağıntıların tümü, sözcüklerin tümceler içinde, dilbilgisi kurallarına ve genel kullanıma uygun olarak düzenlenmesi. Semboller arasındaki yapısal ve gramatikal ilişkileri, sembollerin anlam aktarmak amacıyla bir araya getirilme tarzlarını, semboller arasındaki ilişkileri, kullanan ögesiyle, sözcüğün dil-dışı karşılığını hiç hesaba katmadan konu alan semiotik dalı.

sentetik geçiş. Duyumların, insan zihninde, belirli kategori ya da kavramlara dayanılarak nesne algıları olarak kurulması süreci, ham duyum ve izlenimlerden hareketle, nesnenin tanınmasını ve özdeşliğinin farkına varılmasını sağlayan algıları oluşturma işlemi.

sentetik felsefe. Bilginin farklı dalları ya da alanlarını bir sistem içinde, tutarlı ve birlikli şekilde birleştiren felsefe türü; tüm bilimleri, parçaları arasında somut bağlantılar bulunan tutarlı bir bütün içinde birleştiren felsefe.

sentez. **1** Düşüncenin ayrı ögelerini, ya da ayrı düşünce veya ideolojileri mantıksal bir tarzda bir araya getirme işlemi; **2** söz konusu birleştirme faaliyetinin ürünü olan şey. **3** Basit şeylerden hareketle daha karmaşık bütünlere ulaşmak için farklı öge, nitelik, ya da kavramları bir araya getirme işlemi. **4** Mantık alanında, basit olandan karmaşık olana giden akılyürütme türü. **5** Diyalektik akılyürütmede, düşüncenin tez ve antitez gibi iki adımını daha yüksek bir düzeyde birleştirip, yeni bir fikir ortaya çıkarma süreci; varlığın diyalektik hareketinin ilk iki adımının, daha yüksek bir varlık düzeyinde yeni bir ürünün ortaya çıkışı için bir araya gelmesi durumu..

seslendirme edimi. Ünlü dil filozofu J. Austin'in anlam felsefesinde, düzsöz ediminin üç alt fiilinden ilki. Bu edim ya da fiil, çok yalın bir biçimde birtakım sesler çıkartmak olarak tanımlanır. Bununla birlikte, bu seslerin anlamlı olması ya da bir dilin dilbilgisi kurallarına uyması gerekmez.

sesmerkezcilik. Çağdaş post-yapısalcı düşünür J. Derrida'nın Batı Felsefesinin temelinde yer aldığını düşündüğü, sesi, yazının önüne geçirme ve temele alma tavrı. Batılı filozofların 'dolayımsız bir kesinlik alanı' bulunduğu inancına meydana okuyan, bu inancın temelinde ise, bilincin buradalığı, dolayımsız mevcudiyeti varsayımının yer aldığını öne süren Derrida'ya göre, söz konusu varsayımın bir sonucu olarak, sese ve konuşmaya, yazı karşısında, sesin içselliğe daha yakın olmasından, bir dolayımsızlık içermesinden, anlamın konuşmaya içkin olduğunun düşünülmesinden dolayı, hep bir öncelik tanınması tavrı.

sezgi. **1** Bir şeyin bilgisine aklı kullanmadan, doğrudan bir biçimde sahip olma yetisi. **2** Analiz ya da kanıtlama yoluyla diskürsif bir tarzda elde edilen bilginin tam tersine, dolayımsız kavrayış veya doğrudan bilgi. **3** Bir nesnenin dolayımsız algısı. **4** Duyu-organlarını, deneyimi ya da aklı kullanmadan kazanılan kavrayış, içgüdüsel bilgi. **5** (*Duyusal sezgi* anlamında) sezginin konusu olan nesnenin, duyularla, doğrudan ve

aracısız olarak bilinmesi durumu. **6** (*Entellektüel sezgi* anlamında) bağıntıları, mantıksal ve nedensel ilişkileri doğrudan ve aracısız bir biçimde idrak etme. **7** (*Metafiziksel sezgi* anlamında) bütün bir gerçekliği, gerçekliğin nihaî ve en yüksek kaynağını, duyuları ve kavramları kullanmadan, doğrudan ve aracısız olarak sezme, bilme hâli.

sezgicilik. **1** *Genel olarak*, sezgiyi bilginin temeli olarak gören; her tür bilginin ve dolayısıyla da bilgeliğin doğrudan ya da dolaylı olarak entellektüel süreçlere ve akıl süzgecinden geçmiş yargılara dayandığını savunan anlayışa karşı cephe alarak, açıklık ve kesinlik veren doğrudan ve aracısız kavrayışı ön plâna çıkaran tavır. **2** (*Mistik sezgicilik* anlamında) din felsefesinde, kişinin sezgi yoluyla Tanrı gibi yüce ve en yüksek bir Varlıkla doğrudan bir ilişki içine girdiğini, sezginin zamandışı ya da ezelî ve ebedî olduğu ileri sürülen bir şeyin, normal deneyimin açığa vuramadığı bir şeyin bilgisi olduğunu öne süren görüş. **3** (*Entellektüel sezgicilik* anlamında) ahlâkî yaşamın değişmez doğrularını, matematiğin aksiyomlarını doğrudan ve aracısız bir biçimde kavramanın, aklın özünde varolduğunu öne süren görüş. **4** (*Estetik sezgicilik* anlamında) güzellik duyusunda bir amaçlılık bulan ve şiirde, müzikte, dansta, mimaride, seramikte, heykeltraşlıkta, kısacası tüm sanat dallarında, konunun işlenişini ve algılanışını belirleyen şeyin sezgisel bir algı ya da bilgi olduğunu savunan yaklaşım. **5** (*Deneyimsel sezgicilik* anlamında) sezginin, duyusal deneyimin özsel bir parçasını oluşturan en basit doğruların doğrudan ve aracısız bir biçimde kavranmasını ifade ettiğini; 'şu anda gördüğüm şey beyazdır' ya da 'canım acıyor' türünden önermelerin, yani deneyimsel sezgiyi meydana getiren dolaysız algı yargılarının, en basit yargılar oldukları için, bilginin sezgisel temelini oluşturduğunu ileri süren bilgi görüşü. **6** (*Etik sezgicilik* anlamında) en azından bazı ahlâkî yargıların doğru olduğunun, akılyürütme yoluyla değil de, sezgi yoluyla bilindiğini, ahlâkî doğruların sezgi yoluyla kavrandığını öne süren öğreti. **7** *Matematik felsefesinde*, matematiğin konusunun sezgi yoluyla bilinen kavramlar olduğunu öne süren görüş.

sıkı kuralcılık. Ahlâk felsefesinde, ahlâklılığın tüm zamanlarda bütün insanlar için geçerli olan, akıl tarafından keşfedilebilir, basit ya da koşulsuz geçerli, tek bir ahlâkî kurallar kümesini tartışmasızca benimsemekten meydana geldiğini savunan görüş; ahlâk yasasının talep ya da gereklerinde en küçük bir yumuşama kabul etmeyen ve yasanın deği-

şik yorumlara elverişli olması durumunda, sistemli olarak daima en katı ve eğilip bükülmez olan yorumu tercih eden anlayış.

sıkılık. Bir teori ya da açıklamanın sağladığı açıklayıcı koşulların, açıklanması istenen kavramın uygulama alanının bütününü değil de, bu alanın belli bir parçasını açıklaması durumu. Bir önerme, hipotez ya da açıklamanın ortaya koyduğu mantıksal koşulların, sağladığı açıklama imkânının betimlemeyi, açıklamayı amaçladığımız alanın tümü için değil de, bu alan içinde kalan daha dar ve sınırlı bir bölüm için geçerli olması hâli.

sıkıntı. 1 *Genel olarak*, belli bir felâket yaşanılacakmış hissi yaratan aktüel ya da düşsel bir olayın zihinde canlandırılmasının neden olduğu psikolojik rahatsızlık. 2 Bireyin gelecek karşısında duyduğu güvensizlik duygusu; insanoğlunu, içinden çıkıp geldiği hiçlik ve yöneldiği belirsiz bir gelecek karşısında istila eden güvensizlik hissi; yalıtlanmışlık ve yolunu kaybetmişlik duygusu; kişinin özgür olduğunun bilincine varmasının sonucu olan boğuntu ya da bunalım hâli.

sınıf. 1 *Mantıkta*, aynı yüklemi alabilen konuların, o yüklem bakımından meydana getirdiği topluluk; ortak özelliklere, karakteristiklere, niteliklere sahip olan şeylerin toplamı, bir grup nesne; sezgi yoluyla, bir nesneler topluluğu olarak tasarımlanabilen ve bazı aksiyomlara uygun düşen mantıksal varlık. 2 *Sosyoloji* ve *siyaset felsefesi* açısından, bir toplumda aynı görevi yapan, statüleri aynı olan, çıkarları tam bir aynılık sergileyen ve aynı durumda bulunan insan öbeklerinden her biri; aralarında belli bir kültür ve iktisadî çıkar ortaklığı ve bu ortaklığın yarattığı özel ilişkiler bulunan insanların tümü.

sınıflama. Bilgide ilk ve en önemli adım olarak, belirli şeylerin birliğini ve çeşitli şey türleri arasındaki ilişkiyi kavramanın yolu; doğada düzen keşfetmenin ilk ve en basit yöntemi. Konu ve nesneleri cinstür ilişkisine göre sıralama.

simülakrum. Postmodern düşüncede, orijinali olmayan bir kopyanın kopyası. Örneğin, çağımızda, imajın, taklit ya da simülasyonun gerçekliğin yerini aldığını söyleyen Baudrillard'a göre, artık gösterge gösterilen, kopya orijinal, imaj gerçeklik ikiliğinin aşılması gerekmektedir. Bundan böyle imajlar bir dış gerçekliğe bağlanamazlar, kopya orijnaline götürülemez, harita araziye tekabül etmez. Simülasyonun bir arazinin, maddî gerçekliği olan bir varlığın taklidi ya da kopyası olmadığını söyleyen Baudrillard için, simülasyon ve simülakra örijinal ya da gerçeklik

olmadan, bir gerçekliğin modelleriyle yaratmayı ifade eder. Gerçek ile model, orijinal ile kopya arasında hiçbir fark kalmamıştır.

sineşizm. Amerikan pragmatistleri C. S. Peirce ve W. James'ın, varolan herşeyin birbiriyle olan karşılıklı ilişki ve bağımlılığı olan süreklilik düşüncesini ön plâna çıkartan felsefî öğreti için kullandıkları terim.

sinizm. İlkçağ Yunan felsefesinde Antisthenes tarafından kurulmuş olan felsefe okulunun uzlaşımsal olan herşeye karşı tam bir aldırmazlıkla belirlenen ahlâk anlayışıyla belirlenen felsefesi.

sistem. 1 Parçaları, ögeleri arasında karşılıklı ilişki, etkileşim, bağlantı ve bağımlılık bulunan tutarlı bir bütün içinde birlikli hâle getirilmiş nesneler toplamı. 2 Rasyonel bir ilke, plân, ya da yönteme göre, altakoyma, çıkarım ya da genellik türünden tutarlı bir düzen ya da düzenleme içinde bir araya getirilmiş nesneler, fikirler, aksiyom ya da kurallar bütünü; belli bir görüş, öğreti ya da ideoloji meydana getirecek şekilde birbirlerine bağlanmış ilkeler toplamı. 3 Belli bir sonuca ulaşmak için kullanılan yöntem.

sistematik felsefe. 1 *Genel olarak*, gerçekliğin tüm alanlarını kapsayan sistemler kurmayı amaçlayan, çeşitli konularda elde edilen bilgileri bir sentez içinde birleştirmeye çalışan felsefe türü. 2 Felsefeyi tarihsel bir açıdan ele alan tarihsel yaklaşımdan farklı olarak, felsefenin epistemoloji, ontoloji, değer gibi alanlarında felsefî yöntemleri kullanıp, analiz ve eleştiriyi ve bu arada, yeni felsefî bilgiler üretmeyi hedefleyen felsefe anlayışı.

sivil toplum. Siyasî otoritenin baskısından nispeten uzak olan toplum modeli; toplumda varolan ve kuruluşu birtakım haklar elde etme çabasına bağlı olan demokratik yapı; toplumun kendi kendisini, devletin kurumlarından bağımsız olarak, yönlendirmesi durumu.

siyaset felsefesi. Siyasetin problemlerini, siyasî sistemleri, siyasal hayvanlar olarak tanımlanan insanların belli bir siyasî sistem içindeki davranışlarını felsefeye özgü yöntemlerle ele alan felsefe dalı, daha çok normatif bir nitelik arzeden kavramsal araştırma türü; felsefenin, siyasî yaşamı konu alan, özellikle de devletin özü, kaynağı ve değerini araştıran dalı. Belli başlı konuları, '1 İnsanın gelişme süreci içinde, yönetimin ya da devletin kaynağı, doğası, amacı ve önemi. 2 Varolan, varolmuş olan devletlerin sınıflanması ve bu devletlerin oluşumunda etkili olan felsefe ya da görüşlerin incelenmesi. 3 İdeal düzen

arayışları. **4** Ütopyaların yapısı ve bunların gerçekleşme şansları. **5** Bireyle devlet, itaat etmeyle özgürlük arasındaki ilişki, baskı, sansür ve yönetimin gücü. **6** Adalet, eşitlik, özgürlük, haklar ve mülkiyet gibi temel kavramları analiz eden felsefe disiplini.

skolastik. **1** *Genel olarak*, Ortaçağda hâkim olan, Grek felsefesinin kavramsal araçlarından yararlanılarak oluşturulmuş Tanrı merkezli düşünce sistemini veya bu teoloji ağırlıklı felsefenin kullandığı yöntemi tanımlamak için kullanılan sıfat. **2** Pejoratif veya aşağılayıcı bir anlam içinde, okullarda öğretilen hayata ilgisiz konuların belirlediği, sistematik ve formel karakteri veya lafzîliği ile çöküş dönemindeki skolastiği andıran bir görüş ya da öğretinin özelliği.

skolastik felsefe. 8. yüzyılla, 15. yüzyıl arasında kalan tarihsel dönemde esas konuları arasında, Tanrı'nın varoluşu probleminin, inanç akıl ilişkisinin, tümeller probleminin, kötülük sorununun yer aldığı, kendi içinde **I** Hazırlık dönemi (8. ve 9. yüzyıllar arası), **II** Erken Skolastik (9. ve 12. yüzyıllar arası), **III** Altın Çağ (13. yüzyıl) ve **IV** Gerileme Dönemi (14. ve 15. yüzyıllar) gibi dört ayrı döneme ayrılan Tanrı merkezli ümmet felsefesi.

sofistlik. **1** Belli bir doğruya ulaşmak için değil de, tartışmış olmak için tartışma tavrı. **2** Aldatmayı, ikna etmeyi, sözün etkisiyle inandırmayı hedefleyen akılyürütme tarzı; maddî çıkar sağlamak amacıyla kandırma faaliyeti. **3** Sofistler tarafından kullanılan tartışma, incelikli ve yanıltıcı argüman teknikleri bütünü.

Sokrates problemi. Filozof Sokrates'i anlatan, tanıtan çok çeşitli eserlerden, farklı Sokrates yorumlarından ayrı olarak, kendisinden yazılı hiçbir şey bırakmamış olan tarihsel Sokrates'i, yani M. Ö. 5. yüzyılda Atina'da yaşamış bulunan Sokrates adlı düşünürün gerçekte kim olduğunu, onun felsefî öğretisinin tam olarak ne olmuş olduğunu belirleme problemi.

Sokratik alay. Sokrates'in, 'Bildiğim bir şey var, o da hiçbir şey bilmediğimdir' sözüyle ve sergilediği öğrenme ve bilgiye susamışlık haliyle, karşısına aldığı tartışmacılara, gerçekte bilgisiz olduklarına işaret etmek ve ahlâk alanındaki bu bilgisizliğin, yaşamın akışı içindeki tehlikesini ve ağırlığını hissettirmek üzere benimsediği, kendisini olduğundan farklı gösterme, bilgisini gizleme ve karşısındakine meydan okuma tavrı.

Sokratik Okullar. Sokrates'in kişiliğinin belli özelliklerinden, öğretisinin belli yanlarından etkilenerek oluşturulmuş olan felsefe okulları: **1** Küçük Sokratik Okullar: **a)** Megara Okulu, **b)** Elis-Eretriya Okulu, **c)** Kinikler Okulu ve **d)** Kirene Okulu. **2** Büyük Sokratik Okullar **e)** Platon'un *Akademi*si, **f)** Aristoteles'in *Lise*si.

Sokratik paradokslar. Sokrates'in felsefesini meydana getiren, fakat kabul edilmiş inançlara aykırı gibi görünen tezler: **1** Hiç kimse bilinçli olarak ve isteyerek kötü olanı, yani kendinde ve kendisi için kötü olanı seçmez, kötü olanın peşinden koşmaz. **2** İyiyi, iyi olanı ya da neyin iyi olduğunu bilmek, aynı zamanda onu yapmak, hayata geçirmektir. **3** Her tür kötülüğün nedeni kötücül, günâhkar bir irâde değil de, bilgi eksikliğidir. Sokrates'in ahlâk anlayışının bu üç temel tezinden her biri, a) kişinin özgür irâdesiyle bir şeyi ya da birtakım kötülükleri seçtiğini, yaptığını ve yapabildiğini, b) kişinin, neyin gerçekten iyi olduğunu bildiği zaman bile, yanlış bir şey ya da kötülük yaptığını ve c) insanın, bilgisizlikten değil de, yaptığı şeyin kötü olduğunu bile bile, kötülük yaptığını bildiğimiz ve kabul ettiğimiz için, birer paradoks olarak değerlendirilir.

somut. **1** Ortak özellik ya da nitelikleri ön plâna çıkartan genel ya da soyuta karşıt olarak, bireysel, pratik ve tikel olan için kullanılan sıfat. **2** Dolayımlı bir tarzda bilinen, varoluşu çıkarsanana karşıt olarak, doğrudan ve aracısız bir biçimde algılanan, deneyim yoluyla bilinen, aktüel varoluşun ayrılmaz bir parçası olan şeyi; **3** hipotetik ya da teorik olana karşıt olarak, elle tutulur gerçekliğin ayrılmaz bir parçası olan şeyi; belli bir zaman ve yerde bulunan, gözle görülen, elle tutulan, doğal ve bütünlüğü içinde ortaya çıkan bağımsız gerçekliği; karmaşıklık bir gerçeklik içinde olan şeyi gösteren terim.

somutçuluk. İyilik, güzellik türünden soyutlamaları, aktüel olarak, gerçekten varolan, iyi ve güzel diye nitelenen şeylerden nedensel ve ontolojik bakımdan önce gelen ve onlardan değer bakımından üstün olan varlıklar ya da gerçeklikler olarak gören, ya da umutlarımızın, arzularımızın, ideallerimizin nesnelerine belli bir nesnellik, gerçeklik yükleyen yaklaşım ya da tavır.

sonluculuk. Matematikte D. Hilbert tarafından savunulan ve matematik alanına yalnızca, konstrüksiyonu sonlu sayıda adımda mümkün olan sonlu sayıda nesneyi dahil eden yaklaşım. Tıpkı sezgicilik gibi, konstrüktivizmin bir türü olan, fakat sezgicilikten farklı olarak, yal-

nızca sonlu sayıda ögeyle sonlu sayıda adımda ne yapılabileceğini dikkate alan öğreti ve yöntem.

sonsuz dönüş. 1 *Genel olarak*, evrende hiçbir şeyin bir defalığına ortaya çıkmadığı, geçmişte birçok kez ortaya çıkmış sonsuz sayıda olayın, gelecekte de tüm ayrıntılarıyla ve aynı düzen içinde yeniden ortaya çıkacağı; evrende birtakım dairesel, döngüsel süreçlerin söz konusu olduğu, bu süreçlerin, mevsimlerde, gün gece, doğum ölüm, büyüme çürüme örneklerinde olduğu gibi, aynen tekrarlandığı, bir kaostan doğan evrenin yeniden doğacak şekilde kaosa gideceği inancı. 2 Ölen insanların ruhlarının başka bedenlere girerek yeniden doğduklarını, iyi ya da kötü ruhların yazgılarını aynen yaşadıklarını söyleyen Platon'da ruh göçü öğretisi olarak ortaya çıkıp gelişen öğreti. 3 *Aristoteles'te*, dünyanın düzenli olarak ıslaklık ve kuruluk dönemlerinden, insanlığın da gelişme ve çöküş çağlarından geçtiği görüşü. 4 Gerçekliğe ilişkin yasalı açıklamaları reddeden *Nietzsche'de*, şimdi olup bitenin daha önce sayısız kez ortaya çıkmış, ve gelecekte de, tam olarak aynı şekilde ortaya çıkacak olması durumu.

sonsuzluk. 1 Zamanın, mekânın ya da herhangi bir dizinin sonu, bitimi, sınırı olmaması durumu. Bu anlamda doğal sayılar dizisi, sonsuz bir dizi meydana getirir, zira dizide ne kadar büyük bir sayıya ulaşırsanız ulaşın, ona bir sayı daha eklemek her zaman mümkündür. 2 Sayılabilir parçalardan oluşmayan bütünler için geçerli olan tam ya da yetkin olma durumu.

sonuç. 1 Başka tümce ya da önermelerden çıkarsanmış olan, mantıksal bir akılyürütme, argüman ya da çıkarımın mantıkî vargısı olan, ve 'o hâlde', 'şu hâlde', 'imdi', 'öyleyse', 'sonuç olarak' türünden deyimlerle başlayan önerme; belli öncüllerin mantıksal olarak gerektirdiği netice. 2 Belli bir nedenin eseri olan olay, kendisine ayrılmazcasına bağlı olduğu bir nedenden kaynaklanan etki; bir etkene bağlı olarak ortaya çıkan olgu. 3 Bir irdeleme, araştırma ya da soruşturmanın yarattığı veya ürettiği düşünce. 4 Belli bir amaç ya da hedef gözetilerek davranıldığında, ulaşılan şey, varılan nokta. 5 Ve nihayet, bir koşul bildiren tümceden sonra gelen ve belli bir netice bildiren tümce.

sonuççuluk. 1 *Genel olarak*, sorumlulukla, fakat esas neyin ahlâkî bakımdandan doğru ve yanlış olduğuyla ilgili olan etik teori; ahlâkî eylemin değerini belirleyen şeyin, eylemin ahlâkî bir ilke, yasa ya da kurala uygunluğu yerine, eylemin sonucu olduğunu, ahlâkî eylemin ürettiği sonuçla değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen ve bu nedenle eyle-

min sonuçlarını ön plâna çıkaran ahlâk anlayışı; ahlâkî eylemin doğruluğunun, iyiliğinin, evrensel bir yasa, ilke ya da ölçüt yerine, yalnızca eylemin ürettiği sonuçlarla değerlendirilmesi gerektiğini savunan ahlâk felsefesi görüşü. **2** Biraz *daha özel olarak* da, yararcılığın salt eylemin sonuçlarıyla ilgili olup, ahlâkî öznenin sorumluluğunu yeterince hesaba katmadığını öne sürerek, öznenin bir eylemin beklenen sonuçlarından olduğu kadar, beklenmedik fakat öngörülebilen sonuçlarından da sorumlu olduğunu savunan etik anlayışı.

sophia. **1** *Genel olarak*, antik Yunan düşüncesinde bilgelik. **2** *Sokrates'te*, insanı iyi kılan, insanın doğasını gerçekleştirmesini ve mutluluğa erişmesini sağlayan, neyin iyi ve neyin kötü olduğuna ilişkin bilgi, pratik bilgelik. **3** *Aristoteles'te*, en yüksek entellektüel erdem olarak tanımlanan teorik bilgelik; insanın biricik ve tanrısal bir şey olan doğası sayesinde ortaya çıkan, varolan herşeyin ilk ilkeleri üzerinde düşünmek ve akılyürütmekle, ezelî-ebedî, olduğundan başka türlü olamayan, değişmez ve zorunlu varlıkların bilgisiyle gerçekleşen ve insanı Tanrı'ya gerçekten yaklaştıran bilgelik türü.

Sophistes. **1** Antik Yunan'da, belli bir sanat türünü bilen, entellektüel işlerde, toplumsal-siyasal sanatlarda pratik ya da teorik bir uzmanlık ya da başarı gösteren kimselere verilmiş olan ad. Yunan'da, Yedi Bilgeye, ozanlara, yasakoyuculara, hekimlere, müzisyenlere, filozof ve bilim adamlarına işte bu çerçeve içinde *Sophisthai*, yani bilge kişiler denmiştir. **2** Protagoras, Gorgias, Hippias, Kallikles, Prodikos, Kritias ve Antiphon gibi, Yunanistan'ı belli bir ücret karşılığında, genel konuşma gösterileri sunarak, retorik ve siyaset sanatı öğreterek dolaşan düşünürler, eşdeyişle Sofistler.

sophrosyne. Yunan'da ölçülülük, ağırbaşlılık, basiret ve özdenetim olarak tanımlanan erdem. Tutkular üzerinde bir egemenlik ve denetim kurmayı, başıboş arzuların sınırlanmasını gerektiren, haz ve şehvet düşkünlüğüne dayalı başkaldırıya karşı olan fazilet türü. Ne tümüyle bir perhiz ya da her türden arzunun kökünü kazıma, ne de sapma ve kural tanımazlık olan, fakat daha çok ikisi arasındaki bir ortayla belirlenen, kişinin kendisi üzerinde egemenlik kurmasına, kendi kendisinin efendisi olmasına karşılık gelen erdem. Kişide, aklın yol göstericiliği altında gerçekleşen uyum, hazlarla acılar arasındaki denge hali.

sorumluluk Kişinin, ahlâkî öznenin, kendi eylemlerinin sorumluluğunu üstlenebilmesi durumu. Yaptığı, gerçekleştirdiği şeyi tam bir bilinçle ve özgürlükle yapabilecek ehliyette olan kişinin durumu, kişi-

nin, oluşumundan psikolojik olarak sorumlu olduğu sonuç ve gelişmeleri üzerine almayı vicdanî bir ödev sayması hâli.

sosyal bilimler felsefesi. Sosyal bilimlerin mahiyeti, mantığı ve yöntemi üzerine olan araştırma veya felsefe türü. Sosyal bilimlerde iyi bir açıklamanın ölçütleri üzerinde duran, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden nasıl ve ne ölçüye kadar farklılık gösterdiği, sosyal bilimlerde indirgenemez sosyal yasalar olup olmadığı, toplumsal fenomenler arasında nedensel ilişkiler bulunup bulunmadığı benzeri soruları yanıtlamak suretiyle sosyal bilimlere bir yorum getirmeye çalışan felsefe veya bilim felsefesi dalı. Temel problemleri arasında **1** sosyal bilimlerle doğa bilimleri arasındaki ilişki probleminin, **2** 'sosyal fenomenlerin nedensel açıklamaya elverişli olup olmadıkları' probleminin, **3** toplumsal düzenlilikler ve bireylerle ilgili olgular arasındaki ilişki konusunun bulunduğu bilim felsefesi türü.

sosyal demokrasi. Alman düşünürleri Bernstein ve Lasalle ile başlayıp, Fransız Jaurès ve Blum, İngiliz Cole gibi düşünürlerin katkılarıyla gelişen ve amacı sosyal adalet, insanlar için daha iyi bir yaşam, özgürlük ve barış olan akım; kapitalizmin karşısında olan ve insanların bir avuç kapitalistin egemenliğinden kurtarmayı amaçlayan, sınıf savaşını kabul etmekle birlikte, ihtilalci olmayan, totaliterliği ve her tür dikta rejimini reddeden, demokratik bir anayasa ve toplum düzenine bağlı kalan ve bu düzene uygun bir faaliyet yöntemiyle, köklü sosyal ve ekonomik reformların yapılmasından yana olan siyasî hareket.

sosyalizm. 1 Aydınlanmanın, Fransız Devriminin liberal ve eşitlikçi ideallerinin ve endüstrileşme sürecinin ürünü olup, sömüren sınıf ya da sınıfları tasfiye ederek, insanın insan tarafından istismar edilmesinin önüne geçmeyi, toplumda bireyler arasında karşılıklı bir işbirliği ve yardımlaşma yaratmayı amaçlayan ve üretim araçlarının ortak mülkiyetiyle belirlenen toplumsal sistem. Varolan toplumsal düzeni adaletsiz olduğu gerekçesiyle mahkûm eden, ahlâkî değerlere uygun düşen yeni bir düzenin savunuculuğunu yapan, bu idealin gerçekleştirilebilir bir ideal olduğuna inanan, söz konusu ideale ulaşma yolunda, insan doğasını ya da kurumları yeni baştan şekillendirecek bir eylem programı öneren ve bir devrim ya da ihtilalcinin bu eylem programını hayata geçireceğine inanan siyasî düşünce ya da ideoloji.

2 (*Bilimsel sosyalizm anlamında*) Marksistlerin yaklaşımıyla, sosyalizmin, Marx tarafından geliştirilen ve Engels tarafından popülerleştirilen tarihsel materyalizme dayanan ve pozitivist felsefeden yoğun

bir biçimde etkilenmiş olan türü; üretim araçlarının burjuvazinin elinde olduğu sınıflı kapitalist devletin yıkarak, sınıfsız bir düzen kurmayı amaçlayan sosyalizm çeşidi. **3** (*Demokratik sosyalizm anlamında*) sosyalizmi hedeflemekle birlikte, ihtilalci komünizmden, meşru yönetim sürecini sadakatle takip etmek ve liberal kapitalizmden sosyalizme barış içinde geçişi amaçlarken, bireyin özgürlüğünü herşeyin üzerinde tutmak bakımından farklılık gösteren anti-kapitalist felsefe ve hareket. **4** (*Devlet sosyalizmi* anlamında) Almanya'da devleti ahlâkî ve ulusal dayanışma organı olarak gören, devletin çıkartacağı yasalar ve koyacağı vergiler yoluyla toplumsal adaletsizliği ve dengesizliği gidereceğini düşünen Lassalle'ın devletin her alandaki öncü gücünü temele alan sosyalist görüşü. **5** (*Hristiyan sosyalizmi anlamında*) Fransa'da, 1840'lı yıllarda ortaya çıkan ve sosyalizmin bir örneğinin İncil'de bulunduğu inancından hareketle, Hristiyanlığın ahlâkî kurallarını sosyalizmin kollektivist ilkeleriyle birleştiren, klâsik sosyalizmlerden dini temele alması, geleceğe değil de, kapitalizm ve sanayileşme öncesi topluma yönelmek bakımından farklılık gösteren sosyalizm türü. **6** (*İhtilalci sosyalizm anlamında*) Marx'ın, Blanqui'nin, Rusya'daki Devrim öncesi veya sonrası sosyalist ihtilalcilerin, siyasî iktidarın ele geçirilmesinde, demokratik yollara veya parlamenter eyleme güvenmeyen, şiddeti savunmasa dahi, red de etmeyen sosyalizm görüşü. **7** (*Marksist sosyalizm anlamında*) kapitalizmin gelişimine ilişkin bilimsel bir incelemeye ve işçi sınıfının öncü rolüne ilişkin gerçekçi bir değerlendirmeye dayandığı iddia edilen sosyalizm türü; ekonomik alanda 'herkesin yeteneğine ve emeğine göre hakkını alabilmesi' ilkesi uyarınca, üretim araçlarının ortaklaşa mülkiyetini, siyasî olarak kapitalist devletin şiddet yoluyla yıkılarak, yerine sosyalist devletin kurulmasını, sınıfsız bir toplum modelini ya da daha çok işçi sınıfının diktatörlüğüne dayanan bir devlet anlayışını, kültürel olarak da, eğitim ve kültürün devlet tarafından plânlanmasını, ırk ayrımına karşı çıkmayı, sosyalist topluma karşı olan tüm toplumsal ve kültürel kurumlarla savaşmayı öngören sosyalizm anlayışı. **8** (*Özgürlükçü sosyalizm* anlamında) Proudhon, Stirner ve Bakunin'in anarşist görüşlerine dayanan ve iktisadî liberalizmi, devleti ve Marksist sosyalizmi eleştirirken, bireyin özgürlüğünü en yüksek değer olarak gören sosyalizm türü. **9** (*Nasyonal sosyalizm anlamında*) Almanya'da Hitler tarafından kurulan ve temelde ırkçılık, sosyalizm, milliyetçilik, halk ve üstün lider fikirlerine dayanan faşist görüş ve yönetim sistemi. **10** (*Üçüncü dünya sosyalizmi* anlamında) evrensel oldu-

ğuna inanılan sosyalist ideleri, kendi ulusal koşullarına uygulamakta tereddüt etmeyen Üçüncü Dünya ülkelerinin sosyalizm anlayışı; ateizmi ve sınıf mücadelesini reddederken, tek parti yönetimini benimseyen, sosyalizmi emperyalizme ve yeni sömürgeciliğe karşı bir araç olarak kullanan yerel sosyalizm görüşü. **11** (*Ütopik sosyalizm* olarak) R. Owen, C. Saint-Simon, ve C. Fourier gibi düşünürlerin, sanayi devrimi ve sanayileşme sonrasında, yeni bir sınıfın, işçi sınıfının doğuşuyla birlikte ortaya çıkan eşitsizlik ve sefaleti ortadan kaldırmak üzere sosyalist birtakım fikirlerle geliştirdikleri ideoloji bütününü, onların düşünceyle madde arasındaki karşıtlık ve temel çelişkiyi, düşünceyi öne alarak çözme eğilim ve tavırlarını ifade eden sosyalizm türü. Toplumdaki serbest rekâbetin bir denge ve koşullarda eşitlik yaratmadığını, tam tersine servetin belirli ellerde toplanmasına yol açtığını, tekelleşmenin fazla üretim ve bunalımları doğurduğunu, sanayileşmenin işçi sınıfının durumunun kötüleşmesine neden olduğunu savunan bu düşünürlerin savunduğu sosyalizme, onlar eşitsizliği ortadan kaldırmayı amaçlarken, insanların çektiği ıstırap ve sefaletin, uğradıkları haksızlıkların, ileri sürecekleri birtakım çarelerle sona ereceğini düşündükleri, haksızlıklara bir çare bulunamayışının nedeninin, haksızlığı giderecek, eşitliği sağlayacak fikirlerin daha önceden bilinemeyişine, bu çareleri ortaya atacak düşünürlerin daha önce dünyaya gelmemiş olduklarına inandıkları için, ütopik adı verilmiştir.

sosyoloji. Bütün çeşitliliği, değişkenliği ve tüm ayrıntıları içinde, topluma dair açıklayıcı bilim. **1** Sosyal yapıya, **2** toplumlardaki grupların, sosyal kategorilerin ve sınıfların doğasına, oranlarına, çeşitlilik ve farklılıklarına, **3** toplumdaki sosyal yaşama, **4** toplumun kültürüne ve hayat tarzına, **5** hem niteliksel ve hem de istatistikî araştırma yöntemlerinin mahiyetine ilişkin bilimsel inceleme. Toplumsal sistemlerin gelişimini ve işleyişini yöneten yasaları ortaya çıkarmaya çalışan, bu toplumsal fenomenleri gözleyip betimleyen, bu fenomenleri tutarlı bir kavramsal şema aracılığıyla açıklamaya çalışan bilim dalı.

sosyolojizm. **1** *Genel olarak*, sosyolojiyi psikolojiden bağımsız bir bilim olarak gören, bir bilim olarak sosyolojinin toplumsal gerçekliğin tümüyle ve gereği gibi açıklanması için gerekli ve fazlasıyla yeterli olduğunu savunan görüş ya da tavır. Organik yaşamı aşan herşeyin, akıl, bilim, sanat, ahlâk ve din gibi öge, duygu ve kurumların toplum ve toplumsallığın sonucu olduğunu savunarak, kollektif bilinci putlaştıran, cemiyeti herşeyin temeli yapan görüş. **2** *Estetikte*, estetik duygunun

kollektif bilincin ürünü olduğunu öne süren yaklaşım. **3** *Etikte*, yükümlülük ve ödev duygusunun, kollektif bilincin birey vicdanındaki bir yansıması olduğunu dile getirir.

soykütüğü yöntemi. **1** *Genel olarak*, örneğin bilgi gibi bir kavramın, özne gibi bir varlığın veya ahlâk gibi bir disiplinin bugününü, hâlihazırdaki durumunu açıklığa, aydınlığa kavuşturmak için ilgili kavram, varlık ya da disiplinin geçmişine bakan, kökenlerle ilgili analiz yöntemi. **2** Yöntemin kurucusu *Nietzsche'de* kişilerin ve kültürlerin değer sistemlerini oluşturma biçimlerini belirleyen tarihsel koşulları ve koşullanmaları ortaya çıkarmaya yarayan metod. **3** Fransız bilim filozofu Gaston *Bachelard'da*, bir bilimi belli bir evreden bir diğer evreye geçiren hareket ettirici gücü ortaya çıkarmaya, bilimsel olanla ideolojik olan arasındaki sınırda yaşanan yer değişikliklerini izlemeye yarayan yaklaşım. **4** Michel *Foucault*'da, modern iktidar biçimlerinin özünü ve gelişimini çözümleme yöntemi; mevcut ilgi/çıkarların ışığında yazılmış tarih, yani şu anın ilgilerine, konularına bağlanılarak kaleme alınmış olan 'efektif tarih'.

soylu vahşi. Romantizmin insanın ya da insanlığın doğal olarak iyi olduğu, ve doğaya geri dönmemiz gerektiği düşüncesini ifade etmek için kullandığı deyim; uygarlığın, kendisini doğal olmayan istek ve arzuların kölesi yapmasından, kendisini baştan çıkarıp, başlangıçtaki özgürlüğünü elinden almasından önce, doğal, soylu ve masûm bir varoluşa sahip olmuş olan erdemli insan.

soyutlama. **1** Deneyimin içeriğindeki bir ögeyi, doğal kuruluşundan, yapısal ve fonksiyonel ilişkilerinden ayırarak, kendinde ve kendi başına düşünme işlemi; duyu yoluyla algılanan gerçeklikte birbirinden ayrılmaz olan iki ögeden birini düşünce yoluyla ayırma, yalıtlama, diğerinden ayırarak ortaya çıkarma. **2** Birbirlerinden başka bakımlardan farklılık gösteren nesnelerin ortak niteliğini düşünce yoluyla yakalayıp, genel bir fikir, bir kavram oluşturma; somut bir tarzda, tek tek gözlemlenen özelliklerden çok, birbirine benzeyen sonsuz sayıda durum ya da ortamda gözlemlenebilen genel bir özelliği yakalama işlemi. **3** Soyut bir fikir ya da kavramı, bir dizi özellemesinden yalıtlayıp çıkartan bilişsel sonucu olan şey ya da kavram. **4** Geleneksel mantıkta bir tümeli tikel şeylerden türetme, çıkarsama işlemi, bir dizi tikel şeyde ortak olanı inceleyerek, tümel olana ulaşma süreci.

soyutlamacılık. Genel kavramların bir soyutlama süreciyle kazanıldığını öne süren öğreti ya da soyutlamalara, somut gerçeklikler kadar

değer verme tavrı. Amerikalı pragmatist düşünür William James'a göre, soyutlamalara, somut gerçekliklerin değerine eşit bir gerçek değer yükleme eğilimi.

söylem. 1 *Genel olarak*, dilin sözel ya da yazılı bir biçimde aktüelleşmesi süreci; yazılı ya da sözlü olan, bir iletişime veya diyaloga davet eden herşey. 2 Bir etkinlik alanına, bir faaliyet türü veya disipline özgü kavramsallaştırmalar bütünü veya ağı; birtakım ortak kabullerle desteklenen veya bütünlenen ürünler toplamı. 3 *Özel olarak* da, algılama tarz ya da şemalarını, dil ve bilgi pratiğini yöneten, kontrolü altında tutan, kültürel kod, derin yapı; dilin düşünceyi, bilgiyi ve entellektüel faaliyeti örgütleyen düzenleyen ardalanı, ek dilsel yapılar bütününden meydana gelen ideolojik boyutu. 4 (*Formel söylem anlamında*) 'sarı bir nitelik sözcüğüdür' ya da 'Sarı bir sıfattır' örneklerinde olduğu gibi, nesneler değil de, nesneleri gösteren sözcükler hakkında olan konuşma tarzı.

söylence. Doğal olayları, dünyanın yaradılışını, doğal varlıkların meydana gelişini, şekil değiştirmesini zaman zaman gerçekten uzaklaşarak anlatan hikâye ya da masal. Kozmogonik ya da kozmolojik süreçlerle ilgili olan, belli bir doğruluk payı olmakla birlikte, olgusal bir temeli bulunmayan, sembolik bir tarzda ifade edilmiş hakikat.

söyleyen. İletişim söz konusu olduğunda, sözü söyleyen, bir başkasına belli bir mesaj ileten birey. İletişimi başlatan, bir ileti ya da bir mesajı bir söz, konuşma ya da söylenimle başka bir kimseye aktaran kişi.

sözcelem. 1 *Genel olarak*, ağızdan çıkan sözler; 2 daha özel olarak da, anlamlı bir iletişimin temelini oluşturan, iletişimde bulunmaya yarayan, bir mesajı başka bir bireye ileten konuşma.

sözcük. İletişim süreci içinde, genel şekillerini ve aynı ya da benzer anlamlarını farklı zamanlar boyunca koruyan işaret ya da gösterge. Belli bir anlamı ifade eden ya da sembolleştiren, nihaî ve bağımsız bir iletişim birimi olan anlaşılır işaret ve düzgün ses. Dilde bir tümceyi meydana getiren, bilgisel bir anlamı olduğu kadar, duygusal bir yükü ya da anlamı da bulunan temel birim.

sözde bilim. Bilimsel yöntemin yanlış kullanılmasının sonucu olan ve bilim olmadığı hâlde, bilim görüntüsü veren teoriler; bilime her yönüyle benzemekte gibi görünebilse de, bilim olabilmesi söz konusu olmayan hipotezler bütünü veya teori.

söz edimi. Konuşan birinin belli bir an ya da durumda söz ya da sözcelem üretmesi. Öznenin, bilinçli insan varlığının ağızdan birtakım anlamlı sesler, sözceler çıkartmak suretiyle gerçekleştirdiği faaliyet, bir tümceyi sözleştiren, yani sözce şeklinde ifade eden sözcüklerin yerine getirdiği fiil.

söz edimi teorisi. Söz edimlerini konu alan teori, yani anlam teorisinin tersine, pragmatik olarak bilinen dili kullanım teorisi. Anlam-kullanım ayrımına dayanan, söz ya da sözcüklerle yapılabilen şey veya faaliyet türlerini sistematik bir tarzda kategorileştiren, bunların nasıl belirlendiğini açıklığa kavuşturan, yani iletişim niyetlerinin doğasını ve bu niyetlerin nasıl dışavurulduğunu ortaya çıkarmayı amaçlayan teori.

sözmerkezcilik. **1** *Genel anlamı içinde* ve sezgicilerin, romantiklerin ve irrasyonalistlerin bakış açısıyla, canlı ve yaşayan herşeye karşı en iyi durumda kayıtsız kalan veya en kötü hâlde de düşmanca davranan akılcı, mekanistik, bilimsel ve sığ tavır veya dünyanın gerçekte, kavramlarımızın betimlediği gibi olduğuna inanma yanlışı. **2** *Daha özel olarak* da, ünlü Fransız filozofu Jacques Derrida'nın, Batı entellektüel kültürünü Platon'dan başlayarak derinden etkileyen, sürekli ama yanlış bir kabul olarak, konuşmanın yazıdan önce geldiği kabulüyle ilgili teşhisi. Yazının Batı metafizik geleneğinde bastırıldığına inanan Derrida, bu geleneğin hakikatin köklerini, mutlak hakikatin kendisi ya da kaynağı ve yaratıcısı olarak *logos*a, aşkın bir varlığa, aklın sesi veya Tanrı'nın kendisine bağladığını öne sürer. Buradaki temel yanlış, metnin dışında metne sabit bir anlam veren bir şey olduğunu kabul etmekten oluşur. Derrida'ya göre, tüm idealizmlere ortak olan bu yanlış, sözmerkezciliğin anlamın kendisinden türediği ontolojik bir zeminin veya düzen ve istikrar kazandıran bir kaynağın varoluşunu varsaymaya, hakikat ve bilgiye dolayımsızca erişmenin mümkün olduğunu öne sürmeye sevkeder.

spekülasyon. **1** Yalnızca bilmeyi, öğrenmeyi ve tanımayı amaçlayan ve çıkar gözetmeyen bilgi, ve **2** buradan hareketle, gerçeklik üzerine, soyut, zaman zaman keyfî ve doğrulanması hiçbir şekilde mümkün olmayan düşünce ya da görüş. **3** Her türden soyut, dayanaksız yapı, ispatlanması ya da temellendirilebilmesi imkânsız yorum.

spekülatif felsefe. **1** Doğrulanabilir gözlemin ötesine geçen bir teorileştirme tarzı, bütün bir gerçekliği anlamlandıran kuşatıcı dünya görüşleri ortaya koyan felsefî yaklaşım olarak, çeşitli disiplinlerden, doğa bilimlerinden, sanat, din, ahlâk ve sosyal bilimlerden hareketle belli bir senteze ulaşmaya çalışan, söz konusu sentezin insan ve insanlık

için taşıdığı anlama ve bir bütün olarak gerçeklik hakkında gönderimde bulunduğu şeye ilişkin konularda refleksiyon geliştiren felsefe türü. **2** Gerçeklikle ilgili önermeleri, deneyimden değil de, salt mantıksal düşünceden türeten felsefe türleri için kullanılan bir terim olarak, daha olumsuz ya da pejoratif bir anlam içinde de, boş ve saçma konularda, saçma sapan düşünceler oluşturan felsefe veya felsefe anlayışı.

steresis. Aristoteles'in değişmeye ilişkin açıklamasındaki olumsuz ögeye, değişme tarafından varsayılan madde ve forma ek olarak, yine değişmede söz konusu olan yoksunluğa verilen Yunanca ad.

Stoacılık. M. Ö. 336-264 yılları arasında yaşamış olan Zenon tarafından kurulmuş ve metafizik anlamda atomculuğu, bilgi teorisi bakımından empirizmi, etik açısından da bir aldırmazlık etiğinin savunuculuğunu yapmış olan Hellenistik dönem felsefe okulu.

sub specie aeternitas. Spinoza'da geçen ve Tanrı için kullanılan Latince bir deyim olarak, şeyleri hep birden, ezelî-ebedî bir bakış açısından kavrama, geçmiş ya da geleceği dikkate almadan, tümden tek bir düşüncede bilme tarzı; dünyaya ilişkin doğruları zorunlu doğrular olarak sunan ve dünyaya dair upuygun bir kavrayış sağlayan biliş türü.

sub specie durationis. Dünyayı ortalama insanın olayların zaman içinde ard arda gelişini kavradığı tarzda, gerçekte olduğu şekliyle kavrama tarzı; insana, dünyaya dair, ondaki zorunlu bağıntıları anlama imkânı verecek şekilde, bütünsel ve sezgisel bir kavrayış sağlamayan biliş türü.

sui generis. Öncelikle Tanrı için kullanılan bir terim olarak, kendi türünde tek olanın; bir konuda biricik olanın özelliğine verilen Latince ad.

summum bonum. Tüm diğer iyileri aşmak ve kapsamakla kalmayıp, kendinde ve kendisi için iyi olan mutlak iyi; geri kalan herşeyin sadece kendisiyle ilişki içinde en fazla araçsal bir değer konumuna yükselebildiği, yani onun gerçekleşmesine katkıda bulunduğu ölçüde değerli hâle gelebildiği, bizatihi kendisi için istenen en yüksek değer; bir değerler hiyerarşisinin en tepesinde bulunan en yüksek değer ya da iyi.

summum genus. Sınıflayıcı bir şemanın, en yüksek cinsinin; kendisinden daha yüksek bir cinsin üyesi ya da türü, başka bir sınıfın alt sınıfı olmayan, en geniş kaplamlı cinsin Latince ifadesi.

süre. 1 *Genel olarak*, bir olay ya da oluşumun iki noktası arasında geçen zaman. **2** *Özel olarak* da, Fransız filozofu H. Bergson'un biricik

gerçeklik olarak gördüğü şey; değişen, dinamik, biricik, sürekli ve tam olmayan bir süreç, gelişmenin temel kaynağı ya da dayanağı.

süreç. **1** Düşüncenin belli bir sonuca ulaşacak şekilde ard arda dizilişi. **2** Olgu ya da olayların, belli bir düzenin bulunduğu izlenimini verecek şekilde sıralanması durumu; statik olmayan, sürekli bir dönüşüm içinde bulunan gerçekliğin sergilediği hareketlilik. **3** İnsan varlığı tarafından meydana getirilen bir şeyin üretiliş şeklini, meydana geliş tarzını oluşturan eylemler dizisi.

süreç felsefesi. En ünlü temsilcileri antik Yunan'da Herakleitos, çağdaş felsefede ise, Bergson, Dewey, Whitehead olan ve doğadaki yaratıcı ilerleme ve gelişmenin önemini vurgulayan felsefe türü; statik ve tözcü bir varlık görüşünden vazgeçerek, yaratıcı gelişme ve değişmeyi ön plâna çıkartan; doğanın sürekli olarak değişen olay dizilerinden meydana geldiğini, gerçekliğin temelinde, töz değil de, süreç, yani belli bir doğrultusu olan bir değişme bulunduğunu; soyut kavramlar dışında, herşeyin sürece tâbi olduğunu; dolayısıyla, dilin ve kavramların, doğadaki süreçleri, değişmenin sürekli olan doğasını ve akış içindeki olay ve varlıkların bireyselliğini ifade edemeyeceğini; ifade etmeye kalkıştığında, birtakım paradokslara yol açtığını dile getiren felsefe anlayışı.

süreç ürün belirsizliği. Bir tümcede geçen bir sözcüğün belli bir süreç ya da işleme mi, yoksa sürecin ortaya çıkardığı ürüne mi gönderme yaptığının bilinmemesinden kaynaklanan belirsizlik; terimle, sürece de, sürecin ürününe de gönderimde ya da atıfta bulunulmuş olunabileceğini gösteren çokanlamlılık türü.

süreklilik. Ara ya da boşluğun olmaması hâli. Buna göre, bir kağıda bir doğru çizilirken, doğrunun, kalemin hiç kaldırılmadan çizilmesi durumunda, sürekli olduğu söylenmelidir. Yine, mekân ve zamanın sürekli olduğu yerde, sayının süreksiz bir nicelik olduğu söylenebilir.

sürekli yaratılış. Tanrısal yaratmanın bir kez olup biten bir şey olmayıp, sürekli olduğunu dile getiren anlayış.

süreklilik ilkesi. Her yerde sürekli bir akış ve gelişme olduğunu, doğanın sıçramalar yapmadığını dile getiren, varlıkların evriminin belli belirsiz bir biçimde ve en küçük bir kesintiye uğramadan gerçekleştiğini savunan ilke.

süreklilik yasası. Leibniz tarafından formüle edilen, ve her türden değişme boyunca, değişenin iki hâli arasında, sonsuz sayıda ara hâl ya da nokta bulunduğunu dile getiren yasa.

Ş

şema. **1** En genel anlamda, karmaşık bir bütünün ana unsurlarını ve işleyişini ortaya koyan çizim; tasvir ettiği şeyin ana çizgilerine indirgenmiş resim. **2** Buradan teşmil yoluyla, bir ders, kitap ya da makalenin muhtelif bölümleri arasındaki bağlantıları belirten kısa serim, plân. **3** Biraz daha özel olarak da, gerçekliğin birbirleriyle uyuşmaz ögelerini, aklın temin ettiği araçlarla özetleyerek, bu gerçekliğe ilişkin bir tasarım, tasavvur ya da imge sahibi olunmasını mümkün kılan kavramların tümü.

şey. **1** *Töz*le, yani kendisini belirleyen tüm niteliklerden bağımsız olarak düşünülen gerçek ve somut özneyle eşdeğer olan terim. Olabildiğince belirsiz olmakla birlikte, her zaman somut ve bireysel olan varlık. **2** *Kant'ta*, şeylere ilişkin düşüncelerimizi, bilgilerimizi, onların belirlenimleri ya da nitelikleriyle oluşturduğumuzdan hareketle, belirlenimi olmayan, düşünülemeyen ve bilinemeyen varlık olarak kendinde şey. **3** *Ahlâkî anlamda*, varolduğunun bilincinde olup, etkin ve özgür olan kişinin karşısında yer alan bilinçsiz, pasif, ve araçlar alanına dahil olan insan varlığı.

şeycilik. Dünyanın bireysel somut nesnelerden meydana geldiği kabulüne dayanan, ontolojik ve semantik görüş ya da öğreti. Somutçuluk olarak da bilinen, ve temel gerçekliklerin somut nesneler olduklarını iddia eden, yalnızca tözlerin, tözlerin parçalarının ya da özelliklerinin varolduklarını, düşüncenin nesnesinin, bir önerme değil de, her zaman bireysel bir nesne olduğunu; şeylerin beyaz, katı, parlak, v. b. g., oldukları söylenebilse de, beyazlık, katılık, parlaklık diye bir şey bulunmadığını savunan öğreti.

şeyleştirme. **1** Bir soyutlama, zihinsel ya da ideal bir nesne ya da şeyi zihinden bağımsız bir tarzda, nesnel bir biçimde varolan bir şey olarak değerlendirme; salt öznel ya da zihinsel olanı dış gerçekliğe yan-

sıtma; insanî olanı doğal, nesnel ve insana yabancı bir şey hâline getirme tavrı ya da yanlışı. **2** Marksist görüşte, kapitalist toplumda ortaya çıkan ve yabancılaşmayla bağlantılı bir süreç olarak, bununla insanî olan herşeyin, insanî değerini yitirerek, maddeleşmesi durumu.

şövenizm. 1 Napolyon'un askerlerinden, kendisini ülkesi, vatanı uğruna feda etmekte bir an bile duraksamayan Chauvin'i model alan, aşırı ve ve saldırgan vatanseverlik. **2** (*Erkek şövenizmi* anlamında) erkeği kadın karşısında entellektüel, ahlâkî, biyolojik bakımlardan üstün gören cinsiyet ayırımcılığı. **3** (*Tür şövenizmi* anlamında) insan türüne açık ya da örtük olarak, evrende üstün ve ayrıcalıklı bir yer ya da konum veren görüşler bütünü.

T

tabula rasa. İngiliz empirist felsefe geleneğinin kurucusu olan Locke'un, bilginin duyu-deneyinin sonucu olduğunu, zihinde doğuştan düşünceler bulunmadığını, mantık ilkelerinin bile sonradan kazanıldığını söylerken, zihnin doğuşta, her tür deneyim öncesinde bomboş olduğuna işaret etmek için kullanmış olduğu Latince terim: Boş levha.

tamuzlaşım. Uzlaşımlaşmanın tüm adım ya da aşamalarından geçerek, tam anlamıyla ve gerçek bir uzlaşım olarak standartlaşmış, uzlaşımla ilgili olan tüm insanlar arasında yaygınlaşarak herkes tarafından kabul edilmiş söz ya da söylenim; ortak bir dili kullanan insanların bir deyimi ortak bir bilinçle kullanmaları, düzgün ve düzenli bir iletişimsel davranış sergilemeleri durumu.

tamalgı. İnsanın dışındaki şeylere yönelen zihin hâli olan algıdan farklı olarak, kişinin kendi zihinsel tasarımlarına dair kavrayışı, kendi benine ilişkin bilinci, kendi bilincine ilişkin algısı. Algının, algılanmış olanın kavranmasından, tanınmasından meydana gelen, ve aynı zamanda refleksif bilinç, içebakış ve bene ilişkin bilgi olarak bilinen, son ve açık evresi.

tanım. *Genel olarak*, bir sözcüğün ya hemen herkes tarafından kabul edilen ya da onu kullanan kişi tarafından kastedilen anlamını ortaya koyma, bir kavramın anlamını belirleme, o kavrama yüklenebilecek özellikleri dil yoluyla ifade etme işlemi.

1 (*Ad tanımı* anlamında) bir ad, bir sözcük ya da bir sembolün anlamını açıklayan, dilsel bir uzlaşımın ürünü olduğu için, aynı zamanda dilsel ya da sözel tanım diye adlandırılan beyan. **2** (*Adlandırıcı tanım* anlamında) yeni bulunan ya da eskiden beri bilindiği hâlde, adlandırılmamış olan bir nesneye bir ad takıldıktan sonra, bu adın neye yaradığını belirten, yeni icat edilen nesneye bir anlam kazandıran tarif.

3 (*Bağlamsal tanım* anlamında) bir terimi tek başına değil de, bir dilsel bağlam içinde, başka şeylerle ilişkili olarak, onun anlamlı olduğu bağlama işaret ederek tanımlayan ifade. **4** (*Belirtik tanım* anlamında) dilde bulunan uzun bir deyim yerine, çok daha kısa bir karşılık bulmak suretiyle yapılan ve kendisine aynı zamanda, *kısaltıcı tanım* adı verilen tarif. **5** (*Cinssel tanım* anlamında) Cins-tür ilişkisi gözetilerek yapılan bir içlemsel tanımda, tanımlayan ya da yüklemin, özne ya da tanımlanan konumundaki kavramın ait olduğu cinse işaret ettiği beyan. **6** (*Cins ve tür gözetilerek yapılan tanım* anlamında) Tanımlanan şeyin ait olduğu cinse ve onu aynı cins içindeki başka türlerden ayıran özellik ya da özelliklere işaret edilerek yapılan tarif. Cins ve tür gözetilerek yapılan tanım, dörde ayrılır: **a)** Uzak cins ve ayırım gözetilerek yapılan tanım ('İnsan iki gözlü varlıktır'); **b)** Uzak cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanım ('İnsan akıllı varlıktır'); **c)** Yakın cins ve ayırım gözetilerek yapılan tanım ('İnsan iki gözlü hayvandır'), **d)** Yakın cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanım ('İnsan akıllı hayvandır'). Bu dört tanım türünden en iyi ve en doğrusu, hiç kuşku yok ki, yakın cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanımdır. Diğerleri en azından yanıltıcı olabilir.

7 (*Dilsel tanım* anlamında) bir terim ya da kavramın, başka araç ya da yollarla değil de, dille tanımlandığı, anlam bakımından tanımlanan terimin anlamına eşdeğer olan sözcükler öbeği ya da bir tümce verildiği zaman söz konusu olan tarif. **8** (*Etkileyici tanım* anlamında) retoriğe özgü tanım olarak da bilinen ve amacı, bilgi vermek, açıklamak, aydınlığa kavuşturmak değil de, doğrudan doğruya insanları etkilemek olan; bir sözcüğün anlamını, başkalarının tutumlarını, duygularını ve tavırlarını etkilemek için, duygusal bir tarzda, duygu yükü oldukça ağır basan sözcüklerle ifade eden beyan. **9** (*Fonksiyonel tanım* anlamında) bir şeyi, özellikle de canlı bir varlığı gerçekleştirdiği işlev ya da fonksiyonlarla, yerine getirmek durumunda olduğu görevlerle tanımlayan; hakem, başkan, öğrenci, filozof ya da yönetici gibi, belli bir fonksiyonu yerine getirmek durumunda olan insanlar için söz konusu olan ve onları kendilerine özgü özellikleriyle değil de, fonksiyon ya da görevleriyle ve başka şey ya da insanlarla olan ilişkileriyle tarif eden tanım türü. **10** (*Formel tanım* anlamında) ele alınan sınıfın, tanımlanan kavramın tüm üye ya da örneklerinin, ortak olarak paylaştıkları, ve o sınıf ya da kavramı başka sınıf ya da kavramlardan ayırmaya yarayan öznitelik ya da karakteristiklerinin belirlenip ifade edilmesinden oluşan tanım türü.

11 (*Göstererek yapılan tanım* anlamında) herhangi bir kavram ya da terimi, onun algılanabilir bir örneğini göstererek tanımlayan tanım türü. **12** (*Hileli tanım* anlamında) yüklü tanım olarak da bilinen ve bir kavram, terim ya da sözcüğün anlamını önyargılı ve taraflı bir biçimde, genellikle propaganda amacıyla ifade eden beyan. **13** (*İşlemsel tanım* anlamında) bir terim ya da sözcüğü, o terim ya da sözcüğün sembolik olarak içerdiği ve yerine getirildiğinde, onun anlamı olma işlevi gören işlemler, faaliyetler ya da eylemler aracılığıyla tanımlayan, tanımlanan şeyi meydana getiren işlemleri temele alan beyan. **14** (*Kaplamsal tanım* anlamında) tanımlayanın ya da yüklemin, tanımlanan ya da özne konumundaki kavramın kaplamını ifade ettiği, ortaya koyduğu beyan. **15** (*Nesne tanımı* anlamında) öz tanımı olarak da bilinen ve bir şeyin ne olduğunu belirleyen, bir şeyin özsel özelliğini, özünü, doğasını, formunu ya da yapısını ifade eden beyan; tanımlanan şey ya da şeylerin yer aldığı alt-sınıfı kapsayan daha geniş ilk sınıfla, tanımlanan şeyin yer aldığı altsınıfı, aynı sınıf içindeki diğer alt-sınıflardan ayıran temel özelliği ifade etmekten meydana gelen tanım türü. **16** (*Örneklerle tanım* anlamında) tanımlanan terim ya da sözcüğün kullanıldığı durum ya da örnekleri veren ya da sıralayan tarif.

17 (*Örtük tanım* anlamında) formel dillerde, örneğin mantık ve matematikte, 'anlam postüla'larıyla ortaya konan ifade. **18** (*Öz tanımı* olarak) özsel tanım ya da nesne tanımı olarak da bilinen ve bir şeyin özünü ifade eden beyan. Bir şeyin sahip olduğu özellikler arasında, **a)** o şeyin en önemli, ve **b)** başka özelliklerin varoluşları bakımından kendisine bağlı olduğu biricik özelliğini veren tanım türü. **19** (*Sayıcı tanım* olarak) bir sınıfı, özellikle de onun sınırlı ve küçük bir sınıf olması durumunda, tüm üyelerinin tüketici bir listesini yapmak suretiyle tanımlayan beyan. **20** (*Sınırlayıcı tanım* olarak) dakikleştirici tanım olarak da bilinen ve bir terim ya da sözcüğün anlamını sınırlayarak, ona belli bir amaç doğrultusunda, belli bir süre için açık seçik ve özel anlam yükleyen tanım türü. **21** (*Sözlük tanımı* olarak) bir sözcüğün günlük dilde sahip olduğu, ortak ve yerleşik anlamını ifade eden, bir dile girmiş olan bir terimin anlamını daha açık ve anlaşılır hâle getiren târif, beyan. **22** (*Tarihsel tanım* olarak) tanımlanmakta olan şeyi, ya da varlığı, örneğin, üniversite öğrencisini, mezun oluncaya kadar üniversitede geçen yıllarıyla ve faaliyetleriyle tanımlamada olduğu gibi, kendi kişisel tarihine başvurarak tanımlayan tanım türü.

23 (*Totolojik tanım* olarak) mantıksal bakımdan '*A A*'dır' formunda olan, bir şeyi yine kendisiyle tanımlayan, formel bakımdan yetkin olmakla birlikte, bize yeni bir bilgi vermeyen ifade. **24** (*Türsel tanım* anlamında) yüklem ya da tanımlayanın, öznenin üyesi olduğu türü belirttiği ya da tanımlanan konumundaki kavramın, tür olarak bir özelliğine işaret ettiği beyan. **25** (*Yetkin tanım* olarak) öznesi ile yüklemi, tanımlananı ile tanımlayanı özdeş olan terimlerden oluşan, yeni bilgi vermese de, mantıksal bakımdan kusursuz olan totolojik önerme.

tanıma. Bir şeyi, bireysel bir varlığı ya da tikel bir nesneyi belirli bir türün üyesi olarak, belirli bir kategori ya da kavram çerçevesi içinde görme. Nesneyi kaplamına girdiği kavramın örneği olarak algılama, ilgili kavram ya da kategori çerçevesi içinde yorumlama faaliyeti.

tanımcılar. Etikte, ahlâkî terimlerin ahlâk alanına giren varlıkların özelliklerini gösterdiklerini, bu terimlerin tanımlanabileceğini, ahlâkî yargıların ahlâkî bir ilgiye konu olan varlıklara özellikler yükleyen önerme ya da tümceler olduğunu savunan filozoflar.

tanımlanamayanlar. Mantıkçı ve metodologlar tarafından sözü edilen, kaplamsal olarak tanımlanabilseler bile, en azından içlemsel olarak tanımlanamayan şey ve kavramlar. Buna göre, **1** dış deneyim konusu olmayan içsel yaşantılar ve **2** en yüksek cins kavramları tanımlanamazlar.

tanımlanamaz bir şey olarak iyi. Çağdaş İngiliz filozofu G. E. Moore'un, iyinin tanımlanamaz bir değer olduğunu, ya da iyiyi tanımlamanın en azından sarı rengini tanımlamak kadar güç olduğunu dile getiren görüşü.

tanımlayıcı özellik. Bir şeyin her ne ise o olarak tanınabilmesi, sınıflanabilmesi ve dolayısıyla tanımlanabilmesi için sahip olmak zorunda olduğu nitelik.

tanıtlama. Metallerin genleşmesini ısıya dayandırma, cisimlerin düşüşünü yerçekimine bağlama işleminde olduğu gibi, ortak terimleri bulunmayan önermeler arasında bir nedensellik bağıntısı kurma işlemi. Salt mantıktaki karşılığı, ortak terimleri bulunan iki önerme arasında, bu terimlerin içlemleri ve kaplamları bakımından kurulan mantıksal ilişkiyle belirlenen kanıtlama olan, kanıtlamanın bir zorunluluk karakteri taşıdığı hâlde, hep bir olasılığı ifade eden işlem.

Tanrı. Metafiziksel düşüncede, vahiy, otorite ya da inanç temeli üzerinde varolduğu kabul edilen, varlık ve değerin kaynağı olan mutlak,

zorunlu, yüce varlık. Doğanın bir parçası olmayan, ama doğanın yaratıcısı ya da nedeni olan, zaman ve mekân kavramlarının kendisine uygulanamayacağı, varlığa gelmiş olduğu düşünülemeyen, doğadan çok daha kudretli ve mutlak iyi olan doğaüstü, ezelî-ebedî ve sonsuz varlık. Doğanın üstünde ve ötesinde olan, doğanın ve insan yaşamının çeşitli boyut ya da görüntülerini yöneten yüce varlık.

Tanrı devleti. Ortaçağ düşüncesi ya da felsefesinde, gerek İslâmiyette ve gerekse Hristiyanlıkta, kötü yönetim ya da yeryüzü devletininin karşısına geçirilen Gökyüzü devleti ya da iyi yönetim şekli

Tanrı'nın sıfatları. Tanrı'yı, Kendisi dışındaki varlıklardan ayıran **1** sonsuzluk, **2** birlik, **3** basitlik, **4** cisimsel olmamaklık, **5** değişmezlik, **6** ezelî-ebedîlik, **7** iyilik, **8** tümbilgi ve **9** tümgüç gibi temel özellikler.

Tanrımerkezcilik. Tanrı'yı temele alan, Tanrı'dan hareket eden, tüm varolanları, özellikle de insanı Tanrı'yla ilişki içinde değerlendiren, hiçbir konuda Tanrı'dan bağımsız bir şey ortaya koymayan tavır ya da düşünce sistemi.

tanrısal takdir öğretisi. Dünyadaki herşeyin, olan, olmuş ve olacak olan herşeyin, insanın ruhu ya da irâdesiyle ilgili fenomenler de dahil olmak üzere, Tanrı tarafından önceden belirlendiğini, bir insanın ruhunun cennete mi, yoksa cehenneme mi gideceğine Tanrı'nın irâdesi tarafından önceden karar verildiğini öne süren öğreti.

Taoizm. Çin'de, M. Ö. 600'lü yıllarda doğmuş olduğu kabul edilen Lao Tse tarafından kurulmuş olan felsefî öğreti. Daha doğru bir deyişle, hem Lao Tse'nin öğretisi, hem bu öğretiden çıkarılan felsefe ve ayrıca Çin'de, bu öğretiden yola çıkılarak geliştirilen din.

tarih felsefesi. 1 *Genel olarak*, bütün bir tarihsel sürece ilişkin olarak geniş kapsamlı bir açıklama ya da yorum sunmayı amaçlayan, 'Tarihin anlamı, amacı nedir?', 'Tarihsel değişme ve gelişmeyi yöneten temel yasalar nelerdir?' sorularını doyurucu bir biçimde yanıtlamaya çalışan felsefe disiplini ya da türü. Tarihin, faaliyeti ve çalışması geçmişin belli alan ya da kesitlerine ilişkin araştırmayla sınırlandığı için, anlaşılır bir tarih fikri sunamayan, tarihin bir bütün olarak akışına ilişkin olarak, ahlâkî ya da entellektüel bakımdan kabul edilebilir bir kavrayış ortaya koyamayan ortalama tarihçinin ele aldığı problemler dışında, başka problemler de yarattığı inancının bir sonucu olan, ve tarihi konu

alan felsefî refleksiyon ya da sorgulama, tarihin doğasıyla ilgili felsefî araştırma.

2 (*Spekülatif tarih felsefesi* olarak) 1 Tarihe ilişkin araştırmanın iki düzeyde gerçekleştirilebileceği kabulünün; tarihin belli dönem, kesit, kişi ya da olaylarının empirik malzemeler ışığında dikkatlice incelenmesinden ve anlaşılır kılınmasından, tarihsel olayların tasviriyle analizinden meydana gelen birincisinin tatmin edici ve tarihi anlamak açısından yeterli olmadığı düşüncesinin ürünü olan tarih felsefesi türü. **a)** (*Teleolojik temelli spekülatif tarih felsefesi* anlamında) Tarihin ereksel bir açıdan yorumlanabileceğini dile getiren ve tarihi örneğin belli bir içkin veya aşkın ilkenin kendisini olumlu bir doğrultuda, özgürleşme yönünde açımlaması olarak gören anlayış. **b)** (*Bilim temelli spekülatif tarih felsefesi* anlamında) Comte, Mill ve Marx gibi düşünürler tarafından savunulan ve toplumun anlaşılması sürecinde mutlaka bilimsel yöntemin kullanılması gerektiğini öne süren, ilerlemenin kaçınılmazlığını vurgulayarak, tarihi belli gelişme evreleri olan, yasalı bir yürüyüş olarak gören tarih anlayışı. **3** (*Analitik tarih felsefesi anlamında*) olayların aktüel dizilişi veya tarihsel sürecin kendisiyle değil de, tarihçinin malzemesini ele alırken kullandığı yöntem ve kategorilerle ilgilenen; geçmişle ilgili düşünce tarzı ve araştırma faaliyetlerini, tarihçilerin malzemeleriyle ilgili yorumlarının temelinde bulunan kabul ve kategorileri konu alan; tarihe ilişkin araştırmada nesnellik sağlanıp sağlanamayacağı problemi üzerinde duran; tarihsel bilginin ya da tarih bilgisinin doğasını ve tarihsel araştırmanın uygun yöntemlerini araştıran; epistemolojik ya da kavramsal bir kaygıyla, tarihsel araştırmanın amaçlarını, tarihçilerin malzemelerini betimleme ve sınıflama yöntemlerini, tarih araştırmacılarının çalışmalarını belirleyen kabul ve ilkeleri, tarihin başka araştırma türleri ve disiplinlerle olan ilişkilerini araştıran tarih felsefesi türü.

tarihsel aklın eleştirisi. *Saf Aklın Eleştirisi*nden başka, *Pratik Aklın Eleştirisi*yle *Yargı Gücünün Eleştirisi*ni yazan, yani teorik bilginin, ahlâk ve estetiğin koşullarını araştıran Kant'tan sonra, Kant'tan çok etkilenmiş olan başka bir Alman düşünürü Dilthey'ın tarihin ya da daha çok tarihsel kavrayışın imkânıyla ilgili araştırmalarına ve projesine kendisinin vermiş olduğu ad.

tarihselcilik. **1** *Genel olarak*, tarihin önemini vurgulayan, şeylerin her zaman tarihsel gelişme seyri içinde görülmeleri gerektiğini savunan yaklaşım. **2** Tüm tarihsel fenomenlerin biricikliğini ve bireysel-

liğini vurgulayan; her çağın, her tarihsel dönemin, o döneme damgasını vuran fikirler ve ilkeler aracılığıyla yorumlanması gerektiğini ve dolayısıyla, geçmişteki insanların eylemlerinin, tarihçinin kendi çağına ait değer, inanç ve motifler temele alınarak açıklanamayacağını savunan görüş; insanların, kurumların, toplumların, kısacası herşeyin, tarihsel gelişmesinden ve kendi kültürel ve tarihsel bağlamından dolayı, her ne ise o olduğunu, bir şeyin tarihine ilişkin bir tasvirin, o şeye ilişkin yeterli bir açıklama sağladığını iddia eden akım.

tarihsel döngü teorisi. **1** *İlkçağ felsefesinde* söz konusu olan, insanların, örgütlü toplum içinde yaşadıkları sürece, dairesel bir süreç içinde, aristokrasi, oligarşi, demokrasi türünden yönetim tarzlarının birinden diğerine dönüp durduklarını savunan tarih anlayışı. **2** *Vico'da* toplumların varoldukları süre boyunca, aynı aşamalardan geçtiğini savunan görüş. **3** *Spengler'in*, kültürlerin gelişigüzel doğduklarını, geliştiklerini ve öldüklerini, yani periyodik olarak aynı evrelerden geçtiklerini savunan tarih öğretisi. 4 Toynbee'nin kültürlerin yükselme, gelişme ve çöküş dönemleri yaşadıklarını iddia eden tarih öğretisi.

tarihsicilik. **1** Alman filozofu E. Rothacker'e göre, evreni olduğu kadar, insanlık tarihini de birtakım temel mekanik analojilerle kavramaya çalışan bakış açısı. **2** İngiliz filozofu Popper açısından, sosyal bilimlerde, tarihin gelecekteki seyrini önceden kestirmeyi kendisinin temel amacı yapan ve bu amaca tarihin evriminin gerisinde yatan model, yasa veya eğilimlerin keşfedilmesi suretiyle erişebileceğini savunan yaklaşım.

tartışma. **1** Kesin olarak kanıtlanmaya veya ispat edilmeye elverişli olmayan problemleri tüm yönleriyle, çeşitli veçheleriyle ele alıp inceleme yöntemi; doğruyla yanlışın çarpışma ortamı. **2** Öne sürülen bir öğreti ya da teoriye itirazlar yöneltme anlayışı, olumsuz eleştiri. **3** Önce bir önermeyi, daha sonra da karşıtını kanıtlamaktan oluşan polemik veya bir önerme ya da tezin tüm sonuçlarını gözler önüne sermekten oluşan felsefî yöntem. **4** (*Lafzî tartışma* anlamında) dış dünyada yer alan gerçek olay, olgu ve nesnelerle ilgili olan ve tartışan kişilerden birinin gerçek olgularla ilgili yanlış bir inancına dayanan olgusal tartışma ve anlaşmazlıklardan farklı olarak, yalnızca sözcüklerle ilgili olan, sözcüklerin ya da kullanılan kavramların anlamlarından kaynaklanan tartışma; sentaktik ya da semantik çok anlamlılığın yol açtığı boş münakaşa, aynı dili kullandıklarını sanan iki kişinin, bu dilde geçen belli

bir sözcüğün anlamı ya da uygulama kuralı üzerinde uzlaşamamalarının sonucu olan anlaşmazlık.

tasarım. Genel olarak, bilinç içeriği; duyuların ya da belleğin zihne sunduğu görüntü. Daha önce algılanmış bir nesne ya da olayın bilinçte sonradan ortaya çıkan suret ya da kopyası; fenomen gibi kuruluşu özneye bağlı olmayan, bundan dolayı kendisine neden olan dış gerçekliği yansıtan, dış dünyadaki nesneye benzeyen algı içeriği.

tasarımcılık. Dış dünyanın yalnızca şekil, hareket, yer kaplama gibi birincil niteliklere sahip olan şeylerden, maddî nesnelerden meydana geldiğini; bu şeylerin duyu-organlarımız üzerindeki etkisinin bilinçte birtakım tasarımların doğuşuna yol açtığını; bu tasarımların daha sonra, zihin tarafından ikincil niteliklerle zenginleştirildiklerini; zihnin, ikincil niteliklerle zenginleştirdiği tasarımları daha sonra, dış dünyaya yansıttığını; insanın dış dünyadaki şeyleri değil de, dış dünyadaki şeylerin insan zihnindeki tasarımlarını ya da kopyalarını bildiğini savunan görüş.

tasarımlama. Düşüncenin nesnesini zihinde temsil etme, onu tıpkı bir resim gibi duyusal bir tarzda veya zihinsel imgeler şeklinde zihinde canlandırma eylemi, bir şeyin zihinde yansısını meydana getirme edimi.

tasarımlar ortamı. İçebakış ya da refleksiyon yoluyla bilinen ve kişiye özel olan iç dünya; dış dünyayı yansıtan, dış gerçeklikteki nesne ve niteliklerin kopyaları olan tasarımların ortaya çıktığı, kendisine karşılık gelen dış gerçekliği tasarımlayan zihinsel ortam.

tasavvuf. Öncelikle, Tanrı'nın niteliğini ve evrenin oluşumunu vahdeti vücut, yani varlığın birliği görüşüyle açıklayan felsefe görüşüne; daha özel olarak da, İslâm dünyasında VIII. yüzyılda ortaya çıkan, ve IX. yüzyılda Eski Yunan, Yahudi, Hint ve eski İran düşüncelerinin etkisiyle sistemleşen gizemci, dinî ve felsefî öğreti. Tanrı'yı tek gerçeklik olarak gören ve varolan herşeyi, tüm olay ve fenomenleri Tanrı'nın tecellisi olarak kabul eden, insan yaşamının en yüksek amacının, temaşa ve vecd yoluyla Tanrı'ya erişmek olduğunu söyleyen dinî felsefe.

tasdik. Bir tümcenin ya da önermenin doğruluğunu entellektüel olarak kabul etme; bir doğruya, terimlerinin apaçıklığından dolayı bağlanma hâli.

tasım. *Genel olarak*, iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen tümdengelimsel çıkarım. **1** (*Kategorik tasım anlamında*) tüm öncülleriyle sonucu kategorik önermelerden, yani yüklemin özne hakkında koşulsuz

olarak tasdik ya da inkâr edildiği önermelerden oluşan dedüktif işlem. Kategorik önermelerle ifade edilen; biri büyük, biri küçük iki öncülle bir sonuçtan meydana gelen; küçük, büyük ve orta terim diye adlandırılan, üç terim içeren; bu üç terimden, orta terim olarak bilinen birisinin yalnızca öncüllerde, buna karşın diğer ikisinin sonuç önermesinde yer aldığı; birlikte alınan öncüllerinin sonucu içerdiği ya da zorunlu kıldığı geçerli tümdengelimsel çıkarım. **2** (*Kategorik olmayan tasım* anlamında) büyük öncülü hipotetik ya da disjünktif veya ön ve ard bileşeni tikel evetleme eklemi ile birbirine bağlanan bir önerme, küçük öncülü ise kategorik bir önerme olan akılyürütme. **3** (*Hipotetik tasım* anlamında) büyük öncülü hipotetik önerme, koşul önermesi olan çıkarım. **4** (*Ayrık öncüllü tasım* anlamında) büyük öncülü disjunktif, ayrık önerme olan çıkarım. **5** (*Yalın tasım* anlamında) iki öncül ve bir sonucu oluşturan her üç önermenin aynı türden olduğu akılyürütme.

6 (*Karmaşık tasım* anlamında), öncül ve sonuçta iki ayrı türden önerme yer aldığı çıkarım türü. **7** (*Koşullu tasım* anlamında) büyük öncülü hipotetik önerme ya da koşul önermesi olup, ikinci öncülü büyük öncül durumundaki koşul önermesinin önbileşenini ya da ardbileşenini evetleyen ya da değilleyen tasım türü. **8** (*Pratik tasım* anlamında) bilgiyle değil de, eylemle ilgili olan tasım; nedenleri değil de, ne yapmak gerektiğini ortaya koyan, arzunun seçime dönüştürülmesine tekabül eden akılyürütme türü. **9** (*Üsteleyici zincirleme tasım* anlamında) birden fazla tasımdan oluşan ve bir alttaki kategorik tasımın bir üstteki kategorik tasımın sonucunu öncül olarak içerdiği çoklu tasım türü. **10** (*Zincirleme tasım* olarak) ikiden fazla öncülü olan tasım, tasımsal çıkarım. Öncüllerin sırasına ve terimlerin konumuna göre, çok sayıda zincirleme tasım türü olmakla birlikte, en çok bilinenleri yığın zincirleme tasım ve üsteleyici zincirleme tasım olan tümgelimsel çıkarım. **11** (*Yığın zincirleme tasım* olarak) birden fazla kategorik tasımdan meydana gelen ve ortadaki sonuç önermelerini dile getirmeyip, ilk öncülde geçen özne durumundaki terim ile son öncülde yer alan yüklem durumundaki terimi içeren bir sonuç önermesi elde etmek suretiyle kurulan çoklu tasım türü. **12** (*Eksik önermeli tasım* olarak) öncüllerinden biri ya da sonucu saklı tutularak, yani öncüllerinden biri ya da diğeri dile getirilmeden yapılan çıkarım.

tasım kalıbı. Dört kategorik tasım şeklinden hareket ederek geçerli tasımlar oluşturabilme yolu, dört tasım şeklinden her birinde geçerli olan tasımlar.

tasım kuralları. Kategorik tasımda geçen ya da söz konusu olan, mümkün tasım şekillerinin geçerlilik bakımından denetlenmesi sırasında temele alınan kurallar: **1** Her tasımda, büyük, orta, ve küçük diye üç ayrı terim yer almalıdır. **2** Orta terim sonuç önermesinde bulunmamalıdır. **3** Öncüllerden biri mutlaka tümel olmalıdır. **4** Öncüllerden biri tikelse, sonuç da tikel olmalıdır. **5** Öncüllerden her ikisinin de olumlu olması durumunda, sonuç olumsuz olamaz. **6** Orta terim her iki öncülde de tikel olmamalıdır. **7** Öncüllerden en az biri olumlu olmalıdır. **8** Öncüller olumlu ise, sonuç olumsuz olamaz.

tasım şekli. Kategorik tasımları sınıflamanın çok temel bir yolu olarak, kategorik tasımın, orta terimin öncüllerdeki yerine göre, aldığı şekil.

teizm. **1** *En genel şekliyle*, varolan herşeyin yaratıcısı olan bir Tanrı'nın varoluşuna inanma, Tanrı'nın mutlak ve sınırsız bir bilgiye ve güce sahip olduğuna sarsılmaz bir inanç besleme. Evrende bulunan ve duyularımız aracılığıyla bilinen ya da imgelem ve akıl sayesinde varolduğu sonucuna varılan tüm varlıkların varoluşlarını ve varoluş durumundaki devamlılıklarını sonsuz, ezelî-ebedî ve bilinçli bir varlığın ve bu varlığın irâdesinin yaratıcı ve nedensel eylemine borçlu olduğu, Tanrı adı verilen bu varlığın özünü ve karakterini akıllı yaratıklarının düşüncelerinde ve ideallerinde açığa vurduğu ve bundan dolayı, insan varlıklarıyla kişisel bir ilişki içinde bulunduğu inancı. **2** (*İçkin teizm* anlamında) geleneksel teizmin, Tanrı'nın, mevcudiyet ve faaliyetiyle, dünyaya içkin, fakat özü itibariyle, dünyaya aşkın olduğunu öne süren türü.

tekabüliyet. Bire bir ilişki içinde, karşılıklı olma durumu. Bir bütünün ögelerinin ilgili başka bir bütünün ögeleriyle karşılıklılık ilişkisi içinde olması, genel olarak düşüncenin varlıkla, tasarımın gerçek nesne ile sözcüğün zihindeki ideyle, kavramın terimle, sözcüğün dış dünyadaki nesneyle, önermenin gerçeklikteki olgularla karşılıklılık içinde olması durumu, düşüncenin dış dünyada nesnesinin ya da karşılığının bulunması hâli.

tekbencilik. **1** *Genel bir çerçeve içinde*, benmerkezcilik ya da egoizme yakın bir öğreti olarak, bene büyük bir önem atfeden, benliği temele alan yaklaşım. **2** Kişinin kendi çıkar ve hazları dışında hiçbir şeye değer vermemesi gerektiğini savunan öğreti. İmtiyazlı olup, indirgenemez birtakım özelliklere sahip bulunan birinci şahsa ait bir bakış açısının varolduğunu ve bu bakış açısının kişiyi başka herşey ve herkesten ya-

lıtladığını savunan görüş. **3** *Epistemolojide*, kişi ya da insanın kendi benliği ve bilinç içeriklerinden başka hiçbir şeyi bilemeyeceğini öne süren öğreti. İnsan zihninin kendi zihin içeriklerinden, kendi içkin küresinde yer alanlardan başka hiçbir şeyi bilmediği, bilgimizin yalnızca ve tümüyle zihin hâllerimizin bilgisi olduğu düşüncesinden hareketle, kendi zihin hâllerimiz dışında hiçbir şeyin varolduğunun bilinemeyeceğini, bilinemeyen bir şeyin varoluşunu öne sürmek için hiçbir neden bulunmadığını, bundan dolayı bildiğim zihin hâllerinin evreni meydana getirdiğini iddia eden görüş. **4** *Ontolojide*, kişinin kendi beni ve bilinç içerikleri, zihin hâlleri dışında hiçbir şeyin varolmadığı görüşü. **5** *Psikoloji* ve *etikte*, herkesin kendisini, kendi çıkarlarını gözeterek eylediğini ya da eylemesi gerektiğini öne süren egoist anlayış.

tekhne. Sanat; bir nesnenin üretilmesi ya da belli bir amaca ulaşılması için gerekli olan ilkelere, kullanılmak durumunda olan rasyonel yönteme ilişkin bilgi ya da kavrayış. İlkelerin bilgisini gerektirdiği için *epistemeye* benzeyen, fakat bir şey yapmayı ya da meydana getirmeyi amaçladığı için *epistemeden* ya da çıkar gütmeyen teorik bilgiden farklılık gösteren bilgi türü.

teknokrasi. Özel işletmelerle kamuda teknolojik üretkenlik ve verimliliği amaçlayan bürokrasinin hâkim olduğu; teknik uzmanlığa sahip seçkinlerin egemen yönetici güçler olarak ortaya çıktığı siyasî sistem.

teknisizm. Teknokrasinin kaçınılmaz olduğu ya da endüstri ve toplumun yönetiminin, insan etkeni ve insanî unsurlar pek dikkate alınmadan, bilimsel ilkelere veya mühendislik prensiplerine göre olması gerektiği inancı.

teknoloji. **1** *Genel olarak*, insanların veya toplumların, kendi fizikî çevrelerini kontrol altında tutmak için kullandıkları araçlarla teknik bilgiden meydana gelen maddî kültür bütünü. **2** Makinalar ve teknik donanım ya da bu araçlarla birleşen üretim tekniği. **3** Endüstriyel faaliyetin çok çeşitli alanlarında kullanılan takım, makine, araç ve yöntemlere dair inceleme. **4** İş ya da üretimin teknik organizasyonu ve mekanizasyonunun belirlediği sosyal ilişki türü. **5** (*Modern teknoloji* anlamında) bilimdeki gelişmelerin ya da daha ziyade bilimsel devrimin sonucu olan kültür unsuru. **6** (*Yeni teknoloji* anlamında) belirli bir tarihsel bağlamda, varolan teknoloji karşısında, üretim maliyetindeki azalma veya üretimin verimliliği açısından önemli bir ilerleme sağlayan üretim teknikleri bütünü.

teknolojik toplum. Günümüzde, yabancılaşmanın bir yeni şekli ve örneği, teknik unsur ve eserlerin toplumlar ve insan varlıkları üzerindeki tahakkümü olarak değerlendirilen teknoloji ve teknokrasinin sosyal değişme ve toplumsal kurumların özünü giderek artan ölçülerde belirlediği toplum türü.

tektanrıcılık. Yalnızca tek bir Tanrı'nın varolduğunu ya da Tanrı-'nın bir olduğunu öne süren ve bundan dolayı, çoktanrıcılığa ve bir dizi ilâhî varlığa duyulan inanca karşı olan Tanrı anlayışı. Çoğunluk tek Tanrı'nın aşkınlığına duyulan inançla, tek Tanrı'nın en yüksek derecede gerçek olduğu, buna karşın dünyanın gerçeklikten yoksun bulunduğu teziyle birleşen Tanrı konsepsiyonu.

teleoloji. **1** *Genel olarak* amaçları, erekleri, hedefleri gözetme tavrı. **2** Bütünü parçaların karşılıklı etkileşiminin bir ürünü olarak gören mekanik görüş karşısında, organik bir doğa görüşüne, bütünün ideal olarak parçalardan önce geldiği ve parçaların mekanik eylemlerine, etki ve tepkilerine ilişkin açıklamanın bütünde olduğu anlayışına dayanan ve dolayısıyla doğada düzen ve amaçlılık arayan disiplin. **3** *Metafizikte*, dünyaya birtakım hedef, değer ya da ereksel nedenlere göre düzen verildiğini savunan öğreti. **4** *Teolojide*, dünyadaki herşeyin Tanrı tarafından, insan varlığı için, insana hizmet edecek, ona fayda sağlayacak şekilde düzenlendiğini öne süren görüş. **5** *Bilim felsefesinde*, 'ne için' sorusuna yanıt vermeye çalışan, olayları ereksel nedenlerle açıklayan yaklaşım. **6** *Epistemolojide*, insan zihninin, olgusal, nesnel ya da mantıksal verilerden çok, insanın amaçları, değerleri ve çıkarları tarafından yönlendirildiğini ya da belirlendiğini savunan görüş. **7** *Etikte*, insan hayatındaki tek standart ya da tek ölçütün, ödev ya da ahlâk yasasından ziyade, değer ve iyilik olduğunu iddia eden yaklaşımı gösterir.

telos. **1** *Genel olarak*, hedef, erek, amaç. **2** Bir süreç, eylem ya da işlemin nihaî terim ya da hedefi, bir gelişme ya da değişmenin kendisine yönelmiş olduğu sonsal amaç ya da tamamlanmışlık hâli. **3** *Platon'un felsefesinde*, insan varlıklarıyla doğal nesnelere aşkın bir amaç veya güç. **4** *Aristoteles'te*, duyusal bir varlığın kendi içkin formu.

temaşa. **1** *Genel bir çerçeve içinde*, bir şeyi büyük bir dikkatle, uzun uzun ve o şeyin çekiciliğine kaptırarak seyretme eylem ya da faaliyeti. **2** *Metafizikte*, bizzatihi düşünmek ve anlamak için gerçekleştirilen düşünme faaliyetinden oluşan ve bireyin en yüksek kapasitesini tam olarak gerçekleştirmesinin sonucu olan hazla belirlenen yaşam türü. **3** *Epistemolojide*, bilgilenme ya da düşünme faaliyeti. **4** *Gizemcilikte* ise, bire-

yin, kendi bireyselliğini yitirip, bilginin nesnesiyle tümüyle ya da kısmen birleşip özdeşleşmesi durumu.

temel. 1 *Genel olarak*, bir şeyin üzerinde kurulduğu, kendisiyle temellendiği şey ya da yapı. 2 Ahlâk, hukuk, eğitim türünden disiplinlerin, matematik, mantık türünden bilimlerin kendisine dayandığı ilkeler, varsaydığı dayanaklar bütünü. Bütün bir sistemin, doğru önermeler kümesinin kendisinden çıktığı, türediği genel önerme. 3 *Epistemolojide*, bilginin kendisine dayandırıldığı özne ya da zihin. 4 *Daha özel olarak da*, Marksist öğretide, insan bilincinden tümüyle bağımsız olarak varolurken, toplumun ekonomik yapısını, maddî üretimin kendisini meydana getirip, 'maddî üretim güçlerinin belirli bir gelişme evresine tekabül eden üretim ilişkilerinin toplamı'.

temelcilik. 1 *Genel olarak*, bilginin son çözümlemede, başka bir haklılandırma veya temellenmeye ihtiyaç duymayan temel inançlara dayandığını savunan öğreti. 2 *Ortaçağda* tüm temellendirme ve meşrulaştırımların nihaî temeli olan Tanrı'nın, modern dönemde arka plâna itilmesiyle birlikte, Tanrı'nın boşalttığı tahta bilinci veya modern özneyi oturtan görüş. 3 *İngiliz empirizminde*, tüm bilgi iddialarının deneyime ilişkin bilgiye dayandığını, tecrübenin bilginin 'temel'i olduğunu, deneyimin böyle bir temeli halihazırdaki tecrübelerimle ilgili inançlar yanlıştan bağışık olduğu ve deneyim alanı fizikî dünyadan ayrı ve yalnızca benim nüfûz edebildiğim bir alan olduğu için sağlayabildiğini savunan, zihnin temel olduğunu, zihnimle ilgili inançların kendi kendilerini temellendiren bir yapıda olduğunu öne süren yaklaşım. 4 *Descartes'ta*, tüm hakikatin temelini düşünen, tarafsız ve nesnel öznede bulma tavrı.

temel ve üstyapı. Marksizmin ve Marksist sosyologların ekonomiyle (temel) devlet, aile yapısı, toplumdaki hâkim ideoloji (üstyapı) arasındaki ilişkiyi konu alan analizleriyle, toplumun ekonomik yapısının devletle sosyal bilincin varlığını ve şeklini belirlediği tezlerinde kullandıkları benzetme. Üstyapının özerk ve bağımsız olmayıp, kendiliğinden ortaya çıkmadığını, tam tersine işçi, üretim araçları ve işçinin ürününü kendine mâl eden patrondan oluşan ve bu üç ögenin değişik birleşimleriyle farklılık gösteren ekonomik yapı ya da temele dayandığını dile getiren görüş.

temsil. 1 *Genel olarak*, bir nesnenin (söz gelimi bir kavram, kişi ya da zamanın) yerine bir başkasını koyma, geçirme veya ikame etme. 2 Bir şeyin, bir olgunun ya da nesnenin, dışsal bir gerçekliğin başka bir düz-

lemde, dil ya da düşüncede, aynen hiçbir anlam veya içerik kaybı olmadan yansıtılması, betimlenmesi. **3** *Biraz daha özel olarak* da, göstergelerin anlamlarının yerine geçirilmesi. **4** *Siyasette*, bir kurumun, bir topluluğun, sosyal bir grup ya da sınıfın sözcülüğünü yapma, çıkarlarını koruma amacıyla onlar adına hareket etme. **5** *Postmodernizm açısından*, hem siyasî, hem de sosyal, kültürel, epistemolojik ve dilsel anlamda, keyfî, kötü ve tehlikeli bir ilişki; bir tür hâkimiyet ve tahakküm türü; aldatıcı, mekanik ve sahtekârca olan bir çeşit çarpıtma.

teodise. Teolojide, **1** Tanrı'nın dünyayı yaratırken adil davrandığını iddia eden öğreti, ya da **2** dünyada varolan kötülük olgusunun doğurduğu kuşkular karşısında, iyi, yaratıcı ve sorumlu bir Tanrı'nın varoluşunu, faaliyetini ya da karakterini haklı kılma problemi, ve nihayet, **3** tanrısal kayra ya da inayetin gerçekliğini, kötülüklere rağmen, kötü ve kötülüğün varoluşu karşısında koruma tavrı.

teokrasi. **1** Tanrı'nın tek yönetici, mutlak bir kudret sahibi biricik varlık olduğu, iktidarın Tanrı'dan geldiği ve bu iktidar ya da gücün, yalnızca Tanrı'nın yeryüzündeki elçisi tarafından kullanıldığı inancına dayanan siyasî toplum düzeni. **2** *Antik Yunanda*, farklı tanrılara tapınma eylemi. **3** *Yeni-Platonculukta* ruhun Tanrı'yla temaşaya dayalı teması veya birleşimi.

teoloji. **1** *Genel olarak*, dine ilişkin olgu ve fenomenleri konu alan ve dinle ilgili olarak geniş kapsamlı bir senteze ulaşmayı amaçlayan disiplin. Tanrı'yı ve insan hayatının anlamını, vahyin verilerine dayanarak inceleyen disiplin. Tanrısal, değişmez, ezelî-ebedî ya da ideal dünya ile fizikî dünya arasındaki ilişkinin ne olduğunu vahyin verilerine dayanarak araştıran, Tanrı'nın özünü, varlığını ve irâdesini vahye dayanarak ifade etmeyi amaçlayan disiplin. Tanrı'ya duyulan inancı tutarlı ve anlamlı bir biçimde yorumlamayı ve haklı kılmayı amaçlayan araştırma alanı. **2** (*Hümanist teoloji anlamında*) inançla aklı, inancı akıl için kabul edilebilir hâle getirerek birbirleriyle uyumlu kılmaya, uzlaştırmaya çalışan teoloji türü; imanın, akla saçma geldiği için, özgün şekli içinde korunamıyorsa, özgün hâliyle akıl ölçülerine sığdırılamıyorsa eğer, akla aykırı ögelerinden arındırılmasının, dogmatik dinin kendisini kuşkuculuktan ya da kuşkucu akılcılıktan kurtarabilmek için, kendisinin zorunlulukla vermesi gereken bir ödün olarak gören ilahiyat anlayışı. **3** (*Olumsuz teoloji anlamında*) sonsuz ve yüce bir güç, tinsel varlık olarak Tanrı'nın sonlu bir varlık olan insanı her bakımdan çok aştığını ve dolayısıyla, insan tarafından anlaşılamayacağını, Tanrı'nın temel özel-

lik ve sıfatlarının hiçbir şekilde bilinemeyeceğini, Tanrı'nın ne olduğunu, ancak O'nun ne olmadığını bilmek suretiyle bilebileceğimizi öne süren teoloji, ilâhiyat türü. **4** (*Süreç teolojisi* olarak) insanın yapısı ve insanlıkla birlikte, evrenin de bir süreç ya da gelişme süreci içinde bulunduğunu savunan; değişmeyi, Tanrı da dahil olmak üzere, tüm varlıkların temel özelliği yapan görüş. **5** (*Tarih teolojisi* anlamında) tarihi tanrımerkezci bir açıdan yorumlayan, tarihin özünü ve anlamını Tanrı'da bulan, tarihin Tanrı'da başlayıp, Tanrı'da biteceğini iddia eden, tarihi Tanrı'dan başlayan bir türüm süreci olarak gören tarih anlayışı. **6** (*Egzistansiyel teoloji* anlamında) her öğretiyi, insanın deneyiminden türetilmişliği ve insanın tecrübesini aydınlatma gücü açısından değerlendiren ilahiyat türü.

teori. **1** *Genel olarak*, olgulardan hareketle, şeyleri birbirleriyle olan evrensel ve ideal ilişkileri içinde kavramanın ürünü olan kapsayıcı görüş. **2** Bilimsel bir bilgi sistemi içinde, konusunun bir bölümüne ya da tamamına ilişkin olarak sistematik bir görüş geliştiren soyut, genel ve açıklayıcı ilke; doğa veya toplumdaki düzenlilikleri ifade eden, kendisine dayanılarak fenomenlerin açıklandığı, fenomenlere dair öndeyilerde bulunulduğu, doğru kabul edilen hipotez veya yorum. **3** Gözlemlenebilen ve ölçümlenebilenin ötesine geçen, dünyaya ilişkin açıklama ve yorum; olgular dünyasını sistematik bir biçimde anlama imkânı veren kavramları düzenleyen birbirlerine bağlı tanımlar ve ilişkiler öbeğinden meydana gelen hipotetiko-dedüktif sistem. **4** Sosyal dünyayla ilgili genelleme ve sınıflama; nisbeten sınırlı bir fenomenler alanıyla ilgili genellemelerden başlayıp, bir bütün olarak toplum ve tarihe dair genel ve soyut açıklayıcı modellere kadar uzanabilen açıklayıcı şema.

5 (*Temellenmiş teori* anlamında) sosyal bilimlerde, mantıksal-tümdengelimsel yöntemlerle elde edilmiş olan formel, soyut teoriye karşıt olarak, deneysel araştırma yoluyla elde edilmiş verilere dayanan teori;. deneysel malzemesi bol olmakla birlikte, teorik çerçevesi zayıf olan teoriyle, formel ve teorik yönü güçlü olsa da, deneysel temeli olmayan teorinin tam ortasında yer alıp, bu ikisi arasındaki boşluğu gidermeye yarayan; aşırı empirizme olduğu kadar, kavramsal düzeyi oldukça soyut olan büyük teoriye bir tepki olacak şekilde tanımlanan teori.

teoriye göreli varlık anlayışı. Analitik felsefe geleneği içinde, dili, güvenilir öndeyiler ortaya koymak suretiyle, tecrübemizi düzenlemeyi amaçlayan bir tür teori olarak görmek gerektiğini dile getiren, varlığın teoriye bağlı ve göreli olduğunu belirten, meleklerin ya

da fillerin, onlara gerek duyan teoriye göreli olarak varoldukları söyleyen W. V. O. Quine'ın varlık anlayışı.

teozofi. Doğasını, özünü tam ve eksiksizce açıklamaya çalıştığı Tanrı'yı tanımayı, insanın evrendeki yerini belirlemeyi, hayat ve ölüm bilmecelerini çözmeyi ve ruhun Tanrı ile birleşinceye dek yükselmesini sağlamayı amaçlayan, bu amaç çerçevesi içinde, çok büyük ölçüde sezgisel bir bilgiye dayanan ve kendisini Tanrı tarafından ilham edilmiş bir öğreti olarak sunan disiplin.

tepke. Canlı bir varlığın belirli bir uyaran karşısında gösterdiği davranışsal tepki. Dıştan gelen bir uyaranın, kurulu birtakım bağlantılar yoluyla, otomatik bir biçimde, kendisine özgü bir tepki doğurmasından oluşan sinirsel fenomen. Belli bir uyarana bağlı olarak ortaya çıkan ve adale kasılması gibi hareket ve salgı gibi tepki yol açan, irâdî olmayan sinirsel faaliyet.

terim. **1** *Genel olarak*, anlamla yüklenmiş olan sözcük ya da deyim. Kavramı dilsel veya fonetik yönden ortaya koyan, kavramın anlamını bildiren kelime. **2** *Klâsik mantıkta*, iki bileşenden meydana gelen kategorik bir önermenin özne ya da yüklemi olarak görünen kavram. **3** Özel bir bilgi ya da faaliyet alanına, uzmanlık dalına özgü, sözlük anlamı dışında özel bir anlamı olan sözcük. **4** *Matematikte*, bir fonksiyon, dizi, küme ya da toplamın tek tek her üyesi.

5 (*Kategorematik terimler* anlamında) Ortaçağın ünlü nominalist düşünürü William'ın gözünde, kategorik önermede yer alan terimler; onun sinkategorematik terimlerin karşısına koyduğu dilsel birimler. **6** (*Kipsel terim* anlamında) zorunluluk, olumsallık, imkânsızlık, yükümlülük, meşrûluk ya da yasaklılığı ifade eden 'zorunlu', 'yükümlü', '–meli', '–malı', 'gerekir' türünden ifade. **7** (*Küçük terim* anlamında) kategorik bir tasımda, sonucun öznesi olan ve *S* harfiyle gösterilen terim. **8** (*Orta terim* anlamında) kategorik bir tasımda, her iki öncülde de yer alıp, sonuçta yer almayan ve sonucun nedenini veren, sonuçta belirtilen ilişkinin kurulmasını sağlayan terim. **9** (*Mnemonik terimler* olarak) Ortaçağ mantıkçılarının geçerli tasımlar için kullandıkları deyimler: *Barbara*, *Baroco*, *Bocardo*, *Bramantip*, *Camanes*, *Camastres*, *Celarent*, *Cesare*, *Darapti*, *Darii*, *Datisi*, *Dimaris*, *Disamis*, *Felapton*, *Ferio*, *Ferison*, *Fesapo*, *Festino*, *Fresison*. **10** (*Sinkategorematik terimler* anlamında) Ortaçağ'ın ünlü nominalist filozofu Ockhamlı William'a göre, dilde yalnız başlarına anlam taşıyan terimler dışında kalan, onları birbirlerine bağlamakta kullanılan ve tek başlarına anlamlı olmayan te-

rimler: Bağlaçlar, edatlar. **11** (*Teorik terim* olarak) atomaltı parçacık, quark, dalgalar benzeri gözlemlenebilir olmayan şey, özellik ya da bağıntılara gönderimde bulunan deyim.

terimciler. Ortaçağ felsefesinde, çok uzun bir dönem boyunca egemen olan kavram realizminin ardından, onüçüncü yüzyıldan itibaren güç kazanan Ockhamcı hareketin bir parçası olarak, terimlerin, ontolojik boyutuyla değil de, mantıksal statüsü ve işleviyle ilgilenen; felsefenin, sentetik değil de, analitik, spekülatif değil de, eleştirel olması gerektiğini öne süren mantıkçı ve düşünürler.

terkedilmişlik. Heidegger ve Sartre gibi düşünürlerin temel kavram ya da düşüncelerinden biri: İnsanın, kendi dışında Tanrı dahil herhangi bir ahlâkî otorite kaynağının olmaması durumu.

terminoloji. **1** Bir disipline, bir bilim, sanat veya uzmanlık dalına özgü sözcük, terim veya kavramların meydana getirdiği, söz konusu disiplini anlayıp, ona nüfuz etme imkânı veren, bütün. **2** Daha özel olarak da, terimleri inceleyen uygulamalı dilbilim dalı. Terimleri, dilbilim ilkelerine uygun olarak belirlemek, analiz etmek, gerektiği zaman da yeni terimler yaratmak veya varolanları geliştirmek, yaygınlaştırmak görevlerini üstlenmiş olan disiplin, araştırma alanı.

terörizm. Örgütlü bir grup ya da partinin, bireylerin veya azınlıkların siyasî amaçlarına ulaşmak için, şiddeti sistemli bir biçimde kullanma tavrı ve yöntemi, söz konusu tavrın gerisindeki teori. Bir hükümet, yönetim veya toplumu radikal bir siyasî ya da sosyal değişmeyi kabul etmeye zorlamanın bir aracı olarak şiddeti kullanma yaklaşımı.

teşhircilik. Bir toplumda varolan görgü kurallarının açık seçik ifade edilmesini ya da sergilenmesini istemediği şeyleri, bireysel özellikleri, özel yaşantıları, kişiye özgü duyguları açıkça ifade etme veya sergileme tavrı. Kişinin, çıplaklığına dikkat çekmek amacıyla soyunması, cinsel organlarını göstermesi dürtüsü.

tetrakys. Sayıyı varolan herşeyin ilkesi yapan Phytagorasçıların yetkin bir sayı olarak gördükleri on sayısına verdikleri Yunanca ad.

tez. **1** *Genel olarak*, doğru olduğu inancıyla öne sürülen ve savunulan düşünce, iddia, genel fikir ya da önerme. **2** *Epistemolojide*, doğruluğu kanıtlanmaya çalışılan teorik öneri, düşünce, kanı. **3** *Aristoteles'in mantığında*, bir tasımda öncül olarak kullanılan, bir aksiyomdan apaçık ve zorunlu olmamak bakımından farklılık gösteren kanıtlanmamış önerme ya da genel görüşe aykırı olmakla birlikte, akılyürütmeyle doğ-

rulanmaya veya desteklenmeye uygun bir yapıda olan kaziye. **4** *Diyalektikte*, ikinci terimi antitez, üçüncü terimi sentez olan diyalektik bir akılyürütmenin ilk terimi. **5** Fichte ve Hegel'de idenin diyalektik hareketinin ilk uğrağı ya da anı.

theologia naturalis. Doğal teolojinin, yani teolojide felsefenin diğer alanlarında kullanılan araştırma yöntemleri ve aklî ölçütleri kullanan teoloji türünün Latince ifadesi.

tikel. 1 Birinci ve temel manası ya da sıfatsal anlamı içinde, 'tüm'den farklı olarak 'bazı'yı ifade eden, yani bir iddianın, bir sınıfın tüm üyeleri için değil de, belirsiz bir bölümü için geçerli olması durumunu ortaya koyan terim. **2** Sıfattan türetilen isim olarak, metafizikte, varolan bağımsız bir varlığa, bireysel bir gerçekliğe, temel bir birime; bir sınıfın üyelerini belirleyen özelliklere karşıt olarak, o sınıfın bireysel bir üyesine işaret eden isim.

timoloji. 1 Şan, şeref anlamına gelen Yunanca *time* sözcüğüyle, bilim, açıklama anlamına gelen *logos* sözcüğünden türetilmiş bir terim olarak, değeri ya da bir şeyi neyin değerli kıldığını konu alan araştırma; **2** değerlerin, onları temellendiren sonuçlarından bağımsız olarak, kendi içinde ve kendi başına önemli ve özsel olduğu inancı.

tin. 1 *En genel olarak*, bazı metafizikçilerin ya da Hegel gibi nesnel idealistlerin, gerçekliği ve evreni açıklamak üzere, varolan herşeyin temeli, özü olarak kabul ettikleri cisimsel olmayan varlık, maddî olmayan gerçeklik. **2** *Dinlerde*, dinî düşünce geleneklerinde dünyayı yarattığına inanılan varlık. Dünya ruhu. **3** *İlkçağ düşüncesinde*, evrene canlılık ve enerji veren ateş benzeri ilke. **4** Tecessüm etmemiş gayri cisimsel varlık. **5** Bilinci olan, irâde ve zekâya sahip bulunduğu düşünülen varlık. **6** İnsan varlığında bilincin temeli olduğuna inanılan ve büyüme, gelişme ve duygu gibi hayatî fonksiyonlara yol açan immateryel varlık. **7** İnsan varlığında, zihnin yüksek düzeyden yetilerini oluşturan bilişsel güç, bilinçli öz.

tincilik. 1 Gerçek dünyayı ve insanlığı etkileyen tinlerin, ataların ruhlarının varoluşuna inanan, insan varlıklarının bu tinlerden güç almak, onların faaliyetlerini etkileyebilmek için, söz konusu ruhlarla çeşitli yöntemleri kullanarak temas içine girebileceğini savunan öğreti. **2** Canlıcılık ve tinselcilikle eşanlamlı bir öğreti olarak, bilinçli irâdi varlıkların varoluşuna olduğu kadar, inorganik doğayla irtibatlandırılan tinlerin, tecessüm etmemiş dünya ruhlarının, göksel varlıkların, feleklerin, meleklerin, v.b.g., varoluşuna inanan görüş.

tin bilimleri. Konusu, doğal varlıklar değil de, doğadan başka bir alan olan, yani insanın dünyası, toplum ve tarihi konu alan bilimler. Din, ahlâk, dil, hukuk, siyaset, sanat, bilim gibi insanî olan herşeyi, yani insan yaratısı olan kültürü konu alan, insan tininin yaratmalarını, sanat, din, devlet, ekonomi ve hukuk gibi gibi kültürel ürünleri araştıran bilimler.

tinselcilik. **1** Genel olarak, duyular yoluyla gözlenemeyen, deneyim yoluyla bilinemeyen, ne büyüklüğü, ne şekli olan, ne de hareket hâlinde bulunan ruh, tin, Tanrı türünden tinsel tözlerin varoluşunu kabul eden öğreti. **2** Gerçekliğin doğası itibariyle tinsel olduğunu, gerçekliğin temelinde, tüm evrene yayılmış, evrendeki faaliyet ve düzenin nedeni olup, evrenin varoluşu için rasyonel bir açıklama oluşturan Dünya Ruhunun bulunduğunu öne süren öğreti; yalnızca Mutlak Tin'in varolduğunu, geri kalan herşeyin Mutlak Tin'in bir ürünü olduğunu ya da gerçekliğin tinlerden ya da ruhlardan meydana geldiğini savunan görüş. **3** Her tür ontolojik idealizm ve immateryalizm. **4** Zaman zaman da tinciliğe tekabül eden, her insanın bir tin ya da ruhu olduğu, bu ruhun kişi öldükten sonra da varolmaya devam edip, onunla iletişim kurmanın mümkün olduğu inancı.

tipler teorisi. Ünlü İngiliz filozofu Bertrand Russell tarafından, **1** yüklem ya da sınıf ve **2** bir yüklemin yüklemi kavramları temele alınarak geliştirilen ve yüklemlerin farklı türleri olduğunu, farklı düzeylerde analiz edilebileceğini dile getiren teori. Teoriye göre, bir yüklem bireysel şeylere uygulanır, bireyler hakkında tasdik edilir; buna karşın, bir yüklemin yüklemi, söz konusu yükleme sahip olan bireysel varlıkların kendilerine değil de, bireysel varlıkların yüklemlerine uygulanır.

toplum felsefesi. Ekonomi, antropoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji gibi disiplinlerde ortaya çıkan felsefî problemleri konu alan felsefe türü; kollektif sorumlulukla ilgili ahlâkî problemleri, grupların doğası ve davranışının çeşitli yönleriyle ilgili metafizik ve metodolojik problemleri felsefî yöntemlerle araştıran, grup davranışıyla ilgili olarak genel yasalara ulaşılıp ulaşılamayacağı, grup davranışına ilişkin olarak öndeyide bulunulup bulunulamayacağı, grup davranışının ne ölçüde ekonomik güç ya da etkenlerin sonucu olduğu, grup davranışının nasıl açıklanabileceği, bir sosyal bilimcinin kavramlarını nasıl oluşturduğu, bir toplumu ya da toplumsal davranışı belirleyen ögelerin ne olduğu, sosyal bilimlerde veri toplama ve verileri yorumlama sürecinde ne ölçüde nesnel olunabileceği türünden soruları doyurucu bir biçimde yanıtlamaya çalışan felsefe.

toplum mühendisliği. Sosyal değişmeyi belli bir modele, müstakil bir toplumsal düzen ve üretim teknolojisine göre planlama tavrı .

toplumsal cinsiyet. Cinsiyetin erkek ve dişi arasındaki biyolojik ayırıma karşılık geldiği yerde, eril ve dişil arasındaki, buna koşut, ama sosyo-kültürel eşitsiz bölünme. Cinsiyetin biyolojik olarak verilmiş olduğunu, buna karşın toplumsal cinsiyetin sosyal olarak inşa edildiğini ima eden, erkeklik ve dişiliği belirlemede, doğuştan getirilen bedensel farklılıklara bağlanamayan tüm etmenlerin, fakat özellikle de sosyal ve kültürel etmenlerin önemini vurgulayan kavram.

toplum sözleşmesi. **1** Toplumu meydana getiren bireylerin yükümlülükleri ve haklarının kökenlerini açıklayan sözleşme; doğa durumundan, bireysel ve egoist alışkanlıklarından vazgeçen bireylerin, kendi çıkarları yanında, genelin çıkarı ve iyiliği adına, bir toplum oluşturmak üzere, aralarında yaptıkları, ve kendi kendilerini yönetme haklarını hepsinin üzerindeki ortak bir hakeme devrettiklerini ifade eden, yazılı olmayan anlaşma. **2** Sözleşme fikrini temele alıp, toplumun, 'doğa durumu'ndan bilinçli olarak uzaklaşan, kendilerinin ve bu arada genelin iyiliği için, birtakım özgürlüklerinden vazgeçen bireylerden meydana geldiğini öne süren anlayış; toplumun kökeniyle ilgili rasyonel bir kabulün sonucu olarak, bireyin topluluktan, gruptan önce geldiğini ifade eden öğreti.

toplum teorisi. Topluma dair teorilerin en genel ve soyutlarına, Marksizm, yapısalcılık, fonksiyonalizm, yapısal fonksiyonalizm benzeri bakış açısı.

totalitarizm. Nazizm, faşizm ve Sovyet komünizminde örneklenen, tek bir partinin egemenliği altında, her tür siyasî, ekonomik ve toplumsal faaliyetin devlet tarafından düzenlendiği ve muhalefetin baskı altında tutulduğu ve ezildiği, özgürlüğe yer bırakmayan siyasî yönetim tarzı.

totoloji. Aynı anlamı, farklı sözcükler kullanarak tekrarlayan, aynı düşünceyi değişik ifadelerle yeniden ortaya koyan tümce veya yargı; öznede örtük ya da belirtik olarak ifade edilen anlamı yüklemde başka bir görünüm altında yineleyen önerme; anlamına bağlı olarak veya mantıksal formundan dolayı zorunlulukla doğru olan önerme.

töz.1 Bir şeyin, kendisinden dolayı veya kendisi sayesinde, başka şeylerden ayrılmış bir şey olarak, belirlenmiş bir doğaya sahip olduğu şey. Bir şeyin, kendisi olmadan, her ne ise o olamadığı, fakat başka bir şey ol-

duğu şey. **2** Fenomenlerde varolan ve bir şey ya da nesnenin, zaman içinde geçirdiği değişimlere rağmen, özdeşliğini sağlayan şey. **3** Değişmelere temel olan, kendisinde değişmelerin gerçekleştiği dayanak, kalıcı gerçeklik. **4** Bireysel bir şeyin, kendisinde özelliklerin var ya da mevcut olduğu, varoluşu varsayılan ama algılanamayan parçası. **5** Bir şeyin kendisinden yapılmış veya meydana gelmiş olduğu şey.

6 (*Birinci dereceden töz anlamında*) İlkçağ Yunan felsefesinde, özellikle de Aristoteles'te, 'şu' diyerek gösterdiğimiz bireysel varlık; bir isimle gösterilen ve bir yargı ya da tümcede, yüklem konumunda değil de, her zaman özne konumunda bulunan, varolmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, başka şeylerle göreli olarak bağımsız bir ontolojik ilişki içinde bulunan somut varlık. **7** (*İkinci dereceden töz anlamında*) başka bir şeyden dolayı var olan, var olmak için birinci dereceden tözlere ihtiyaç duyan, birer tür ve cins olarak birinci dereceden tözleri içeren töz; birinci dereceden tözlere mantıksal ve ontolojik bakımdan bağımlı olmakla birlikte, Aristoteles'te bilimin konusu, değişen bireysel varlıklar değil de, türler olduğu için, epistemolojik bakımdan önce gelen töz cinsi.

tözcülük. **1** Öncelikle, hiççiliğin karşısında yer alan, ve dünyanın, varolmak için kendisinden başka bir şeye ihtiyaç duymayan, zihinden bağımsız olan bireysel varlıklar anlamında tözlerden meydana geldiğini savunan varlık görüşü. **2** Herşeyin değiştiğini, birbirlerini izleyen durumlardan, fenomenlerden başka hiçbir şeyin varolmadığını söyleyen görüşün tam tersine, Spinoza ya da Hegel'de olduğu gibi, olayların değişmez temeli olarak tinsel ya da maddî bir tözün gerçekten varolduğunu öne süren öğreti. Ya da başka bir deyişle, ilk ve en temel varlık veya gerçekliğin töz veya tözler olduğunu, başka herşeyin, ya tözlerin bir özelliği ya da onlar arasındaki bir bağıntı olarak, varoluşu için tözlere bağlı olduğunu öne süren görüş, akım.

tözsel varlık anlayışı. Parmenides, Platon ve Spinoza gibi filozofların, özdeşlik ilkesine dayanan statik varlık anlayışı. Herşeyin her ne ise o olduğunu öne süren özdeşlik ilkesinin, değişme ortamında, değişmeden aynı kalan kalıcı ve değişmez bir varlığın kabulünü zorunlu kılmasından dolayı, tözü varlığın gerçek ifadesi olarak anlayan ve bir şeyin varsa eğer, tözsel bir varlık olması gerektiğini, sürekli bir değişme durumu içinde olan şeyin, var ya da gerçek olamayacağını öne süren varlık görüşü.

trans-. Ötesinde, öbür yanında, üstünde anlamına gelen, değişikliği, kat etmeyi, aşmayı, öteye gitmeyi ya da bir şeyin arasından geçmeyi belirten Latince önek.

transdüksiyon. Fransız düşünür ve psikologu J. Piaget'nin dile getirdiği, çocuğa özgü olan ve kavramsal düşünceden önce gelen düşünme tarzı. Genel fikir, ilke ya da kavramlardan yoksun olduğu için, yetişkine özgü bir tarzda özel durum ya da olgulardan genellemeye, genel ya da tümel bir önermeye, veya genel bir önermeden özel durum ya da olgulara geçemeyen, fakat yalnızca özel ya da somut bir durumdan başka bir somut durum ya da olguya geçebilen çocuğa özgü düşünme tarzı ya da yöntemi.

transendental. **1** Bir şeyi, bir disiplin ya da etkinliği, söz gelimi bilgi ya da deneyimi mümkün kılan koşullar bütünü; **2** söz konusu koşullara dair araştırma; **3** salt kişisel, özel veya psikolojik olana karşıt olarak, zorunlu ve tümel için kullanılan sıfat.

transendental analitik. Kant'ın eleştirel felsefesinde, transendental mantığın bölmelerinden biri. Anlama yetisinin, kendileri olmadan hiçbir nesnenin düşünülemediği, empirik bilginin hiçbir şekilde söz konusu olamadığı kavram, kategori ve ilkelerini konu alan mantık türü.

transendental dedüksiyon. Kant'ın, insan bilgisi ve deneyimi için kaçınılmaz olan temel ve nihaî bir dizi kategorinin varolduğunu kanıtlama faaliyeti; *a priori* formların doğasını ve imkânını ortaya koyma, kategorileri deneyimin ve bilginin zorunlu koşulları olarak gösterip açıklama ve temellendirme çabası.

transendental diyalektik. Kant'ta yanılsamaları konu alan mantık türü ya da mantık bölmesi; yalnızca *a priori* ilkelere dayanan yanlış ve yanıltıcı akılyürütmeleri inceleyip eleştiren, bilginin meşrû sınırlarının aşılmasından kaynaklanan yanlışlıkları düzeltmeyi amaçlayan araştırma tarzı.

transendental estetik. Kant'ta uyumsal sezginin *a priori* koşullarına, yani zaman ve mekâna ilişkin inceleme.

transendental felsefe. Kant'ın felsefesi, onun saf aklı konu alan ve saf bilim ya da aklın temel kavram ve kategorilerini ortaya koyan *a priori* analizi.

transendentalizm. **1** *Genel olarak*, aşkın ya da transendental olana özel bir önem atfeden öğreti, sezgisel ya da tinsel olanın deneyimsel ve bilimsel olan karşısındaki üstünlüğüne duyulan inanç. **2** *Daha*

özel olarak da, felsefede, tüm bilgilerimizin temel *a priori* ilkelerini keşfetmek üzere, deneyimin ya da tecrübe edilenin ötesine geçen, onu aşan bakış açısı, felsefe türü. **3** Teşmil yoluyla, Kant sonrası Alman idealizmi, örneğin Fichte ve Hegel gibi filozofların idealist felsefeleri. **4** Mutlak felsefesi, Mutlak olanın sonlu varlıkta içkin olduğunu, ya da Mutlak olanın sonlu varlığa olan aşkınlığının tam bir yanılsama olduğunu öne süren öğreti. **5** Aynı şekilde, ideal ya da tinsel olanın duyumsal deneyime içkin olduğunu öne süren görüş. **6** Pejoratif bir anlamda coşumcu, gizemci, doğaüstücü, muğlak, sağduyudan tümüyle kopuk görüş. **7** Ondokuzuncu yüzyılda, özellikle Schelling'den etkilenen bir grup entelektüelin dinî-felsefî görüş ya da bakış açısı.

transendental yanılsama. Kant felsefesinde, anlama yetisinin yalnızca deneyimde geçerli olan *a priori* kategori ve sezgi formlarının, salt bilincin kendi içinde bilinemez olan bir gerçekliğe yapı ve form kazandırma yolları olmayıp, gerçekliğin doğasına, özüne ilişkin betimleme ve doğrular olduğu inancının sonucu olan aldanış türü.

trans-estetik. Lyotard'ta, estetiğin ötesinde olma durumu; estetiğin aşılmışlığıyla önemli ölçüde anlamsızlaşması hâli. Sanat ve gündelik yaşam arasındaki sınırların ortadan kalkması, estetiğin ekonomi, politika, kültür ve gündelik hayatın tümüne nüfuz ederek, özgüllüğünü ve özerkliğini kaybetmesi, postmodern dünyada herşeyin estetik bir gösterge olup çıkması durumu.

trans-politika. Postmodernin soğuk dünyasında, ne toplumsalın ne de siyasetin tiyatrosuna yer kaldığını, modernitenin bu iki çocuğunun da ölü olduğunu söyleyen Lyotard'ta, totalleştirici söylemleri, çelişkili ideolojileri reddeden günümüz insanın politikanın ötesinde olması, siyasete, bütün politik söylemlere karşı ilgisiz kalması; toplumun politik olarak kayıtsız olup, farklılaşmamış bir varlık hâline gelmesi durumu.

trikotomi. Gerçekliği birbirine indirgenemez olan üç ayrı parçaya bölen, evrende Tanrı, ruhsal, ve doğal alan olmak üzere, üç temel ve farklı gerçeklik bulunduğunu öne süren, özellikle de insanın ruh, beden ve tin gibi üç ayrı ögeden meydana geldiğini savunan öğreti.

triteizm. Üçtanrıcılık. Gerçeklikte üç Tanrı'nın varolduğunu ifade eden; Hristiyan teolojisinde, M. S. altıncı yüzyılda, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üç ayrı birey, töz ve dolayısıyla üç ayrı Tanrı'ya karşılık geldiğini savunan görüş.

tutarlılık. 1 Şeylerin, düşüncelerin ortak bir ilkeyle, bağıntı, düzen, kavram ya da fikirle birbirine bağlanmış olması durumu, mantıklı bir bütünün parçaları, ögeleri arasında, karşılıklı bağlantı ve uyum bulunması hâli. 2 Düşüncelerin birbirlerinden, sonuçların öncüllerinden mantıksal olarak çıkması durumu; bir önermeler kümesinin, kümedeki önermelerin birlikte evetlenmesi hiçbir çelişkiyle sonuçlanmadığı zaman, sahip olduğu özellik; birkaç önermenin, birbiriyle çelişik olmadıktan başka, ifade ettiği şeyler açısından birbirlerini desteklemeleri durumu. 3 Ahlâkta, yaşamın pratik eylemlerle ilgili boyutunun evrensel bir ahlâk yasasına tâbi kılınması, kişinin her koşul altında yasaya uygun düşen eylemler gerçekleştirmesi durumu.

tutku. Aşk, nefret, kıskançlık, cimrilik, şehvet türünden şiddetli ve sürekli duygu, güçlü istek ve eğilim; bu tür bir istek ya da eğilimin yöneldiği amaç; antipati ya da arzunun ürünü olup, davranışı yöneten yoğun duygu.

tüizm. Ahlâk felsefesinde, özgecilik; kişinin eylemlerinde, kendi çıkarını değil de, başkalarının çıkarını gözetmesi gerektiğini, hemcinslerinin iyiliğini ve mutluluğunu amaçlaması gerektiğini dile getiren akım.

tüketim toplumu. Modern ya da çağdaş toplumlar için kullanılan ve bu toplumların giderek artan ölçüler içinde tüketim olgusu etrafında örgütlendiğini ya da düzenlendiğini dile getiren deyim.

tükizm. 1 *Genel olarak*, raslantının evrende iş başında olan etkin bir güç, nesnel bir gerçeklik olduğunu öne süren öğreti. 2 Dünyanın bir kaos hâlinden rasyonel bir düzene doğru gelişmekte olduğunu dile getiren bir *metafizik görüşü*. 3 Doğa yasalarının istatistiksel yasalardan daha fazla hiçbir şey olmadığını belirten, düzensizlikleri açıklanamaz olgular olarak değerlendiren *bilim felsefesi anlayışı*. 4 Yasanın açıklama sağlamak yerine, açıklanmaya ya da bir nedene ihtiyaç duyduğunu savunan *açıklama teorisi*.

tümbilgi. Tanrı'nın sıfatlarından biri. Tanrı'nın, hem kendisine ve hem de tüm diğer varlıklara, geçmiş ve şimdiye olduğu kadar geleceğe ilişkin olarak da sahip olduğu tam ve yetkin bilgiyle belirlenen sıfatı. Tanrı'nın, varolan herşeyi varolduğu şekliyle algıladığını, O'nun ortaya çıkmış, çıkmakta ve çıkacak olan herşeyi eksiksizce bildiğini ifade eden sıfatı.

tümel. **1** İstisna kabul etmeme, bir sınıfın tüm üyeleri için geçerli olma durumu. **2** Genel olan. Sınırsız ya da sınırlanmamış olan. Birçok bireysel şeye yüklenebilir olan, ve kendisi sayesinde, bu şeylerin bir sınıf içinde toplandığı sıfat. **3** Birçok nesne için kullanılan ya da bir dizi şeye ortak olan genel bir kavram. Nesnelerin, bireysel varlıkların başka nesnelerle paylaştığı özellik, nitelik. **4** Bir şeyi her ne ise o şey yapan form, İdea, yani öz. **5** (*İçkin tümel anlamında*) nesnelerde onların özü olarak varolan tümel. Bu bağlamda, tümel olanın, zihinden bağımsız olduktan başka, bireylerden de ayrı olduğunu öne süren radikal kavram realizmine ya da Platon'un aşkın tümel anlayışına karşı, Aristoteles tarafından öne sürülen ve tümellerin, tikellerden ayrı olarak değil de, tikellerde, onların özü olarak varolduğunu dile getiren tümel görüşü içkin tümel anlayışı olarak bilinmektedir. **6** (*Somut tümel* anlamında) mutlak idealistlerde, gerçeklik bakımından daha temel ve tözsel olan bireysel varlık. Somutun varlığın bireyselliğini, tümelin de, idealist filozoflar tarafından gerçek bireyin en belirleyici özelliği olarak görülen rasyonel ve sistematik tutarlılığı vurguladığı dikkate alındığında, idealist filozoflar için gerçek birey, yani Mutlak, Ruh ya da Tin.

tümeller kavgası. Bütün bir Ortaçağ felsefesine damgasını vuran ve tümellerin, genel kavramların ve özlerin ontolojik statüsüyle ilgili olan ünlü tartışma.

tümevarım. **1** *Genel olarak*, genelden özele, tümelden tikele giden, genel yasadan örnek ya da özel bir uygulamasını çıkarsayan tümdengelime karşıt olarak, özelden genele, tek tek olgulardan genel yasalara ulaşan tekil gözlem önermelerinden sınırlanmamış genellemelere yükselen akılyürütme türü, genelleme. **2** (*Sezgisel tümevarım* anlamında) bizim dış dünya hakkındaki birtakım zorunlu doğruları deneyim yoluyla bilebileceğimiz inancının sonucu olan ve bir dizi tikel durumun, genelleme için rasyonel bir dayanak ve tanıttan çok, psikolojik neden ya da gerekçe işlevi gördüğü istikra türü. **3** (*Tam tümevarım* anlamında) bir sınıfın tüm üyeleriyle ilgili bir doğruyu, bu doğrunun söz konusu sınıfın her üyesi için geçerli olduğunu gözledikten sonra ifade eden; sınırlanmamış bir genelleme ya da tümel bir önermeye, genelleme ya da tümel önermenin kapsamı içinde kalan tüm bireyleri tek tek inceledikten sonra ulaşan tümevarımsal akılyürütme veya bir cinse, o cinsin tüm türlerini tek tek inceledikten sonra varma işlemi. **4** (*Eksik tümevarım* anlamında) oldukça sınırlı sayıda durum ya da örnekten genel bir ilkeye, sınırlanmamış bir genellemeye yükselen akılyürütme.

tümevarımcılık. Tümevarım probleminin varlığına, tümevarımın hiçbir şekilde temellendirilememesi olgusuna rağmen, tümevarımsal akılyürütme ya da yönteme naif bir tavırla sarsılmaz bir inanç besleyen, tümevarımın hakikî bilimin, gerçek bilimsel araştırmanın temeli olduğunu öne süren görüş.

tümevarım problemi. Bilimin gözlemle başladığını, gözlemin bilimsel bilginin üzerine inşa edileceği sağlam temeli meydana getirdiğini, ve bilimsel bilginin gözlem önermelerinden hareketle, tümevarım yoluyla elde edildiğini savunan görüşe karşı çıkan bakış açısından, tekil gözlem önermelerinden tümel önermelere, bilimsel yasa ve teorilere geçişin meşrû bir geçiş olmadığını dile getiren problem. Söz konusu görüş açısından, 'çok sayıda *X*'in çok farklı koşullar altındaki gözleminden, ve gözlemlenen tüm *X*'lerin istisnasız *Y* özelliğine sahip olmalarından hareketle, tüm *X*'lerin *Y* özelliğine sahip olduğu' sonucunun çıkarsanabileceğini dile getiren tümevarım ilkesinin geçerli olmadığını ve hiçbir şekilde doğrulanamayacağını ortaya koyan problem.

tümgüç. Tanrı'nın en önemli sıfatlarından biri olarak, ontolojik kanıt dışında, tüm Tanrı kanıtlarının varlığına işaret ettiği, ve Tanrı'nın herşeye kâdir olduğunu, sonsuz bir kudrete sahip bulunduğunu, kâdiri mutlak olduğunu, kendisinden daha kudretli bir varlığın bulunmadığını dile getiren sıfat.

tümgüç paradoksu. Tanrı'nın, insana özgürlük verdikten sonra, bu özgürlüğün insan tarafından kötüye kullanılmasını engellemek istememesinden ya da isteyememesinden ve dolayısıyla bu kötülükten sorumlu tutulamamasından kaynaklanan güçlük ya da paradoks. Paradoksa göre, sorulması gereken soru şudur: Tanrı daha sonra kontrol altına alamadığı bir şeyi yaratabilir mi? Soruya verilecek olumlu yanıt da, olumsuz yanıt da, Tanrı'nın sonsuz kudretiyle uyuşmaz. Paradoks, mantıksal olarak mümkün olan herşeyi yapma gücü, kapasitesi kudret anlayışında bir değişikliğe gitmenin zorunluluğuna işaret etmektedir.

tümiyilik. Tanrı'nın sıfatlarından biri. Tanrı'nın tümüyle iyi olması, kötülükten tümüyle uzak ve bağışık olup, yardımseverlik, aşk, sevgi ve dostluğa uygun bir tinsel yapıda bulunması, tümüyle merhametli olması.

tür. 1 Üyelerinin ortak olarak birçok doğal niteliği ya da işlevi paylaştığı doğal grup ya da bölme; mensuplarının kendilerini başka bir sınıfın üyelerinden farklılaştıran ortak bir niteliğe sahip olduğu sınıf. Cins, yani göreli olarak daha geniş olan bir sınıf içinde yer aldığı düşü-

nülen daha dar bir sınıf. Cinsin, türsel ayırımla belirlenen ve birçok bireyi kapsayan altbölmesi. **2** Doğada varolan ve sürekli özellikleri olan birim; birbirlerinden ya da ortak bir soydan gelen, hem birbirlerine ve hem de atalarına benzeyen canlı varlıkların toplamın. **3** Ontolojik bir anlam içinde, maddeyle bireyleşen ortak doğa ya da töz. **4** Yine, Skolastik felsefede, fakat bu kez epistemolojide, dış nesne ile özne arasındaki aracı şey.

türcülük. İnsan türüne imtiyazlı bir konum bahşeden teori ve pratik.

türetilebilirlik. Bir önermenin başka bir önermenin sonucu olma, bir dizi önermenin başka bir dizi önermeden mantıksal kurallara uygun olarak çıkarsanabilme özelliği.

türüm. Tüm gerçekliğin bir ve ezelî-ebedî olan yetkin ve aşkın bir varlıktan zorunlulukla çıktığını, türediğini, sudûr ettiğini öne süren metafizik öğreti. Tanrı'nın kendisi değişmez, ezelî-ebedî, bir, yetkin, saf, basit, edimsel ve bölünemez olan aşkın varlık olduğu, ve yaratma bir eylem olup, her eylem de bir değişmeyi gerektirdiği için, yaratmanın Tanrı'nın değişmezliğine, saflığına, birliğine, edimsellik ve yetkinliğine gölge düşüreceğini savunan ve ilâhî yaratma yerine, tüm gerçekliğin Tanrı'dan, Tanrı'nın herhangi bir eylemi veya etkinliği olmaksızın, zorunlulukla çıktığını savunan anlayış.

türümcülük. Plotinos tarafından öne sürülmüş olmakla birlikte, Ortaçağ Hristiyan ve İslâm düşüncesinde de geçen ve gerçekliğin kaynağı ve yapısını, Tanrı ya da Bir adı verilen aşkın bir ilkeden başlayan, sürekli ve kendiliğinden bir akış, sudûr ya da türümle açıklayan öğreti. Varlıkların ontolojik statü, tinsellik ve yetkinliklerini varlık kaynağına, yani aşkın ilkeye olan uzaklık ya da yakınlıklarına tâbi kılan, insanın görevinin, tanrısal kaynağına dönmek, O'nu temaşa etmek ve O'nunla, mistik bir vecd hâli içinde birleşmek olduğunu öne süren doktrin.

U

uğrak. **1** *Genel olarak*, an; zaman veya zaman içindeki, süresi belirlenmemiş ya da coğrafî yeri belirtilmemiş belirsiz nokta. **2** *Diyalektik düşüncenin*, tez, antitez ve sentezden meydana gelen adımlarından her biri. *Hegel'de*, diyalektik düşünen zihnin ilk dolayımsız varlığı incelerken yaptığı bölümleme sonuçlarından her biri. **3** Bir sürecin belli başlı adımları. .

universale in mente. Ortaçağ düşüncesinde, tümellerin zihinden bağımsız bir gerçekliğe sahip olmadıklarını, onların yalnızca zihinde varolduklarını dile getiren Latince terim.

universale in voce. Skolastik felsefede, tümeller kavgası söz konusu olduğunda, kavram realizmine olduğu kadar, kavramcılığa da karşı çıkan nominalistlerin, tümelleri ağızdan çıkan sesle özdeşleştiren görüşlerini ifade eden ve tümellerin yalnızca sözde varolduğunu ifade eden Latince terim.

universalia ante res. Ortaçağda, Platon'un radikal kavram realizmi için kullanılan deyim. Tümellerin tikellerden ayrı ve zihinden bağımsız olarak varolduğu görüşü. Tümellerin kendilerini özelleyen maddî nesnelerin varoluşundan önce varolduğu ve ikinci olarak da, Tanrı'nın koyduğu yasaların doğal fenomenlerin nedenleri olarak, bu fenomenlerden önce geldiği görüşü.

universalia in rebus. Ortaçağ düşünürlerinin Aristotelesçi kavramcılık bağlamında kullandıkları, ve tümellerin dış dünyadaki şeylerden, bireysel varlık ya da tikellerden önce, onlardan ayrı ve bağımsız olarak değil de, bireysel varlıklarda, somut ve bireysel şeylerde onların özü olarak varolduklarını dile getiren Latince deyim.

universalia post res. Ortaçağda adçılık, ve bu arada kavramcılık için kullanılan ve tümellerin insan zihninden bağımsız bir varoluşa sahip olmadıklarını, ancak tikellerden türetildiklerini öne süren görüş.

uyaran. Canlı varlığa, kendisinin dışından gelen etki; canlı varlığın tepke diye adlandırılan, ve adale kasılması türünden gövdede başlayan hareketlerden, ağız sulanması, yüz kızarması gibi durum değişikliklerine dek çeşitlilik arzedenen tepkiler göstermesine neden olan etki.

uygulamalı felsefe. İnsanın doğadaki yerine, kişiliğin doğasına, bilimsel ve teknolojik gelişmenin toplumsal sonuçlarına v. b. g., dair felsefe incelemeleri.

uzam. Zaman içinde varolup, fizikî mekânda yer işgal etme. Elle tutulabilir, değiştirilebilir, bölünebilir, hareket ettirilebilir olup, şekli ve büyüklüğü olan maddenin yer kaplama özelliği.

uzlaşım. Doğada varolmayıp, sonradan yapılan genel bir anlaşmanın ürünü olan, doğruluğu doğada varolan şeylere değil de, anlaşmaya bağlı olan genel önerme ya da kabül.

uzlaşımlaşma. Bir kişinin, tek bir bireyin belirli bir durumda, iletişim amacıyla kullandığı bir sözün, söylenimin çok sayıda insan tarafından benimsenerek belirli bir mesajı aktarma işinde, standart araç olarak kullanılma durumuna gelmesi durumu; bir sözün, bir anlam ya da söylenimin tek bir kişi ya da insanın özel kullanımından herkesin ortak kullanımı durumuna geçişi.

uzlaşımcılık. **1** *Bilim felsefesinde*, fizik yasalarının, fizikî teorilerin ve fizikle ilgili hipotezlerin deneyimi, dış dünyaya ilişkin algılarımızı düzenlemek, açıklamak ve yorumlamak için kullanılan uygun ifade ya da uzlaşımlar olduklarını; fizik yasalarının mutlak ve değişmez olmayıp, yalnızca kabul edilmiş olan postülalara, bilgimizin genel çerçevesine ve sahip olduğumuz teknolojiye göreli olup, gerçekliğin bizzat kendisi yerine, bilincin şeyleri nasıl ilişki içine soktuğunu ortaya koyduklarını savunan görüş. **2** *Mantıkta*, mantıksal doğru ve ilkelerin, formel bir sistem oluşturulurken üzerinde anlaşmaya varılmış keyfî uzlaşımlar oldukları, herhangi bir aksiyomlar dizisi ya da çıkarım kuralları öbeğinin temel ve tüm mantık sistemleri için geçerli olmadığı, bir mantık sistemindeki aksiyomların doğruluklarının, sistemde nereden yola çıkılıp nasıl ilerlemek gerektiğiyle ilgili kavramsal bir uzlaşmaya bağlı olduğu görüşü. **3** *Matematikte*, matematiğin doğrularının, dünyayla ilgili bağımsız olguları ifade etmekten çok, salt yararlı

uzlaşımlar oldukları anlayış. **4** *Dilde*, dilsel ifadelerin anlamlarının salt uzlaşım yoluyla belirlenmesinden dolayı, analitik önermelerin doğruluklarının dildeki uzlaşımlara bağlı olduğu görüşü. **5** *Yine bilim felsefesinde*, fenomenler arasında varolan değişmez düzen ya da düzenlilikleri betimleyen genel önermeler olarak düşünülen bilimsel yasaların, fizikî dünyaya ilişkin açıklamalar sağlayan, ve fizikî dünyayı betimlemek amacı söz konusu olduğu zaman, gerektiğinde, yerlerine başka uzlaşımların geçirilebileceği uzlaşımlar olduğunu savunan öğreti.

Ü

üç evre yasası. Pozitivizmin kurucusu Comte'un insan zihni, insan düşüncesi ve toplum için öngördüğü, sırasıyla **1** teolojik evre, **2** metafizik evre, **3** pozitif evreden meydana gelen üç aşamalı evrim ya da gelişme yasası.

üç korku. Epiküros'un insan hayatını çok derinden etkilediğine inandığı ve ortadan kaldırılması için belli bir metafizik sistem geliştirdiği üç korku: Tanrı korkusu, ölüm korkusu ve kader korkusu.

üçlemecilik. Hristiyan teolojisinde, Tanrı'nın doğasının, töz bakımından bir, kişi ya da cisimleşme bakımından üç olduğunu öne süren anlayış.

üçüncü adam paradoksu. Platon'un İdealar öğretisinin yol açtığı ünlü paradoks. Adam İdeası ile birey adamlar arasındaki ilişkiyi saptamak için üçüncü bir adama, son ikisi arasındaki benzerlik ilişkisini belirlemek için bir dördüncü adama, v. b. g., ihtiyaç duyulması ve İdeaların, sonsuzca geriye gidişe yol açmak suretiyle, varolanların nüfusunu gereksizce arttırması durumu.

üçüncül nitelikler. Nesnelerin, nerede, nasıl ve hangi konumda bulunursa bulunsunlar, kendilerinden ayrılmaz olan birincil niteliklerriyle, onların bir özneyle temasları sonucunda ortaya çıkan ikincil niteliklerine, zihin tarafından bu temel üzerinde eklenen iyilik, doğruluk, güzellik benzeri değerle ilgili nitelikler.

üçüncünün imkânsızlığı ilkesi. Klâsik mantıkçılar tarafından, '*A B*'dir ya da *A B* değildir' diye ifade edilen ilke;,güçlü versiyonu içinde 'Her önerme ya doğru ya da yanlıştır' şeklinde, daha zayıf versiyonu içinde ise, 'Her önerme ya doğrudur, ya da doğru değildir' şeklinde tanımlanan ve düşünme evrenimizde doğru ve yanlış dışında üçüncü bir alternatif bulunmadığını öne süren prensip.

üretim. Sosyal ve yaşamın temelinde bulunan bir olgu olarak, insanî ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetleri elde etmek amacıyla gerçekleştirilen faaliyetler bütünü; yeni bir mal ya da hizmetin yaratılmasını sağlayan etkinlikler toplamı.

üretim araçları. Üretim sürecinde, insan emeğinin tamamlayıcısı olarak kullanılan nesneler; üretim sürecine doğrudan ya da dolaylı olarak katılan, kendileriyle üretimin yapılabildiği doğal ya da insan eseri her türlü araç, nesne ve teknik bilgi.

üretim güçleri. Üretim araçlarıyla insan emeğinin meydana getirdiği bütünlük; üretim araçları ile bu araçları kullanabilen, bilgi, üretim deneyimi ve iş alışkanlıklarına sahip insan emeğinin meydana getirdiği bütünsel yapı.

üretim ilişkileri. Bir toplumda insan bilincinden bağımsız olarak varolan maddî ilişkiler; üretim faaliyeti sırasında insanlar arasında kurulan ilişkilerin tümü; üretim, mübadele ve zenginliğin dağılımı sürecinde oluşan münasebetler.

üretim tarzı. Hayatın idâmesi için gerekli olan sosyal ve fizikî ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak ürünlerin elde edilmesi yöntemi; toplumsal evrimin tek tek her aşamasında, toplumun bir durumunu ifade eden üretim güçleri ile üretim ilişkilerinden meydana gelen bütün.

üstanlatı. Çağdaş Fransız düşünürü Lyotard'ta, bir şeyi, bir disiplin ya da kavramı meşrulaştıran öykü veya anlatıların en geniş kapsamlı veya en etkili olanları, Aydınlanma sonrasında öncelikle bilimi ve devleti meşrulaştırmak için kullanılan söylemler. Bir tarih felsefesine eşdeğer olup, tarihin olumsal olaylarını, tarihin anlamını ortaya koyduğu düşünülen bir yapı ya da mantıksal örgü içinde anlamlı hâle getiren söylem.

üstinsan. Geleneksel ahlâkı köle ahlâkı olarak görüp değerlendiren, eşitlik kavramına karşı çıkıp, ahlâkî değerlerin son çözümlemede insanın gerçek doğasına, insandaki güçlü olma isteğine dayanması gerektiğini öne süren Alman düşünürü Friedrich Nietzsche'nin öngördüğü insanlık düzeyi; insanın evriminin bundan sonraki aşamasında ortaya çıkacak bir insan tipi olarak, değerleri gözden geçirme, yeni baştan yaratma ve güçlü olma isteğini hayata geçirme cesaretinde olan insan için kullanılan deyim.

ütopya. İdeal ya da yetkin toplum. İdeal bir toplum düzeni ya da yönetim biçimi ortaya koyan tasarım.

ütopyacılık. Toplum kuramı veya siyaset teorisinde, mükemmel bir toplum modeli veya tasarısını temele alan yaklaşım. Sadece daha iyi değil, fakat yetkin bir toplum düzeni inşa etmeyi amaçlayanların, söz konusu düşünce deneyini, veya salt düşüncede yaratılan yetkin toplum düzenini varolan aktüel düzeni dönüşüme uğratmak için kullananların inanç ve tavırları.

V

vacibü'l vücud. İslâm felsefesinde, özü varoluşunu içeren, kendi kendisiyle varolup, varlığını kendi dışında bir güce borçlu olmayan, zorunlulukla varolan varlık, yani Allah, Tanrı.

vahdet-i vücud. Varlıktaki mutlak birliği, yaratanla yaratılanın birliğini savunan varlık görüşü; tektanrılı dinlerde söz konusu olan hiçten yaratılış ve evrenle varlık arasındaki ayrılık fikrinden farklı olarak, Tanrı tarafından yaratılmış herşeyin O'nunla aynı nitelikten olduğunu, yaratılanın yaratanın görünüş alanına çıkması olduğunu, yaratılışın Tanrı'nın özünden kaynaklanan bir fışkırma olup, Tanrı'nın eseri olan evrende, Tanrı için eksiklik sayılacak hiçbir nitelik bulunmadığını öne süren tasavvufî anlayış.

vahiy. Peygambere gelen tanrısal kelam ve haber. Bir düşünce ya da buyruğun Tanrı tarafından elçisine ilham edilmesi; Tanrı'nın yüksek öneme haiz mesajlarını; kendi varoluşu, sıfatları, irâdesi, v. b. g., ile ilgili temel bilgileri insanlığa Peygamber aracılığıyla iletme yolu.

vargı. Belli bir önerme kümesinden türetilebilen önerme; öncülleri doğru olan bir çıkarımda, öncüllerden zorunlu olarak çıkan, öncülleri doğru kabul edildiğinde, çelişkiye düşmeden inkâr edemeyeceğimiz mantıksal sonuç; 'o hâlde,...' diye başlayan sonuç önermesi; kanıtlamanın ortaya koymak durumunda olduğu, kanıtlamanın gerekçesini meydana getiren öncüllerden zorunlulukla türetilen netice.

varlığa geliş. Sanatsal yaratma ya da biyolojik oluşta söz konusu olan doğuş, ortaya çıkış süreci. Varolan bir töz ya da dayanaktan oldukça farklı bir töze dönüşme hâli. Niteliklerin karşıtına dönüşmesi durumu.

varlığın evi olarak dil. Çağdaş Alman düşünürü Heidegger'in, dili varlığın oturduğu ve kendisini açımladığı yapı olarak gören dil anlayışı: Yalnızca bölünemez bir varlık olarak, dünyada-içindeki-varlığın

varolduğunu söyleyen Heidegger, varlığın ya da dünyanın dünyaya ilişkin kavrayışımızdan ayrılmaz olduğunu söylemiştir. Varlığa ya da dünyaya ilişkin kavrayışımız ise, ayrılmazcasına dilimize bağlıdır. Bu anlayışa göre, dil hakikatten ayrılmaz, zira Varlığı açımlayan, Varlığı açık hâle getiren dildir. Taşta, bitkide ya da hayvanda olduğu gibi, dilin olmadığı yerde, Varlığın ya da varlıkların açıklığı ve dolayısıyla da açılımı yoktur. Buna göre, dil, varlığın açımlanması imkânını ve varlığın açık hâle gelişini temsil eder.

varlık. 1 Yokluğa karşıt olarak, varolan şey. 2 Oluşa karşıt bir şey olarak, değişmeden aynı kalan gerçeklik. 3 Boşluğa karşıt bir şey olarak, mekânda bir yer işgal eden kalıcı gerçeklik. 4 Varolan herşey tarafından paylaşılan bir özellik veya fizikî dünyanın üstünde ya da ötesinde var olan bir nesne ya da alan; varolan herşeyin, Varlık özelliğine sahip olmaktan ya da Varlıkla belli bir ilişki içinde bulunmaktan dolayı üyesi olduğu cins.

5 (*Zorunlu varlık* olarak) bağımsız, yok edilemez, kendisine neden olunmamış, varlığa getirilmemiş varlık; varoluşu için başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, fakat başka herşeyin varoluşunun nedeni olan, olduğundan başka türlü olamayan, yok edilemeyen, kendinden kaim, kendine yeter gerçeklik; kaynağı, nedeni bakımından, başka şeyler karşısında nedensel ve mutlak bir bağımsızlığı olan, özü varolmak olup, varolmayışı düşünülemeyen varlık. 6 (*Olumsal veya mümkün varlık* anlamında) doğadaki varlık; varolması kadar varolmaması da mümkün olan nesne ya da şey; varoluşu zorunlu olmayan, her zaman varolmayıp, varlığa geldikten sonra, yok olup giden varlık.

varlık felsefesi. Varlıkla ilgili olan, varlığı konu alan, varlığın gerçekte ne olduğunu, varlık kategorilerini ortaya koymaya çalışan, ve dolayısıyla zaman zaman metafizikle, ama esas ontolojiyle özdeş olan felsefe türü.

varlık hiyerarşisi. Gerçeklikte cansız varlıklardan başlayıp, bitki ve canlı varlıklardan geçerek, akıllı insan varlıkları yoluyla Tanrı'ya uzanan bir derecelenme, bir varlık cetveli bulunduğu inancıyla, en azından Platon'dan itibaren oluşturan hiyerarşik varlık görüşü.

varlık koşulları. 1 *Genel olarak*, bir şeyin var olabilmesi için gerekli ya da olmazsa olmaz olan koşullar bütünü, gerek ve yeter koşullar toplamı. 2 *Çağdaş Marksist felsefe* ya da *sosyolojide*, belli bir toplumsal olay ya da etkinliğin varoluşu ya da doğuşu için gerekli olan koşullar öbeği; söz gelimi çağdaş marksist düşünür Althusser'e göre, mülki-

yet ve sözleşme hukuku şeklinde ortaya çıkan hukukî sistem kapitalist ekonominin varlık koşullarının en başında gelmektedir.

varlık olmak bakımından varlık. Saf varlık, kendinde varlık, varlık olarak varlık diye de adlandırılan, insan bilincinden bağımsız varlık. Varlık bakımından, yalnızca sınırlı sayıda bireysel nesneye değil de, herşeye ait olan tümel özelliklere sahip varlık. Herşeyin varoluşu için temel olan, varolan herşeye ilişkin açıklamanın dayanağı olan şey.

varlık tarihi. Ünlü Alman filozofu Martin Heidegger'in Batı felsefesi tarihini, varlığı konu alan düşünce açısından, varlığın açımlanması bakımından ele alan, ve en azından **1** Presokratiklerin varlığa ilişkin dolayımsız kavrayışını, **2** Platon ve Aristoteles'in varlığı dolayımlı bir tarzda, metafizik kavramlarla açıklayan ontolojilerini, **3** Ortaçağın güvenliği kutsal olanda bulan metafiziği ve **4** Yeniçağın varlığı bilginin taleplerine göre parçalayan ontolojisini ihtiva eden dört unsurlu sınıflayıcı yorumu.

varolmak. Varoluşçu felsefe geleneği içinde, özgür bireyle ilgili bir kategori olarak, kişinin kendisini alternatifler karşısındaki özgür seçimler yoluyla gerçekleştirmesi durumu ya da eylemi; kişinin bir grup, sınıf ya da yığının üyesi olmaktan alabildiğince çıkarak, daha çok ve daha yoğun bir biçimde bir birey hâline gelmesi; bireysellik adına tümelliği aşması; izleyici olmaktan çıkarak aktif aktör hâline gelmeye çalışması durumu.

varoluş. 1 *Genel olarak*, varolma durumu. **2** Dış dünyada, insanın bilgisinden bağımsız olarak gerçekleşme, mekân ve zaman içinde potansiyel değil de, aktüel bir varlığa sahip bulunma hâli. **3** Soyutlama ya da teorilere karşıt olarak, canlı ya da yaşanan gerçeklik. **4** Bir şeyin aslî doğasından dolayı olması gereken şeyi ifade eden öze karşıt olarak, o şeyin her ne ise, her nasılsa öyle olması durumu.

5 Varoluşa sahip bir varlık olarak birey; aşkınlığa yönelen, boğuntulu bir gerilim anlamı taşıyan varlık. **6** (*Sahici varoluş* anlamında) Heidegger'de, Dasein'ın *das Man*la olan ilişkisinde ortaya çıkan varoluş tarzı; Daseinın eyleme ve kendini yaratma özgürlüğünün tam olarak bilincinde olduğu, 'onların' ya da 'başkaları'nın plan ya da projelerinden çok, kendi projelerini gerçekleştirdiği bir varoluş türü.

varoluş aydınlanması. İnsanın gerçekte ne olduğunu göstermeyi, insanın tarihselliğini ve özgürlüğünü ifade etmeyi amaçlayan Karl Jaspers'in, insan varlığının sıradan yaşantıları, yalın tecrübeleri

aşarak, kendine özgü varlığını ortaya çıkardığı tecrübe ya da çabaya verdiği ad.

varoluşçuluk. 1 *Genel olarak*, kökleri S. Kierkegaard, F. Nietzsche gibi düşünürlere dayanmakla birlikte, 20. yüzyıl felsefesinde J. P. Sartre, K. Jaspers, M. Heidegger ve G. Marcel gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan; insanın varoluşuyla doğal nesnelere özgü varlık türü arasındaki karşıtlığı büyük bir güçle vurgulayan, irâdesi ve bilinci olan insanların, irâde ve bilinçten yoksun nesneler dünyasına fırlatılmış olduğunu öne süren felsefe okulu. **a)** Varoluşun hep tikel ve bireysel, yani benim ya da senin veya onun varoluşu olduğunu öne süren; **b)** varoluşun öncelikle bir varlık problemi, varoluşun kendi varlık tarzıyla ilgili bir problem olduğunu dile getiren; **c)** özün varoluştan önce değil de, varoluşun özden önce geldiğini öne süren, insanın önce varolduğunu, daha sonra kendisini tanımlayıp, özünü yarattığını dile getiren, **d)** insana özünü oluşturma şansı veren imkânların, onun şeylerle ve başka insanlarla olan ilişkileri tarafından yaratılması nedeniyle, varoluşun her zaman dünyadaki bir varlık olmak durumunda olduğunu savunan, **e)** nesneden yola çıkan, varlıkla ilgili nesnel doğrulara ulaşmaya çalışan görüşlere karşı, özneden hareketin ve öznel hakikatlerin önemini vurgulayan, **f)** evrenin akılla anlaşılabilir olan bir gelişme doğrultusu olmayıp, özü itibariyle saçma ve anlamsız olduğunu, evrenin rasyonel bir tarafı bulunmadığını, evrene anlamın insan tarafından verildiğini iddia eden, **g)** böyle bir evrende, insanın hazır bulduğu ahlâk kuralları olmadığını, ahlâkî ilkelerin, kendi eylemleri dışında, başka insanların eylemlerinden de sorumlu olan insan tarafından yaratıldığını söyleyen çağdaş felsefe akımı. **2** (*Hümanist varoluşçuluk anlamında*) varoluşçuluğun ateizme dayandırılan türü; Sartre ve Camus gibi ateist düşünürler tarafından geliştirilmiş olan ve evrenin kendi içinde anlaşılmaz olduğunu, mantıksal bir düzen ya da plâna uymadığını, gücü herşeye yeten, iyiliksever bir Tanrı ya da yaratıcı tarafından varlığa getirilmediğini ya da düzenlenmediğini, hiçbir şeyde bir zorunluluk bulunmadığını, evrendeki herşeyin mümkün ya da olumsal olduğunu, gerçekliğin bir anlamı, düzeni ve açıklaması olmadığını, her tür düzen, anlam ve açıklamanın insan bilincinin eseri olduğunu, gerçekliğin, anlaşılmaz olduğu için, bir sisteme indirgenemeyeceğini, ahlâkî değerlerin insan bilinci dışında varolmadığını, nesnel bir ahlâk düzeni bulunmadığını, ahlâkın ve değerlerin insanın yaratısı olduğunu savunan görüş.

Venn diyagramı. Kategorik tasımların geçerliliklerinin denetlenmesinde kullanılan bir denetleme tekniği olarak, *n* sayıda küme arasındaki ilişkileri ifade etmek üzere, bu kümelerin birbirini kesen çemberlerle belirtilmesinden oluşan diyagram. Söz konusu denetleme tekniğinde, birbirini kesen *n* sayıdaki daire, düzlemi 2^n sayıdaki ayrı bölgeye böler; boş olan bölgeler karalanır, buna karşın boş olmadığı bilinen bölgeler *x* işaretiyle gösterilir.

verilmiş olan. 1 Bir yorum ya da çıkarım faaliyetinde, zihine doğrudan ve aracısız bir biçimde sunulmuş olan malzeme. 2 Bilincin dolayımız bir biçimde, her türlü çıkarım ve yorum işleminden önce bildiği bilinç içeriği. 3 Bilginin nihaî temel ve dayanağını oluşturan, her tür çıkarım, yargılama ve yorum faaliyetine malzeme olan, doğrudan ve aracısız olduktan başka, başka bir şeye indirgenemeyen duyu-verileri, görünüşler, duygular ve izlenimler.

verstehen. Toplum ve kültüre ilişkin araştırmayı yeni baştan yorumlamaya ve yeni bir yaşam felsefesi geliştirmeye çalışmış olan W. Dilthey tarafından önerilmiş olan anlama yönteminin Almanca özgün ifadesi. Özel olarak Dilthey'ın, daha genel olarak da 19. yüzyılda Alman düşünür ve sosyologlarının doğa bilimlerinin ya da pozitivist sosyolojinin yöntemine alternatif olarak geliştirdikleri anlama metodu. Anlama yöntemine göre, tin bilimleri, insanı ve eylemlerini, doğa bilimlerinin yöntemini kopya ederek, dışarıdan analiz etmeye kalkışmamalıdır. Bunun yerine, örneğin sosyologlar, insan varlıklarının eylemlerine yükledikleri anlamları duyumsamaya, tanımaya çalışmalıdırlar. Bu ise, *verstehen*la, yani anlama yöntemiyle olur. Buna göre, *verstehen*, kişinin onların eylemlerine hangi anlamları yüklediklerini, amaçlarının ne olduğunu, eylemlerinin hizmet ettiği amaçları görebilmek için, kendisini başkalarının yerine koymasından oluşur.

verum sequitur ad quodlibet. Doğrunun mantıksal olarak herşeyden çıkabileceğini dile getiren Latince ilke. Mantıksal olarak doğru bir önermenin her öncülden geçerlilikle çıkarsanabileceğini öne süren bu ilke, *ex falso quodlibet* [yanlıştan herşeyin çıktığı] ilkesiyle bir bütün meydana getirir.

via affirmativa. Olumlu yol. Ortaçağ felsefesinde, Tanrı'yı bilmenin temel ve olumlu yolu. İnsan varlığının, kendi dünyası ya da tecrübesinden tanıdığı birtakım nitelikleri Tanrı hakkında tasdik etmesi ya da olumlaması usulü.

via eminentiae. Skolastik felsefede, Tanrı'yı bilmenin, olumlu yolla olumsuz yolun bir sentezini yapan üçüncü yolu. Bu üçüncü yol, birtakım sıfatların Tanrı hakkında, kimi kayıtlarla, O'nun üstünlüğünü ve aşkınlığını örtük olarak ifade edecek şekilde tasdik edilmesinden meydana gelir.

via negativa. Olumsuz yol. Ortaçağ felsefesinde, Tanrı'yı, dolaylı olarak, O'nun ne olmadığını söyleyerek bilme. Buna göre, Tanrı'dan, yaratıklarıyla ilişki içinde değil de, bizzatihi kendi başına söz etmek istenirse, O'nun, dünyamızın, dili kendilerini betimlemek için kullanılan tanıdık nesne ya da varlıklarına hiç benzemediği dikkate alınmalıdır. Bundan dolayı, olumsuz yolda, söz konusu olabilecek tüm nitelikleri, Tanrı'ya en uzak olan niteliklerden en yakın olan niteliklere dek, O'nun hakkında inkâr etmek, olumsuzlamak gerekir.

vişnanaveda. Hindistan'da, Budist düşüncenin M. S. 4. yüzyılda ortaya çıkan idealist bir okulu. Neden, töz, beden gibi felsefî kavramların çelişik olduklarını öne süren Vişnanaveda, gerçekliğin özü itibariyle bilinç ya da zihin (vişnana) olduğunu öne sürmüştür. Okulun, Berkeley'in öznel idealizmiyle şaşırtıcı bir benzerlik sergileyen, idealizmine göre, bilinç ya da zihin bir töz olmayıp, ide ya da izlenimlerin sürekli bir değişme içinde bulunan akışıdır.

vişnuizm. Bugünkü Hinduizmin en büyük tanrılarından biri olan Vişnu'ya, Tanrı Brahman ve Şiva ile birlikte ilâhî üçlüyü, yani Trimurtiy'i meydana getiren Vişnu'ya tapanların meydana getirdikleri dinî-felsefî grup.

Vişnuizm, maddî ve fail nedenlere tekabül eden güçleriyle evreni yaratan ve onu varlıkta tutan Vişnu'yu en yüksek varlık olarak görür ve onun çeşitli varlıklar şeklinde tekrar tekrar tezahür ettiğine veya cisimleştiğine inanır.

Viyana Çevresi. Moritz Schilick'in 1923 yılında Cumartesi sabahları evinde yaptığı felsefe sohbet ve toplantılarında bir araya gelen, bilimsel bakışa ve analitik düşünüşe sahip pozitivist düşünür ve bilim adamlarının meydana getirdiği okul ya da grup. En önemli düşünürleri arasında G. Bergmann, R. Carnap, H. Feigl, P. Frank, K. Gödel, H. Hahn, O. Neurath, V. Kraft ve F. Waismann'ın bulunduğu Viyana Çevresi bilimsel tavrın ve işbirliğinin önemini vurgulayan, öznelerarası bir dille bilimin birliği üzerinde duran, olgusal tüm bilgilerin doğrudan ya da dolaylı doğrulamayı mümkün kılacak şekilde, deneyimle bağlantılı olduğunda ısrar eden bilimci bir yaklaşımı temsil eder. Hareketi klâsik

empirizm ve eski pozitivizmden, dilin mantıksal analizine önem verme tavrı ayırır.

Viyana Çevresi düşünürlerine göre, felsefenin işi, bilgiye, özellikle de bilime ilişkin analizdir; burada kullanılacak temel yöntem ise, bilim diline ilişkin analizden oluşur. Empirik bir bakış açısından yola çıkan bu bilim adamı-filozoflar metafiziğe karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Anlamlı ve geçerli bir bilgi sistemi meydana getirmeyi amaçlayan Çevre düşünürleri, felsefede idealin, metafizik, ahlâk ve teolojiyi felsefenin tümüyle dışına atıp, bilimlerin birliğine ulaşmak olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlar, Wittgenstein'ın 'Söylenebilecek olan herşey, açık bir biçimde ifade edilmelidir; üzerinde konuşulamayacak konularda ise, susulmalıdır' şeklindeki sözlerini, Çevrenin bakış açısını en iyi bir biçimde ifade eden bir deyiş olarak yorumlamışlar ve bilim dilini aydınlatma, açıklığa kavuşturma çabaları onları öncelikle bir anlam ve açıklık ölçütü geliştirmeye yöneltmiştir. Çevre düşünürlerinin bu çabaları metafiziğin önermelerini olduğu kadar, bilimdeki eter ve flojiston benzeri şeylerle ilgili spekülasyonları da, doğrulanamadıkları gerekçesiyle reddeden ünlü 'doğrulanabilirlik ilkesi'yle sonuçlanmıştır.

vokabüler. **1** Ortak bir dili olan insanların kullandığı sözcüklerin ya da aynı ülkeden insanların kullandığı dilde yer alan sözcüklerin tümü. Söz konusu nesnel ve aktif vokabülere ek olarak, bir de bireyin anladığı ve kullandığı sözcüklerden oluşan *pasif vokabüler*den söz edilebilir. **2** Yine, bir bilim dalına, bir disipline özgü, o bilim dalı ya da disiplini tanımlayan, belirleyen teknik terimler bütününe, ya da bir yazar veya filozofa özgü olan terminolojiye de vokabüler adı verilir.

völkerpsychologie. Alman dili ve kültüründe, bir topluma özgü entellektüel ve kültürel ifadelere veya tezahürlere ilişkin araştırma ya da teori. Wundt tarafından benimsenmiş olan, ama esas Vico'ya geri götürülen bireyin entellektüel yaşamının, tinsel hayatının, kendisinin üyesi olduğu halkın dili, sanatı, alışkanlıkları, hayatı, politik ve toplumsal kurumlarıyla, vb. ilişkilendirilmeden asla anlaşılamayacağı görüşü.

vülgarizasyon. Basitleştirme, herkesin anlayacağı bir düzeye indirgeme. Çeşitli bilim dallarına ait bilgileri, özellikle teknik bilgileri, geniş halk kitlelerinin, gerekli uzmanlıktan yoksun insanların anlayabileceği düzeye indirme, onların özünü korumakla birlikte, içlerini büyük ölçüde boşaltma eylemi.

W

weltanschaung. Almancada dünya görüşü anlamına gelen terim. **1** Dünyaya ve insanın dünyadaki yerine ilişkin geniş kapsamlı, kuşatıcı felsefî görüş. **2** Toplum içindeki farklı grupların 'dünya görüşü' ya da 'yaşam felsefesi'.

wesen. Almancada öz, doğa, ama zaman zaman da varlık anlamına gelen terim. Bu çerçeve içinde, özellikle Husserl fenomenolojisinde büyük bir önem kazanan *Wesenschau* kavramı da, bir kavram ya da öze ilişkin dolayımsız zihinsel kavrayış anlamına gelir.

Y

yabancılaşma. 1 Özgün anlamı içinde, bir şeyi ya da kimseyi başka bir şeyden ya da kimseden uzaklaştıran, başka bir şeye ya da kimseye yabancı hâle getiren eylem ya da gelişme. 2 *Psikiyatride*, normalden sapma durumu. 3 *Çağdaş psikoloji* ve *sosyolojide*, kişinin kendisine, içinde yaşadığı topluma, doğaya ve başka insanlara karşı duyduğu yabancılık hissi. 4 *Felsefede*, şeylerin, nesnelerin bilinç için yabancı, uzak ve ilgisiz görünmesi, daha önceden ilgi duyulan şeylere, dostluk ilişkisi içinde bulunulan insanlara karşı kayıtsız kalma, ilgi duymama, hatta bıkkınlık ya da tiksinti hissetme. 5 Benin kendi özünden uzaklaşmasıyla, kendisine ve eylemlerine nesnel bir biçimde, sanki bir ustanın elinden çıkmış bir nesneye bakarcasına yaklaşmasıyla belirlenen bilinç hâli. Kişinin kendi benliğiyle ya da zihin hâlleriyle, kendisi arasına duygusal bakımdan mesafe bırakması durumu, kişinin gerçek beniyle olan içsel temasını yitirdiğini anlamasının sonucu olan kendinden kopma hâli.

yaderklik. Kişinin ahlâk yasasının koyucusu olmaması, kendisine yabancı bir maksim ya da yasa veya kendi dışındaki güçler tarafından belirlenmesi, kendisine dışsal olan bir şeyle ilgili duyguları, beklentisi ya da korkusu tarafından harekete geçirilmesi durumu.

yadsıma felsefesi. Özellikle S. Kierkegaard, F. Nietzsche, T. Adorno ve H. Marcuse gibi düşünürlerin felsefelerinde örneklenen, ve önce, aklı ön plâna çıkarıp, duygularla tutkuları baskı altında tutma, insanı aklın kölesi yapma tavrına ve sığ bir akılcılığa, sonra da böyle bir akılcılığın belirlediği toplum modeli ve değerlerine karşı çıkışla belirlenen felsefe anlayışı.

yalancı paradoksu. Megaralı paradoksu ya da Eubulides paradoksu olarak da bilinen ünlü paradoks. 'Yalan söylüyorum' diyen kişinin sözü ya da tümcesinin, kişinin söylediği şeyin yanlış olması duru-

munda doğru, buna karşın söylediği şeyin doğru olması durumunda ise yanlış olmasıyla belirlenen paradoks.

yalıtlamacılık. Sanat eserinin kültürel ve tarihsel bağlamından soyutlanarak anlaşılması, yorumlanması gerektiğini savunan görüş. Bir sanat eserine değer biçmek için, sanat eserine bakmaktan, onu dinlemekten ya da okumaktan başka hiçbir şeye gerek duymadığımızı, sanat eserinin dışına çıkarak tarihsel olgulara, sanatçının biyografisine başvurmaya gerek olmadığı gibi, bunun sanat eserinin gerçek değerini gözden kaçırdığını savunan sanat görüşü.

yananlam. Bir sözcük ya da kavramın mevcut anlam unsurlarına veya düzanlamına, kullanım sırasında eklenen ikincil anlamlar bütünü ya da kümesi.

yanılabilircilik. Araştırmayı, belli bir güçlüğün belirlediği bir zihin hâlinden kurtulup, soru ya da güçlüğe uygun cevabı bulma ve böylelikle rahatlama amacıyla gerçekleştirilen bir faaliyet olarak tanımlayan, Amerikan filozofu Peirce'ın geliştirdiği görüş; araştırma faaliyetinde, amaç, hareket noktası ve uygun çaba dışında hiçbir şey garanti olmaması, ve bundan dolayı, yanılabilirliğin, araştırmayı belirleyen en önemli özellik olması durumu.

yanılmazlık. Aldanması, yanlışa düşmesi mümkün olmayan kişinin, hatadan olduğu kadar günahtan da uzak olması durumu; bir edimin yanlışa açık olmaması hâli. Batıda daha ziyade dinî liderler, din kurucuları, krallar, papa ve rahip benzeri kişiler için geçerli olan yanılmazlık, Doğu dinlerinde daha ziyade inancın sarsılmazlığını ifade eder.

yanılsama. Alışılmadık, normal olmayan psikolojik, fizikî ya da fizyolojik koşulların sonucu olarak, duyu verilerinin yanlış yorumlanmasına bağlı olan yanıltıcı algı; nesneyi olduğundan başka türlü algılama, gerçeğe uymayan görünüşü gerçekmiş gibi yorumlama ve bu yanılgının farkında olmama hâli.

yanılsamacılık. Mekân ve zaman içinde varolan dış dünyanın bir yanılsamadan başka hiçbir şey olmadığını, varolan herşeyin aldatıcı bir görünüşten ibaret bulunduğunu, varoluşun en küçük bir gerçekliği ve değeri olmadığını savunan görüş; bizim yanılsamalarla dolu bir görünüşler âleminde yaşadığımızı öne süren görüş, dinî öğreti.

yanılsamadan hareket eden kanıt. Kuşkucular tarafından geliştirilen ve algının, normal durumlarda bile, dış dünyayı bize, olduğu gibi ve tutarlı olarak yansıttığının söylenemeyeceğini; bir dış gerçeklik

varsa, bunun deneyimsel bilgisinin olamayacağını dile getiren kanıt. Algımızın kimi durumlarda, örneğin algı yanılmalarında, sanrı ve düşlerde yanıldığını; bu durumlarda algının yanılgılı olduğunu anlayamayacağımızı; dolayısıyla, algımızın, biz farketmesek, bilincine varmasak bile, her an için, hatta sürekli olarak yanılabileceğini dile getiren ve bundan, güvenilir bir algıdan söz edilemeyeceği, tek bir algının bile doğruluğunun kesin olarak bilinemeyeceği sonucunu çıkarsayan kuşkucu akılyürütme.

yanlış. **1** Doğru olmayan, gönderimde ya da atıfta bulunduğu olgu var olmayan; gerçekliğe uymayan, dış dünyada karşılığı bulunmayan; **2** bir kurala ya da ilkeye uymayan şeyin; **3** daha önceki bilgilerle tutarlılık ilişkisi içinde bulunmayan, dış dünyadaki olguları gerçekte olduğu şekliyle betimlemeyen yargı ya da önermenin durumu.

yanlışlanabilirlik ilkesi. Çağdaş bilim felsefecisi Karl Raimund Popper'ın, klâsik bilim anlayışının ya da mantıkçı pozitivizmin doğrulanabilirlik ilkesine karşı/alternatif olarak öne sürdüğü ilke. Tümel önermelerin, bilimsel genelleme ya da teorilerin, hiçbir zaman kesin sonuçlu olarak doğrulanamayacağını, fakat tek bir aykırı örnek ya da veriyle yanlışlanabileceğini öne süren, doğrulanabilirlik ilkesi karşısındaki en önemli üstünlüğü, mantıkçı pozitivizmin 'anlamlılık' ölçütünü aşmasından, ciddî bir test edilebilirlik ölçütü sağlamasından ve Popper'a göre, yetersiz kalan bilim/ bilim olmayan dikotomisi yerine bilim/sözde bilim ayırımını geçirmesinden meydana gelen ilke.

yansıtımcılık. **1** *Ontolojide*, ünlü İngiliz düşünürü David Hume-'dan hareketle, özelliklerin dış dünyadaki dayanakları ya da taşıyıcıları olduklarına inanılan nesnelerde varolmadıklarını, fakat sadece öznenin veya öznel hâllerin yansıtımları olduklarını öne süren görüş. **2** *Epistemolojide*, duyumların bilinçten bağımsız bir biçimde, dış dünyadaki nitelikler olarak varolduklarını savunan, bilincin öznel içeriğini dış dünyaya yansıtan öğreti. **3** *Etikte*, durumlara, kişilere ve eylemlere izafe edilen ahlâkî özelliklerin, onların bizatihi kendilerinde varolan özellikler olmayıp, sadece değer biçen özne tarafından onlara yüklendiklerini savunan öğreti.

yapay anlamlılık. İnsan varlıklarına özgü iletişimi ayırd eden, insanlar tarafından kullanılan dile özgü olan, dil için geçerli olan anlamlılık.

yapı. **1** *Genel olarak*, parçaları ve unsurları arasında yasaya uygunluk, düzgün bağlantılar ve karşılıklı ilişkiler bulunan bütün; veya bir

bütünü meydana getiren çeşitli parça ya da bölümlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin ve bütün içinde yerine getirdikleri fonksiyonların sonucu olan düzen. 2 *Felsefede*, ögeleri birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı olan ve bağıntıları birtakım yasalara uyan düzenli ve özerk bütün. 3 *Sosyolojide*, toplumsal yapı anlamında, sosyal kurumların karşılıklı ilişkilerinden meydana gelen bütünlük; toplumsal ilişkilerin istikrar sergileyen bütünsel düzeni. 4 *Psikolojide*, bir bireyin mizacını veya hangi tipten olduğunu belirlemeyi mümkün kılan fizyolojik ve psikolojik özellikleri toplamı. 5 *Antropolojide*, kendisinin çok çeşitli unsurlarını birleştiren ilişkiler bütünü olarak, empirik gerçeklikten hareketle geliştirilen açıklayıcı soyut model. 6 *Dilbilimde*, disiplinin en temel kavramı olarak, dilsel unsur ya da birimlerin meydana getirdiği eşzamanlı iç bağıntılardan ve birimlerin fonksiyonlarından kaynaklanan özerk bütün.

yapıbozum. Fransız postyapısalcı düşünürü Jacques Derrida tarafından, felsefe ve edebiyat okumalarında kullanılmak üzere önerilmiş olan çözümleme yöntemi, metinsel analiz şekli ya da tarzı. Bir metin içinde geçen kavramların, metnin bütünlüğünü bozan tutarsız ve ikircikli kullanımlarından yola çıkarak, metnin yazarının kurduğu kavramsal ayırımların başarısızlığını göstermek ve açıklamak amacıyla geliştirilmiş olan ve üzerlerinde çok ayrıntılı olarak ve iyice düşünülmüş olan geleneksel karşıtlıkları tersyüz etmekten ve bunun yanında, söz konusu karşıtlar arasında bulunan adı konulmamış, gözle görülemeyen kavramların oynadığı oyuna işaret etmekten meydana gelen yöntem.

yapım. 1 *Genel olarak*, zihinsel sentez yoluyla meydana getirilen, kavrama çok benzeyen, fakat dış dünyada bir dayanağı olabilmekle birlikte, tam ve deneyimsel olarak gözlemlenebilir bir şeye karşılık gelmemek bakımından kavramdan farklılık gösteren, mantıksal ya da entellektüel yaratım. 2 (*Empirik yapım* anlamında) varoluşu gözlemlenen olgu ve verilerden çıkarsanan şey. 3 (*Hipotetik yapım* anlamında) varolduğu varsayılan, fakat varoluşunu kanıtlayacak kesin, sağlam deliller, deneyler bulunmayan bir şey ya da mekanizma. 4 (*Teorik yapım* anlamında) gözlemlenmeyen, fakat varolduğu sonucuna ulaşılan varlık ya da nesne; varolduğu kabul edilen, varoluşu varsayılan, ve gözlemlenebilir fenomenleri açıklama faaliyetinde, açıklayıcı bir sistemin temel ögesi yapılan varlık ya da kendilik.

yapısalcılık. 1 Genel olarak, yapının dinamik karakterini ortaya koyan, felsefî ve toplumsal problemleri sergiler göründükleri genel

yapı ya da modeller aracılığıyla açıklamaya çalışan yaklaşım. Canlı varlığın bağımsız ve müstakil parçalardan oluşan bir yapı meydana getiren bütün olduğunu belirterek, sosyal bilimlerde araştırma ve açıklamaların bu yapıyı temele alıp, yapısal bir yöntemle gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan görüş. **2** Sistemin ögelerden üstün ve onlara egemen olduğu fikrini benimseyen ve ögeler arasındaki ilişkilerden sistemin yapısını çıkarmaya çalışan felsefî akım. **3** *Dilbilimde*, dilin en iyi şekilde, morfoloji ve fonoloji bakımından indirgenemez olan yapısal birimler aracılığıyla açıklanabileceğini savunan görüş. **4** *Toplum bilimleri alanında*, gözlemlenen fenomenlerin söz konusu fenomenlerin gerisinde yatan yapılarla açıklanabileceğini savunan yaklaşım ve olguları örgütlü bir bütüne göre tanımlama ve bu bütünü de birtakım modellere göre açıklama eğilimi.

yapısal fonksiyonalizm. Toplumsal yapıların, politik sistemlerin analizinde kullanılan genel bir teorik yaklaşım tarzı. Bir sosyal sistemin varoluşunu sürdürmek, ayakta kalabilmek için yerine getirmek durumunda olduğu görevleri veya işlevleri teşhis etmekten ve daha sonra da hangi kurum ya da yapıların bu ihtiyaçları karşılamaya muktedir göründüğünü araştırmaktan meydana gelen yaklaşım.

yararcılık. **1** Genel iktisadî bir öğreti, bir siyaset felsefesi görüşü ve toplum teorisi olarak iyinin mutluluk ya da hazza ve dolayısıyla da doğruya eşit olduğu görüşü. Belli bir nüfus veya tek bir birey söz konusu olduğunda, acı karşısında hazzı ya da genel olarak mutluluğu arttıran politika, tercih, karar ya da eylemin iyi ve dolayısıyla doğru olduğunu öne süren görüş. **2** Kökleri ahlâkî iyiyi faydayla özdeşleştiren İngiliz filozofu David Hume'a kadar geri gitmekle birlikte, esas onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Jeremy Bentham ve John Stuart Mill tarafından geliştirilmiş olan etik öğreti; bir eylemin yarar ilkesine uyduğu, yani ilk plânda eylemden etkilenen herkese, son çözümlemede de en yüksek sayıda insanın en yüksek derecede mutluluğuna katkı yaptığı sürece, ahlâkî bakımdan doğru, eylemi gerçekleştiren öznenin de iyi olduğunu; bir eylemin ahlâkî değerinin ürettiği haz ya da yarar, oluşumuna katkıda bulunduğu refah ile ölçülmesi gerektiğini öne süren anlayış. **3** (*Yine aynı ve hazcı yararcılık anlamında*) bir eylemin ahlâkî doğruluğunun sadece ve sadece ürettiği hazza, doğuşuna engel olduğu acıya bağlı olduğunu savunan ahlâk anlayışı; öncelikle Bentham tarafından benimsenen ve iyinin kapsamı içine mutluluğu, refahı, faydayı dahil

ettikten sonra, tüm bunları eşanlamlı ve son çözümlemede de, hazza indirgenebilir terimler olarak gören anlayış.

4 (*Dolaylı yararcılık anlamında*) ahlâkî öznenin, eyleme kalkışmazdan önce, salt eylemin yaratacağı sonuçları hesaplamak yerine, doğru tavırlar, alışkanlıklar, ilke ve yönelimler geliştirmesinin, onu ahlâkî bakımdan doğru eylemeye daha muktedir hâle getirdiğini iddia eden etik anlayışı; aynı zamanda *tavır yararcılığı* olarak da bilinen ve ilk plânda eylemin sonuçlarını hesaba katmadığı, eylemin sonuçları ikincil ve dolaylı olarak gündeme geldiği için, dolaylı yararcılık diye geçen ahlâklılık anlayışı. **5** (*Eylem yararcılığı anlamında*) herkesin, eylemden etkilenecek tüm insanlara en yüksek iyiliği sağlayacak eylemi gerçekleştirmesi gerektiğini öne süren, ahlâkî eylemin ortaya çıktığı durumlarla, bireylerin her seferinde farklılık göstermesinden dolayı, herkes için geçerli olabilecek evrensel bir ahlâk yasasının varlığını kabul etmeyen ve dolayısıyla, eylem için ahlâkî kurallar oluşturmanın gerekliliğine inanmayan yararcı etik anlayışı. **6** (*Kural yararcılığı anlamında*) koşullar ve bireyler her seferinde değiştiği için, evrensel bir ahlâk yasası ya da ahlâkî ilke kabul etmeyip, ahlâkî öznenin eylemden etkilenecek herkese en yüksek yarar ya da iyiliği sağlayacak şekilde eylemesi gerektiğini savunan eylem yararcılığının doğurduğu problemlere bir çözüm olarak önerilen, ve her insanın, ilgili herkese en yüksek iyilik ya da yararı sağlayacak ahlâkî ilke ve kurallara uyması gerektiğini öne süren faydacılık türü.

7 (*İdeal yararcılık anlamında*) yararcılığın hazcı kökenine karşı çıkan H. Rashdall ve G. E. Moore gibi çağdaş İngiliz düşünürlerinin, yine teleolojik bir karakter taşıyan, ve eylemlerin, yalnız fail için değil, fakat başka insanlar ve insanlık için ürettiği iyiye ve getirdiği ideale bağlı olarak iyi ya da kötü olabileceğini, ahlâken doğru eylemi belirleyen şeyin iyinin kendisi olduğunu öne süren faydacı öğretileri. **8** (*Özgeci yararcılık olarak*) Yararcılığın kurucusu Bentham'ın egoist hazcılığına karşı çıkan ve onun egoizmini özgeci kılmaya çalışan İngiliz düşünürü T. Carlyle'ın etik görüşü. Bentham'ın hazcı yararcılığını bir tür domuz felsefesi olarak niteleyen, bizden onun 'en yüksek mutluluk' ilkesini, ideallerimiz için kahramanlara yönelmemizi ve mutluluğumuzu ürettiğimiz değerde, yaptığımız işte aramamızı isteyen 'en büyük soyluluk' ilkesiyle tamamlamaya çalışan, zihninsel ya da entellektüel hazların midenin hazlarından, kültürün hazlarının da duyumsal hazlardan çok daha önemli ve değerli olduğunu savunan Carlyle'ın faydacılığı. **9**

(*Sezgici yararcılık* anlamında) bireysel mutlulukla başkalarının mutluluğu arasında bir denge kurmaya çalışmış olan İngiliz düşünürü H. Sidgwick'in Mill'in hazcılığı ya da yararcılığıyla, Kant'ın ödev etiği ya da sezgiciliğinin bir sentezini yapan, yararcılığı sezgicilikle evlendiren etik görüşü.

yarar ilkesi. Yararcılığın kurucusu J. Bentham tarafından ifade edilmiş olan, 'tüm insan varlıklarının hazzı isteyip, acıdan kaçındıkları' ve 'her insan varlığının kendi hazzını aradığı' kabulüne dayanan, kişinin en yüksek sayıda insana, en yüksek mutluluğu sağlayacak şekilde davranması gerektiği ilkesi.

yaratılış. **1** Bir şeyin, önceden beri varolan şeylerden varlığa getirilmesi. Platon'da olduğu gibi, evrenin rasyonel, düzenleyici ilk ilkesinin, ezelî-ebedî olan maddeye, yetkin ilkörneklere bakarak biçim vermesi durumu. **2** Tanrı'nın evreni yoktan var edişi.

yaratıcılık. Kişilerde, bazen de kişilerden meydana gelen öbeklerde rastladığımız, özgünlüğüyle, uygunluk, geçerlilik ve yararlığıyla seçkinleşen yeni bir şeyi; şeyleri yeni bir biçinde görme tarzının, bağlantılar kurup, risk almanın, çelişki ve karşıtlıkları aşma ve senteze kavuşturmanın, tanışık olunmayanda daha önceden tanışık olunan yol ya da modeller bulmanın bir sonucu olarak; mantıksal düşüncenin dışında metaforik ya da analojik düşünme gücüyle, geleneksel ya da sıradan olan karşı çıkışla, yetersiz bir basitliği reddederek, daha kompleks ve tatminkâr bir düzen ya da sentez arayışıyla, varlığa getirme yeteneği.

yaratıcı sentez. Çeşitli temel bileşenlerin, bir bütün içinde bir araya getirildikleri, birbirleriyle uyumlu kılınıp düzenlendikleri zaman, sonuçta ortaya çıkan şeyin, herhangi bir bütün ya da toplam değil de, yepyeni bir ürün olması; bir şeyin kendisini meydana getiren öge ya da bileşenlerin, ayrı ve bağımsız olarak değerlendirilmeleri durumunda sahip oldukları niteliklerinden tür bakımından farklı olan özel nitelik ya da karakteristiklere sahip olması durumu.

yaratımcılık. Dinî temelleri olan bir öğreti olarak, canlı türlerin, ortak bir ata ya da kökten evrim geçirmiş olmayıp, ayrı köklere sahip olduğunu savunan anlayış; türlerin, özellikle de insan türünün varoluşu ve yaşamının, en yüksek derecede yetkin bir varlığın özel yaratıcı etkinliğinin sonucu olduğunu öne süren görüş. Evrimciliğe karşıt bir görüş olarak, hayvanların ve bitkilerin, belirli ve değişmez türler ve cinsler hâlinde, birdenbire ve ayrı ayrı yaratılmış olduklarını kabul eden, evre-

nin ve evrendeki yaşam biçimlerinin doğaüstü bir güç tarafından varlığa getirilmiş olduğunu öne süren öğreti.

yaratma. Bir şeyi daha önce varolan bir şeyden varlığa getirme veya yoktan yoktan var etme. Ya yoktan, ya da önceden beri varolan ögeleri ya da ezelî olan maddeyi özgün bir biçimde var etme eylemi.

yargı. **1** Zihnin belli bir içeriği bir şey hakkında olumlama ya da inkâr etme edimi. **2** Söz konusu edimin ürünü olan şey, bir yüklemi, bir sıfat ya da özelliği bir özne hakkında tasdik ya da inkâr eden, olumlayan veya olumsuzlayan beyan, bildirim. **3** Bir tümcenin ya da önermenin doğruluk veya yanlışlığını belirleme işlemi. **4** Bu tür bir entellektüel faaliyetin eseri olan şey. **5** Doğru, iyi ve sağlam kararlar verebilme yetisi. **6** (*Estetik yargı anlamında*) Estetik bir nesneye estetik bir tavırla yaklaşan, belli bir estetik beğeniye, bir güzellik duyusuna sahip öznenin, söz konusu nesneye biçtiği değerin ifadesi olan, bu nesnenin güzel ya da hoş olduğu yönündeki hüküm. **7** (*Normatif yargı anlamında*) norm bildiren ya da ortaya koyan yargı türü. İnsan eylemini bir ideal, norm ya da standarta göre düzenleyen, eylemlerle, kişilerle ve eylemlerin temelinde bulunan motiflerle ilgili olan, bunlara bir değer biçen iddia.

yarı-nedencilik. Nedensellik ilkesinin mutlak ve sınırsız bir geçerliliği olmadığını, onun yalnızca sınırlı bir geçerliliği bulunduğunu savunan eklektik nedensellik anlayışı. İstatistiksel ya da teleolojik açıklamanın sınırsız geçerliliğine inanırken, nedenselliğin örneğin atomaltı düzeyde geçerli olmadığını, fakat yalnızca makroskopik cisimler için geçerliliği bulunduğunu öne süren görüş.

yasa. **1** Şeyleri belirlediği kabul edilen ilke; doğal olayları birbirlerine bağlayan zorunlu ilişkiyi ortaya koyan genel prensip. Doğadaki olaylar arasında hüküm süren sürekli ilişki. **2** Bir bütünü meydana getiren ögelerin işleyişini yöneten zorunlu ve sürekli bağıntı. **3** Sosyal hayatı ve insan eylemlerini düzenleyen normlar, kurallar; belli bir otoriteye dayanılarak konan ve birtakım yaptırımlarla desteklenen ilkeler bütünü. **4** (*Tanrısal yasa* anlamında) Tanrı tarafından konan ve vahiy yoluyla insanlara bildirilen, insanların birbirleriyle ve yaratıcılarıyla olan ilişkilerini düzenleyen kural veya norm. **5** (*Ahlâk yasası* anlamında) insan irâdesinin insana tüm insanlar için geçerli olacak şekilde buyurduğu evrensel ahlâk kuralları bütünü. **6** (*Hukukî yasa* anlamında) bir toplumda yasama organı tarafından çıkarılan, sosyal hayatı ve insan etkinliklerini düzenlemeyi, denetlemeyi amaçlayan bağlayıcı kural.

yaşam atılımı. Bergson'un evrim anlayışı türünden mekanist olmayan yaratıcı evrim görüşlerinde, canlı varlıkların zaman süreci içinde, nasıl ve niçin giderek daha karmaşık varlıklara doğru evrim geçirdiğini açıklamak için kullanılan terim.

yaşam felsefesi. Rasyonalizm, entellektüalizm, nesnel idealizm ya da pozitivizm türünden yalnızca akla önem veren, insanı tüm boyutlarıyla ele almayıp, yalnızca onun rasyonel tarafını ön plâna çıkartan, bütünsel bir sistem içinde insanı unutan felsefelere karşı, doğallığı ve tarihselliği içinde somut insan yaşamını temele alan, insan yaşamının amacını, değerini, anlamını araştıran felsefe türü.

yazar. Genel olarak, bir metni yazan ya da yaratan kişi; kitaplar, makaleler ve risaleler üreten birey. Bilimsel, edebî veya sanatsal bir kitap yazmış, eser üretmiş olan kimse. Mesaj ve metinlerin kurucusu, yaratıcısı, sahibi olan kişi, ürettiği mesajın anlamı konusunda, nihaî olmasa bile, ayrıcalıklı söz sahibi olan kimse.

yazgı. **1** Herşeyi belirleyen, kontrol eden kaçınılmaz zorunluluk. **2** İnsan zihninin rasyonel bir zorunluluk ya da amaçlı bir irâdî eylem fikri oluşturamaması durumunda, tüm insanların kendisine tâbi oldukları, kişisel olmayan ya da kişileştirilebilen, fakat kesinlikle tahkik edilemeyen, anlaşılamayan akıldışı güç. **3** Şeylerde ortaya çıkan ve onları olduğu gibi olmaya zorlayan zorunluluk. **4** Kişinin hiçbir şekilde denetlenemeyen güçler tarafından biçimlenen talihi.

yazgıcılık. **1** İnsanıntüm eylemlerinin ve gerçekte bütün olayların önceden belirlenmiş olduğunu, dolayısıyla olayların seyrini değiştirme yönündeki tüm teşebbüslerin nafile olduğunu öne süren; tüm olayların değişmezcesine ayarlandığını ve önceden belirlendiğini, insan varlıkları tarafından hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğini ve geleceğin insan varlıklarının denetimi dışında olduğunu, insanın kendi kaderini de, evrenin yazgısını da değiştiremeyeceğini, tarihin akışının tersine çevirilemeyeceğini, herşeyin önceden belirlendiği gibi olacağını savunan anlayış. **2** Yazgıya boyun eğme veya insanın kişisel yazgısını olduğu gibi kabul etmesi tavrı.

yazıbilim. Ünlü çağdaş düşünür Jacques Derrida'nın *De la Grammatologie* [Yazıbilime Dair] adlı eserinde geliştirdiği araştırma türü. Psikanaliz türü bir araştırmaya tekabül eden, yazı teorisinin epistemolojik bakımdan temellenmesine imkân sağlayan, bir yazıdan ötekine, genel olarak yazıdan daha dar anlamda yazıya, çizgiden yazıma geçişi ay-

dınlığa kavuşturan, dolayısıyla da insan tininin yaratımlarını konu alan tin bilimlerinin temelinde olan disiplin.

yeniden inşacılık. Sosyoloji ve eğitim felsefesinde, eğitimi, çağın bunalımlarını gidermek üzere, toplumu yeniden düzenleme programı veya girişimi olarak gören anlayış; yirminci yüzyılda, bilimsel ve teknolojik değişmelerin bir sonucu olarak, Batının bir bunalım çağına girdiğini, temel değerlerinin tehlikeye düştüğünü öne süren ve bunalımdan çıkma görevini, eğitime veren görüş.

yeni-dirimselcilik. Dirimselciliğin 20. yüzyılda ortaya çıkan şekli; organların kendilerini restore etmeleri, çevreye uyarlamaları, birbiriyle işbirliği içinde olmaları türünden olayların zihinlerde hayret uyandırmasının bir sonucu olarak, klâsik hayatî gücün yerine enteleşi, holizm, organcılık, yaşam atılımı gibi ilke ve düşüncelerin geçirilmesiyle belirlenen dirimselcilik türü.

yeni-Kantçılık. Almanya'da, 19. yüzyılın ortalarında güç kazanan bilimci ve materyalist dünya görüşlerine bir tepki olarak gelişen ve 1860'lardan başlayarak özellikle tin bilimlerinde kalıcı ve sürekli bir etki yapan entellektüel ve kültürel Kant'a dönüş hareketi. Felsefe tarihçisi Kuno Fischer'in yaptığı 'Kant'a dönme' çağrısını olumlu karşılayan Lange, Rickert, Windelband ve Dilthey gibi düşünürlerin faaliyet ve atılımlarıyla belirlenen, ve nispeten geniş kültürel ve politik anlamıyla, Alman sosyal Darwinist hareketin ırkçılığına karşı liberal-hümanist bir tepkiyi olduğu kadar, ihtilâlci sosyalizmle irtibatlandırılan materyalizme karşı muhafazakârca bir düşmanlığı ihtiva eden düşünce hareketi.

yeni kozmoloji. Kopernik, Galile ve Newton'un geliştirmiş olduğu modern bilimin ortaya koyduğu veya içerdiği evren görüşü. Doğayı insan varlığıyla Tanrı'nın dışında, insan varlığına yabancı ve ilgisiz olan bir varlık alanı, akıllı insan varlığı tarafından gözlemlenip analiz edilmek suretiyle, denetim altına alınacak, mekaniğin yasalarına uygun hareket eden cansız madde alanı olarak gören evren anlayışı

yeni-kuşkuculuk. Onaltıncı yüzyılda, önce Pico dela Mirandella, Agrippo von Nettesheim, daha sonra da Hervet, Sanches ve Montaigne tarafından savunulmuş olan şüphecilik. İmkânsız olduğunu öne sürdüğü bilgiden vazgeçerek inanca yönelen ve ortaya çıkış ve gelişmesinde, Rönesans'ta insanın evrenle ilgili görüşlerinin değişmesinin, bilinen dünyanın sınırlarının genişlemesinin, yeni keşif ve icatların büyük etkisi olan şüpheci hareket.

yeni-liberalizm. Klâsik liberalizmden farklı olarak yirminci yüzyılda geliştirilen, özellikle de İngiliz iktisatçısı John Maynard Keynes tarafından temsil edilen liberalizm türü; onsekizinci yüzyıl liberalizminin temel kabulleri olan refah ve gelir dağılımının, rekabetten doğan iktisadî ahenk varsayımına bağlı olarak hakkaniyet içinde olacağı, ve liberal ilkelere göre şekillenen iktisadî yapının şiddetli bunalım ve çöküşlerden bağışık olacağı kabullerinin gerçekleşmemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve devletin iktisadî alanla ilişkisini ve görevlerini yeniden tanımlayarak eski liberalizmi belli ölçüler içinde geliştiren siyasî düşünce hareketi.

yeni-Marksizm. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve geleneksel Marksizmin, özellikle bilim karşısında dogmatik bir tavır aldığı için yanılmış olduğunu öne süren; Marx ve Engels'in düşüncelerinden yola çıkmakla birlikte, bu fikirleri psikanaliz veya Weber sosyolojisi ya da anarşizm gibi unsurların da yer aldığı daha geniş bir çerçeve içine oturtan fikir hareketi, sosyolojik analiz veya toplum teorisi, Marksizm anlayışı.

yeni-Pythagorasçılık. M. Ö. 1. yüzyılda, İskenderiye'de Romalı Nigidius Figulus tarafından kurulmuş olan düşünce okulu. Pythagorasçı, Platoncu, Peripatetik ve Stoacı düşünce ve görüşlerin bir sentezinden oluşan, gizemciliği, sayı sembolizmi ve astrolojisiyle ün kazanan Hellenistik Okul.

yeni-Platonculuk. M. S. 3. yüzyıldaki Platoncu düşünce hareketi. Iamblikhos ve Proklos gibi düşünürler, ama özellikle de Plotinos tarafından temsil edilen, genel amacı, insanların nihaî ve en yüksek gerçekliğe ilişkin kişisel bir kavrayışa erişmelerini mümkün kılmak olan, ilgi alanında salt teoloji, metafizik ve mantığın bulunduğu, Platon'un *Timaeos* ve *Parmenides* gibi diyaloglarına özel bir önem atfeden Hellenistik dönem düşünce okulu.

yeni-pozitivizm. Hume, Comte, Mill ve Mach'ın görüşlerinden yola çıkan ve aynı zamanda Viyana Çevresi ya da mantıkçı pozitivizm olarak da bilinen çağdaş felsefe akımı. Analitik önermelerde dile getirilmeyen her tür bilginin deneyime dayanmak durumunda olduğunu, gerçekliğe ilişkin bilimsel bilginin doğa bilimleri tarafından tüketildiğini, metafizik ve normatif etiğin felsefenin tam bir başarısızlığa uğradığı alanlar olduğunu, ve felsefenin yalnızca bilim teorisi olabileceğini dile getiren; sosyal bilimler felsefesinde ise, niceleme, davranışçılık ve

pozitivist epistemolojiyi insan ve toplum bilimlerine taşıma tavrını ifade eden çağdaş düşünce hareketi.

Yeni Sol. 1950'lerde oluşan ve Sovyetlerin Macaristan'ı 1956, Çekoslavakya'yı da 1968 yılında işgal etmeleriyle birlikte güç ve ivme kazanan entellektüel ve politik hareket. Marksist düşünce geleneklerinden esinlenmekle birlikte, Eski Sol diye tanımladığı, Troçkizm, Stalinizm, Maoizm ve anarşizm gibi geleneksel sol görüşler ve Sovyet yanlısı ideolojilerle arasına bir mesafe koyan, kapitalizme ve Batılı demokrasilerin politik sistemlerine olduğu kadar, Doğu ve Batı Avrupa'daki komünist partilerin resmî Marksist ideoloji ve politikalarına şiddetle karşı çıkan politik hareket.

yeni-Thomasçılık. 1850'li yıllardan başlayarak özellikle Fransa'da gelişen ve, felsefî problemlere olan yaklaşımında Ortaçağ'ın büyük Hristiyan filozofu Aquinaslı Thomas'a dayanan felsefe okulu.

yer değiştirme ölçütü. Bir eylemin ahlâkîliğini ya da ahlâksızlığını sınama ölçütü olarak önerilen ve kişiden, karar verirken, kendisini başkasının, eylemden etkilenecek kişilerin yerine koymasını isteyen ölçüt. 'Sana yapılmasını istediğin şeyleri yap!' ya da 'Sana yapılmasını istemediğin şeyleri yapma!' diye bilinen altın kuralın, kendisinin iyi bir örneği olduğu ahlâkî ölçüt.

yer merkezli teori. İlkçağda, Yunanlı astronom Batlamyus tarafından geliştirilip sistemleştirilen, Polonyalı ünlü astronom Kopernik'in güneş merkezli sistemine kadar kabul görmüş olan astronomi kuramı.

yeter koşul. Varolduğu zaman belli bir olayın gerçekleştiği ya da varolduğu koşul. Mevcudiyetinde, belli bir olayın ortaya çıktığı, bir şeyin varolduğu koşul.

yer yurt sağlama. Birtakım güçleri, varlık unsurlarını, birlik, bütünlük ve istikrar sağlama adına gerçeklik içinde bir yere oturtma; onları, birlikli özne adına arzuyu bilinçdışına itme, toplumun iyiliği adına deliyi tımarhaneye kapama, kadını erkeğin eksik ötekisi olarak güçsüzleştirme örneklerinde olduğu gibi, etkisiz, zararsız hâle getirme, güya bütünün sağlığı ve iyiliği uğruna, kısıtlama ya da bastırma.

yeter sebep ilkesi. Evrendeki herşeyin, tüm nesne, olay, değişme ve nedenlerin, birbirleriyle zorunlu bir ilişki içinde bulunduklarını, söz konusu ilişki için birbirlerine ihtiyaç duyup, birbirlerine bağımlı olduklarını, olduklarından başka türlü olamayacaklarını ve bütün bunla-

rın bir nedeni olduğunu savunan ilke. Herşeyin, tüm nesne ve varlıkların bir nedeni olduğunu, herşeyin bir nedenin sonucu olarak varolduğunu, nedensiz hiçbir şeyin varolamayacağını, bir nesnenin nedeninin farklı olması durumunda, kendisinin de olduğundan farklı olacağını öne süren ilke.

yeti. Belli bir şeyi, işlemi, faaliyeti yerine getirme ya da belli bir eylemde bulunma gücü; bir şeyin belli bir şeyi hayata geçirebilme potansiyeli; herhangi bir şeyi yapabilir olma durumu. Doğuştan getirilen ya da sonradan kazanılan beceri olarak yeti, bir insanın yapması gereken şeylerle, ödevleriyle ilişkili olarak yapabildiği şeyi, gerçekleştirmeye muktedir olduğu eylem tarzını olduğu kadar, zihnin belirli bir fonksiyonla özelleşmiş bölümünü ifade eder.

yetkinlik. 1 Nitelik bakımından, kendisinin üzerinde olan bir niteliğin düşünülememesi, kendisini aşan bir derecenin kavranamaması durumu. **2** Her bakımdan en üstte olma hâli. **3** Yoksunluk, kusur ve sınırlamadan bağışık olup, tümüyle olumlu olma durumu. **4** Tam ya da saf olma durumu. Koşulsuz ya da sınırlanmamış olma hâli. **5** Arızî ya da raslantısal hiçbir özelliği bulunmama durumu. **6** Bir varlığın, kendi doğası ya da özünde olan tüm potansiyel güçlerin en yüksek ölçüde gerçekleşmiş olması durumu.

yetkinlikçilik.1 İnsan varlığının *ahlâk alanında* veya hayatta hedefleyeceği en yüksek iyinin, haz, mutluluk, çıkar ya da yarar gibi ahlâkî değerler değil de, karakter yetkinliği olduğunu, insanın tüm gücüyle ahlâkî karakterini geliştirmeye ve yetkinleştirmeye çalışması gerektiğini, zira yetkinliğin en büyük değer ya da erdem olduğunu, tüm diğer erdemlerin ondan türediğini savunan ahlâk görüşü. **2** *Siyaset felsefesinde*, bir yönetime düşen en önemli görevin hakikî bireyin yaratılmasını sağlamak ve yönetilenin kollektif, ortak iyiliğine katkıda bulunmak olduğunu öne süren görüş. **3** *Hristiyan teolojisinde*, insanın Tanrı tarafından bir kez kurtarıldığı zaman, tam ve kusursuz bir yetkinlik, günahsız bir mükemmeliyet hâli içine girdiğini iddia eden akım.

yetkinlik dereceleri kanıtı. Tanrı'nın varolduğunu, yetkinliğin farklı derecelerinin mutlak bir yetkinlik standartının varoluşunu gerektirdiği tezinden hareketle göstermeye çalışan, özü itibariyle Platonik olan, *a posteriori* kanıt.

yetkin tasım şekli. Aristoteles mantığında, *dictum de omni et nullo* kuralının doğrudan doğruya uygulanabildiği tek tasım şekli olan birinci tasım şekli.

yığın teorisi. İngiliz empirist filozofu David Hume'un, benin, insan zihninin, birbirlerini anlaşılmaz bir hızla izleyen, sürekli bir akış ve hareket hâlindeki farklı algılar yığını ya da toplamından başka bir şey olmadığını öne süren öğretisi. Benin ya da zihnin bir töz olmayıp, doğuştan ölüme dek ard arda ortaya çıkan deneyimler, tasarımlar ve ideler yığını olduğunu savunan öğreti.

yokluk. **1** Varolan hiçbir şeyin bulunmaması, varlığın yoksunluğu veya belirlilikten ya da gerçeklikten yoksun olma hâli. Bir şeyin kimliği ve faaliyeti için gerekli olan gerçekliğin olmayışı. Örneğin, Platon'un gerçekten varolan ve varlık kategorisini oluşturan akılla anlaşılabilir İdealara, hem var ve hem de yok, veya ne var ne yok olan duyusal nesnelere ek üçüncü bir kategori olarak dile getirdiği, var olan hiçbir şeyin bulunmaması durumu. **2** Varlıkta, belirli bir form ya da düzenin olmaması hâli. Gerçeklikten tümüyle yoksun ya da gerçekdışı olma veya hiçbir gerçekliği bulunmama durumu. **3** Ve nihayet, varlık hiyerarşisinin en altında, mutlak bir gerçekliğin en uzağında bulunan madde. **4** Bir şeyin doğuştan getirdiği, aktüelleşecek hiçbir potansiyeli olmaması, kendisini gerçekleştirecek hiçbir eğilim, ya da yönelimi bulunmaması hâli.

yoksunluk. **1** Olumlu bir niteliğin eksikliği ya da sınırlanmasından meydana gelen nitelik. **2** Aristoteteles'in felsefesinde, sahip olabildiği, normalde sahip olduğu ya da sahip olmak durumunda olduğu belirli bir nitelikten yoksun olan bir tözün durumu. Bir şekilde varolması gereken belli bir formun varolmayışı.

yoksunluk olarak kötülük. Ortaçağ filozoflarının dünyamızdaki varlığını yadsımadıkları kötülüğü açıklama tarzları; biz insanların dış dünyada gördüğü felaketlerin, savaşların, cinayetlerin, ahlâkî bozuklukların, ancak ve ancak varlığın veya iyiliğin ya da olması gerekenin yoksunluğu olarak açıklanabilmesi durumu.

yorum. **1** *Genel olarak*, bir metni, bir haberi, motivasyonu, bilinmeyen veya anlaşılmayan bir eylemi, bir mesajı, bir olayı, v. b. g., inceleyip açıklayarak değerlendirme, belli bir bakış açısından hareketle anlamlandırma. **2** Bilinmeyen bir nesnenin çeşitli unsurlarını, onu anlaşılır hâle getirecek yeni bir form ya da görünüm altında, aralarında bağ kurarak, bir araya getirme. **3** *Mantıkta*, formel bir dilin deyimlerine anlam yükleme faaliyeti; formel bir dilin her düzgün deyimine karşılık olarak belli bir dildışı nesneyi koyma, her değişkene karşılık olarak da belirli bir değer alanı belirleme işi. **4** *Teolojide*, kutsal metinleri anlaşılır kılma, kutsal kitabın örtük ve belirtik muhtemel tüm anlamlarını

gözler önüne serme. **5** *Dilbilgisinde*, sentaktik oluşturucu tarafından üretilen yapılara bir anlam yükleme imkânı veren işlemler bütürü. **6** *Psikanalizde*, analizcinin psikanaliz seansları sırasında hastanın anlatımlarından elde ettiği verilerin hakikî ve hasta için bilinmez olan anlamını sembolik boyutları içinde ortaya koyması. **7** *Felsefede*, geçmişten gelen felsefî bir metni şerh etme; hermeneutiğin oluşturduğu genel çerçeve içinde, karanlık, anlaşılması zor bir metni, farklı bir kültür, zaman ya da geleneğin mahsülü olan bir yazı, kitap ya da metni, yazarın gerçek niyetini, aktarmak istediği anlamı açığa çıkaracak şekilde anlaşılır hâle getirme, anlamlandırma.

yönelim. **1** Düşüncenin, bilginin konusuna yönelmesi durumu. **2** Biraz daha genel bir çerçeve içinde, bilincin, daima kendisinin ötesindeki bir şeye işaret ederek, her zaman bir şeyin bilinci olması, faaliyetini belli sonuçlara doğru yöneltmesi durumu; bilincin, dış dünyada varolması gerekmeyen zihinsel bir nesne yaratması, onu dış dünyaya yansıtması durumu; bir şeyin kendisinin dışındaki ve ötesindeki bir şeye yönelmesi, o şeyi hedeflemesi hâli. **3** Ahlâkta, eylemin ulaşmayı amaçladığı nihaî hedef.

yönelimcilik. Yönelmişliği, bilincin özsel ve ayırd edici bir özelliği ve bu arada, zihnin bilişsel ve irâdî faaliyetinin temeli olarak gören bilgi anlayışı.

yönelimsel anlama. Niyetleri anlama. Anlama yetisi ya da idrakin iki ayrı tarzı olduğu kabul edildiğinde, görünüşleri açıklamayı amaçlayan bilimin dışında, görünüşleri yorumlamayı, yani insanın dünyasını betimlemeyi, eleştirmeyi ve haklı kılmayı amaçlayan, insan varlığı tarafından yaratılan dünyanın nesnel doğrularını ortaya koymaya çalışan bilgi ya da anlama tarzı; Alman filozofu Dilthey'in anlama yöntemiyle ifade ettiği, fenomenolojiyi üreten analiz türü.

yönelimsel zihin teorisi. Zihni, bilincin dış dünyada varolması gerekmeyen zihinsel bir nesne inşa etme ve içeriğini dış dünyaya yansıtma yeteneğiyle tanımlayan öğreti.

yönelmişlik. **1** *Ortaçağ felsefesinde* ya da Skolastik düşüncede, insan varlığının, insan zihninin dikkatini bir nesneye doğru çevirebilmesi, onun üzerinde odaklanabilmesi yeteneği. **2** *Brentano* ve *Husserl'de*, psişik fenomenlerin ayırıcı ve tanımlayıcı özelliği olarak, bilincin bir konuya nişan alması, bir nesneyle bağ kurması, daima bir nesneyle çevrili olması özelliği.

yöntem. **1** *Genel olarak*, bir şeyi, sabit bir hedefe ya da amaca ulaşmak için, belirli bir düzene, birtakım ilkelere göre yapma, söyleme şekli veya tarzı. **2** (*Analitik yöntem* olarak) **a)** Bir bütünü, kendisini meydana getiren parçalara ayırarak inceleme. **b)** Bir önermeyi, çözülecek bir problemi, kanıtlanacak bir teoremi, kendilerinden çıktığı, kendilerine bağlı olduğu ilkelere, önermelere geri götürme, dayandırma. **3** (*Mantıksal yöntem* anlamında) mantıksal düşüncenin belli bir doğruyu kanıtlamak ya da keşfetmek amacıyla takip ettiği yol. **4** (*Bilimsel yöntem* anlamında) amacı evreni anlamak ve açıklamak olan bilimin, bu amacına ulaşmak için izlediği yol; sınıflama, betimleme, açıklama, gözlem, deney, hipotez, yasa ve keşif gibi süreçleri içeren mantıksal süreç. **5** (*Aksiyomatik yöntem* anlamında) mantıkta, ilkel bazı terimlerden türetilen temel önermelerden (aksiyom ya da postülalardan) yola çıkarak, mantıksal tümdengelim yoluyla, özelleştirilmiş kurallara uygun olan tümel bir sisteme ulaşma süreci ya da işlemi. **6** (*Genetik yöntem* anlamında) bir gelişme sürecinin söz konusu olduğu alanlarda kullanılan ve temel işlevi, zamanı ölçüt alarak, fenomenler arasındaki bağıntıları saptamak ve daha aşağı formlardan daha yüksek formlara geçişi incelemek olan yöntem; gelişimin başlangıç şartlarını, gelişmenin başlıca aşama ya da evrelerini ve gelişmenin temel eğilim ya da çizgisini belirleme çabası gösteren metod. **7** (*Transendental yöntem* anlamında) Kant'ın felsefesinin yöntemi, yani insan deneyimi ve bilgisinin olmazsa olmaz koşullarını (*a priori* sezgi formlarını, anlama yetisinin kategorilerini, aklın ideallerini) gözler önüne seren analiz şekli.

yüce. **1** İnsanın ölçülerini ve sınırlarını aşan, kendi başına üstün olan şey; **2** en önemli özelliği uçsuz bucaksızlık ve sınırsızlık olan, kendisiyle aramızda ezici bir oransızlık bulunan, karşısında ezildiğimiz güç; **3** herşeyin üstünde tuttuğumuz, çok değerli ve önemli gördüğümüz, gücü, büyüklüğü, değeri ve soyluluğuyla başka herşeyden ayrılan; **4** tüm varlıkların ve kavramların üstünde olan, kendisine saygı ve hayranlık duyulan yapı; **5** çok değer verilen, soyluluğu ve büyüklüğüyle başka şeylerden ayrılan şey için kullanılan sıfat.

yüceltme. **1** Bastırılmış bir duygunun yeni bir nesneye yöneltilmesi ya da transferi. Bir içgüdü, itki, duygu, arzuyla yönelinen nesne ya da amacın yerine başka bir amaç ya da nesnenin geçirilmesi. **2** Psikanalizde, bazı 'aşağı' duygu ya da içgüdülerin daha 'yüksek' içgüdü ya da duygulara dönüşmesi durumu.

yüklem. **1** *Dilbilgisinde*, bir cümle söz konusu olduğunda, cümledeki tüm unsurların fonksiyonlarının kendisine göre belirlendiği, cümlenin temelini meydana getiren, ortadan kalktığı zaman cümlenin de yok olup gitmesine neden olan temel öge. **2** *Mantıkta*, iki bileşenden meydana gelen kategorik önermede, önermenin ikinci terimi özne hakkında tasdik ya da inkâr edilen şey, öznenin dahil veya dışında olduğu sınıfı gösteren sözcük. **3** *Modern mantıkta*, özellikleri, nitelikleri ya da bağıntıları gösteren terim. **4** (*Aritmetiksel yüklem* anlamında) Önermeler mantığının doğrusal eklemleri, tümel ve tikel niceleyiciler, sabit ve değişken doğal sayılar ve, toplama ve çarpma fonksiyonları aracılığıyla ifade edilebilen yüklem türü.

yüklemleme. Varlık ya da nesnelere nitelikler izafe etme faaliyeti, bir özneye bir sıfat, özellik, fiil, bağıntı yükleyen önerme veya böyle bir önermenin özne ile yüklem arasında kurduğu ilişki.

yükümlülük. Uymamanın, yerine getirmenin belli bir sonuç ya da cezayı gerektirdiği formel bir anlaşma, yasa. Ahlâk duyusu, ahlâkî ilke ya da ödev tarafından belirlenen bir tarzda eyleme zorunluluğu. Belli bir şey yapacak, belli bir eylemi gerçekleştirecek kişi için söz konusu olan ahlâkî kuralları belirleyen zorunluluk biçimi ya da türü.

Z

zaman. 1 Ölçülebilir nicelik olarak düşünülen süre. 2 Şimdinin geçmiş olmasına yol açan (ve genellikle süre olduğu düşünülen) kesintisiz değişme, hareket; geçmiş, şimdi veya gelecek gibi zaman dilimlerinin kendisinin parçaları olduğu sürekli bütün. Parçaları önce sonra, başlangıç ve son gibi ilişki bildiren terimlerle ifade edilen ve değişmeden ayrılmaz olan bütün. 3 Olayların birbirlerini izledikleri sonsuz bir ortam olarak düşünülen soyut kavram. 4 Fiil ya da eyleme bağlı olarak doğal sürenin çeşitli dilbilimsel bölümlerini gösteren kategori.

zamandışı şimdi. Batı dillerinde kopulanın, Türkçede 'dır'ın, bir tümce ya da önermede, geniş zamanda, ve geçmiş ya da gelecek zamandan ayrı olarak, şimdiki zamanı göstermeyip, genel bir doğruyu dile getirecek şekilde kullanılması durumu. Örneğin, '*A*'nın *B*'den, *B*'nin de *C*'den küçük olması durumunda, *A C*'den küçüktür' çıkarımında, fiilin şu anı gösterecek şekilde değil de, tüm zamanlar için geçerli olan bir doğruyu ifade edecek şekilde kullanılmasında olduğu gibi, fiillerin bir tümce ya da önermede, belirli bir zaman dilimini değil de, tüm zamanları gösterecek şekilde yer alması hâli.

zeitgeist. Almanca zamanın ruhu anlamına gelen ve metafizik ya da tarih felsefesinde, fikirlerin, eğilim ya da yönelimlerin, felsefeyle toplumsal yapının, iktisat anlayışıyla siyasî yapının. bir kültürün belli bir çağdaki durumunu ve düzeyini belirleyen, bileşkesini anlatmak üzere kullanılan terim.

zekâ. En genel olarak, yepyeni bir duruma, bu yeni oluşumun ögeleri arasında varolan ilişkileri kavrayarak kolaylıkla uyum sağlama gücü, melekesi; insan varlığının deneyimini ve bilgisini yeni karşılaştığı somut durumlara uydurmak suretiyle sergilediği problem çözme yeteneği. Gösterge ya da sembolleri yorumlama ve ilişkileri kavrama ve böylelikle de gözlemlenen olayların ve eşyanın mahiyetini açıklama ye-

tisi; insan zihninin karşı karşıya kaldığı teorik ve pratik problemleri belleğin, imgelem ve kavramsal düşüncenin de yardımıyla tatmin edici bir biçimde çözebilme kapasitesi.

Zen-Budizm. Kökleri Hindistan'da olan ve Nirvana'ya götüren yol olarak meditasyonu seçen, ya da içe dalım gibi belirli uygulamalar yoluyla, insanın derinliklerinden geçerek nihaî ve en yüksek gerçekliğe ulaşmaya çalışan Budist sistem. Çin'de Budizm ile Taocu doğa felsefesinin bir sentezinden meydana gelen Ch'an ya da Zen Okulu'nun Japonya'daki uzantısı olan hareket.

Zenon'un paradoksları. Zenon'un, değişmeyen bir Varlığın olduğunu, değişme ve çokluğun bir yanılsama olduğunu öne süren hocası Parmenides'in Pythagorasçı karşıtlarını bir dizi zekice ve ustaca saçmaya indirgemeyle çürütmek; çokluk, değişme ve mekân kavramlarının özü itibariyle çelişik olup, saçmalıklara yol açtığını ve bundan dolayı evreni ve evrendeki fenomenleri açıklamak için kullanılamayacağını göstermek için tasarlanmış olan kanıtlamaları.

zetetik. Antik Yunan'da, özellikle hiçbir konuda hüküm vermeyip, kesin bir görüş bildirmeyerek, yalnızca araştırmaya devam ettiklerini bildiren kuşkucular tarafından kullanılmış bir sıfat olarak, belli bir konuda birtakım doğrulara ulaşmayı amaçlayan araştırmacıyı ve araştırmacı tarafından kullanılan sorgulama yöntemini niteleyen sözcük.

zihin. **1** *Genel olarak*, insanın düşünce ve duygulanımlarıyla ilgili fonksiyonlarının tümü; cisimsel ya da bedensel olgudan, yalnızca kişinin kendi gözlemine açık oluşuyla ayrılan yapı. **2** Psikolojik olay ve verileri açıklayabilmenin temel araçları oldukları için, varsayılan zihinsel süreç ve edimlerin toplamı olarak zihin. **3** Bireysel organizmanın veya insan organizmasının bilinçli ve bilinçten yoksun mental tecrübelerinin toplamı. **4** Başta algı ve biliş olmak üzere, bilinçli entellektüel süreçlerin toplamı. **5** Beyne eşdeğer ya da eşit olan şey. **6** Biyolojik bir sistem, yeterli bir karmaşıklık düzeyine ulaştığı, düzenli bir yapı kazandığı zaman, sonradan ortaya çıkan özellik.

zihin-beden problemi. Zihinle bedenin farklı tözler olduğunu, zihin alanıyla fizikî alan arasında çok temelli bir farklılık bulunduğunu kabul etme eğiliminin sonucu olup, zihinle beden arasında nasıl bir ilişki kurulacağı ve hangi özellik, fonksiyon ve oluşumların zihinsel, hangilerinin fizikî özellik veya fonksiyonlar olarak görüleceğiyle ilgili olan ünlü problem.

zihincilik. **1** *Genel olarak*, insan davranışına ilişkin uygun ve yeterli bir açıklamanın, zihinsel fenomenleri açıklayıcı öge ya da güçler olarak temele almak zorunda olduğunu, zihinsel fenomenler temele alınmadığında insan davranışının açıklanamayacağını savunan görüş. Bilişsel süreçlerin, fizikî ve fizyolojik süreçlere indirgenmek suretiyle açıklanamayacağını savunan görüş, zihin hâlleri ve zihinsel süreçlerin, davranıştaki tezahürlerinden ya da ifadelerinden bağımsız olarak varolduklarını ve insan davranışını açıklayabildiklerini iddia eden öğreti. **2** Açıklamalarda, herkesçe gözlemlenebilir olmayan zihinsel olgulara yer verme tavrı. **3** *Daha özel olarak* da, Berkeley'in yalnızca bireysel zihinlerin ve öznel zihin hâllerinin gerçek olduğunu savunan metafiziksel idealizmi; zihni tek töz, varolan biricik gerçeklik yapan görüş.

zihin felsefesi. Zihinleri, zihin hâllerini ve başka zihinlere ilişkin bilgiyi konu alan felsefe dalı; zihne ve zihinsel faaliyetlere ilişkin felsefî araştırma. Zihinle uzaktan ya da yakından irtibatlandırılan tüm kavramları, örneğin duygu, düşünce, algı, acı, duyum gibi kavramları analiz eden, amaçlı davranış, yönelimsellik ve öznel tecrübe türünden zihni belirleyen temel özellikleri inceleyen, temel konusu, zihnin varoluşuyla, onun özünün ve statüsünün ne olduğu, kendi dışındaki varlıklarla nasıl bir ilişki içinde bulunduğu problemi olan felsefe türü.

zorunluluk. **1** Olumsal olmaya, olduğundan başka türlü olabilmeye karşıt olarak, olduğundan başka türlü olamama durumu. **2** Kaçınılmazlık, onsuz olunamazlık hâli. **3** Bir şeyin kendisi olmadan, belli bir şeyin yapılamaması ya da varlığa gelememesi durumu. **4** Kesin, belirlenmiş. İsteğe bağlı olmayan, irâdî olmayan.

zorunlulukçuluk. Özgürlükçülük ve belirlenimsizciliğin karşısında yer alan ve evrende mutlak bir zorunluluk ya da determinizmin hüküm sürdüğünü, evrendeki her olayın mantıksal ya da nedensel bir zorunluluk tarafından belirlendiğini, evrende fizikî belirlenmemişliğe, yani raslantıya da, psikolojik belirlenmemişliğe, yani irâde özgürlüğüne de yer olmadığını öne süren görüş. Evrendeki tüm olayların nedenler tarafından belirlenmiş olduğunu, bu nedenlerin kendilerinin ortaya çıkışında da bir zorunluluk bulunduğunu savunan anlayış.

Bibliyografya

–N. Abercrombie, S. Hill, B. S. Turner, *The Penguin Dictionary of Sociology*, London, 1994.

–B. Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1988

–P. A. Angeles, *The Harper Collins Dictionary of Philosophy*, New York, 1992

–R. Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge, 1995

–S. H. Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Ankara, 6. Baskı, 1996

–T. Bottomore (Ed.), *Marksist Düşünce Sözlüğü* (çev. der. M. Tuncay), İst., 1993

–A. Bullock - O. Stallybrass, *The Fontana Dictionary of Modern Thought*, Lond., 1977

–D. Collinson, *Fifty Major Philosophers*, New York, 1987

–Ö. Demir - M. Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ank., 1997

–P. Edwards (Ed), *Encyclopedia of Philosophy*, Londra ve New York, 1967, 8 cilt.

–A. Flew, *A Dictionary of Philosophy*, Lond., 1979

–P. Foulquié, *Dictionnaire de la Lanque Philosophique*, Paris, 1969

–P. Foulquié,*Pedagoji Sözlüğü* (çev. C. Karakaya), İstanbul, 1994

–İ. Frolov (Ed), *Felsefe Sözlüğü* (çev. A. Çalışlar), İstanbul, 1991

–E. Goblot, *La Vocabulaire Philosophique*, Paris, 1924

–T. Grünberg - A. Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1989

–O. A. Gürün, *Psikoloji Sözlüğü*, İst. 1996

–T. Honderich(ed.), *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford, 1995

–D. Huismann, *Dictionnaire des Mille Oeuvres Clés de la Philosophie*, Paris, 1993

–D. - J. Jary, *The Harpen Collins Dictionary of Sociology*, New York, 1991

–S. Kızılçelik - Y. Erjem, *Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1994

–A. R. Lacey, *A Dictionary of Philosophy*, Londra, 1976

–A. Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris, 1962

–J. Lechte, *Fifty Key Contemporary Thinkers*, London, 1994

–G. Marshall (ed.), *The Concise Dictionary of Sociology*, Oxford, 1994

–T. Mautner (ed.), *A Dictionary of Philosophy*, London, 1994

–G. D. Mitchell (Ed), *A New Dictionary of Sociology*, Londra, 1979

–L.-M. Morfaux, *Vocabulaire de la Philosophie et des Sciences Humaines*, Paris, 1985

–E. Mutlu, *İletişim Sözlüğü*, Ankara, 1995

–A. S. Reber, *The Penguin Dictionary of Psychology*, Londra, 1985

–D. Robertson, *The Penguin Dictionary of Politics*, London, 1993

–M. Rosenthal - P. Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü* (çev. E. Aytekin - A. Çalışlar), İstanbul, 1980

–D. D. Runes, *The Dictionary of Philosophy*, New York, 1945

–J. Russell, *Marx-Engels Dictionary*, Brighton, 1980

–C. Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, 4 cilt, İstanbul, 1976

–A. Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, İst., 1998

–A. Tokatlı, *Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü*, Ankara, 1973

–J. O. Urmson - J. Rée (eds), *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy and Philosophers*, London, 1989

–B. Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İst. 1998

–G. Vesey - P. Foulkes, *Collins Dictionary of Philosophy*, Glaskow, 1990

–R. Williams, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, London. 1976

İngilizce Dizin

A

absolute idealism: mutlak idealizm
a posteriori knowledge: *a posteriori* bilgi
a priori knowledge: a priori bilgi
a-proposition: a-önermesi
abandonment: terkedilmişlik
abnormal: anormal
absolute: mutlak
absolutism: mutlakçılık
abstraction: soyutlama
abstractionism: soyutlamacılık
absurd: saçma
Academy: Akademi
accident: ilinek
accident: raslantı
accidental property: ilineksel özellik
accidentalism: raslantıcılık
acosmism: evrensizcilik
acquis: kazanılmış
act deontological theories: eylem deontolojizmi
act utilitarianism: eylem yararcılığı
action: eylem
activism: eylemcilik
actual: edimsel
actualism: edimselcilik
aesthetic attitude: estetik tavır
aesthetic judgement: estetik yargı
aesthetic object: estetik nesne
aesthetic subject: estetik özne
aesthetic unity: estetik birlik
aestheticism: estetikçilik
aestheticization of everyday life: gündelik yaşamın estetizasyonu
aesthetics: estetik.
affection: duygulanım
agapism: agapizm
age of critique: eleştiri çağı
age of ideology: ideoloji çağı
age of reason: akıl çağı
agency: fail
agent directed action: kişiye yönelen eylem
agnosticism: bilinemezcilik
aither: esir
Alexandrian School: İskenderiye Okulu
algorithm: algoritma
alienation: yabancılaşma
allegory of the cave: mağara benzetmesi
allegory: istiare
altruism: özgecilik
altruistic egoism: özgeci egoizm
altruistic utilitarianism: özgeci yararcılık
ambiquity: çokanlamlılık
analogies of experience: deneyimin temel analojileri
analogy of divided ligne: bölünmüş çizgi analojisi
analogy: analoji
analysis: analiz
analytic thread: analitik çizgi
analytic: analitik
analytical ethics: analitik etik
analytical Marxism: analitik Marksizm
analytical method: analitik yöntem
analytical philosophy of history: analitik tarih felsefesi
analytical philosophy: analitik felsefe
analytical proposition: analitik önerme
anarchism: anarşizm
anarchistic view of science: anarşist bilim görüşü
anarchy: anarşi
ancient greek idealism: ilkçağ idealizmi
ancient philosophy: antik felsefe
androcentrism: erkekmerkezcilik
anguish: sıkıntı
animal soul: hayvan ruhu
animism: canlıcılık
anomaly: anomali
antagonism: antagonizm
antecedent: önbileşen
anthropocentrism: insanmerkezcilik
anthropological materialism: antropolojik materyalizm
anthropology: antropoloji
anthropotheism: antropoteizm
anti-humanism: antihümanizm
anti-naturalism: antidoğalcılık
anti-realism: antirealizm
anti-science: antibilim
antilogism: antilojizm
antinomian: antinomiyan
antinomianism: antinomiyanizma
antinomy: antinomi
antithesis: antitez
antropologism: antropolojizm
antropomorphic finalism: antropomorfik amaçlılık
antroposophy: antropozofi
anxiety: kaygı
anxious theory of being: kaygıya dayalı varlık anlayışı
apodictic: apodeiktik

apolitism: apolitizm
Apollonian: Apolloncu
Apollonianism: Apollonculuk
apologetic: apolojetik
aporetic: aporetik
appearence: görünüş
apperception: tamalgı
appetite: iştiha
applied ethics: uygulamalı etik
applied philosophie: uygulamalı felsefe
apriorism: apriorizm
archeology of knowledge: bilginin arkeolojisi
archetype: arketip
argument from changeability of perception: algının değişebilirliğiyle ilgili kanıt
argument from degrees of perfection: yetkinlik dereceleri kanıtı
argument from fallibility of perception: algının yanılabilirliğiyle ilgili kanıt
argument from illusion: yanılsamadan hareket eden kanıt
argument from moral considerations: ahlâkî gerekçeler kanıtı
argument: argüman
argumentation: kanıtlama
aristocracy: aristokrasi
Aristotelian logic: Aristoteles mantığı
Aristotelian realism: Aristotelesçi realizm
Aristotelianism: Aristotelesçilik
arithmetical predicate: aritmetiksel yüklem
art criticism: sanat eleştirisi
art: sanat
articulation: eklemleme
artificial language: yapma dil
as the house of being: varlığın evi olarak dil language
ascetism: çilecilik
aseity: kendiliğindenlik
assent: tasdik
assertoric knowledge: assertorik bilgi
association: çağrışım
associationism:çağrışımcılık
assumption: kabul
astrology: astroloji
astronomy: astronomi
atheism: ateizm
atomic fact: atomik olgu
atomism: atomculuk
attempted solutions of the problem of evil: kötülük problemiyle ilgili çözümler
attention: dikkat
attribute: öznitelik
attributive:sıfatsal
authentic existence: sahici varoluş
authenticity: sahicilik
author: yazar
authority: otorite
autocracy: otokrasi
automatism: otomatizm
autonomy: özerklik
autoritarianism: otoriteryanizm
axiological hierarchy of reality: değere dayalı varlık hiyerarşisi
axiology: değer felsefesi
axiom: aksiyom
axiomatic method: aksiyomatik yöntem

B

Baconism: Baconculuk
bad: kötü
baroc: barok
base and superstructure: temel ve üstyapı
basic statements: temel önermeler
beauty: güzellik
becoming: oluş
behaviorism: davranışçılık
behaviour: davranış
behavioural theory of meaning: davranışsal anlam teorisi
being as such: varlık olmak bakımından varlık
being beyond the world: dünyanın ötesindeki varlık
being for itself: kendisi için varlık
being for the other: öteki için varlık
being in itself-for itself: kendinde-kendisi için varlık
being in itself: kendinde varlık
being in the world: dünya içindeki varlık
being: varlık
belief: inanç
Benthamism: Benthamcılık
Berkeley's theses: Berkeley'in tezleri
biconditional: karşılıklı koşul eklemi
binary opposition: ikili karşıtlık
bio-power: biyo-iktidar
biological mechanism: biyolojik mekanizm
biologism: biyolojizm
body: beden
body: cisim
bolshevism: bolşevizm
boşluk: boşluk
bourgeois revolution: burjuva devrimi
bourgeoisie: burjuvazi

bracketing: paranteze alma
Brahmanism: Brahmanizm
branches of philosophy: felsefenin disiplinleri
Buddhism: Budizm
bundle theory of self: yığın teorisi
bureaucracy: bürokrasi
Buridan's ass: Buridan'ın eşeği

C

calculation: kalkül
canon: kanon
capitalism: kapitalizm
Cartesianism: Descartesçılık
casualism: raslantısalcılık
categorematic terms: kategorematik terimler
categoric imperative: koşulsuz buyruk
categoric:. kategorik
categorical proposition: kategorik önerme
categorical syllogism: kategorik tasım
category mistake: kategori yanlışı
category:
causal determinism: nedensel determinizm
causal theorie of knowledge: nedensel bilgi teorisi
causal theory of being: nedensel varlık anlayışı
causal theory of perception: nedensel algı teorisi
causal theory of truth: nedensel anlam teorisi
causal: nedensel
causality: nedensellik
cause: neden
causistry: kazüistik
centralism: merkezîcilik
certainty: kesinlik
change: değişme
chaos: kaos
character: karakter
characterology: karakteroloji
chauvinism: şövenizm
choice: seçme
christian socialism: hristiyan sosyalizmi
circularity: döngüsellik
civil society: sivil toplum
clarity: açıklık
class conflict: sınıf çatışması
class consciousness: sınıf bilinci
class nominalizm: sınıf nominalizmi
class: sınıf
classic: klâsik
classical humanism: klâsik hümanizm
classical rationalism: klâsik akılcılık
classical theory of definition: klâsik tanım öğretisi
classical theory of truth: klâsik doğruluk görüşü
classicism: klâsisizm
clear and distinct ideas: açık ve seçik düşünceler
clear: açık
closed morality: kapalı ahlâk
coding: kodlama
cogito argument: cogito argümanı
cognition: biliş
cognitive: bilişsel
cognitivism: bilişçilik
cognoscibility: bilinebilirlik
coherence theory of truth: tutarlılık teorisi
coherence: tutarlılık
collapse of enlightenment: aydınlanmanın çöküşü
collective concept: kollektif kavram
collectivism: kollektivizm
combinatory logic: bileştiriciler mantığı
commentary: yorum
commodity fetishism: meta fetişizmi
common consent argument for God's existence: ortak onay kanıtı
common sense knowledge: sağduyu bilgisi
common sense philosophy: sağduyu felsefesi
common sense realism: sağduyu realizmi
common sense view of external world: sağduyunun dış dünya görüşü
common sense: sağduyu
communication theory: iletişim teorisi
communication: iletişim
communicative theory of truth: iletişimsel anlam teorisi
communism: komünizm
communitarianism: cemaatçilik
commutative justice: denkleştirici adalet
comparative method: karşılaştırma yöntemi
comparative philosophy: karşılaştırmalı felsefe
compatibilism: bağdaşabilircilik
compatible: bağdaşık
complete induction: tam tümevarım
complex of inferiority: aşağılık kompleksi
complex:bileşik

compossibility: bir arada olabilirlik
compound: bileşik
conceive: kavrama
concept formation: kavram formasyonu
concept of privation: yoksunluk kavramı
concept: kavram
conception: kavrayış
conceptual scheme: kavramsal çerçeve
conceptualism: kavramcılık
conclusion: sonuç
concrete universal: somut tümel
concretism: somutçuluk
conditional: koşul eklemi
conditions of being: varlık koşulları
confirmation: gerçeklenme
conflict theory: çatışma teorisi
conformism: konformizm
confused: bulanık
connective: eklem
connotation: yananlam
consciousness: bilinç
consequantialism: sonuççuluk
consequent: ardbileşen
consequent: vargı
consequential characteristics: bağıl özellikler
conservatism: muhafazakârlık
conservative evolution: tutucu evrim
consistency: tutarlılık
constative utterance: gözlemleyici sözcelem
constitutive subject: kurucu özne
construction: yapım
constructivism: inşacılık
consumer society: tüketim toplumu
contemplation: temaşa
contemporary idealism: çağdaş idealizm
contemporary philosophy: çağdaş felsefe
context: bağlam
contextual definition: bağlamsal tanım
contextualism: bağlamcılık
continental philosophy: Kıta Avrupası felsefesi
contingency: olumsallık
contingent being: olumsal varlık
contradiction: çelişki
contradictory: çelişik
contraposition: devirme
contrary: karşıt
controversy over universals: tümeller kavgası
convention: uzlaşım
conventionalism: uzlaşımcılık
conversion: evirme
copula: kopula
corporatism: korporatizm
correspondence: tekabüliyet
cosmogony: kozmogoni
cosmological argument: kozmolojik kanıt
cosmology: kozmoloji
cosmopolitanism: kozmopolitanizm
cosmotheism: kozmoteizm
counter-culture: karşı kültür
counter-discipline: karşı disiplin
counter-discourse: karşı söylem
counter: karşı
counterfactual: olgu karşıtı
courage: cesaret
create: yaratma
creation: yaratılış
creationism: yaratımcılık
creative evolution: yaratıcı evrim
creative synthesis: yaratıcı sentez
creative theory of perception: yaratıcı algı teorisi
creativity: yaratıcılık
criterion: ölçüt
critical hermeneutics: eleştirel hermeneutik
critical idealism: eleştirel idealizm
critical metaphysics: eleştirel metafizik
critical monism: eleştirel bircilik
critical naturalism: eleştirel doğalcılık
critical positivism: eleştirel pozitivizm
critical rationalism: eleştirel akılcılık
critical realism: eleştirel realizm
critical theory: eleştirel teori
critically oriented sciences: eleştiri yönelimli bilimler
criticism of modern sicence: modern bilimin eleştirisi
criticism of postmodernism: post-modernizmin eleştirisi
criticism: eleştiricilik
critique of enlightenment: aydınlanma eleştirisi
critique of historical reason: tarihsel aklın eleştirisi
critique of the theory of İdeas: İdealar teorisinin eleştirisi
cultural absolutism: kültürel mutlakçılık
cultural domain: kültürel alan
cultural forum: kültürel forum
cultural monism: kültürel bircilik
cultural relativity: kültürel görecilik.
cultural-historical approach: kültürel-tarihsel yaklaşım
culture industry: kültür endüstrisi
culture: kültür
Cynics: Kinikler
cynism: sinizm
cyrenaic hedonism: Kirene hazcılığı
Cyrenaics: Kireneliler

D

dadaism: dadaizm
Darwinism: Darwinizm
De Morgan's laws: De Morgan yasaları
decentralization of subject: öznenin ademimerkezileşmesi
decentralization: ademi merkezileştirme
decision theory: saptama teorisi
decoding: kodaçımı
deconstruction: yapıbozum
deducibility: türetilebilirlik
deduction: çıkarım
deductive logic: tümdengelimsel mantık
deductive reasoning: tümdengelimsel akılyürütme
deep structure: derin yapı
defining characteristics: tanımlayıcı özellik
definists: tanımcılar
definition: tanım
deism: deizm
democracy: demokrasi
democratic socialism: demokratik sosyalizm
demonstration: tanıtlama
demythologize: gizemsizleştirme
denial of change: değişmenin inkârı
denotation: düzanlam
denotative definition: örneklerle tanım
dentity: özdeşlik
deontic logique: deontik mantık
deontology: deontoloji
dependency: bağımlılık
depersonalization: kişiliksizleşme
Descartes' ladder: Descartes'ın merdiveni
description: betim
descriptionism: betimleyicilik
desire: arzu
determinate: belirleme
determination: belirlenim
determinism: determinizm
determinist ethics: determinist ethics
diachrony: artzamanlılık
dialectic: diyalektik
dialectical idealism: diyalektik idealizm
dialectical logic: diyalektik mantık
dialectical materialism: diyalektik materyalizm
dialectics of nature and history: doğanın ve tarihin diyalektiği
dichotomy: dikotomi
dictatorship of proletariat: proletarya diktatörlüğü
didactics: didaktik
dilemna: ikilem
Dionysian spirit: diyonisos ruhu
diorism: diyorizm
direct knowledge: doğrudan bilgi
discontinuity: kesintililik
discourse analysis: söylem çözümlemesi
discourse ethics: söylem etiği
discourse: söylem
discursive: diskürsif
discussion: tartışma
disjunction: ayrıklık
disparate: ayrı
disposition: eğilim
distinction between analytic and synthetic: analitik ve sentetik ayırımı
distinction between appearence and reality: görünüş-gerçeklik ayırımı
distinction: ayırım
distinquishing characteristic: ayırd edici özellik
distributive concept: üleştirimsel kavram
distributive justice: dağıtıcı adalet
distributivity: dağıtıcılık
divination: divinasyon
divine atributes: Tanrı'nın sıfatları
division: bölme
doctrine of being relative to theory: teoriye göreli varlık anlayışı
doctrine of final causes: ereksel nedenler öğretisi
doctrine of four causes: dört neden öğretisi
doctrine of internal relations: iç bağıntılar öğretisi
doctrine of natural rights: doğal haklar öğretisi
doctrine: doktrin
dogma: dogma
dogmatism of method: yöntem dogmatizmi
dogmatism: dogmatizm
dogmatist: dogmatik
dolorism: dolorizm
double aspect theory: çifte yön teorisi
double effect theory: çifte sonuç öğretisi
double negation: çifte değilleme
double truth: çifte hakikat
doubt: kuşku
dream: düş
drive: itki
dualism: ikicilik
duration: süre
duty based ethics: ödev etiği
duty: ödev
dyadic: ikili
dynamic religion: dinamik din
dynamism: dinamizm

E

eclecticism: seçmecilik
economism: ekonomizm
education: eğitim
eductions: eşdeğerlik çıkarımları
ego technology: benlik teknolojisi
ego: ben, benlik
egocentric illusion: benmerkezcilik yanılsaması
egocentric predicament: benmerkezci durum
egoism: ahlâkî egoizm
egoism: bencillik
egoistic hedonism: egoist hazcılık
egotism: benlikçilik
Eleatics: Elea Okulu
elementarism: öğecilik
eliminative: eleyici
emanation: türüm
emanationism: türümcülük
emotion: heyecan
emotive theory of ethics: duygucu etik anlayışı
emphaty: empati
empiricism: empirizm
emprical realism: empirik realizm
emprical: empirik
emprio-criticism: empiriyokritisizm
encyclopedia: ansiklopedi
encyclopedists: ansiklopedistler
end: amaç
energism: enerjizm
energy: enerji
enfantilism: çocukçalık
enlightenment: aydınlanma
entailment: gerektirme
enthusiasm: coşumculuk
enthymeme: eksik önermeli tasım
enumerative definition: sayıcı tanım
environmentalism: çevrecilik
Epicurean School: Epiküroşçu Okul
epiphenomenalism: epifenomenalizm
epiphenomenon: epifenomen
epistemic publicity: epistemik genellik
epistemologic obstacle: epistemolojik engel
epistemologic: epistemolojik
epistemological act: epistemolojik edim
epistemological break: epistemolojik kopma
epistemological idealizm: epistemolojik idealizm
epistemological object: epistemolojik nesne
epistemological relativism: epistemolojik görecilik
epistemology: epistemoloji
episyllogism: üsteleyici zincirleme tasım
e-proposition: e-önermesi
equalitarianism: eşitlikçilik
equality: eşitlik
equivalence: eşdeğerlik
eristic: eristik
erotetik: erotetik
erritorialization: yer yurt sağlama t
eschatology: eskatoloji
esoteric: ezoterik
essence and appearence: öz ve görünüş
essence: öz
essential defition: öz tanımı
essentialism: özcülük
essentialist theory of definition: özcü tanım anlayışı
etatism: devletçilik
eternal recurrence: sonsuz dönüş
eternal: ezelî-ebedî
ethical absolutism: ahlâkî mutlakçılık
ethical empiricism: ahlakî empirizm
ethical relativism: ahlâkî görecilik
ethics of intention: niyet etiği
ethics of power: güç ahlâkı
ethics of self realization: kendini gerçekleştirme etiği
ethics: ahlâk felsefesi, etik
ethnocentricism: kavimcilik
ethnomethodology: etnometodoloji
eudaimonism: mutçuluk
eugenics: öjenik
Euhemerism: Evhemerosçuluk
euthanasia: ötanazi
event: olay
evidence: apaçıklık
evil as privation: yoksunluk olarak kötülük
evil: kötülük
evolution: evrim
evolutionary positivism: evrimci pozitivizm
evolutionism: evrimcilik
exemplarism: örnekçilik
exhibitionism: teşhircilik
exist: varolmak
existence: varoluş
existential: varoluşsal
existential dialectics: varoluşsal diyalektik
existential phenomenology: varoluşsal fenomenoloji
existential sentence: varlık bildiren önerme
existential stages: varoluş evreleri

existential theology: varoluşsal teoloji
existentialism: varoluşçuluk
existentialist ethics: varoluşçu etik
existentialist psychologie: varoluşçu psikoloji
exoteric: ekzoterik
experience: deneyim
experiential theory of meaning: deneyimsel anlam teorisi
experientialism: deneyimcilik
experimental psychology: deneysel psikoloji
explanation with efficient causes: fail nedenle açıklama
explanation: açıklama
explicit definition: belirtik tanım
explosion: dışa saçılma
expression: dışavurum
expressionism: dışavurumculuk
extension: kaplam
extension: uzam
extensional definition: kaplamsal tanım
extensional: kaplamsal
extensionality thesis: kaplamsallık tezi
exteriority: dışsallık
external world: dış dünya
externalisation: dışlaştırma
externalism: dışsalcılık

F

fact/value distinction: olgu/değer ayırımı
fact/value dualisme: olgu/değer ikiciliği
fact: olgu
facticity: olgusallık
factual propisition: olgusal önerme
factual truth: olgusal doğru
faculty: yeti
faith philosophy: inanç felsefesi
faith: iman
fallacy of ambiguity: çokanlamlılık yanlışı
fallacy of gambler: kumarbaz yanlışı
fallacy of hasty generalization: acele genelleme yanlışı
fallacy of irrelevant conclusion: ilgisiz sonuç yanlışı
fallacy of many questions: çok soru yanlışı
fallacy of post hoc ergo propter hoc: hatalı nedensellik yanlışı
fallacy of straw man: hayalî düşman yanlışı
fallacy of tu quoque: güvensizlik yanlışı
fallibilism: yanılabilircilik
false consciousness: yanlış bilinç
falsificationism: yanlışlamacılık
family resemblance: aile benzerliği
fanaticism: bağnazlık
fascism: faşizm
fatalism: yazgıcılık
fate: yazgı
feminism: feminizm
feminist epistemology: feminist epistemoloji
feminist methodology: feminist metodoloji
feminist philosophy: feminist felsefe
fetichism: fetişizm
feudalism: feodalizm
fictionalism: kurguculuk
fideism: fideizm
finalism: finalizm
fine arts: güzel sanatlar
finitism: sonluculuk
first cause argument: ilk neden kanıtı
first cause: ilk neden
first philosophy: ilk felsefe
first: ilk
forces of production: üretim güçleri
form and matter analysis: madde-form analizi
form: form
formal and material unity: formel ve maddî birlik
formal definition: formel tanım
formal ethics: formel etik
formal explanation: formel açıklama
formal language: formel dil
formal logic: formel mantık
formal mode: formel söylem
formal phallacy: formel yanlış
formal proposition: formel önerme
formal rationality: formel rasyonalite
formal: formel
formalism: formalizm
formel sciences: formel bilimler
foundationalism: temelcilik
four elements: dört öge
Frankfurt School: Frankfurt Okulu
free thought: özgür düşünce
freedom: özgürlük
French materialism: Fransız maddeciliği
Freudian Marxism: Freudçu Marksizm
function: fonksiyon
functional definition: fonksiyonel tanım
functional explanation: fonksiyonel açıklama
functional reasoning: fonksiyonel akıl-yürütme
functional unite: fonksiyonel birlik

functionalism: fonksiyonalizm
functions of language: dilin görevleri
futurism: fütürizm

G

gambler's argument: kumarbaz argümanı
gender: toplumsal cinsiyet
geneological method: soykütüğü yöntemi
geneology of morals: ahlâkın soykütüğü
general copcept: genel kavram
general linguistics: genel dilbilim
general will: genel irâde
general: genel
generalization: genelleme
genesis: varlığa geliş
genetic definition: cinssel tanım
genetic emprism: genetik empirizm
genetic epistemology: genetik epistemoloji
genetic phallacy: genetik yanlış
genetic rationalism: genetik akılcılık
genetic: genetik
genetic method: genetik yöntem
genius: deha
genus and differentia definition: cins ve tür gözetilerek yapılan tanım
genus and differentia: cins ve ayırım
genus: cins
geocentric theory: yer merkezli teori
geometrical method in philosophy: felsefede geometrik yöntem
Gettier problem: Gettier problemi
ghost in the machine: makinedeki hayalet
given: verilmiş olan
gnoseology: gnoseoloji
Gnostics: gnostikler
gnostisicism: gnostisizm
God of the gaps: boşlukların Tanrısı
God: Tanrı
golden mean: altın orta
golden rule: altın kural
good as something indefinable: tanımlanamaz bir şey olarak iyi
good: iyi
grammatology: yazıbilim
great chain of being: büyük varlık zinciri
great man theory: büyük adam teorisi
grounded theory: temellenmiş teori
group: grup

H

habit: alışkanlık
hallucination: sanrı
happiness: mutluluk
hearer: dinleyen
hedonic expert: haz uzmanı
hedonism: hazcılık
hedonist aesthetics: hazcı estetik
hedonist pessimism: hazcı kötümserlik
hedonist utilitarianism: hazcı yararcılık
hedonistic calcul: haz kalkülü
Hegelianism: Hegelcilik
hegemony: hegemonya
Hellenic philosophy: Hellenik felsefe
Hellenistic philosophy: Hellenistik felsefe
heredity-environment controversy: kalıtım-çevre karşıtlığı
hermeneutical circle: hermeneutik döngü
hermeneutical ontology: hermeneutik ontoloji
hermeneutical phenomenology: hermeneutik fenomenoloji
hermeneutics of tradition: gelenek hermeneutiği
hermeneutics: hermeneutik
heterogeneous: heterojen
heteronomy: yaderklik
hierarchy of being: varlık hiyerarşisi
hierarchy of values: değer hiyerarşisi
historical definition: tarihsel tanım
historical explanation: tarihsel açıklama
historical materialism: tarihsel materyalizm
historicism: tarihselcilik
historism: tarihsicilik
history of being: varlık tarihi
history of philosophy: felsefe tarihi
holism: holizm
hominism: hominizm
homo mensura theory: homo mensura teorisi
homogeneous: homojen
homonymous: eşadlı
homophony: eşseslilik
homotheism: homoteizm
human nature: insan doğası
human sciences: tin bilimleri
humanism: hümanizm
humanist existentialism: hümanist varoluşçuluk
humanist theology: hümanist teoloji
Hume çatalı Hume's fork:
Humean symphaty: Humecu duygudaşlık

hylemorphism: hilomorfizm
hyletheism: hiloteizm
hylozoism: canlı maddecilik
hyper-reality: hiper-gerçeklik
hyper: hiper-
hypothesis: hipotez
hypothetical dualism: hipotetik ikicilik
hypothetical immortality: koşullu ölümsüzlük
hypothetical imperative: koşullu buyruk
hypothetical proposition: koşullu önerme
hypothetical syllogism: koşullu tasım
hypothetical: koşullu

İ

idea: ide
ideal realism: ideal realizm
ideal utilitarianism: ideal yararcılık
ideal: ideal
idealism: idealizm
idealist: idealist
idealistic positivism: idealist pozitivizm
idealistic realism: idealist realizm
Idea of Good: İyi İdeası
identification: özbelirleme
ideological state apparatus: devletin ideolojik aygıtları
ideologist: ideolojistler
ideology: ideoloji
idiopsychological ethics: idio-psikolojik etik
idols: idoller
ignorance: bilgisizlik
illocutionary act: edimsöz edimi
illocutionary force: edimsöz gücü
illusion: yanılsama
illusionism: yanılsamacılık
image: imge
imagination: imgelem
immanence: içkinlik
immanent cause: içkin neden
immanent criticism: içkin eleştiri
immanent epistemological idealism: içkin epistemolojik idealizm
immanent theism: içkin teizm
immanent universal: içkin tümel
immanent: içkin
immanentism: içkincilik
immediate inference: doğrudan çıkarım
immoralism: ahlâksızcılık
immortality of the soul: ölümsüzlük
imperativism: buyrukçuluk
imperialism: emperyalizm
implicit definition: örtük tanım
implosion: içe göçme
impression: izlenim
impressionism: izlenimcilik
in itself/for itself: kendinde/ kendisi için
incarnation: cisimleşme
incommensurability: mukayese edilemezlik
incompatibilism: bağdaşmazcılık
incorrgible: düzeltilemez
indefinables: tanımlanamayanlar
independent: bağımsız
indeterminism: belirlenimsizcilik
indifferentism: aldırmazcılık
indirect utilitarinanism: dolaylı yararcılık
indirect: dolaylı
indiscernible: ayırd edilemez
individual: birey
individualism: bireycilik
individuation: bireyleşim
indubitable: tartışılmaz
induction: tümevarım
inductive generalization: tümevarımsal genelleme
inductive logic: tümevarımsal mantık
inductivism: tümevarımcılık
inevitability: kaçınılmazlık
infaillibility: yanılmazlık
inference: çıkarsama
infinity: sonsuzluk
informal logic: formel olmayan mantık
informal phallacy: formel olmayan yanlış
innate ideas: doğuştan düşünceler
innatism: doğuştancılık
inpenetrability: girilmezlik
instinct: içgüdü
instrumental rationalism: araçsal akılcılık
instrumental theory: araç teorisi
instrumentalism: aletçilik
intellectual: entellektüel
intellectualism: entellektüalizm
intelligence: zekâ
intension: içlem
intention: niyet
intention: yönelim
intentional action: niyetli eylem
intentional theory of mind: yönelimsel zihin teorisi
intentional understanding: yönelimsel anlama
intentionalism: yönelimcilik
intentionality: yönelmişlik
interactionism: etkileşimcilik

internalism: içselcilik
interpellation: çağırma
intersubjectivity: öznelerarasılık
intertextuality: metinlerarasılık
interventionalism: müdahalecilik
introspection: içebakış
intuitionism: sezgicilik
intuitive induction: sezgisel tümevarım
intuitive utilitarianism: sezgici yararcılık
intuiton: sezgi
inversion: çevirme
invisible hand: görünmez el
i-proposition: i-önermesi
I rebel, therefore we are: başkaldırıyorum, öyleyse varız
irrational: akıldışı
irrationalism: irrasyonalizm
irrealism: irrealizm
isolationism: yalıtlamacılık
is/ought dichotomy: olan/olması gereken ayırımı
isomorphism: eşbiçimlilik

J

joint denial: tümel-değilleme
judgement: yargı
justice: adalet
justification: haklılandırma

K

Kant's Copernical revolution: Kant'ın Kopernik devrimi
Kantian idealism: Kantçı idealizm
kathenotheism: kathenoteizm
kingdom of ends: amaçlar krallığı
knower: bilen
knowledge: bilgi

L

Lamarckism: Lamarkçılık
language game: dil oyunu
language: dil
law of continuity: süreklilik yasası
law of contrariety: karşıtlık yasası
law of inverse variation: içlem ve kaplamın ters orantılılığı kuralı
law of three stages: üç evre yasası
law: yasa
laws as procedural rules: işlemsel kurallar olarak yasa görüşü
laws of nature: doğa yasaları
learning paradox: öğrenme paradoksu
left-wing Hegelianism: Sol Hegelcilik
legitimation crisis: meşruiyet bunalımı
legitimation: meşruiyet
lexical definition: sözlük tanımı
liberal arts: liberal sanatlar
liberalism: liberalizm
libertarian socialism: özgürlükçü sosyalizm
libertarianism: özgürlükçülük
linguistic analysis: dilsel analiz
linguistic philosophy: dilci felsefe
linguistic theory of definition: dilci tanım görüşü
linguistics: dilbilim
loaded definition: hileli tanım
locutionary act: düzsöz edimi
logic of decision: karar mantığı
logic of faith: inanç mantığı
logic of illusion: yanılsama mantığı
logic of quantifiers: niceleme mantığı
logic: mantık
logical atomism: mantıksal atomculuk
logical calculation: mantıksal kalkül
logical empiricism: mantıkçı empirizm
logical form: mantıksal form
logical implication: mantıksal içerme
logical paradox: mantıksal paradoks
logical positivism: mantıkçı pozitivizm
logicism: lojisizm
logocentrism: sözmerkezcilik
luminous experience: aydınlatan tecrübe

M

Machiavelism: Makyavelizm
man of machine: makine insan
many-valued logic: çok değerli mantık
Maoism: Maoizm
Marbourg School: Marburg Okulu
Marxism: Marksizm
marxist socialism: marksist sosyalizm
masochism: mazoşizm
mass culture: kitle kültürü
mass society: kitle toplumu
material explanation: maddî açıklama
material object: maddî nesne

materialisation: maddeleşme
materialism: materyalizm
materialist realism: maddeci realizm
mathematical atomism: matematiksel atomculuk
mathematical logic: matematiksel mantık
mathematicism: matematikçilik
mathematics: matematik
matter-form: madde-form
matter: madde
maxim: maksim
meaning: anlam
means of production: üretim araçları
mecanism: mekanizm
mechanical materialism: mekanik materyalizm.
medieval philosophie: Ortaçağ felsefesi
Megaric School: Megara Okulu
meliorism: melyorizm
memory: bellek
men as an end: amaç olarak insan
mentalism: zihincilik
mention: anma
mercantalism: merkantilizm
meta-ethics: metaetik
meta-science: metabilim
metalanguage: metadil
metalanguage: üstdil
metalogic: metamantık
metamathematics: metamatematik
metanarrative: üstanlatı
metaphilosophy: metafelsefe
metaphor: metafor, eğretileme
metaphysical ethics: metafiziksel etik
metaphysical proposition: metafiziksel önerme
metaphysical: metafiziksel
metaphysics as epistemology: epistemoloji olarak metafizik
metaphysics of difference: farklılık metafiziği
metaphysics of presence: mevcudiyet metafiziği
metaphysics: metafizik
metatheorie: metateori
metempsychose: ruh göçü
method of counterexample: karşıörnek yöntemi
methodological materialism: yöntemsel materyalizm
methodological scepticism: yöntemsel kuşkuculuk
methodology: metodoloji
middle term: orta terim
Milesian School: Milet Okulu
mimetic view of art: mimetik sanat anlayışı
mimetism: mimetizm
mind: zihin
mind-body dichotomy: zihin-beden dikotomisi
mind-body dualism: zihin-beden ikiciliği
mind-body parallelism: zihin-beden paralelizmi
mind-body problem: zihin-beden problemi
minor premiss: küçük öncül
minor term: küçük terim
miracle: mucize
mmaterialism: maddesizcilik
mnemonic terms: mnemonik terimler
modal logic: kipler mantığı
modal sentence: kipsel önerme
modal terms: kipsel terimler
modalism: modalizm
modality: kiplik
mode of production: üretim tarzı
mode: kip
moderate apriorism: ılımlı apriorizm
moderate empiricism: ılımlı empirizm
moderate nominalism: ılımlı nominalizm
modern idealism: modern idealizm
modern philosophie: modern felsefe
modern science: modern bilim
modern society: modern toplum
modern: modern
modernism: modernizm
modernity: modernlik
modernization: modernleşme
moment: uğrak
monade: monad
monarchy: monarşi
monism: bircilik
monotheism: tektanrıcılık
Monte Carlo phallacy: Monte Karlo yanlışı
moral action: ahlâkî eylem
moral argument for the existence of God: ahlâk kanıtı
moral arithmetic: ahlâkî aritmetik
moral epistemology: ahlâkî epistemoloji
moral law: ahlâk yasası
moral sense: ahlâk duyusu
moral: ahlâkî
moralism: ahlâkçılık
moralist: ahlâkçı
morality: ahlâk
mortalist: ölümlücü
motion: hareket
mutationism: değşincilik
mutual altruism: karşılıklı özgecilik
mystical experience: gizemli tecrübe
mysticism: gizemcilik

mythe: söylence
mythological thought: söylencesel düşünce

N

naïve inductivism: naif tümevarımcılık
naïve realism: naif realizm
narcissism: narsisizm
narrative: anlatı
narrowness: sıkılık
national socialism: nasyonal sosyalizm
nationalism: milliyetçilik
natural language: tarihsel dil
natural law: doğal hukuk
natural selection: doğal ayıklanma
natural: doğal
naturalism: doğalcılık
naturalistic fallacy: doğalcı yanlış
nature philosophers: doğa filozofları
nature: doğa
naturism: doğacılık
necessary being: zorunlu varlık
necessary condition: gerek koşul
necessary versus contingent truth: zorunlu ve olumsal doğru
necessitarianism: zorunlulukçuluk
necessity: zorunluluk
negation sign: değilleme eklemi
negation: değilleme
negative philosophy: olumsuz felsefe
negative theology: olumsuz teoloji
negativism: olumsuzculuk
Neo-Kantism: yeni-Kantçılık
neo-liberalism: yeni-liberalizm
neo-Platonism: yeni-Platonculuk
neo-positivism: yeni-pozitivizm
neo-Thomism: yeni-Thomasçılık
neo-vitalism: yeni-dirimselcilik
neologist: neolojist
neutral positivism: nötr pozitivizm
New Left: Yeni Sol
new cosmology: yeni kozmoloji
new Marxism: yeni-Marksizm
new Pythagoreanism: yeni-Pythagorasçılık
new realism: yeni-realizm
new scepticism: yeni-kuşkuculuk
nihilism: hiççilik
noble savage: soylu vahşi
nominal definition: ad tanımı
nominal essence: nominal öz
nominalism: nominalizm
non ego: ben-olmayan
nonbeing: yokluk
nonmoral: ahlâkdışı
nonnatural meaning: yapay anlamlılık
norm: norm
normative ethics: normatif etik
normative judgement: normatif yargı
normative: normatif
nothingness: hiçlik
nothingness: hiçlik
number mysticism: sayı gizemciliği

O

object language: nesne dili
object: nesne
objective idealism: nesnel idealizm
objective immortality: nesnel ölümsüzlük
objective reality: nesnel gerçeklik
objective relativism: nesnel görecilik
objective: nesnel
objectivism: nesnelcilik
objectivity: nesnellik
obligation: yükümlülük
observation: gözlem
obversion: ardçevirme
occasionalism: okkasyonalizm
Ockham's razor: Ockhamlı'nın usturası
ometaphysics as ontology: ntoloji olarak metafizik
ommunicative action: iletişimsel eylem c
omnibenevolence: tümiyilik
omnipotence: tümgüç
omnipresence: her yerde olma
omniscience: tümbilgi
one: bir
ontological argument: ontolojik kanıt
ontological object: ontolojik nesne
ontological relativity: ontolojik görelilik
ontologism: ontolojizm
ontology of art: sanat ontolojisi
ontology: ontoloji
ontotheological substance: ontoteolojik töz
operational definition: işlemsel tanım
operational theory of meaning: işlemsel anlam öğretisi
operationalism: operasyonalizm
opinion: kanaat
opportunism: fırsatçılık
o-proposition: o-önermesi
optimism: iyimserlik

order: düzen
ordinary language philosophy: gündelik dil felsefesi
ordinary language: gündelik dil
organic unity: organik birlik
organicism: organizmacılık
orthodox Marxism: ortodoks Marksizm
orthodox: ortodoks
ostensive defition: göstererek yapılan tanım

P

pacifism: pasifizm
pain: acı
panapticon: panaptikon
pancosmism: pankozmizm
panentheism: panenteizm
panlogism: panlojizm
panpsychism: panpsişizm
pansexualism: panseksüalizm
pantheism: panteizm
pantheist idealism: panteist idealizm
pantheist personalism: panteist personalizm
paradigm: paradigma
paradox of analysis: analiz paradoksu
paradox of liar: yalancı paradoksu
paradox of omnipotence: tümgüç paradoksu
paradox of Russell: Russell paradoksu
paradox of the preface: önsöz paradoksu
paradox: paradoks
paradoxes of Zenon: Zenon'un paradoksları
parallelism: paralelizm
paralogism paralojizm
particular: tikel
passion: tutku
passive empiricism: pasif empirizm
past: geçmiş
patristic philosophy: Patristik felsefe
perception: algı
perceptionism: algıcılık
perceptions: algılar
perennialism: daimicilik
perfect definition: yetkin tanım
perfect figure: yetkin tasım şekli
perfection: yetkinlik
perfectionism: yetkinlikçilik
performative langauge: edimsel dil
performative utterance: edimsel sözcelem
performativity: işlerlik
periodisation: dönemleştirme
peripatetic: peripatetik
perlocutionary act: etkisöz edimi
permanent: kalıcı
person: kişi
personal idealism: kişisel idealizm
personal realism: kişisel realizm
personalism: personalizm
perspective realism: perspektif realizmi
perspectivism: perspektivizm
persuasive definition: etkileyici tanım
pessimism: kötümserlik
phallacy of begging the question: varsayma yanlışı
phallacy of composition: toplama yanlışı
phallacy of incoherency: tutarsızlık yanlışı
phallacy of insufficient observation: gözlemsizlik yanlışı
phallacy of is to ought: olandan olması gerekene geçme yanlışı
phallacy of limited alternatives: sınırlı alternatif yanlışı
phallacy of loaded question: yüklü soru yanlışı
phallacy of prejudice: önyargı yanlışı
phallacy of red herring: gizleme yanlışı
phallacy of special pleading: özel mazaret yanlışı
phallacy of the beard: sakal yanlışı
phallacy of two wrongs make a right: iki yanlışın bir doğru ettiğini düşünme yanlışı
phatic act: dillendirme edimi
phenomenal world: fenomenler dünyası
phenomenalism: fenomenalizm
phenomenological phallacy: fenomenolojik yanlış
phenomenology of language: dil fenomenolojisi
phenomenology: fenomenoloji
phenomenon: fenomen
philology: filoloji
philosopher-king: filozof-kral
Philosopher: filozof
philosophical anthropology: felsefî antropoloji
philosophical logic: felsefî mantık
philosophical thought: felsefî düşünce
philosophie of negation: yadsıma felsefesi
philosophy of action: eylem felsefesi
philosophy of art: sanat felsefesi
philosophy of being: varlık felsefesi
philosophy of biology: biyoloji felsefesi
philosophy of change: değişim felsefesi

philosophy of culture: kültür felsefesi
philosophy of desire: arzu felsefesi
philosophy of education: eğitim felsefesi
philosophy of history: tarih felsefesi
philosophy of identity: özdeşlik felsefesi
philosophy of language: dil felsefesi
philosophy of law: hukuk felsefesi
philosophy of life: yaşam felsefesi
philosophy of literature: edebiyat felsefesi
philosophy of logic: mantık felsefesi
philosophy of mathematics: matematik felsefesi
philosophy of mind: zihin felsefesi
philosophy of nature: doğa felsefesi
philosophy of pessimism: kötümserlik felsefesi
philosophy of process: süreç felsefesi
philosophy of religion: din felsefesi
philosophy of Renaissance: Rönesans felsefesi
philosophy of science: bilim felsefesi
philosophy of space-time: mekân-zaman felsefesi
philosophy of state: devlet felsefesi
philosophy of the social sciences: sosyal bilimler felsefesi
philosophy: felsefe
phoneme: fonem
phonetic act: seslendirme edimi
phonocentrism: sesmerkezcilik
physical idealism: fizikî idealizm
physical: fizikî
physicalism: fizikalizm
physicians: fizikçiler
physico-theology: fiziko-teoloji
physiologic idealism: fizyolojik idealizm
picture theory of language: resimsel dil teorisi
pietism: piyetizm
pig pihilosophy: domuz felsefesi
pineal gland: kozalaksı bez
platonic idealism: Platonik idealizm
platonic realism: Platonik realizm
Platonism Platonculuk
pleasure: haz
pluralism: çokçuluk
pluralistic idealism: çoğulcu idealizm
polarities: kutuplar
political personalism: siyasî personalizm
political philosophy: siyaset felsefesi
politics of difference: farklılık politikası
polysyllogism: zincirleme tasım
polytheism: çoktanrıcılık
Popperian: Poppercı
popular culture: popüler kültür
populism: popülizm
positive analysis: pozitif analiz
positive explanation: pozitif açıklama
positive freedom: pozitif özgürlük
positive knowledge: pozitif bilgi
positive law: pozitif hukuk
positive methodologie: pozitif metodoloji
positive philosophy: pozitif felsefe
positive religion: pozitif din
positive right: pozitif hak
positive science: pozitif bilim
positivism dispute: pozitivizm tartışması
positivism: pozitivizm
possible world: mümkün dünya
post-Marxism: post-Marksizm
post-modern: post-modern
post-structuralism: post-yapısalcılık
postmodern society: postmodern toplum
postmodernism: post-modernizm
postmodernist Marxism: post-modernist Marksizm
postmodernity: postmodernlik
postulate of freedom: özgürlük postülası
postulate: postüla
potential: potansiyel
potentiality: potansiyalite
power/knowledge: iktidar/bilgi
power: iktidar
practical egoism: pratik egoizm
practical philosophy: pratik felsefe
practical rationality: pratik rasyonalite
practical reason: pratik akıl
practical syllogism: pratik tasım
pragmatic paradox: pragmatik paradoks
pragmatic phallacy: pragmatik paradoks
pragmatic realism: pragmatik realizm
pragmatical theory of truth: pragmatist doğruluk anlayışı
pragmatics: pragmatik
pragmatism: pragmatizm
predicables: beş tümel
predicate logic: yüklemler mantığı
predicate nominalism: yüklem nominalizmi
predicate: yüklem
predication: yüklemleme
preestablished harmony: önceden kurulmuş uyum
prejudice: önyargı
premiss: öncül
prescriptivism: kuralkoyuculuk

prescriptivist theory of definition: kuralkoyucu tanım teorisi
presocratic philosophy: presokratik felsefe
presuppositon: önkabul
prima facie duties: ilk elden ödevler
primary and secondary qualities: birincil ve ikincil nitelikler
primary substance: birinci dereceden töz
prime matter: ilk madde
prime mover: ilk hareket ettirici
primitivism: ilkelcilik
principle of continuity: süreklilik ilkesi
principle of contradiction: çelişmezlik ilkesi
principle of excluded middle: üçüncünün imkânsızlığı ilkesi
principle of falsifiability: yanlışlanabilirlik ilkesi
principle of finality: amaçlılık ilkesi
principle of goodness: iyilik ilkesi
principle of identity in difference: farklılıktaki aynılık ilkesi
principle of identity of indiscernables: ayırd edilemezlerin özdeşliği ilkesi
principle of identity: özdeşlik ilkesi
principle of like causes like: benzerin benzerine neden olduğu ilkesi
principle of ontological economy: ontolojik tasarruf ilkesi
principle of performativity: işlerlik
principle of sufficient condition: yeter sebep ilkesi
principle of the best: en iyi ilkesi
principle of the uniformity of nature: doğanın düzenliliği ilkesi
principle of universalizability: evrenselleştirilebilirlik
principle of utility: yarar ilkesi
principle of verifiability: doğrulanabilirlik ilkesi
principle of whole part: bütün-parça ilkesi
principle: ilke
priority: öncelik
privacy: içreklik
private language: özel dil
privation: yoksunluk
probabilism: olasıcılık
probability: olasılık
problem of evil: kötülük problemi
problem of free will: irâde özgürlüğü problemi
problem of induction: tümevarım problemi
problem of Socrates: Sokrates problemi
problem: problem
process theology: süreç teolojisi
process: süreç
production: üretim
progress: ilerleme
progressivism: ilerlemecilik
projectionism: yansıtımcılık
proletarianisation: proleterleşme
proletariat: proletarya
proof from necessary versus possible being: imkân kanıtı
proof: ispat
property: özellik
proposition: önerme
propositional acte: önerme edimi
Protagorean relativism: Protagorasçı görecilik
providence: inayet
pseduo-science: sözde bilim
psychanalysis: psikanaliz
psychological egoism: psikolojik egoizm
psychologism: psikolojizm
psychology of religion: din psikolojisi
psychology: psikoloji
psychovitalism: psikovitalizm
public sphere: kamusal alan
public: kamusal
punishment: ceza
pure idealism: saf idealizm
Pyrrhonism: Pironizm
Pythagoreanism: Pythagorasçılık
Pythagoreans: Pythagorasçılar

Q

qualitative hedonism: niteliksel hazcılık
qualitative methodology: niceliksel metodoloji
qualitative view of science: niteliksel bilim anlayışı
quality of categorical proposition: kategorik önermelerin niteliği
quality: nitelik
quantifier: niceleyici
quantitative hedonism: niceliksel hazcılık
quantitative: niceliksel
quantity of categorical proposition: kategorik önermelerin niceliği
quantity: nicelik
quiddity: nelik
quintessence: beşinci töz

R

racism: ırkçılık
radical apriorism: radikal apriorizm
radical empiricism: radikal empirizm
radical humanism: radikal hümanizm
radical nominalism: radikal nominalizm
radical philosophy: radikal felsefe
radicalism: radikalizm
rationalism: akılcılık
rationality: rasyonalite
rationalization: rasyonalizasyon
reader: okur
reading: okuma
real definition: nesne tanımı
realism: kavram realizmi
realism: realizm
realist idealism: realist idealizm
realist idealism: realist pozitivizm
reality: gerçeklik
reason: akıl
reason: sebep
reasonable: akla uygun
reasoning: akılyürütme
reception: alımlama
receptivity: alıcılık
recognition: tanıma
recollection: anımsama
reconstructionism: yeniden inşacılık
reduction of multiplicity to the unity: çokluğu birliğe indirgeme
reduction of syllogisms: tasımların indirgenmesi
reduction: indirgeme
reductionism:indirgemecilik
reductive analysis: indirgeyici analiz
reductive materialism: indirgeyici materyalizm
referential theory of truth: gönderimsel anlam teorisi
reflection: refleksiyon , düşünüm
reflex: tepke
reflexif consciousness: refleksif bilinç
reflexivity: refleksivite
reformism: reformizm
refutation of agnosticism: bilinemezciliğe reddiye
refutation: çürütme
rehabilative theory of punishment: ıslah edici adalet
reification: şeyleştirme
reifying view of consciousness: bilinci şeyleştiren görüş
reism: şeycilik
relation: bağıntı
relations of production: üretim ilişkileri
relative: göreli
relativism: görecilik
relativity of knowledge: bilginin göreliliği
relativity of sense-perception: duyu-algısının göreliliği
relativity of truth: doğruluğun göreliliği
religion: din
religious experience argument for the existence of God: dinî tecrübe kanıtı
representation: tasarım
representation: temsil
representational realism: tasarımcı realizm
representational theory of perception: tasarımsal algı teorisi
representationalism: tasarımcılık
representing: tasarımlama
responsibility: sorumluluk
restricting definition: sınırlayıcı tanım
revelation: vahiy
reversibility criterion: yer değiştirme ölçütü
revisionary metaphysics: gözden geçirici metafizik
revisionism: revizyonizm
revolution: devrim
revolutionary socialism: ihtilalci sosyalizm
revolutionary view of science: devrimci bilim anlayışı
rhetic act: anlamlandırma edimi
rhetoric: retorik
rhizomatic thought: köksap bilgisi
right-wing Hegelianism: sağ Hegelcilik
right: hak
rigorism: sıkı kuralcılık
romantism: romantizm
rule deontologism: kural deontolojizmi
rule-utilitarianism: kural yararcılığı
rules for direction of reason: aklın idaresi için kurallar
rules for distribution: dağıtılma kuralları
rules for syllogism: tasım kuralları

S

classification: sınıflama
sadism: sadizm
sameness and difference: aynılık ve farklılık

sceptical hermeneutics: kuşku hermeneutiği
scepticism: kuşkuculuk
schema: şema
schizophrenia: şizofreni
scholastic philosophy: skolastik felsefe
School of Abdera: Abdera Okulu
school: okul
science of development: gelişimbilim
science of science: bilimin bilimi
science: bilim
scientific empricism: bilimsel empirizm
scientific experiment: bilimsel deney
scientific explanation: bilimsel açıklama
scientific humanism: bilimsel hümanizm
scientific method: bilimsel yöntem
scientific revolution: bilimsel devrim
scientific socialism: bilimsel sosyalizm
scientism: bilimcilik
scolastic: skolastik
secondary subtance: ikinci dereceden töz
secondary: ikincil
secularisation: dünyevileşme
selective theory of perception:seçici algı teorisi
self-contradiction: kendinle çelişme
self-control: özdenetim
self-deception: kendini aldatma
self-determination: kendini belirleme
self-presenting: kendini sunma
self-refuting proposition: kendisini çürüten önerme
self-transcendence: kendini aşma
self: kendi
semantical meaning: semantik anlam
semantics: semantik
semi-causalism: yarı-nedencilik
semiotics: semiyotik
sensation: duyum
sensationalism: duyumculuk
sense of freedom: özgürlük duygusu
sense-datum theory: duyu-verisi teorisi
sense-datum: duyu-verisi
sense: duyu
sensibility: duyarlık
sensible world: duyusal dünya
sensible: duyusal
sentiment: duygu
series: dizi
set: küme
seventeenth century rationalism: onyedinci yüzyıl akılcılığı
sexism: cinsel ayırımcılık
sign: gösterge
signified: gösterilen
signifier: gösteren
simple: basit
simulacra: simülakrum
singular: tekil
slave morality: köle ahlâkı
social contrat: toplum sözleşmesi
social Darwinism: sosyal Darwinizm
social democracy: sosyal demokrasi
social engineering: toplum mühendisliği
social philosophy: toplum felsefesi
social positivism: sosyal pozitivizm
social theory: toplum teorisi
socialism: sosyalizm
sociobiology: sosyobiyoloji
sociological Neo-Kantism: sosyolojik Yeni-Kantçılık
sociologism: sosyolojizm
sociology of knowledge: bilgi sosyolojisi
sociology of religion: din sosyolojisi
sociology of science: bilim sosyolojisi
sociology: sosyoloji
Socrates' daimon: Sokrates'in daimonu
Socratic irony: Sokratik alay
Socratic paradoxes: Sokratik paradokslar
Socratic Schools: Sokratik Okullar
solidarism: dayanışmacılık
solipsism: tekbencilik
sophistry: sofistlik
Sophists: Sofistler
sophocraty: sofokrasi
sorites: yığın zincirleme tasım
soul: ruh
space-time: mekân-zaman
space: mekân
species: tür
speculation: spekülasyon
speculative idealism: spekülatif idealizm
speculative metaphysics: spekülatif metafizik
speculative mysticism: spekülatif gizemcilik
speculative philosophy of history: spekülatif tarih felsefesi
speculative philosophy: spekülatif felsefe
speech act theory: söz edimi teorisi
speech act: söz edimi
spirit: tin
spiritism: tincilik
spiritual realism: tinsel realizm
spiritualism: tinselcilik
square of opposition: karşıolum karesi
state of God: Tanrı devleti
state of nature: doğa hâli
state socialism: devlet sosyalizmi
state: devlet
state: durum

stimulant: uyaran
Stoicism: Stoacılık
structural functionalism: yapısal fonksiyonalizm
structural linguistics: yapısal dilbilim
structuralism: yapısalcılık
structure of the proposition: önermenin yapısı
structure: yapı
subalternation: altıklık
subject and predicate: özne-yüklem
subject: özne
subjective idealism: öznel idealizm
subjective truth: öznel hakikat
subjective: öznel
subjectivism: öznelcilik
subjectivity as a starting point: çıkış noktası olarak öznellik
subjectivity: öznellik
sublimation: yüceltme
sublime: yüce
sublunary world: ayaltı evren
subset: altküme
substance: töz
substantial form: tözsel form
substantial theory of being: tözsel varlık anlayışı
substantial theory of mind: tözsel zihin anlayışı
substantialism: tözcülük
substrate: dayanak
subsumption: altakoyma
sufficient condition: yeter koşul
superman: üstinsan
supernatural: doğaüstü
supernaturalism: doğaüstücülük
superstructure: üstyapı
supression: bastırma
surplus value: artıdeğer
surrealism: gerçeküstücülük
syllogism: tasım
syllogistic figure: tasım şekli
syllogistic mood: tasım kalıbı
symbol: sembol
symbolic interactionism: sembolik etkileşimcilik
symbolic logic: sembolik mantık
symbolism: sembolizm
symphaty: duygudaşlık
syncategorematic terms: sinkategorematik terimler
synchronycity: eşzamanlılık
syncretism: senkretizm
syndicalism: sendikalizm
synechism: sineşizm
synonymous: eşanlamlı
syntactical meaning: sentaktik anlam
syntax: sentaks
synthesis: sentez
synthetic *a priori* proposition: sentetik *a priori* bilgi
synthetic philosophy: sentetik felsefe
synthetic proposition: sentetik önerme
synthetic: sentetik
system: sistem
systematic philosophy: sistematik felsefe

T

table of the advancement of knowledge: bilimin ilerleme tablosu
taste: beğeni
tautology: totoloji
technicism: teknisizm
technocracy: teknokrasi
technological society: teknolojik toplum
technology: teknoloji
teleogical argument for the existence of God: düzen ve amaç kanıtı
teleological ethics: teleolojik etik
teleology: teleoloji
telepathy: telepati
term: terim
terminists: terimciler
terminology: terminoloji
terrorism: terörizm
tertiary qualities: üçüncül nitelikler
text: metin
the other: öteki
the problem of other minds: başka zihinler problemi
the unity of science: bilimin birliği
theism: teizm
theocentric humanism: Tanrımerkezci hümanizm
theocentrism: Tanrımerkezcilik
theocracy: teokrasi
theodicy: teodise
theology of history: tarih teolojisi
theology: teoloji
theoretical construction: teorik yapım
theoretical egoizm: teorik egoizm
theoretical reason: teorik akıl
theoretical reduction: teorik indirgeme
theoretical term: teorik terim
theory of being as concept: kavram olarak varlık anlayışı
theory of descriptions: betimlemeler teorisi
theory of effluences: akıntılar teorisi

theory of flux: akış öğretisi
theory of free will: irâde özgürlüğü teorisi
theory of historical cycles: tarihsel döngü teorisi
theory of identity: özdeşlik teorisi
theory of illumination: aydınlatma teorisi
theory of mean: orta yol öğretisi
theory of predestination: tanrısal takdir öğretisi
theory of punishment: ceza teorisi
theory of recollection: anımsama teorisi
theory of types: tipler teorisi
theory: teori
theosophy: teozofi
thesis: tez
thics as a science: bilim olarak etike
thing: şey
thinker having a cultural vision: kültürel vizyonu olan düşünür
thinking: düşünme
third man paradox: üçüncü adam paradoksu
thirld world socialism: üçüncü dünya sosyalizmi
thought experiment: düşünce deneyi
thought: düşünce
three basic fears: üç korku
time: zaman
timeless present: zamandışı şimdi
timology: timoloji
tolerance: hoşgörü
toplum postindustrial society: post-endüstriyel
totalitarianisme: totalitarizm
totological definition: totolojik tanım
totological explanation: totolojik açıklama
tradition: gelenek
traditional logic: geleneksel mantık
traditional theory: geleneksel teori
traditional value: geleneksel değer
traditional: geleneksel
traditionalism: gelenekçilik.
trans-aesthetics: trans-estetik
trans-politics: trans-politika
transcendence: aşkınlık
transcendent cause: aşkın neden
transcendent: aşkın
transcendental aesthetics: transendental estetik
transcendental analytics: transendental analitik
transcendental argument: transendental argüman
transcendental deduction: transendental dedüksiyon
transcendental dialectic: transendental diyalektik
transcendental illusion: transendental yanılsama
transcendental knowledge: transendental bilgi
transcendental logic: transendental mantık
transcendental method: transendental yöntem
transcendental object: transendental nesne
transcendental phenomenology: transendental fenomenoloji
transcendental philosophy: transendental felsefe
transcendental self: transendental ben
transcendental unity of perception: algının transendental birliği
transcendental: aşkın nitelikler
transcendental: transendental
transcendentalism: transendentalizm
transduction: transdüksiyon
transformation: dönüştürme
transformism: dönüşümcülük
transitive: geçişli
transvaluation of values: değerlerin tersyüz edilmesi
tree of Porphyry: Porphyrios ağacı
tree-like thought: ağaç biçimli düşünce
trichotomy: trikotomi
trinitarianism: üçlemecilik
tritheism: triteizm
truth regime: hakikat rejimi
truth table: doğruluk çizelgesi
truth: doğruluk
truth: hakikat
truths of reason: akıl doğruları
tuism: tüizm
Twelfth century Renaissance: onikinci yüzyıl Rönesansı
tychism: tükizm
types of knowledge: bilgi türleri

U

uglyness: çirkinlik
under development: azgelişmişlik
understanding: anlama yetisi
unitarianism: birlikçilik
unity in diversity: çeşitlilikteki birlik
unity in variety: çokluktaki birlik
universal: evrensel
universal: tümel

universalism: evrenselcilik
universe: evren
unmoved mover: hareket etmeyen hareket ettirici
utilitarianism: yararcılık
utopia: ütopya
utopian socialism: ütopik sosyalizm
utopianism: ütopyacılık
utterance: sözcelem
utterer: söyleyen

V

vagueness: belirsizlik
validity: geçerlilik
valuation: değerleme
value freedom: değerden bağımsızlık
value perspectivism: değer perspektivizmi
value: değer
variable: değişken
varieties of postmodernism: post-modernizm çeşitleri
variety in unity: birlikteki çokluk
Venn diagramm: Venn diyagramı
verbal definition: dilsel tanım
verbal dispute: lafzî tartışma
verbal knowledge: lafzî bilgi
verbal: lafzî
verbalism: lafzîlik
verifiabilitiy theory of truth: anlamın doğrulanabilirliği teorisi
verification: doğrulama
verificationism: doğrulamacılık
vertical thought: dikey düşünce
Vienna Circle: Viyana Çevresi
virtue ethics: erdem etiği
virtue: erdem
vital force: dirimsel güç
vital force: yaşam atılımı
vitalism: dirimselcilik
vocabulary: vokabüler
volontorism: irâdecilik
voluntary action: iradî eylem
voluntary: iradî
vulgarization: vülgarizasyon

W

western Marksizm: batı Marksizmi
westernization: batılılaşma
white and black fallacy: ak ve kara yanlışı
whole: bütün
will to believe: inanma arzusu
will to power: güç istemi
will: irâde
wisdom: bilgelik
word: sözcük
world soul: dünya ruhu
world-view: dünya görüşü

Paradigma

Felsefe Terimleri Sözlüğü

Ahmet Cevizci

Sözlükler değerlerini asla kaybetmeyecek olan referans kitaplarıdır. Sözlük okunmaz; Sözlük dostluk ve yoldaşlık içindir. Sözlük, okuyucunun, kavram ve terimlerle başı her derde girdiğinde kendisine başvurabileceği, yardımını isteyebileceği şeydir. Gerçek okuyucu, sözlükle okur. Hiç kimse felsefenin bütün terim ve kavramlarını bilmek zorunda değildir; fakat kitapları sözlüksüz okumak, daha yerinde bir söyleyişle, felsefe kitabını sözlüksüz okumak, olsa olsa okuyucunun ayıbı olabilir. Paradigma Yayınevi Ahmet Cevizci'nin Felsefe Terimleri Sözlüğü'nü bu kaygılardan yola çıkarak yayınlıyor. Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü yanlızca felsefe öğrencileri ve meslekten felsefeciler için faydalı bir başvuru kitabı değil, aynı zamanda amatör okuyucuların ve insan bilimlerinin diğer bütün alanlarına ilgi duyanların da rahatlıkla başvurabileceği açık, sade ve kapsamlı bir çalışmadır.

Ahmet Cevizci: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi; Felsefe Tarihçisi ve Antik Yunan düşüncesi uzmanı. **İlk Çağ Felsefesi Tarihi** (1988); **Platon'un İdealar Kuramı Üzerine Araştırmalar** (1999, derleme) ve **Paradigma Felsefe Sözlüğü** (1999) adlı çalışmaların yazarı.

ISBN 975-9470-1-2

Paradigma